4. 7. 407

L. CŒLII SIVE CÆCILII
LACTANTII
FIRMIANI
OPERA OMNIA
QUÆ EXSTANT

AD OPTIMAS EDITIONES COLLATA

PRÆMITTITUR NOTITIA LITERARIA

STUDIIS SOCIETATIS BIPONTINÆ

EDITIO ACCURATA

BIPONTI
Ex Typographia Societatis
CIↃIↃCCLXXXVI

L. CŒLII s. CÆCILII LACTANTII

FIRMIANI

DIVINARUM

INSTITUTIONUM

LIBRI VII.

L. CŒLII s. CÆCILII LACTANTII FIRMIANI

DIVINARUM INSTITUTIONUM

LIBER I.

DE FALSA RELIGIONE.

I. MAGNO & excellenti ingenio viri, cum ſe doctrinæ penitus dedidiſſent, quidquid laboris poterat impendi, contemtis omnibus & privatis & publicis actionibus, ad inquirendæ veritatis ſtudium contulerunt: exiſtimantes, multo eſſe præclarius, humanarum divinarumque rerum inveſtigare ac ſcire rationem, quam ſtruendis opibus, aut cumulandis honoribus inhærere. Quibus rebus, quoniam fragiles terrenæque ſunt, & ad ſolius corporis pertinent cultum, nemo melior, nemo juſtior effici poteſt. Erant illi quidem veritatis cognitione digniſſimi, quam ſcire tantopere cupiverunt, atque ita, ut eam rebus omnibus anteponerent. nam & abjeciſſe quoſdam res familiares ſuas, & renuntiaſſe univerſis voluptatibus conſtat, ut ſolam, nudamque virtutem

nudi expeditique ſequerentur: tantumque apud eos virtutis nomen & auctoritas valuit, ut in ipſa eſſe ſummi boni præmium prædicarent. Sed neque adepti ſunt id, quod volebant, & operam ſimul atque induſtriam perdiderunt: quia veritas, id eſt, arcanum ſummi Dei, qui fecit omnia, ingenio ac propriis ſenſibus non poteſt comprehendi; alioqui nihil inter Deum, hominemque diſtaret, ſi conſilia & diſpoſitiones illius majeſtatis æternæ cogitatio aſſequeretur humana. Quod quia fieri non potuit, ut homini per ſe ipſum ratio divina innoteſceret; non eſt paſſus hominem Deus lumen ſapientiæ requirentem diutius errare, ac ſine ullo laboris effectu vagari per tenebras inextricabiles. aperuit oculos ejus aliquando, & notionem veritatis munus ſuum fecit; ut & humanam ſapientiam nullam eſſe monſtraret, & erranti ac vago viam conſequendæ immortalitatis oſtenderet. Verum quoniam pauci utuntur hoc cœleſti beneficio ac munere; quod obvoluta in obſcuro veritas latet; eaque vel contemtui doctis eſt, quia idoneis aſſertoribus eget; vel odio indoctis, ob inſitam ſibi auſteritatem, quam natura hominum, proclivis in vitia, pati non poteſt: (nam quia virtutibus amaritudo permixta eſt; vitia vero voluptate condita ſunt; illa offenſi, hac deliniti feruntur in præceps, ac bonorum ſpecie falſi, mala pro bonis amplectuntur) ſuccurrendum eſſe his erroribus credidi: ut & docti ad veram ſapientiam dirigantur, & indocti ad veram religionem. Quæ profeſſio multo melior, utilior, glorioſior putanda eſt, quam illa oratoria, in qua diu

verſati, non ad virtutem, ſed plane ad argutam malitiam juvenes erudiebamus. Multo quippe nunc rectius de præceptis cœleſtibus diſſeremus; quibus ad cultum veræ majeſtatis mentes hominum inſtituere poſſimus. Nec tam de rebus humanis bene meretur, qui ſcientiam bene dicendi affert, quam qui pie atque innocenter docet vivere. Idcirco majore in gloria philoſophi, quam oratores, fuerunt apud Græcos. illi enim recte vivendi doctores ſunt exiſtimati, quod eſt longe præſtabilius, quoniam bene dicere, ad paucos pertinet; bene autem vivere, ad omnes. Multum tamen nobis exercitatio illa fictarum litium contulit, ut nunc majori copia & facultate dicendi, cauſam veritatis peroremus. quæ licet poſſit ſine eloquentia defendi, ut eſt a multis ſæpe defenſa: tamen claritate ac nitore ſermonis illuſtranda, & quodam modo differenda eſt, ut potentius in animos influat, & vi ſua inſtructa, & luce orationis ornata. De religione itaque nobis, rebuſque divinis, inſtituitur diſputatio. Nam ſi quidam maximi oratores, profeſſionis ſuæ quaſi veterani, decurſis operibus actionum ſuarum, poſtremo ſe philoſophiæ tradiderunt, eamque ſibi requiem laborum juſtiſſimam putaverunt, ſi animos ſuos in earum rerum, quæ inveniri non poterant, inquiſitione torquerent; ut non tam otium ſibi, quam negotium quæſiſſe videantur, & quidem multo moleſtius, quam in quo fuerant ante verſati: quanto juſtius ego me ad illam piam, veram, divinamque ſapientiam, quaſi ad portum aliquem tutiſſimum, conferam; in qua omnia dictu prona ſunt, auditu

ſuavia, facilia intellectu, honeſta ſuſceptu? Et, ſi quidam prudentes, & arbitri æquitatis, inſtitutiones civilis juris compoſitas ediderunt, quibus civium diſſidentium lites contentioneſque ſopirent: quanto melius nos & rectius divinas inſtitutiones literis perſequemur; in quibus non de ſtillicidiis, aut aquis arcendis, aut de manu conſerenda, ſed de ſpe, de vita, de ſalute, de immortalitate, de Deo loquemur, ut ſuperſtitiones mortiferas, erroreſque turpiſſimos ſopiamus? [Quod opus nunc nominis tui auſpicio inchoamus, Conſtantine imperator maxime: qui primus Romanorum principum, repudiatis erroribus, majeſtatem Dei ſingularis ac veri & cognoviſti, & honoraſti. Nam cum ille dies feliciſſimus orbi terrarum illuxiſſet, quo te Deus ſummus ad beatum imperii culmen evexit: ſalutarem univerſis, & optabilem principatum præclaro initio auſpicatus es; cum everſam ſublatamque juſtitiam reducens, teterrimum aliorum facinus expiaſti. Pro quo facto dabit tibi Deus felicitatem, virtutem, diuturnitatem; ut eadem juſtitia, qua juvenis exorſus es, gubernaculum reipublicæ etiam ſenex teneas, tuiſque liberis, ut ipſe a patre accepiſti, tutelam Romani nominis tradas. Nam malis, qui adhuc adverſus juſtos in aliis terrarum partibus ſæviunt, quanto ſerius, tanto vehementius idem omnipotens mercedem ſceleris exſolvet: quia, ut eſt erga pios indulgentiſſimus pater, ſic adverſus impios rectiſſimus judex. Cujus religionem, cultumque divinum cupiens defendere, quem potius appellem, quem alloquar, niſi eum, per quem rebus

humanis juſtitia & ſapientia reſtituta eſt?] Omiſſis ergo hujuſce terrenæ philoſophiæ auctoribus, nihil certi afferentibus, aggrediamur viam rectam: quos equidem, ſi putarem ſatis idoneos ad bene vivendum duces eſſe, & ipſe ſequerer, & alios, ut ſequerenter, hortarer. Sed cum inter ſe magna concertatione diſſideant, ſecumque ipſi plerumque diſcordent; apparet, eorum iter nequaquam eſſe directum: ſiquidem ſibi quique, ut eſt libitum, proprias vias impreſſerunt, confuſionemque magnam requirentibus veritatem reliquerunt. Nobis autem, qui ſacramentum veræ religionis accepimus, cum ſit veritas revelata divinitus; cum doctorem ſapientiæ, ducemque veritatis Deum ſequamur: univerſos ſine ullo diſcrimine vel ſexus, vel ætatis, ad cœleſte pabulum convocamus. Nullus enim ſuavior animo cibus eſt, quam cognitio veritatis: cui aſſerendæ atque illuſtrandæ ſeptem volumina deſtinavimus; quamvis ea res infiniti pæne ſit operis, & immenſi, ut, ſi quis hæc dilatare, atque exſequi pleniſſime velit, tanta illi rerum copia exuberet, ut nec libri modum, nec finem reperiat oratio. Sed nos idcirco breviter omnia colligemus, quod ea, quæ allaturi ſumus, tam clara ſunt & lucida, ut magis mirum eſſe videatur, tam obſcuram videri hominibus veritatem, & iis præcipue, qui ſapientes vulgo putantur: vel quod tantummodo inſtituendi nobis homines erunt, hoc eſt, ab errore, quo ſunt implicati, ad rectiorem viam revocandi. Quod ſi fuerimus, ut ſpero, aſſecuti; mittemus eos ad ipſum doctrinæ uberrimum ac pleniſſimum fontem: cujus hauſtu

atque potu conceptam viſceribus ſitim ſedent, ardoremque reſtinguant. Eruntque illis omnia facilia, prona, manifeſta: modo ne pigeat, ad percipiendam ſapientiæ diſciplinam, legendi vel audiendi patientiam commodare. Multi enim, ſuperſtitionibus vanis pertinaciter inhærentes, obdurant ſe contra manifeſtam veritatem, non tam de ſuis religionibus, quas præferunt, bene meriti, quam de ſe male: qui cum habeant iter rectum, devios ſequuntur anfractus; planum deſerunt, ut per præcipitium labantur; lucem relinquunt, ut in tenebris cæci ac debiles jaceant. His conſulendum eſt, ne contra ſe pugnent; velintque, ſe tandem ab inveteratis erroribus liberari. quod utique facient, ſi, quare ſint nati, aliquando perviderint. Hæc enim pravitatis eſt cauſa, ignoratio ſui: quam ſi quis cognita veritate diſcuſſerit, ſciet, quo referenda, & quemadmodum ſibi vita degenda ſit. cujus ſcientiæ ſummam breviter circumſcribo: ut neque religio ulla ſine ſapientia ſuſcipienda ſit, nec ulla ſine religione probanda ſapientia.

II. Suſcepto igitur illuſtrandæ veritatis officio, non putavi adeo neceſſarium ab illa quæſtione principium ſumere, quæ videtur prima eſſe natura: *ſitne providentia, quæ rebus omnibus conſulat; an fortuitu vel facta ſint omnia, vel gerantur.* Cujus ſententiæ auctor eſt Democritus, confirmator Epicurus. Sed & antea Protagoras, qui Deos in dubium vocavit; & poſtea Diagoras, qui excluſit; & alii nonnulli, qui non putaverunt Deos eſſe; quid aliud effecerunt, niſi ut nulla eſſe providentia putaretur? quos tamen

& ceteri philoſophi, ac maxime Stoici, acerrime retuderunt, docentes, nec fieri mundum ſine divina ratione potuiſſe, nec conſtare, niſi ſumma ratione regeretur. Sed & M. Tullius, quamvis Academicæ diſciplinæ defenſor eſſet, de providentia gubernatrice rerum & multa & ſæpe diſſeruit, Stoicorum argumenta confirmans, & nova ipſe afferens plurima: quod facit tum in omnibus ſuæ philoſophiæ libris, tum maxime in iis, qui ſunt de natura Deorum. Nec difficile ſane fuit, paucorum hominum prave ſentientium redarguere mendacia teſtimonio populorum atque gentium, in hac una re non diffidentium. Nemo eſt enim tam rudis, tam feris moribus, quin, oculos ſuos in cœlum tollens, tametſi neſciat, cujus Dei providentia regatur hoc omne, quod cernitur, aliquam tamen eſſe intelligat ex ipſa rerum magnitudine, motu, diſpoſitione, conſtantia, utilitate, pulchritudine, temperatione; nec poſſe fieri, quin id, quod mirabili ratione conſtat, conſilio majori aliquo ſit inſtructum. Et nobis utique facillimum eſt, exſequi hanc partem quamlibet copioſe. Sed quia multum inter philoſophos agitata res eſt, & providentiam tollentibus ſatis reſponſum videtur ab hominibus argutis & eloquentibus; & de ſollertia divinæ providentiæ per totum hoc opus, quod ſuſcepimus, ſparſim nos dicere neceſſe eſt: omittamus in præſenti hanc quæſtionem, quæ cum ceteris ſic cohæret, ut nihil a nobis diſſeri poſſe videatur, ut non ſimul de providentia diſſeratur.

III. Sit igitur noſtri operis exordium quæſtio illa

conſequens, ac ſecunda: *Utrum poteſtate unius Dei mundus regatur, anne multorum?* Nemo, qui quidem ſapiat, rationemque ſecum putet, non unum eſſe intelligat, qui & condiderit omnia, & eadem, qua condidit, virtute moderetur. Quid enim multis opus eſt ad mundi regimen ſuſtinendum? niſi forte arbitremur, ſi plures ſint, minus habere ſingulos nervorum atque virium. quod quidem faciunt ii, qui eſſe multos volunt, quia neceſſe eſt imbecilles eſſe: ſiquidem ſinguli, ſine auxilio reliquorum, tantæ molis gubernaculum ſuſtinere non poſſent. Deus autem, qui eſt æterna mens, ex omni utique parte perfectæ conſummatæque virtutis eſt. Quod ſi verum eſt, unus ſit, neceſſe eſt. Poteſtas enim, vel virtus abſoluta retinet ſuam propriam firmitatem. Id autem ſolidum exiſtimandum eſt, cui nihil decedere; id perfectum, cui nihil poſſit accedere. Quis dubitet, potentiſſimum eſſe regem, qui totius orbis habeat imperium? neque immerito: cum illius ſint, quæ ubique ſunt omnia: cum ad eum ſolum omnes undique copiæ congerantur. At ſi plures partiantur orbem, minus certe opum, minus virium ſinguli habebunt; cum intra præſcriptam portionem ſe quiſque contineat. Eodem etiam modo Dii, ſi plures ſint, minus valebunt, aliis tantundem in ſe habentibus. Virtutis autem perfecta natura in eo poteſt eſſe, in quo totum eſt; quam in eo, in quo pars exigua de toto eſt. Deus vero, ſi perfectus eſt, [quia perfectus eſt,] ut eſſe debet, non poteſt eſſe, niſi unus, ut in eo ſint omnia. Deorum igitur virtutes ac poteſtates infirmiores ſint neceſſe eſt, quia

tantum ſingulis deerit, quantum in ceteris fuerit: ita quanto plures, tanto minores erunt. Quid? quod ſumma illa rerum poteſtas, ac divina vis ne ſemel quidem dividi poteſt? quidquid enim capit diviſionem, & interitum capiat neceſſe eſt. ſi autem interitus procul eſt a Deo, quia incorruptibilis eſt & æternus: conſequens eſt, ut dividi divina poteſtas non poſſit. Deus ergo unus eſt; ſi nihil eſſe aliud poteſt, quod tantundem capiat poteſtatis. & ii tamen, qui multos eſſe arbitrantur, officia inter ſe dicunt eſſe partitos: de quibus omnibus ſuo loco diſputabimus. Illud interim, quod ad præſentem locum pertinet, teneo: Si partiti ſunt inter ſe officia, eodem revolvitur res, ut ex iis quilibet ſufficere omnibus nequeat. Perfectus igitur non erit, qui, ceſſantibus ceteris, non poteſt omnia gubernare. Ita fit, ut ad regendum mundum unius perfecta virtute magis opus ſit, quam imbecillitate multorum. Qui autem putat, hanc tantam magnitudinem non poſſe ab uno regi, fallitur: nec, quanta ſit vis, poteſtaſque divinæ majeſtatis, intelligit, ſi exiſtimat, ſingularem Deum, qui facere mundum potuit, eundem regere non poſſe, quem fecit. At ſi concipiat animo, quanta ſit divini hujus operis immenſitas, cum antea nihil eſſet, tamen virtute, atque conſilio Dei ex nihilo eſſe conflatam, quod opus niſi ab uno inchoari perficique non potuit: jam intelliget, multo facilius eſſe ab uno regi, quod eſt ab uno conſtitutum. Dicat fortaſſe aliquis, ne fabricari quidem tam immenſum opus mundi, niſi a pluribus potuiſſe: quamlibet multos, quamlibet

magnos faciat; quidquid in multis magnitudinis, poteſtatis, virtutis, majeſtatiſque poſuerit, id totum in unum confero, & in uno eſſe dico: ut tantum in eo ſit iſtarum rerum, quantum nec cogitari, nec dici poteſt. Qua in re, quoniam & ſenſu deficimus, & verbis; quia neque tantam intelligentiæ lucem pectus humanum, neque explanationem tantarum rerum capit lingua mortalis: id ipſum intelligere nos oportet ac dicere. Video rurſus, quid e contrario dici poſſit. Tales eſſe illos plures, qualem nos volumus unum. At hoc fieri nullo pacto poteſt, quod ſingulorum poteſtas progredi longius non valebit, occurrentibus ſibi poteſtatibus ceterorum. Neceſſe eſt enim, ut ſuos quiſque limites aut tranſgredi nequeat; aut, ſi tranſgreſſus fuerit, ſuis alterum finibus pellat. Non vident, qui Deos multos eſſe credunt, fieri poſſe, ut aliquid diverſum velint, ex qua re diſceptatio inter eos, & certamen oriatur: ſicut Homerus bellantes inter ſe Deos finxit; cum alii Trojam capi vellent, alii repugnarent. Unius igitur arbitrio mundum regi, neceſſe eſt. Niſi enim ſingularum partium poteſtas ad unam providentiam referatur, non poterit ipſa conſtare ſumma, unoquoque nihil curante amplius, quam quod ad eum proprie pertineat: ſicut ne res quidem militaris, niſi unum habeat ducem atque rectorem. Quod ſi in uno exercitu tot fuerint imperatores, quot legiones, quot cohortes, quot cunei, quot alæ: primum nec inſtrui poterit acies, unoquoque periculum recuſante; nec regi facile, aut temperari; quod ſuis propriis conſiliis utantur omnes, quorum di-

verſitate plus noceant, quam proſint: ſic in hoc rerum naturæ imperio, niſi unus fuerit, ad quem totius ſummæ cura referatur, univerſa ſolventur & corruent. Dicere autem, multorum arbitrio regi mundum, tale eſt, quale ſi quis affirmet, in uno corpore multas eſſe mentes; quoniam multa & varia ſunt miniſteria membrorum, ut ſingulos corporis ſenſus, ſingulæ mentes regere credantur: item multi affectus, ſiquidem commoveri ſolemus vel ad iram, vel ad cupiditatem, vel ad lætitiam, vel ad metum, vel ad miſerationem, ut in his omnibus totidem mentes putentur operari: quod ſi quis profecto dicat, ne ipſam quidem, quæ una eſt, habere videatur. Quod ſi in uno corpore tantarum rerum gubernationem mens una poſſidet, & univerſis ſimul intenta eſt; cur aliquis exiſtimet, mundum non poſſe ab uno regi, a pluribus poſſe? Quod quia intelligunt iſti aſſertores Deorum, ita eos præeſſe ſingulis rebus ac partibus dicunt, ut tamen unus ſit rector eximius. Jam ergo ceteri non Dii erunt, ſed ſatellites ac miniſtri, quos ille unus maximus & potens omnium his officiis præfecit, ut ipſi ejus imperio ac nutibus ſerviant. Si univerſi pares non ſunt, non igitur Dii omnes ſunt: nec enim poteſt hoc idem eſſe, quod ſervit, & quod dominatur. Nam ſi Deus eſt nomen ſummæ poteſtatis; incorruptibilis eſſe debet, perfectus, impaſſibilis, nulli rei ſubjectus. Ergo Dii non ſunt, quos parere uni maximo Deo neceſſitas cogit. Sed quia non fruſtra falluntur, qui hoc ita eſſe putant; cauſam hujus erroris paulo poſt aperiemus:

nunc unitatem divinæ poteſtatis teſtimoniis comprobemus.

IV. Prophetæ, qui fuerunt admodum multi, unum Deum prædicant, unum loquuntur: quippe qui unius Dei ſpiritu pleni, quæ futura eſſent, pari & conſona voce prædixerunt. At enim veritatis expertes non putant his eſſe credendum. Illas enim non divinas, ſed humanas, voces fuiſſe ajunt. Videlicet quia de uno Deo præconium faciunt, aut inſani, aut fallaces fuerunt. Atqui, impleta eſſe impleriqne quotidie illorum vaticinia, videmus: & in unam ſententiam congruens divinatio docet, non fuiſſe furioſos. Quis enim mentis emotæ non modo futura præcinere, ſed etiam cohærentia loqui poſſit? Num ergo fallaces erant, qui talia loquebantur? quid ab his tam longe alienum, quam ratio fallendi, cum ceteros ab omni fraude cohiberent? idcirco enim a Deo mittebantur, ut & præcones eſſent majeſtatis ejus, & correctores pravitatis humanæ. Præterea voluntas fingendi ac mentiendi eorum eſt, qui opes appetunt, qui lucra deſiderant: quæ res procul ab illis ſanctis viris abfuit. Ita enim delegato ſibi officio functi ſunt, ut, derelictis omnibus ad tutelam vitæ neceſſariis, non modo in futurum, ſed ne in diem quidem laborarent, contenti extemporali cibo, quem Deus ſubminiſtraſſet: & hi non modo quæſtum nullum habuerunt, ſed etiam cruciatus atque mortem. Amara ſunt enim vitioſis ac male viventibus præcepta juſtitiæ. Itaque ii, quorum peccata & arguebantur, & prohibebantur, excruciatos eos acerbiſſime necaverunt. Ergo a qui-

bus abfuit ſtudium lucri, abfuit etiam voluntas & cauſa fallendi. Quid? quod aliqui eorum principes, aut etiam reges fuerunt, in quos cadere ſuſpicio cupiditatis ac fraudis non poteſt: & tamen præconium Dei ſingularis, eadem, qua ceteri, divinatione fecerunt?

V. Sed omittamus ſane teſtimonia prophetarum, ne minus idonea probatio videatur eſſe de his, quibus omnino non creditur. Veniamus ad auctores, & eos ipſos ad veri probationem teſtes citemus, quibus contra nos uti ſolent: poetas dico, ac philoſophos. ex his unum Deum probemus neceſſe eſt: non quod illi habuerint cognitam veritatem; ſed quod veritatis ipſius tanta vis eſt, ut nemo poſſit eſſe tam cæcus, qui non videat ingerentem ſe oculis divinam claritatem. Poetæ igitur, quamvis Deos carminibus ornaverint, & eorum res geſtas amplificaverint ſummis laudibus, ſæpiſſime tamen confitentur, ſpiritu, vel mente una contineri regique omnia. Orpheus, qui eſt vetuſtiſſimus poetarum, & æqualis ipſorum Deorum, (ſiquidem traditur inter Argonautas cum Tyndaridis & Hercule navigaſſe,) Deum verum & magnum πρωτόγονον, primogenitum appellat, quod ante ipſum nihil ſit genitum, ſed ab ipſo ſint cuncta generata: eundem etiam φάνητα nominat, quod, cum adhuc nihil eſſet, primus ex infinito apparuerit & exſtiterit. Cujus originem, atque naturam, quia concipere animo non poterat, ex aere immenſo natum eſſe dixit: πρωτόγονος φαέθων περιμήκεος ἠέρος υἱός. Aliud enim amplius, quod diceret, non habebat. Hunc ait eſſe omnium

Deorum parentem, quorum cauſa cœlum condiderit, liberiſque proſpexerit, ut haberent habitaculum, ſedemque communem: ἔκτισεν ἀθανάτοις δόμον ἄφθιτον. Natura igitur & ratione ducente, intellexit eſſe præſtantiſſimam potentiam, cœli ac terræ conditricem. Non poterat enim dicere, Jovem eſſe principem rerum, qui erat Saturno genitus; neque Saturnum ipſum, qui cœlo natus ferebatur: Cœlum autem tanquam Deum primum conſtituere non audebat; quod videbat, eſſe elementum mundi, quod ipſum eguerit auctore. Hæc eum ratio perduxit ad illum Deum primogenitum, cui aſſignat & tribuit principatum. Homerus nihil nobis dare potuit, quod pertineat ad veritatem, qui humana potius, quam divina conſcripſit: potuit Heſiodus, qui Deorum generationem unius libri opere complexus eſt. Sed tamen nihil dedit, non a Deo conditore ſumens exordium, ſed a chao, quod eſt rudis inordinatæque materiæ confuſa congeries: cum explanare ante debuerit, chaos ipſum unde, quando, quomodo eſſe, aut conſtare cœpiſſet. Nimirum ſicut ab aliquo artifice diſpoſita, ordinata, effecta ſunt omnia: ſic ipſam materiam fictam eſſe ab aliquo neceſſe eſt. Quis igitur hanc, niſi Deus, fecerit? cujus poteſtati ſubjacent omnia. Sed refugit hoc ille, dum horret incognitam veritatem. Non enim Muſarum inſtinctu, ſicut videri volebat, in Helicone carmen illud effudit; ſed meditatus venerat & paratus. Noſtrorum primus Maro non longe fuit a veritate: cujus de ſummo Deo, quem mentem ac ſpiritum nominavit, hæc verba ſunt:

Principio cœlum, ac terras, campoſque liquentes,
Lucentemque globum lunæ, Titaniaque aſtra,
Spiritus intus alit: totamque infuſa per artus
Mens agitat molem, & magno ſe corpore miſcet.

Ac ne quis forte ignoraret, quiſnam eſſet ille ſpiritus, qui tantum haberet poteſtatis, declaravit alio loco, dicens:

Deum namque ire per omnes
Terraſque, tractuſque maris, cœlumque profundum.
Hinc pecudes, armenta, viros, genus omne ferarum,
Quemque ſibi tenues naſcentem arceſſere vitas.

Ovidius quoque in principio præclari operis ſine ulla nominis diſſimulatione a Deo, quem fabricatorem mundi, quem rerum opificem vocat, mundum fatetur inſtructum. Quod ſi vel Orpheus, vel hi noſtri, quæ natura ducente ſenſerunt, in perpetuum defendiſſent; eandem, quam nos ſequimur, doctrinam, comprehenſa veritate, tenuiſſent. Sed hactenus de poetis. ad philoſophos veniamus, quorum gravior eſt auctoritas, certiuſque judicium: quia non rebus commentitiis, ſed inveſtigandæ veritati ſtuduiſſe creduntur. Thales Mileſius, qui unus e ſeptem ſapientum numero fuit, quique primus omnium quæſiſſe de cauſis naturalibus traditur, aquam eſſe dixit, ex qua nata ſint omnia; Deum autem eſſe mentem, qui ex aqua cuncta formaverit. Ita materiam rerum poſuit in humore; principium cauſamque naſcendi conſtituit in Deo. Pythagoras ita definivit, quid eſſet Deus: Animus, per

univerſas mundi partes, omnemque naturam commeans atque diffuſus, ex quo omnia, quæ naſcuntur, animalia vitam capiunt. Anaxagoras Deum eſſe dixit infinitam mentem, quæ per ſe ipſam moveatur. Antiſthenes, multos quidem eſſe populares Deos, unum tamen naturalem, id eſt, ſummæ totius artificem. Cleanthes & Anaximenes æthera dicunt eſſe ſummum Deum, cui opinioni poeta noſter aſſenſit:

Tum pater omnipotens fœcundis imbribus æther
Conjugis in gremium lætæ deſcendit, & omnes
Magnus alit magno permixtos corpore fœtus.

Chryſippus naturalem vim divina ratione præditam, interdum divinam neceſſitatem, Deum nuncupat. Item Zenon divinam naturalemque legem. Horum omnium ſententia, quamvis ſit incerta, eodem tamen ſpectat, ut providentiam unam eſſe conſentiant. ſive enim natura, ſive æther, ſive ratio, ſive mens, ſive fatalis neceſſitas, ſive divina lex, ſive quid aliud dixeris; idem eſt, quod a nobis dicitur Deus. nec obſtat appellationum diverſitas; cum ipſa ſignificatione ad unum omnia revolvantur. Ariſtoteles, quamvis ſecum ipſe diſſideat, ac repugnantia ſibi & dicat, & ſentiat, in ſummum tamen unam mentem mundo præeſſe teſtatur. Plato, qui omnium ſapientiſſimus judicatur, monarchiam plane aperteque defendit: nec æthera, aut rationem, aut naturam, ſed, ut eſt, Deum nominat: ab eo mundum hunc perfectum atque mirabilem eſſe fabricatum. Quem Cicero ſecutus atque imitatus in plurimis, Deum frequenter confitetur, ac ſupremum

vocat in iis libris, quos de Legibus ſcripſit: ab eoque regi mundum argumentatur, cum diſputat de natura Deorum, hoc modo: *Nihil eſt præſtantius Deo: ab eo igitur mundum regi neceſſe eſt. Nulli igitur eſt naturæ obediens, aut ſubjectus Deus: omnem ergo regit ipſe naturam.* Quid autem ſit Deus, in Conſolatione definit: *Nec vero Deus ipſe, qui intelligitur a nobis, alio modo intelligi poteſt, niſi mens ſoluta quædam & libera, ſegregata ab omni concretione mortali, omnia ſentiens, & movens.* Annæus quoque Seneca, qui ex Romanis vel acerrimus Stoicus fuit, quam ſæpe ſummum Deum merita laude proſequitur! Nam cum de immatura morte differeret: *non intelligis*, inquit, *auctoritatem ac majeſtatem judicis tui, rectoris orbis terrarum cœlique, & Deorum omnium Dei, a quo iſta numina, quæ ſingula adoramus, & colimus, ſuſpenſa ſunt.* Item in Exhortationibus: *Hic, cum prima fundamenta molis pulcherrimæ jaceret, & hoc ordiretur, quo neque majus quidquam novit natura, nec melius, ut omnia ſub ducibus ſuis irent, quamvis ipſe per totum ſe corpus intenderat, tamen miniſtros regni ſui Deus genuit.* Et quam multa alia de Deo noſtris ſimilia locutus eſt, quæ nunc differo, quod aliis locis opportuniora ſunt. Nunc ſatis eſt demonſtrare, ſummo ingenio viros attigiſſe veritatem, ac pæne tenuiſſe; niſi eos retrorſum infatuata pravis opinionibus conſuetudo rapuiſſet, qua & Deos alios eſſe opinabantur, & ea, quæ in uſum hominis Deus fecit, tanquam ſenſu prædita eſſent, pro Diis habenda & colenda credebant.

VI. Nunc ad divina teſtimonia tranſeamus. ſed

prius unum proferam, quod eſt ſimile divino & ob nimiam vetuſtatem, & quod is, quem nominabo, ex hominibus in Deos relatus eſt. Apud Ciceronem C. Cotta pontifex diſputans contra Stoicos de religionibus, & de varietate opinionum, quæ ſolent eſſe de Diis, ut more Academicorum omnia faceret incerta, quinque fuiſſe Mercurios ait, &, enumeratis per ordinem quatuor, quintum fuiſſe eum, a quo occiſus ſit Argus: ob eamque cauſam in Ægyptum profugiſſe, atque Ægyptiis leges ac literas tradidiſſe. Hunc Ægyptii Thoth appellant: a quo apud eos primus anni ſui menſis, id eſt, September, nomen accepit. Idem oppidum condidit, quod etiam nunc Græce vocatur ἑρμόπολις: & Pheneatæ colunt eum religioſe. Qui tametſi homo, fuit tamen antiquiſſimus & inſtructiſſimus omni genere doctrinæ, adeo, ut ei multarum rerum & artium ſcientia Triſmegiſto cognomen imponeret. Hic ſcripſit libros, & quidem multos, ad cognitionem divinarum rerum pertinentes, in quibus majeſtatem ſummi ac ſingularis Dei aſſerit, iiſdemque nominibus appellat, quibus nos, Deum, & patrem, ac, ne quis nomen ejus requireret, ἀνώνυμον eſſe dixit; eo quod nominis proprietate non egeat, ob ipſam ſcilicet unitatem. Ipſius hæc verba ſunt: ὁ δὲ θεὸς, εἷς, ὁ δὲ εἷς ὀνόματος οὐ προσδέεται, ἔστι γὰρ ὁ ὢν ἀνώνυμος. Deo igitur nomen non eſt, quia ſolus eſt: nec opus eſt proprio vocabulo, niſi cum diſcrimen exigit multitudo, ut unamquamque perſonam ſua nota & appellatione deſignes. Deo autem, quia ſemper unus eſt, proprium nomen eſt Deus. Supereſt, de reſponſis car-

minibuſque ſacris teſtimonia, quæ ſunt multo certiora, proferre. Nam fortaſſe ii, contra quos agimus, nec poetis putent eſſe credendum, tanquam vana fingentibus; nec philoſophis, quod errare potuerint, quia & ipſi homines fuerunt. M. Varro, quo nemo unquam doctior, ne apud Græcos quidem, vixit, in libris rerum divinarum, quos ad C. Cæſarem pontificem maximum ſcripſit, cum de quindecimviris loqueretur, Sibyllinos libros ait non fuiſſe unius Sibyllæ, ſed appellari uno nomine Sibyllinos, quod omnes feminæ vates Sibyllæ ſunt a veteribus nuncupatæ; vel ab unius Delphidis nomine, vel a conſiliis Deorum enuntiandis. σιοὺς enim Deos, non ϑεοὺς, & conſilium non βουλὴν, ſed βυλὴν appellabant Æolico genere ſermonis. Itaque Sibyllam dictam eſſe quaſi ϑεοβούλην. Ceterum Sibyllas decem numero fuiſſe: eaſque omnes enumeravit ſub auctoribus, qui de ſingulis ſcriptitarunt. Primam fuiſſe de Perſis, cujus mentionem fecerit Nicanor, qui res geſtas Alexandri Macedonis ſcripſit: ſecundam Libycam, cujus meminit Euripides in Lamiæ prologo: tertiam Delphida, de qua Chryſippus loquitur in eo libro, quem de divinatione compoſuit: quartam Cimmeriam in Italia, quam Nævius in libris belli Punici, Piſo in annalibus nominat: quintam Erythræam, quam Apollodorus Erythræus affirmat ſuam fuiſſe civem, eamque Grajis, Ilium petentibus, vaticinatam, & perituram eſſe Trojam, & Homerum mendacia ſcripturum: ſextam Samiam, de qua ſcripſit Eratoſthenes, in antiquis annalibus Samiorum reperiſſe ſe ſcri-

ptum : ſeptimam Cumanam, nomine Amaltheam; quæ ab aliis Demophile, vel Herophile nominatur, eamque novem libros attuliſſe ad regem Tarquinium Priſcum, ac pro eis trecentos philippeos poſtulaſſe, regemque aſpernatum pretii magnitudinem, deriſiſſe mulieris inſaniam; illam in conſpectu regis tres combuſſiſſe, ac pro reliquis idem pretium popoſciſſe; Tarquinium multo magis mulierem inſanire putaſſe : quæ denuo tribus aliis exuſtis, cum in eodem pretio perſeveraret, motum eſſe regem, ac reſiduos trecentis aureis emiſſe, quorum poſtea numerus ſit auctus, Capitolio refecto; quod ex omnibus civitatibus & Italicis, & Græcis, & præcipue Erythræis coacti allatique ſint Romam, cujuſcunque Sibyllæ nomine fuerint : octavam Helleſponticam, in agro Trojano natam, vico Marmeſſo, circa oppidum Gergitium; quam ſcribit Heraclides Ponticus Solonis & Cyri fuiſſe temporibus : nonam Phrygiam, quæ vaticinata ſit Ancyræ : decimam Tiburtem, nomine Albuneam, quæ Tiburi colatur ut Dea, juxta ripas amnis Anienis, cujus in gurgite ſimulacrum ejus inventum eſſe dicitur, tenens in manu librum; cujus ſortes ſenatus in Capitolium tranſtulerit. Harum omnium Sibyllarum carmina & feruntur, & habentur, præterquam Cumææ : cujus libri a Romanis occuluntur, nec eos ab ullo, niſi a quindecimviris, inſpectos habent. Et ſunt ſingularum ſinguli libri, qui, quia Sibyllæ nomine inſcribuntur, unius eſſe creduntur, ſuntque confuſi, nec diſcerni, ac ſuum cuique aſſignari poteſt, niſi Erythrææ, quæ & nomen ſuum verum carmini

inſeruit, & Erythræam ſe nominat, ubi prælocuta eſt, cum eſſet orta Babylone. ſed & nos confuſe Sibyllam dicemus, ſicubi teſtimoniis earum fuerit abutendum. Omnes igitur hæ Sibyllæ unum Deum prædicant, maxime tamen Erythræa: quæ celebrior inter ceteras ac nobilior habetur: ſiquidem Feneſtella, diligentiſſimus ſcriptor, de XVviris dicens, ait, reſtituto Capitolio, retuliſſe ad ſenatum C. Curionem Cos. ut legati Erythras mitterentur, qui carmina Sibyllæ conquiſita Romam deportarent; itaque miſſos eſſe P. Gabinium, M. Octacilium, L. Valerium, qui deſcriptos a privatis verſus circa mille Romam deportarunt. Idem ſupra oſtendimus dixiſſe Varronem. In iis ergo verſibus, quos legati Romam attulerunt, de uno Deo hæc ſunt teſtimonia:

εἷς θεὸς, ὃς μόνος ἐστὶν ὑπερμεγέθης ἀγένητος.

Hunc eſſe ſolum Deum ſummum, qui cœlum fecerit, luminibuſque diſtinxerit.

ἀλλὰ θεὸς μόνος εἷς πανυπέρτατος, ὃς πεποίηκεν
οὐρανὸν, ἠέλιόν τε καὶ ἀστέρας, ἠδὲ σελήνην,
καρποφόρον γαῖάν τε, καὶ ὕδατος οἴδματα πόντου.

Qui quoniam ſolus ſit ædificator mundi, & artifex rerum, vel quibus conſtat, vel quæ in eo ſunt; ſolum coli oportere, teſtatur.

αὐτὸν τὸν μόνον ὄντα σέβεσθ' ἡγήτορα κόσμου,
ὃς μόνος εἰς αἰῶνα καὶ ἐξ αἰῶνος ἐτύχθη.

Item alia Sibylla, quæcunque eſt, cum perferre ſe ad homines Dei vocem diceret, ſic ait:

εἷς μόνος εἰμὶ θεὸς· καὶ οὐκ ἔστι θεὸς ἄλλος.

Exſequerer nunc teſtimonia ceterarum, niſi & hæc ſufficerent, & illa opportunioribus locis reſervarem. Sed cum defendamus cauſam veritatis apud eos, qui, aberrantes a veritate, falſis religionibus ſerviunt; quod genus probationis adverſus eos magis adhibere debemus, quam ut eos Deorum ſuorum teſtimoniis revincamus?

VII. Apollo enim, quem præter ceteros divinum, maximeque fatidicum exiſtimant, Colophone reſpondens, quo Delphis, credo, emigraverat, Aſiæ ductus amœnitate: quærenti cuidam, quis eſſet, aut quid eſſet omnino Deus, reſpondit viginti & uno verſibus. Quorum hoc principium eſt:

αὐτοφυὴς, ἀδίδακτος, ἀμήτωρ, ἀστυφέλικτος,
οὔνομα μηδὲ λόγῳ χωρούμενον, ἐν πυρὶ ναίων,
τουτὶ θεὸς, μικρὰ δὲ θεοῦ μερὶς ἄγγελοι ἡμεῖς.

Num quis poteſt ſuſpicari de Jove eſſe dictum, qui & matrem habuit, & nomen? Quid? quod Mercurius ille ter maximus, cujus ſupra mentionem feci, non modo ἀμήτορα, ut Apollo, ſed ἀπάτορα quoque appellat Deum, quod origo illi non ſit aliunde. Nec enim poteſt ab ullo eſſe generatus, qui ipſe univerſa generavit. Satis, ut opinor, & argumentis docui, & teſtibus confirmavi, quod per ſe ſatis clarum eſt, unum eſſe regem mundi, unum patrem, unum Deum. Sed fortaſſe quærat aliquis a nobis idem illud, quod apud Ciceronem quærit Hortenſius: Si Deus unus eſt, quæ eſſe beata ſolitudo queat? tanquam nos, qui unum eſſe dicimus, deſertum ac ſolitarium eſſe dicamus. habet enim miniſtros, quos

vocamus nuntios. Et eſt illud verum, quod dixiſſe in Exhortationibus Senecam ſupra retuli, *genuiſſe regni ſui miniſtros Deum*. Verum hi neque Dii ſunt, neque Deos ſe vocari, aut coli volunt: quippe qui nihil præter juſſum ac voluntatem Dei faciant. nec tamen illi ſunt, qui vulgo coluntur: quorum & exiguus, & certus eſt numerus. Quod ſi cultores Deorum, eos ipſos ſe colere, putant, quos ſummi Dei miniſtros appellamus; nihil eſt, in quo nobis faciant invidiam, qui unum Deum dicamus, multos negemus. Si eos multitudo delectat, non duodecim dicimus, aut trecentos ſexaginta quinque, ut Orpheus, ſed innumerabiles eſſe. Arguimus eorum errores in diverſum, qui tam paucos putant. Sciant tamen, quo nomine appellari debeant, ne Deum verum violent, cujus nomen exponunt, dum pluribus tribuunt. Credant Apollini ſuo, qui eodem illo reſponſo ut Jovi principatum, ſic etiam ceteris Diis abſtulit nomen. Tertius enim verſus oſtendit, Dei miniſtros, non Deos, verum angelos, appellari oportere. De ſe quidem ille mentitus eſt, qui, cum ſit e numero dæmonum, angelis ſe Dei aggregavit: denique in aliis reſponſis, dæmonem ſe eſſe, confeſſus eſt. Nam cum interrogaretur, quomodo ſibi ſupplicari vellet, ita reſpondit:

πάνσοφε, παντοδίδακτ᾽, ἐνοχείστροφε, κέκλυθι δαῖμον.

Item rurſus, cum preces in Apollinem Smintheum rogatus expromeret, ab hoc verſu exorſus eſt:

ἁρμονίη κόσμοιο φαεσφόρε καὶ σοφὲ δαῖμον.

Quid ergo ſupereſt, niſi ut ſua confeſſione verberibus veri Dei ac pœnæ ſubjaceat ſempiternæ? Nam in alio reſponſo ita dixit:

δαίμονες οἱ φοιτῶσι περὶ χθόνα καὶ περὶ πόντον
ἀκάματοι δάμανται, ὑπαὶ μάστιγι θεοῖο.

De utriſque generibus in II libro differemus. Interim nobis ſatis eſt, quod, dum ſe honorari vult, & in cœlo collocari, confeſſus eſt, id quod res habet, quomodo ſint appellandi, qui Deo aſſiſtunt. Retrahant ergo ſe homines ab erroribus, &, abjectis religionibus pravis, parentem ſuum, dominumque cognoſcant: cujus nec virtus æſtimari poteſt, nec magnitudo perſpici, nec principium comprehendi. cum ad illum mentis humanæ intentio, & acumen, & memoria pervenerit, quaſi ſubductis & conſummatis omnibus viis, ſubſiſtit, hæret, deficit: nec eſt aliquid ulterius, quo progredi poſſit. Verum quia fieri non poteſt, quin id, quod ſit, aliquando eſſe cœperit; conſequens eſt, ut, quando nihil ante illum fuit, ipſe ante omnia ex ſe ipſo ſit procreatus: ideoque ab Apolline *αὐτοφυὴς*, a Sybilla *αὐτογενὴς*, et *ἀγέννητος*, et *ἀποίητος* nominatur: quod Seneca, homo acutus, in Exhortationibus vidit. *Nos*, inquit, *aliunde pendemus. Itaque ad aliquem reſpicimus, cui, quod eſt optimum in nobis, debeamus. Alius nos edidit; alius inſtruxit: Deus ipſe ſe fecit.*

VIII. His igitur tot & tantis teſtibus comprobatur, unius Dei poteſtate ac providentia mundum gubernari, cujus vim majeſtatemque tantam eſſe dicit in Timæo Plato, ut eam neque mente conci-

pere, neque verbis enarrare quiſquam poſſit ob nimiam & inæſtimabilem poteſtatem. Dubitet vero aliquis, an quidquam difficile, aut impoſſibile ſit Deo, qui tanta tamque mirifica opera providentia excogitavit, virtute conſtituit, ratione perfecit; nunc autem ſpiritu ſuſtentet, poteſtate moderetur, inexcogitabilis, ineffabilis, & nulli alii ſatis notus quam ſibi. Unde mihi, de tanta majeſtate ſæpius cogitanti, qui Deos colunt, interdum videri ſolent tam cæci, tam incogitabiles, tam excordes, tam non multum mutis animalibus differentes; qui credant, eos, qui geniti ſunt maris ac feminæ coitu, aliquid majeſtatis, divinæque virtutis habere potuiſſe: cum Sibylla Erythræa dicat,

οὐ δύνατ' ἀνδρὸς
ἐκ μηρῶν μήτράς τε θεὸς τετυπωμένος εἶναι.

Quod ſi eſt verum, ſicuti eſt, apparet, Herculem, Apollinem, Liberum, Mercurium, Jovemque ipſum cum ceteris homines fuiſſe, quoniam ſunt ex duobus ſexibus nati. Quid eſt autem tam remotum a Deo, quam id opus, quod ipſe ad propagandam ſobolem mortalibus tribuit, & quod ſine ſubſtantia corporali nullum poteſt eſſe? Diis ergo, ſi ſunt immortales & æterni, quid opus eſt altero ſexu, cum ſucceſſione non egeant, qui futuri ſunt ſemper? Nam profecto in hominibus, ceteriſque animantibus diverſitas ſexus, & coitio, & generatio nullam habet aliam rationem, niſi ut omnia genera viventium, quando ſunt conditione mortalitatis obitura, mutua poſſint ſucceſſione ſervari. Deo autem, qui

eſt ſempiternus, neque alter ſexus, neque ſucceſſio neceſſaria eſt. Dicet aliquis: Ut habeat vel miniſtros, vel in quos ipſe poſſit dominari. Quid igitur ſexu opus eſt femineo, cum Deus, qui eſt omnipotens, ſine uſu & opera feminæ poſſit filios procreare? Nam ſi quibuſdam minutis animalibus id præſtitit, ut ſibi *e foliis natos & ſuavibus herbis ore legant:* cur exiſtimet aliquis, ipſum Deum, niſi ex permixtione ſexus alterius, non poſſe generare? Illos igitur, quos imperiti & inſipientes tanquam Deos & nuncupant, & adorant, nemo eſt tam inconſideratus, qui non intelligat fuiſſe mortales. Quomodo ergo, inquiet aliquis, Dii crediti ſunt? Nimirum quia reges maximi ac potentiſſimi fuerunt, ob merita virtutum ſuarum, aut munerum, aut artium repertarum, cum cari fuiſſent iis, quibus imperitaverant, in memoriam ſunt conſecrati. quod ſi quis dubitet, res eorum geſtas, & facta conſideret, quæ univerſa tam poetæ, quam hiſtorici veteres, prodiderunt.

IX. Hercules, qui ob virtutem clariſſimus, & quaſi Africanus inter Deos habetur, nonne orbem terræ, quem peragraſſe ac purgaſſe narratur, ſtupris, libidinibus, adulteriis inquinavit? nec mirum, cum eſſet adulterio genitus Alcmenæ. Quid tandem potuit in eo eſſe divini, qui, ſuis ipſe vitiis mancipatus, & mares, & feminas, contra omnes leges, infamia, dedecore, flagitio affecit? Sed ne illa quidem, quæ magna, & mirabilia geſſit, talia judicanda ſunt, ut virtutibus divinis tribuenda videantur. Quid enim tam magnificum, ſi leonem aprumque

ſuperavit? ſi aves ſagittis dejecit? ſi regium ſtabulum egeſſit? ſi viraginem vicit, cingulumque detraxit? ſi equos feroces cum domino interemit? Opera ſunt iſta fortis viri, hominis tamen. illa enim, quæ vicit, fragilia & mortalia fuerunt. *Nulla enim eſt*, ut ait orator, *tanta vis, quæ non ferro ac viribus debilitari, frangique poſſit. At animum vincere, iracundiam cohibere*, fortiſſimi eſt: quæ ille nec fecit unquam, nec potuit. *Hæc qui faciat, non modo ego eum cum ſummis viris comparo; ſed ſimillimum Deo judico.* Vellem, adjeciſſet de libidine, luxuria, cupiditate, inſolentia; ut virtutem ejus impleret, quem ſimilem Deo judicabat. Non enim fortior judicandus eſt, qui leonem, quam qui violentiam, & in ſe ipſo incluſam feram ſuperat iracundiam: aut qui rapaciſſimas volucres dejicit, quam qui cupiditates avidiſſimas coercet: aut qui Amazonem bellatricem, quam qui libidinem vincit, pudoris ac famæ debellatricem: aut qui fimum de ſtabulo, quam qui vitia de corde ſuo egerit; quæ magis ſunt pernicioſa, quia domeſtica & propria mala ſunt, quam illa, quæ & vitari poterant, & caveri. Ex quo fit, ut ille ſolus vir fortis debeat judicari, qui temperans eſt, & moderatus, & juſtus. Quod ſi cogitet aliquis, quæ ſint Dei opera; jam hæc omnia, quæ mirantur homines ineptiſſimi, ridicula judicabit. Illa enim non divinis virtutibus, quas ignorant, ſed infirmitate ſuarum virium metiuntur. Nam illud quidem nemo negabit, Herculem non tantum Euryſtheo ſerviſſe regi, quod aliquatenus honeſtum videri poteſt; ſed etiam impudicæ mulieri Omphalæ, quæ

illum, veſtibus ſuis indutum, ſedere ad pedes ſuos jubebat penſa facientem. Deteſtabilis turpitudo! ſed tanti erat voluptas. Quid tu, inquiet aliquis, poetiſne credendum putas? Quidni putem? Non enim iſta Lucilius narrat, aut Lucianus, qui Diis & hominibus non pepercit; ſed hi potiſſimum, qui Deorum laudes canebant. Quibus igitur credemus, ſi fidem laudantibus non habemus? Qui hos mentiri putat, proferat alios, quibus credamus, auctores, qui nos doceant, qui ſint iſti Dii; quomodo, unde orti; quæ ſit vis eorum, qui numerus, quæ poteſtas; quid in his admirabile, quid cultu dignum, quod denique certius veriuſque myſterium. Nullos dabit. Credamus igitur iſtis, qui non, ut reprehenderent, ſunt locuti, ſed ut prædicarent. Navigavit ergo cum Argonautis, expugnavitque Trojam, iratus Laomedonti ob negatam ſibi pro filiæ ſalute mercedem. unde, quo tempore fuerit, apparet. Idem, furore atque inſania percitus, uxorem ſuam cum liberis interemit. Hunc homines Deum putant? ſed Philoctetes, ejus heres, non putavit, qui facem ſuppoſuit arſuro; qui artus ejus & nervos cremari ac diffluere vidit; qui oſſa ejus ac cineres in Œteo monte ſepelivit: pro quo munere ſagittas ejus accepit.

X. Æſculapius & ipſe non ſine flagitio Apollinis natus, quid fecit aliud divinis honoribus dignum, niſi quod ſanavit Hippolytum? mortem ſane habuit clariorem, quod a Deo meruit fulminari. Hunc Tarquitius, de illuſtribus viris diſſerens, ait, incertis parentibus natum, expoſitum, & a venatoribus in-

ventum, canino lacte nutritum, Chironi traditum, didiciſſe medicinam: fuiſſe autem Meſſenium; ſed Epidauri moratum. Tullius etiam Cynoſuris ait ſepultum. Quid Apollo pater ejus? nonne ob amorem, quo flagrabat, turpiſſime gregem pavit alienum, & muros Laomedonti exſtruxit, cum Neptuno mercede conductus, quæ illi negari potuit impune: ab eoque primo rex perfidus, quidquid cum Diis pepigiſſet, didicit abnegare? Idem formoſum puerum &, dum amat, violavit; &, dum ludit, occidit. Homicida Mars, & per gratiam cædis crimine ab Athenienſibus liberatus, ne videretur nimis ferus & immanis, adulterium cum Venere commiſit. Caſtor & Pollux, dum alienas ſponſas rapiunt, eſſe gemini deſierunt. Nam dolore injuriæ concitatus Idas alterum gladio tranſverberavit; & eoſdem poetæ alternis vivere, alternis mori, narrant; ut jam ſint non Deorum tantum, ſed omnium mortalium miſerrimi, quibus ſemel mori non licet. Hos tamen Homerus ambos ſimpliciter, (non ut poetæ ſolent,) mortuos eſſe teſtatur. Nam, cum faceret in muris aſſidentem Priamo Helenam cunctos Græciæ principes recognoſcere, ſolos autem ſe fratres ſuos requirere, ſubjecit orationi ejus hujuſmodi verſum:

Hæc ait. aſt illos retinebat terra ſepultos.

Fur ac nebulo Mercurius, quid ad famam ſui reliquit, niſi memoriam fraudum ſuarum? cœlo ſcilicet dignus, quia palæſtram docuit, & lyram primus invenit. Liberum patrem in ſenatu Deorum ſummæ auctoritatis, primæque eſſe ſententiæ, neceſſe eſt;

quia præter Jovem ſolus omnium triumphavit; exercitum duxit, Indos debellavit. Sed invictus ille imperator Indicus maximus ab amore ac libidine turpiſſime victus eſt. Delatus enim Cretam cum ſemiviro comitatu, nactus eſt impudicam mulierem in litore; ac fiducia victoriæ Indicæ vir eſſe voluit, ne nimirum mollis videretur; atque illam patris proditricem, fratris interemtricem, ab alio relictam, & repudiatam, in conjugium ſibi vindicavit, & liberam fecit, & cum ea pariter aſcendit in cœlum. Quid horum omnium pater Juppiter, qui in ſolemni precatione Optimus Maximus nominatur? nonne a prima ſua pueritia impius, ac pæne parricida deprehenditur? cum patrem regno expulit, ac fugavit, nec exſpectavit mortem decrepiti ſenis, cupiditate regnandi: & cum paternum ſolium per vim, per arma cepiſſet, bello eſt a Titanibus laceſſitus, quod humano generi principium fuit malorum: quibus victis, & pace in perpetuum comparata, reliquam ſuam vitam in ſtupris, adulteriiſque conſumſit. Omitto virgines, quas imminuit. id enim tolerabile judicari ſolet. Amphitryonem ac Tyndarum præterire non poſſum, quorum domos dedecore atque infamia pleniſſimas reddidit. Illud vero ſummæ impietatis ac ſceleris, quod regium puerum rapuit ad ſtuprum. Parum enim videbatur, ſi in expugnanda feminarum pudicitia maculoſus eſſet ac turpis, niſi etiam ſexui ſuo injuriam faceret. hoc eſt verum adulterium, quod ſit contra naturam. Hæc qui fecit, viderimus, an maximus, certe optimus non eſt. quod nomen a corruptoribus, ab

adulteris, ab inceſtis abeſt: niſi forte nos erramus homines, qui talia facientes ſceleratos vocamus ac perditos, omnibuſque pœnis digniſſimos judicamus. Stultus autem M. Tullius, qui C. Verri adulteria objecit; eadem enim Juppiter, quem colebat, admiſit: qui P. Clodio ſororis inceſtum; at illi Optimo Maximo eadem fuit & ſoror & conjux.

XI. Quis eſt igitur tam excors, qui hunc in cœlo regnare putet, qui ne in terra quidem debuit? Non inſulſe quidam poeta triumphum Cupidinis ſcripſit: quo in libro non modo potentiſſimum Deorum Cupidinem, ſed etiam victorem facit. Enumeratis enim amoribus ſingulorum, quibus in poteſtatem Cupidinis ditionemque veniſſent, inſtruit pompam, in qua Juppiter cum ceteris Diis ante currum triumphantis ducitur catenatus. Eleganter id quidem a poeta figuratum; ſed tamen non multum diſtat a vero. Qui enim virtutis eſt expers, qui cupiditatibus ac libidinibus malis vincitur, non Cupidini, ut ille finxit, ſed morti ſubjectus eſt ſempiternæ. Sed omittamus de moribus dicere: rem conſideremus, ut intelligant homines, in quibus miſeri verſentur erroribus. Regnare in cœlo Jovem vulgus exiſtimat. id & doctis pariter & indoctis perſuaſum eſt, quod & religio ipſa, & precationes, & hymni, & delubra, & ſimulacra demonſtrant. Eundem tamen Saturno & Rhea genitum confitentur. Quomodo poteſt Deus videri, aut credi, (ut ait poeta,) *hominum rerumque repertor*, ante cujus ortum infinita hominum millia fuerunt? eorum ſcilicet, qui Saturno regnante vixerunt, ac priores

luce, quam Juppiter, ſunt potiti. Video alium Deum regem fuiſſe primis temporibus, alium conſequentibus. poteſt ergo fieri, ut alius ſit poſtea futurus. Si enim prius regnum mutatum eſt, cur deſperemus, etiam poſterius poſſe mutari? niſi forte Saturnus generare potuit fortiorem, Juppiter non poteſt. Atqui divinum imperium aut ſemper immutabile eſt: aut, ſi eſt mutabile, (quod fieri non poteſt) ſemper utique mutabile eſt. Poteſt ergo Juppiter regnum amittere, ſicut pater ejus amiſit. Ita plane. nam cum idem neque virginibus, neque maritatis unquam pepercifſet, abſtinuit ſe tamen una Thetide, quod reſponſum fuit, majorem patre ſuo futurum, quiſquis ex illa natus eſſet. Et primum in eo imprudentia, non Dei providentia: cui niſi Themis futura dixiſſet, ipſe neſciret. ſi autem divinus non ſit, ne Deus quidem ſit; unde ipſa divinitas nominatur, ut ab homine humanitas. Deinde conſcientia imbecillitatis; qui timuit utique majorem: quod qui facit, ſcit profecto non eſſe ſe maximum, quando quidem poteſt aliquid majus exſiſtere. Idem per Stygiam paludem ſanctiſſime jurat:

Una ſuperſtitio ſuperis quæ reddita Divis.

Quæ eſt iſta ſuperſtitio? aut a quo reddita? eſt ergo aliqua poteſtas maxima, quæ pejerantes Deos puniat? quæ tanta formido eſt paludis infernæ, ſi ſunt immortales? quid metuunt eam, quam viſuri non ſunt, niſi quos mori neceſſe eſt? Quid igitur homines oculos ſuos in cœlum tollunt? quid per ſuperos dejerant, cum ipſi ſuperi ad inferos devol-

vantur, ibique habeant, quod venerentur, & adorent? Illud vero quale eſt? eſſe fata, quibus Dii omnes & ipſe Juppiter pareat. Si Parcarum tanta vis eſt, ut plus poſſint, quam cœleſtes univerſi, quamque ipſe rector ac dominus: cur non illæ potius regnare dicantur, quarum legibus ac ſtatutis parere omnes Deos neceſſitas cogit? Nunc cui dubium eſt, quin is, qui alicui rei obſequitur, maximus non ſit? nam ſi ſit, non accipiat fata, ſed faciat. Nunc ad illud, quod omiſeram, redeo. In una itaque ſola fuit continentior, cum eam deperiret; non virtute aliqua, ſed metu ſucceſſoris. Quæ formido utique ejus eſt, qui ſit & mortalis, & imbecillus, & nihili: quippe qui potuit & tunc, cum naſceretur, exſtingui, ſicut frater ejus ante genitus exſtinctus eſt: qui ſi vivere potuiſſet, nunquam minori conceſſiſſet imperium. Ipſe autem furto ſervatus, furtimque nutritus, Ζεὺς ſive Ζὴν appellatus eſt; non, ut iſti putant, a fervore cœleſtis ignis, vel quod vitæ ſit dator, vel quod animantibus inſpiret animas, quæ virtus ſolius Dei eſt, (quam enim poſſit inſpirare animam, qui ipſe accepit aliunde?) ſed quod primus ex liberis Saturni maribus vixerit. Potuerunt igitur homines alium Deum habere rectorem, ſi Saturnus non fuiſſet ab uxore deluſus. At enim poetæ iſta finxerunt. Errat, quiſquis hoc putat. illi enim de hominibus loquebantur: ſed, ut eos ornarent, quorum memoriam laudibus celebrabant, Deos eſſe dixerunt. Itaque illa potius ficta ſunt, quæ tanquam de Diis; non illa, quæ tanquam de hominibus locuti ſunt: quod clarum fiet exemplo, quod infere-

mus. Danaen violaturus, aureos nummos largiter in ſinum ejus infudit. Hæc ſtupri merces fuit. At poetæ, qui quaſi de Deo loquebantur, ne auctoritatem creditæ majeſtatis infringerent, finxerunt, ipſum in aureo imbre delapſum; eadem figura, qua imbres ferreos dicunt, cum multitudinem telorum, ſagittarumque deſcribunt. Rapuiſſe dicitur in aquila Catamitum. poeticus color eſt. ſed aut per legionem rapuit, cujus inſigne aquila eſt: aut navis, in qua eſt impoſitus, tutelam habuit in aquila figuratam; ſicut taurum, cum rapuit & tranſvexit Europam. Eodem modo convertiſſe in bovem traditur Io, Inachi filiam, quæ, ut iram Junonis effugeret, *ut erat jam ſetis obſita, jam bos*, tranaſſe dicitur mare, in Ægyptumque veniſſe; atque ibi, recepta priſtina ſpecie, Dea facta, quæ nunc Iſis vocatur. Quo igitur argumento probari poteſt, nec Europam in tauro ſediſſe, nec Io factam bovem? Quod certus dies habetur in faſtis, quo Iſidis navigium celebratur: quæ res docet, non tranaſſe illam, ſed navigaſſe. Igitur qui ſapere ſibi videntur, quia intelligunt, vivum terrenumque corpus in cœlo eſſe non poſſe, totam Ganymedeam fabulam pro falſo repudiant; nec ſentiunt, in terra id eſſe factum, quia res, ac libido ipſa terrena eſt. Non ergo res ipſas geſtas finxerunt poetæ; quod ſi facerent, eſſent vaniſſimi: ſed rebus geſtis addiderunt quendam colorem. Non enim obtrectantes illa dicebant, ſed ornare cupientes. Hinc homines decipiuntur, maxime quod, dum hæc omnia ficta eſſe arbitrantur a poetis, colunt, quod ignorant. Neſciunt enim, qui

ſit poeticæ licentiæ modus, quouſque progredi fingendo liceat: cum officium poetæ in eo ſit, ut ea, quæ vere geſta ſunt, in aliquas ſpecies obliquis figurationibus cum decore aliquo converſa traducat. Totum autem, quod referas, fingere, id eſt ineptum eſſe, & mendacem potius, quam poetam. Sed finxerint iſta, quæ fabuloſa creduntur; num etiam illa, quæ de Diis feminis, Deorumque connubiis dicta ſunt? cur igitur ſic figurantur, ſic coluntur? niſi forte non tantum poetæ, ſed & pictores fictoreſque imaginum mentiuntur. Si enim hic eſt Juppiter, qui a vobis dicitur Deus; ſi non is eſt, qui ex Saturno & Ope natus eſt: non oportuit niſi ſolius ſimulacrum in templis omnibus collocari. Quid ſibi mulierum effigies volunt? quid ſexus infirmus? in quem ſi cecidit Juppiter, eum vere ipſi lapides hominem fatebuntur. Mentitos ajunt eſſe poetas; & his tamen credunt: immo vero non eſſe mentitos, re ipſa probant. Ita enim Deorum ſimulacra confingunt, ut ex ipſa diverſitate ſexus appareat, vera eſſe, quæ dicunt poetæ. Nam quod aliud argumentum habet imago Catamiti, & effigies aquilæ, cum ante pedes Jovis ponuntur in templis, & cum ipſo pariter adorantur, niſi ut nefandi ſceleris ac ſtupri memoria maneat in æternum? Non igitur a poetis totum fictum eſt: aliquid fortaſſe traductum, & obliqua figuratione obſcuratum, quo veritas involuta tegeretur; ſicut illud de ſortitione regnorum. Ajunt enim, Jovi cœlum obtigiſſe, Neptuno mare, inferna Plutoni. Cur non terra potius in ſortem tertiam venit? niſi quod in terra geſta res eſt.

Ergo illud in vero eſt, quod regnum orbis ita partiti ſortitique ſunt, ut orientis imperium Jovi cederet; Plutoni, cui cognomen Ageſilao fuit, pars occidentis obtingeret: eo, quod plaga oriens, ex qua lux mortalibus datur, ſuperior, occidentis autem inferior eſſe videatur. Sic veritatem mendacio velaverunt, ut veritas ipſa perſuaſioni publicæ nihil derogaret. De Neptuni ſorte manifeſtum eſt, cujus regnum tale fuiſſe dicimus, quale M. Antonii fuit infinitum illud imperium, cui totius oræ maritimæ poteſtatem ſenatus decreverat, ut prædones perſequeretur, ac mare omne pacaret. Sic Neptuno maritima omnia cum inſulis obvenerunt. Quomodo id probari poteſt? nimirum veteres hiſtoriæ docent. Antiquus auctor Euhemerus, qui fuit ex civitate Meſſene, res geſtas Jovis, & ceterorum, qui Dii putantur, collegit, hiſtoriamque contexuit ex titulis, & inſcriptionibus ſacris, quæ in antiquiſſimis templis habebantur, maximeque in fano Jovis Triphylii, ubi, auream columnam poſitam eſſe ab ipſo Jove, titulus indicabat, in qua columna geſta ſua perſcripſit, ut monumentum eſſet poſteris rerum ſuarum. Hanc hiſtoriam & interpretatus eſt Ennius, & ſecutus. cujus hæc verba ſunt ibi: *Juppiter imperium Neptuno dat maris, ut inſulis omnibus, &, quæ ſecus mare eſſent, locis regnaret.* Vera ſunt ergo, quæ loquuntur poetæ; ſed obtentu aliquo ſpecieque velata. Poteſt & mons Olympus figuram poetis dediſſe, ut Jovem dicerent cœli regnum eſſe ſortitum, quod Olympus ambiguum nomen eſt & montis & cœli. In Olympo autem Jovem

habitaſſe, docet hiſtoria eadem, quæ dicit: *Ea tempeſtate Juppiter in monte Olympo maximam partem vitæ colebat, & eo ad eum in jus veniebant, ſi quæ res in controverſia erant.* Item: *Si quis quid novi invenerat, quod ad vitam humanam utile eſſet, eo veniebat, atque Jovi oſtendebat.* Multa in hunc modum poetæ transferunt, non ut in Deos mentiantur, quos colunt; ſed ut figuris verſicoloribus venuſtatem ac leporem carminibus ſuis addant. Qui autem non intelligunt, quomodo, aut quare quidque figuretur, poetas velut mendaces & ſacrilegos inſequuntur. Hoc errore decepti etiam philoſophi, quod ea, quæ de Jove feruntur, minime in Deum convenire videbantur, duos Joves fecerunt: unum naturalem, alterum fabuloſum. Viderunt ex parte, quod erat verum, eum ſcilicet, de quo poetæ loquuntur, hominem fuiſſe: in illo autem naturali Jove, vulgari conſuetudine religionis inducti, erraverunt, quod in Deum nomen hominis tranſtulerunt: qui, ut ſupra diximus, quia ſolus eſt, non indiget nomine. Jovem autem illum eſſe, qui ſit ex Ope Saturnoque natus, negari non poteſt. Vana igitur perſuaſio eſt eorum, qui nomen Jovis ſummo Deo tribuunt. Solent enim quidam errores ſuos hac excuſatione defendere, qui convicti de vno Deo, cum id negare non poſſunt, ipſum ſe colere affirmant: verum hoc ſibi placere, ut Juppiter nominetur; quo quid abſurdius? Juppiter enim ſine contubernio conjugis filiæque coli non ſolet. Unde, qui ſit, apparet: nec fas eſt id nomen eo transferri, ubi nec Minerva eſt ulla, nec Juno.

Quid? quod hujus nominis proprietas non divinam vim exprimit, ſed humanam. Jovem enim, Junonemque a juvando eſſe dictos, Cicero interpretatur. Et Juppiter, quaſi juvans pater, dicitur: quod nomen in Deum minime congruit; quia juvare hominis eſt, opis aliquid conferentis in eum, qui ſit alienus, & exigui beneficii. Nemo ſic Deum precatur, ut ſe adjuvet; ſed ut ſervet, ut vitam ſalutemque tribuat: quod multo plus, ac majus eſt, quam juvare. Et quoniam de patre loquimur, nullus pater dicitur filios juvare, cum eos generat, aut educat. Illud enim levius eſt, quam ut eo verbo magnitudo paterni beneficii exprimatur. Quanto id magis inconveniens eſt Deo, qui verus eſt pater; per quem ſumus, & cujus toti ſumus; a quo fingimur, animamur, illuminamur; qui nobis vitam impertit, ſalutem tribuit, victum multiplicem ſubminiſtrat? Non intelligit beneficia divina, qui ſe juvari tantummodo a Deo putat. Ergo non imperitus modo, ſed etiam impius eſt, qui nomine Jovis virtutem ſummæ poteſtatis imminuit. Quare ſi Jovem & ex rebus geſtis, & ex moribus hominem fuiſſe, in terraque regnaſſe deprehendimus; ſupereſt, ut mortem quoque ejus inveſtigemus. Ennius in ſacra hiſtoria, deſcriptis omnibus, quæ in vita ſua geſſit, ad ultimum ſic ait: *Deinde Juppiter, poſtquam terram quinquies circuivit, omnibuſque amicis atque cognatis ſuis imperia diviſit, reliquitque hominibus leges; mores, frumentaque paravit, multaque alia bona fecit, immortali gloria, memoriaque affectus, ſempiterna monumenta ſuis reliquit: ætate peſſum acta,*

in Creta vitam commutavit, & ad Deos abiit: eumque Curetes filii ſui curaverunt, decoraveruntque eum, & ſepulcrum ejus eſt in Creta in oppido Gnoſo: & dicitur Veſta hanc urbem creaviſſe: in quo ſepulcro ejus eſt inſcriptum antiquis literis Græcis: ZAN KPONOY, *id eſt Latine, Juppiter Saturni.* Hoc certe non poetæ tradunt, ſed antiquarum rerum ſcriptores. quæ adeo vera ſunt, ut ea Sibyllinis verſibus confirmentur, qui ſunt tales;

δαίμονας ἀψύχους, νεκύων εἴδωλα καμόντων,
ὧν Κρήτη καύχημα τάφους ἡ δύσμορος ἴσχει.

Cicero de natura Deorum, cum tres Joves a theologis numerari diceret, ait, *tertium fuiſſe Cretenſem, Saturni filium; cujus in illa inſula ſepulcrum oſtenditur.* Quomodo igitur poteſt Deus alibi eſſe vivus, alibi mortuus; alibi habere templum, alibi ſepulcrum? Sciant ergo Romani, Capitolium ſuum, id eſt, ſummum caput religionum publicarum, nihil eſſe aliud, quam inane monumentum. Veniamus nunc ad ejus patrem, qui ante regnavit, & qui fortaſſe plus habebat in ſe, quod ex coitu tantorum elementorum genitus eſſe dicatur. Videamus, quid in eo fuerit Deo dignum: in primis illud, quod aureum ſeculum narratur habuiſſe, quod juſtitia ſub eo fuerit in terra. Teneo aliquid in eo, quod in ejus filio non fuit. Quid enim tam conveniens Deo, quam juſtum regimen ac pium ſeculum? Sed cum eadem ratione natum eſſe cogito; non poſſum putare Deum ſummum, quo videam eſſe aliquid antiquius, cœlum ſcilicet atque terram. At

ego Deum quæro, ultra quem nihil ſit omnino; qui ſons, & origo ſit rerum. Hic ſit neceſſe eſt, qui cœlum ipſum condidit, terramque fundavit. Saturnus autem ſi ex his natus eſt, ut putatur, quemadmodum poteſt Deus eſſe principalis, qui aliis ortum ſuum debet? aut quis præfuit mundo, antequam Saturnus gigneretur? Sed hoc poeticum eſt, ut dicebam paulo ante, figmentum. nec enim fieri poterat, ut elementa inſenſibilia, tantoque intervallo ſeparata, in unum coirent, ac filium procrearent; aut is, qui natus eſſet, non potiſſimum genitoribus ſimilis exſiſteret; ſed eam formam gereret, quam parentes ſui non habebant. Quæramus ergo, quid veritatis ſub hac figura lateat. Minucius Felix in eo libro, qui Octavius inſcribitur, ſic argumentatus eſt: Saturnum, cum fugatus eſſet a filio, in Italiamque veniſſet, Cœli filium dictum; quod ſoleamus eos, quorum virtutem miremur, aut qui repentine advenerint, de cœlo cecidiſſe, dicere: terræ autem; quod ignotis parentibus natos, terræ filios nominemus. Sunt hæc quidem ſimilia veri, non tamen vera; quia conſtat etiam tunc, cum regnaret, ita eſſe habitum. Potuit & ſic argumentari: Saturnum, cum potentiſſimus rex eſſet, ad retinendam parentum ſuorum memoriam nomina eorum cœlo terræque indidiſſe, cum hæc prius aliis vocabulis appellarentur: qua ratione & montibus, & fluminibus nomina ſcimus impoſita. Neque enim, cum dicunt poetæ de progenie Atlantis, aut Inachi fluminis, id potiſſimum dicunt, homines ex rebus ſenſu carentibus potuiſſe generari;

ſed eos utique ſignificant, qui nati ſunt ex iis hominibus, qui vel vivi, vel mortui nomina montibus, aut fluminibus indiderunt. Nam id apud veteres, maximeque Græcos, uſitatum fuit. Sic maria eorum traxiſſe nomina accepimus, qui deciderant in ea, ut Ægæum, Icarium, Helleſponticum: & in Latio Aventinus vocabulum monti dedit, in quo ſepultus eſt: Tiberinus vel Tibris amni, in quo merſus eſt. Non ergo mirandum, ſi nomina eorum cœlo terræque attributa eſſent, qui reges genuerant potentiſſimos. Apparet ergo, non ex cœlo natum eſſe, quod fieri non poteſt; ſed ex eo homine, cui nomen Urano fuit: quod eſſe verum, Triſmegiſtus auctor eſt, qui, cum diceret, admodum paucos exſtitiſſe, in quibus eſſet perfecta doctrina, in his Uranum, Saturnum, Mercurium cognatos ſuos nominavit. Hæc ille quia ignoravit, alio traduxit hiſtoriam: qui quomodo potuerit argumentari, oſtendi: nunc dicam, quomodo, ubi, a quo ſit hoc factum. non enim Saturnus hoc, ſed Juppiter fecit. In ſacra hiſtoria ſic Ennius tradit: *Deinde Paneum deducit in montem, qui vocatur cœli ſtela. Poſtquam eo aſcendit, contemplatus eſt late terras, ibique in eo monte aram creat Cœlo: primuſque in ea ara Juppiter ſacrificavit, in eo loco ſuſpexit in cœlum, quod nunc nos nominamus: idque, quod ſupra mundum erat, quod æther vocabatur, de ſui avi nomine cœlo nomen indidit: idque Juppiter, quod æther vocatur, placans, primum cœlum nominavit; eamque hoſtiam, quam ibi ſacravit, totam adolevit.* Nec hic tantum ſacrificaſſe Juppiter invenitur. Cæſar quo-

que in Arato refert, Aglaoſthenem dicere, Jovem; cum ex inſula Naxo adverſus Titanas proficiſceretur, & ſacrificium faceret in litore, aquilam ei in auſpicium advolaſſe, quam victor bono omine acceptam tutelæ ſuæ ſubjugarit. Sacra vero hiſtoria etiam ante conſediſſe illi aquilam in capite, atque illi regnum portendiſſe, teſtatur. Cui ergo ſacrificare Juppiter potuit, niſi Cœlo avo? quem dicit Euhemerus in oceano mortuum, & in oppido Aulatia ſepultum.

XII. Quoniam revelavimus myſteria poetarum; & Saturni parentes invenimus, ad virtutes ejus & facta redeamus. Juſtus in regno fuit. Primum ex hoc ipſo jam Deus non eſt, quod fuit: deinde quod ne juſtus quidem fuit, ſed impius non modo in filios, quos necavit; verum etiam in patrem, cujus dicitur abſcidiſſe genitalia, quod forſitan vere acciderit. Sed homines reſpectu elementi, quod dicitur cœlum, totam fabulam explodunt, tanquam ineptiſſime fictam, quam tamen Stoici, (ut ſolent,) ad rationem phyſicam conantur traducere: quorum ſententiam Cicero, de natura Deorum diſſerens, poſuit. *Cœleſtem*, inquit, *altiſſimam, æthereamque naturam, id eſt, igneam, quæ per ſeſe omnia gigneret, vacare voluerunt ea parte corporis, quæ conjunctione alterius egeret ad procreandum.* Quæ ratio in Veſtam potuit convenire, ſi mas diceretur. Idcirco enim virginem putant Veſtam, quia ignis inviolabile ſit elementum, nihilque naſci poſſit ex eo, quippe qui omnia, quæ arripuerit, abſumat. Ovidius in Faſtis;

Nec tu aliud Veſtam, quam vivam intellige flammam:
Nataque de flamma corpora nulla vides.
Jure igitur virgo eſt, quæ ſemina nulla remittit,
Nec capit, & comites virginitatis amat.

Vulcano quoque id potuit adſcribi, qui quidem putatur ignis, & tamen eum poetæ non abſciderunt. potuit & Soli; in quo eſt natura & cauſa gignentium. Nam ſine Solis igneo calore neque naſci quidquam, neque augeri poteſt: ut nulli alii elemento magis opus ſit genitalibus, quam calori, cujus fotu concipiuntur, naſcuntur, ſuſtentantur omnia. Poſtremo etiam ſi ita ſit, (ut volunt,) qui magis abſciſſum eſſe cœlum putemus, quam omnino ſine genitalibus natum? Nam ſi per ſe gignit, non indigebat utique genitalibus, cum Saturnum ipſum procrearet: ſi vero habuit, & a filio abſciſſa ſunt, ortus rerum, & natura omnis interiſſet. Quid? quod ipſi Saturno non divinum modo ſenſum, ſed humanum quoque adimunt, cum affirmant, *eſſe eum Saturnum, qui curſum & converſionem ſpatiorum & temporum continet; eumque Græce id ipſum nomen habere.* Κρόνος *enim dicitur, quod eſt idem, quod* χρόνος, *id eſt, ſpatium temporis. Saturnus autem eſt appellatus, quod ſaturetur annis.* Hæc Ciceronis verba ſunt, exponentis ſententiam Stoicorum: quæ quam vana ſit, cuivis intelligere promtiſſimum eſt. Si enim Saturnus cœli eſt filius, quomodo potuit aut tempus e cœlo gigni; aut cœlum a tempore abſcidi; aut poſtea tempus imperio ſpoliari a filio Jove? Aut quomodo Juppiter natus eſt ex tempore? Aut

quibus annis ſaturari poſſit æternitas, cui nullus eſt finis?

XIII. Si ergo vanæ ſunt iſtæ rationes philoſophorum: quid ſupereſt, niſi ut vere factum eſſe credamus, id eſt, hominem ab homine abſciſſum? niſi forte aliquis exiſtimet, Deum fuiſſe, qui timuit coheredem; cum, ſi quid divinitatis habuiſſet, non patris genitalia debuerit amputare, ſed propria, ne Juppiter naſceretur, qui eum regni poſſeſſione privavit. Idem, ſororem ſuam Rheam, quam Latine Opem dicimus, cum haberet uxorem, reſponſo vetitus eſſe dicitur, mares liberos educare; quod futurum eſſet, ut a filio pelleretur. quam rem metuens, natos ſibi filios non utique devorabat, (ut ferunt fabulæ,) ſed necabat. quanquam ſcriptum ſit in hiſtoria ſacra, Saturnum & Opem, ceteroſque tunc homines humanam carnem ſolitos eſitare: verum primum Jovem, leges hominibus moreſque condentem, edicto prohibuiſſe, ne liceret eo cibo veſci. Quod ſi verum eſt, quæ poteſt in eo fuiſſe juſtitia? Sed fictum ſane putemus, Saturnum filios devoraſſe, modo cum aliqua ratione: num idcirco, quod ait vulgus, comediſſe filios ſuos eum, qui extulerit, ſepulturæque mandaverit? Ops autem cum Jovem peperiſſet, ſubtraxit infantem, eumque nutriendum furtim miſit in Cretam. Rurſum imprudentiam reprehendam, neceſſe eſt. Cur enim reſponſum ab alio potius accepit? Cur in cœlo conſtitutus, quæ gerebantur in terra, non videbat? Cur eum Corybantes cymbalis fefellerunt? Poſtremo cur exſtitit aliqua vis potentior, aut major,

quæ illius vinceret poteſtatem? Nimirum ſenex a juvene facile victus eſt, ac ſpoliatus imperio. Fugit igitur expulſus, & in Italiam navigio venit, cum erraſſet diu, ſicut Ovidius in Faſtorum libris refert:

Cauſa ratis ſupereſt. Tuſcum rate venit ad amnem
Ante pererrato falcifer orbe Deus.

Hunc errantem atque inopem Janus excepit. cujus rei argumenta ſunt nummi veteres, in quibus eſt cum duplici fronte Janus, & in altera parte navis, ſicut idem poeta ſubjecit:

At bona poſteritas puppim formavit in ære,
Hoſpitis adventum teſtificata Dei.

Omnes ergo non tantum poetæ, ſed hiſtoriarum quoque ac rerum antiquarum ſcriptores, hominem fuiſſe, conſentiunt, qui res ejus in Italia geſtas memoriæ prodiderunt. Græci, Diodorus, & Thallus: Latini, Nepos, & Caſſius, & Varro. Nam cum agreſti quodam more in Italia viveretur,

Is genus indocile, ac diſperſum montibus altis,
Compoſuit, legeſque dedit, Latiumque vocari
Maluit, his quoniam tutus latuiſſet in oris.

Cenſetne aliquis Deum eſſe, qui pulſus eſt, qui fugit, qui latuit? nemo tam ſtultus eſt. Qui enim fugit, aut latet, & vim & mortem timeat, neceſſe eſt. Orpheus, qui temporibus ejus recentior fuit, aperte, Saturnum in terra, & apud homines regnaſſe, commemorat:

πρώτιστος μὲν ἄναξ ἐκ ἐπιχθονίων Κρόνος ἀνδρῶν.
ἐκ δὲ Κρόνου γένετ' αὐτὸς ἀναξ μέγας εὐρυόπα Ζεύς.

Item Maro noſter:

Aureus hanc vitam in terris Saturnus agebat.

& alio loco:

Aureaque, ut perhibent, illo ſub rege fuere
Secula: ſic placida populos in pace regebat.

Neque ſuperius dixit, in cœlo egiſſe vitam; neque inferius, ſuperos in pace rexiſſe. Unde apparet, illum regem fuiſſe terrenum. quod alibi apertius declarat:

Aurea condet
Secula, quæ rurſus Latio regnata per arva
Saturno quondam.

Ennius quidem in Euhemero non primum dicit regnaſſe Saturnum, ſed Uranum patrem. *Initio*, inquit, *primus in terris imperium ſummum Uranus habuit. is id regnum una cum fratribus ſuis inſtituit atque paravit.* Non magna diſſenſio: ſiquidem maximorum auctorum de filio ac patre dubitatio eſt. Sed tamen utrumque fieri poteſt, ut & primus Uranus eminere inter ceteros potentia cœperit, & principatum habere, non regnum; poſtea Saturnus majores ſibi opes comparaverit, ac regium nomen aſciverit.

XIV. Nunc, quoniam ab iis, quæ retulimus, aliquantulum ſacra hiſtoria diſſentit, aperiamus ea, quæ veris literis continentur, ne poetarum ineptias

in accuſandis religionibus ſequi ac probare videamur. Hæc Ennii verba ſunt: *Exin Saturnus uxorem duxit Opem. Titan, qui major natu erat, poſtulat, ut ipſe regnaret. ibi Veſta mater eorum, & ſorores, Ceres atque Ops, ſuadent Saturno, ut de regno non concedat fratri. Ibi Titan, qui facile deterior eſſet, quam Saturnus, idcirco, & quod videbat, matrem atque ſorores ſuas operam dare, ut Saturnus regnaret, conceſſit eis, ut is regnaret. Itaque pactus eſt cum Saturno, uti, ſi quid liberûm virilis ſexus ei natum eſſet, ne quid educaret. Id ejus rei cauſa fecit, uti ad ſuos natos regnum rediret. Tum Saturno filius qui primus natus eſt, eum necaverunt. Deinde poſterius nati ſunt gemini, Juppiter atque Juno. Tum Junonem Saturno in conſpectum dedere, atque Jovem clam abſcondunt, dantque eum Veſtæ educandum, celantes Saturnum. Item Neptunum clam Saturno Ops parit, eumque clanculum abſcondit. Ad eundem modum tertio partu Ops parit geminos, Plutonem & Glaucam. Pluton Latinè eſt Diſpiter: alii Orcum dicunt. ibi Glaucam filiam Saturno oſtendunt, ac filium Plutonem celant atque abſcondunt. Deinde Glauca parva emoritur. Hæc (ut ſcripta ſunt) Jovis, fratrumque eius ſtirps atque cognatio. In hunc modum nobis ex ſacra ſcriptione traditum eſt.* Item paulo poſt hæc refert: *Deinde Titan, poſtquam reſcivit, Saturno filios procreatos, atque educatos eſſe clam, ſeducit ſecum filios ſuos, qui Titani vocantur, fratremque ſuum Saturnum atque Opem comprehendit, eoſque muro circumegit, & cuſtodiam iis apponit.* Hæc hiſtoria quam vera ſit, docet Sibylla Erythræa, eadem fere dicens; niſi quod in paucis, quæ ad rem non

pertinent, diſcrepat. Juppiter ergo liberatur ſummi ſceleris crimine, quod patrem vinxiſſe compedibus perhibetur. id enim Titan patruus fecit, quod ille contra pactionem juſque jurandum mares liberos ſuſtuliſſet. Reliqua hiſtoria ſic contexitur: Jovem adultum, cum audiviſſet, patrem atque matrem cuſtodiis circumſeptos, atque in vincula conjectos, veniſſe cum magna Cretenſium multitudine, Titanumque, ac filios ejus pugnando viciſſe, parentes vinculis exemiſſe, patri regnum reddidiſſe, atque ita in Cretam remeaſſe. Poſt hæc deinde Saturno datam ſortem, ut caveret, ne filius eum regno expelleret: illum elevandæ ſortis, atque effugiendi periculi gratia inſidiatum Jovi, ut eum necaret; Jovem, cognitis inſidiis, regnum ſibi denuo vindicaſſe, ac fugaſſe Saturnum: qui cum jactatus eſſet per omnes terras, perſequentibus armatis, quos ad eum comprehendendum, vel necandum, Juppiter miſerat, vix in Italia locum, in quo lateret, invenit.

XV. Quibus ex rebus cum conſtet illos homines fuiſſe, non eſt obſcurum, qua ratione Dii cœperint nominari. Si enim nulli reges ante Saturnum, vel Uranum fuerunt propter hominum raritatem, qui agreſtem vitam ſine ullo rectore vivebant; non eſt dubium, quin illis temporibus homines regem ipſum totamque gentem ſummis laudibus, ac novis honoribus jactare cœperint, ut etiam Deos appellarent, ſive ob miraculum virtutis; (hoc vere putabant rudes adhuc, & ſimplices) ſive, ut fieri ſolet, in adulationem præſentis potentiæ; ſive ob

beneficia, quibus erant ad humanitatem compoſiti. Deinde ipſi reges, cum cari fuiſſent iis, quorum vitam compoſuerant, magnum ſui deſiderium mortui reliquerunt. Itaque homines eorum ſimulacra finxerunt, ut haberent aliquod ex imaginum contemplatione ſolatium: progreſſique longius per amorem meriti, memoriam defunctorum colere cœperunt, ut & gratiam referre bene meritis viderentur, & ſucceſſores eorum allicerent ad bene imperandi cupiditatem. Quod Cicero de Natura Deorum docet, dicens: *Suſcepit autem vita hominum conſuetudoque communis, ut beneficiis excellentes viros in cœlum fama ac voluntate tollerent. Hinc Hercules, hinc Caſtor, hinc Pollux, hinc Æſculapius, hinc Liber.* Et alio loco: *Atque in pleriſque civitatibus intelligi poteſt, acuendæ virtutis gratia, aut quo libentius reipublicæ cauſa periculum adiret optimus quiſque, virorum fortium memoriam honore Deorum immortalium conſecratam.* Hac ſcilicet ratione Romani Cæſares ſuos conſecraverunt, & Mauri reges ſuos. Sic paulatim religiones eſſe cœpere, dum illi primi, qui eos noverant, eo ritu ſuos liberos, ac nepotes, deinde omnes poſteros imbuerunt. Et hi tamen ſummi reges ob celebritatem nominis in provinciis omnibus colebantur. Privatim vero ſinguli populi gentis aut urbis ſuæ conditores, ſeu viri fortitudine inſignes erant, ſeu feminæ caſtitate mirabiles, ſumma veneratione coluerunt; ut Ægyptii Iſidem, Mauri Jubam, Macedones Cabirum, Pœni Uranum, Latini Faunum, Sabini Sancum, Romani Quirinum. Eodem utique modo Athenæ Minervam,

Samos Junonem, Paphos Venerem, Lemnos Vulcanum, Naxos Liberum, Apollinem Delphi. Sic per populos atque regiones varia ſacra ſuſcepta ſunt, dum grati homines eſſe in ſuos principes cupiunt, &, quos alios honores vita carentibus deferant, invenire non poſſunt. Præterea pietas eorum, qui ſucceſſerant, plurimum contulit ad errorem: qui, ut divina ſtirpe nati viderentur, divinos honores parentibus detulerunt, deferrique juſſerunt. Anne poteſt aliquis dubitare, quomodo religiones Deorum ſint inſtitutæ? cum apud Maronem legat Æneæ verba ſociis imperantis:

Nunc pateras libate Jovi, precibuſque vocate
Anchiſen genitorem.

cui non tantum immortalitatem, verum etiam ventorum tribuit poteſtatem:

Poſcamus ventos, atque hæc mea ſacra quotannis,
Urbe, velit, poſita, templis ſibi ferre dicatis.

Idem ſcilicet de Jove Liber, & Pan, & Mercurius, & Apollo fecerunt: ac poſtea de his ipſis ſucceſſores eorum. Acceſſerunt etiam poetæ, &, compoſitis ad voluptatem carminibus, in cœlum eos ſuſtulerunt: ſicut faciunt, qui apud reges etiam malos panegyricis mendacibus adulantur. Quod malum a Græcis ortum eſt, quorum levitas inſtructa dicendi facultate & copia, incredibile eſt, quantas mendaciorum nebulas excitaverit. Itaque admirati eos, & ſuſceperunt primi ſacra illorum, & univerſis

gentibus tradiderunt. Ob hanc vanitatem Sibylla ſic eos increpat:

Ἑλλὰς δὴ τί πέποιθας ἐπ᾽ ἀνδράσιν ἡγεμόνεσσι;
πρὸς τί δὲ δῶρα μάταια καταφθιμένοις ἀνατίθης;
θύεις εἰδώλοις. τίς τοι πλάνην βάλεν ἐν νῷ,
ὥς τέ σε τάδε ποιεῖν μεγάλοιο θεοῖο προσώπου
λειπομένου;

M. Tullius, qui non tantum perfectus orator, ſed etiam philoſophus fuit, ſiquidem ſolus exſtitit Platonis imitator, in eo libro, quo ſe ipſum de morte filiæ conſolatus eſt, non dubitavit dicere, Deos, qui publice colerentur, homines fuiſſe. Quod ipſius teſtimonium eo debet graviſſimum judicari, quod & augurale habuit ſacerdotium, & eoſdem ſe colere venerarique teſtatur. Itaque intra paucos verſiculos duas res nobis dedit. Nam, dum imaginem filiæ eodem ſe modo conſecraturum eſſe profiteretur, quo illi a veteribus ſunt conſecrati; & illos mortuos eſſe docuit, & originem vanæ ſuperſtitionis oſtendit. *Cum vero*, inquit, *& mares & feminas complures ex hominibus in Deorum numero eſſe videamus, & eorum in urbibus atque agris auguſtiſſima delubra veneremur: aſſentiamus eorum ſapientiæ, quorum ingeniis & inventis omnem vitam legibus & inſtitutis excultam conſtitutamque habemus. Quod ſi ullum unquam animal conſecrandum fuit, illud profecto fuit. Si Cadmi progenies, aut Amphitryonis, aut Tyndari in cœlum tollenda fama fuit; huic idem honos certe dicandus eſt. quod quidem faciam, teque omnium optimam, doctiſſimamque, approbantibus Diis immortali-*

bus ipſis, in eorum cœtu locatam, ad opinionem omnium mortalium conſecrabo. Fortaſſe dicat aliquis, præ nimio luctu deliraſſe Ciceronem. Atqui omnis illa oratio, & doctrina, & exemplis, & ipſo loquendi genere perfecta, non ægri, ſed conſtantis animi ac judicii fuit : & hæc ipſa ſententia nullum præfert indicium doloris. Neque enim puto, illum tam varie, tam copioſe, tam ornate ſcribere potuiſſe, niſi luctum ejus & ratio ipſa, & conſolatio amicorum, & temporis longitudo mitigaſſet. Quid? quod idem dicit in libris de Republica, idem de Gloria. Nam de Legibus, quo in opere, Platonem ſecutus, leges voluit ponere, quibus putaret uſuram eſſe juſtam & ſapientem civitatem, de religione ita ſanxit : *Divos, & eos, qui cœleſtes ſemper habiti ſunt, colunto; & illos, quos in cœlo merita locaverunt, Herculem, Liberum, Æſculapium, Pollucem, Caſtorem, Quirinum.* Item in Tuſculanis, cum diceret totum pæne cœlum humano genere completum : *Si vero,* inquit, *ſcrutari vetera, & ex illis ea, quæ ſcriptores Græciæ prodiderunt, eruere coner; ipſi illi, majorum gentium Dii qui habentur, hinc a nobis profecti in cœlum reperientur. Quære, quorum demonſtrantur ſepulcra in Græcia; reminiſcere, quoniam es initiatus, quæ traduntur myſteriis : tum denique, quam hoc late pateat, intelliges.* Teſtatus eſt videlicet Attici conſcientiam, ex ipſis myſteriis intelligi poſſe, quod omnes illi homines fuerint, qui coluntur : & cum de Hercule, Libero, Æſculapio, Caſtore, Polluce, incunctanter fateretur; de Apolline ac Jove patribus eorum, item de Neptuno, Vulcano, Marte,

Mercurio, quos majorum gentium Deos appellavit, timuit aperte confiteri. Et idcirco ait, *late hoc patere*, ut idem de Jove, ceteriſque antiquioribus Diis intelligamus : quorum memoriam ſi eadem ratione veteres conſecraverunt, qua ſe imaginem nomenque filiæ conſecraturum eſſe dicit, ignoſci mœrentibus poteſt, credentibus non poteſt. Quis enim tam demens, qui conſenſu & placito innumerabilium ſtultorum aperiri cœlum mortuis arbitretur? aut aliquem, quod ipſe non habeat, dare alteri poſſe? Apud Romanos Deus Julius, quia hoc ſcelerato homini placuit Antonio; Deus Quirinus, quia hoc paſtoribus viſum eſt : cum alter gemini fratris exſtiterit, alter patriæ parricida. Quod ſi conſul non fuiſſet Antonius, C. Cæſar pro ſuis in rempublicam meritis etiam defuncti hominis honore caruiſſet, & quidem conſilio Piſonis ſoceri, & L. Cæſaris propinqui, qui vetabant funus fieri, & Dolabellæ Cos. qui columnam in foro, id eſt, titulum ejus evertit, ac forum expiavit. Nam Romulum deſiderio ſuis fuiſſe, declarat Ennius, apud quem populus, amiſſum regem dolens, hæc loquitur :

O Romule, Romule, dic, o,
Qualem te patriæ cuſtodem Dii genuerunt?
Tu produxiſti nos intra luminis oras.
O pater, o genitor, o ſanguen diis oriundum.

Ob hoc deſiderium facilius creditum eſt Julio Proculo mentienti, qui ſubornatus a patribus eſt, ut nuntiaret plebi, vidiſſe ſe regem humano habitu auguſtiorem; eumque mandaſſe ad populum, ut ſibi

delubrum fieret, *ſe Deum eſſe*, & *Quirinum vocari.* Quo facto & ipſi populo perſuaſit, Romulum ad Deos abiſſe: & ſenatum ſuſpicione cædis regiæ liberavit.

XVI. Poteram iis, quæ retuli, eſſe contentus: ſed ſuperſunt adhuc multa ſuſcepto operi neceſſaria. Nam quamvis, ipſo religionum capite deſtructo, univerſa ſuſtulerim: libet tamen proſequi cetera, & redarguere plenius inveteratam perſuaſionem, ut tandem homines ſuorum pudeat ac pœniteat errorum. Magnum hoc opus, & homine dignum:

Relligionum animos nodis exſolvere pergo,

ut ait Lucretius: qui quidem hoc efficere non poterat, quia nihil veri afferebat. Noſtrum eſt hoc officium, qui & verum Deum aſſerimus, & falſos refutamus. Illi ergo, qui poetas finxiſſe de Diis fabulas opinantur, & Deas feminas eſſe credunt & colunt: revolvuntur imprudentes ad id, quod negaverant, coire illos ac parere. Nec enim fieri poteſt, quin duo ſexus generandi cauſa ſint inſtituti. Recepta vero ſexuum diverſitate, non intelligunt conſequens eſſe, ut concipiant, quod in Deum cadere non poteſt, [ſecus] ut iſti putant. nam & Jovis eſſe filios dicunt, & ceterorum Deorum. Naſcuntur ergo, & quotidie quidem Dii novi. nec enim vincuntur ab hominibus fœcunditate. Igitur Deorum innumerabilium plena ſunt omnia, nullo ſcilicet moriente. Nam cum hominum vis incredibilis, numerus ſit inæſtimabilis, quos tamen,

ſicuti naſcuntur, mori neceſſe eſt: quid Deorum eſſe tandem putemus, qui tot ſeculis nati ſunt, immortaleſque manſerunt? Cur ergo tam pauci coluntur? niſi forte arbitramur, non generandi cauſa, ſed tantummodo capiendæ voluptatis, duos eſſe ſexus Deorum, & ea exercere, quæ homunculos & facere & pati pudet. Cum vero dicantur aliqui ex aliquibus nati; conſequens eſt, ut ſemper naſcantur, ſiquidem aliquando ſunt nati: vel, ſi aliquando naſci deſierunt, ſcire nos convenit, cur, aut quando deſierint. Non illepide Seneca in libris moralis philoſophiæ, *Quid ergo eſt*, inquit, *quare apud poetas ſalaciſſimus Juppiter deſierit liberos tollere? Utrum ſexagenarius factus eſt, & illi lex Papia fibulam impoſuit? an impetravit jus trium liberorum? An tandem illi venit in mentem:* AB ALIO EXSPECTES, ALTERI QUOD FECERIS? *& timet, ne quis ſibi faciat, quod ipſe Saturno?* At iſti, qui Deos aſſerunt, videant, quomodo reſpondeant huic argumento, quod inferemus: Si duo ſunt ſexus Deorum, ſequitur concubitus: & ſi coeunt, & domos habeant neceſſe eſt. nec enim carent virtute ac pudore, ut hoc promiſcue, aut in propatulo faciant, ſicut muta videmus facere animalia. Si domos habent, conſequens eſt, ut & urbes habeant, & quidem auctore Naſone, qui ait:

Plebs habitat diverſa locis; hac fronte potentes
Cælicolæ, clarique ſuos poſuere penates.

Si habent urbes, & agros igitur habebunt. Jam, quis non videat, quæ ſequantur? arare illos, &

colere : quod quidem victus cauſa ſit. ergo mortales ſunt. Quod argumentum retroverſum idem valet. Si enim agros non habent, ne urbes quidem: ſi urbes non habent, ne domos quidem: ſi domibus carent, ergo & concubitu: ſi concubitus ab his abeſt, & ſexus igitur femineus. in Diis autem videmus & feminas eſſe. ergo Dii non ſunt. Diſſolvat hoc argumentum, ſi quis poteſt. Ita enim res rem ſequitur, ut hæc ultima neceſſe ſit confiteri. Sed ne illud quidem diſſolvet aliquis: Ex duobus ſexibus alter fortior, alter infirmior eſt. robuſtiores enim mares ſunt, feminæ imbecilliores. Imbecillitas autem non cadit in Deum: ergo nec femineus ſexus. Huic additur ſuperioris argumenti extrema illa concluſio, ut Dii non ſint, quoniam in Diis & feminæ ſunt.

XVII. Ob has rationes Stoici alioverſus Deos interpretantur: & quia non pervident, quid ſit in vero, conantur eos cum rerum naturalium ratione conjungere. Quos Cicero ſecutus, de Diis ac religionibus eorum hanc ſententiam tulit: *Videtiſne igitur, ut a phyſicis rebus bene atque utiliter inventis tracta ratio ſit ad commentitios ac fictos Deos? quæ res genuit falſas opiniones, erroreſque turbulentos, & ſuperſtitiones pæne aniles. Et formæ enim Deorum nobis, & ætates, & veſtitus, ornatuſque noti ſunt: genera præterea, conjugia, cognationes omnes, omniaque traducta ad ſimilitudinem imbecillitatis humanæ.* Quid planius, quid verius dici poteſt? Romanæ philoſophiæ princeps, & ampliſſimo ſacerdotio præditus, commentitios ac fictos Deos redarguit,

quorum cultus, ſuperſtitiones pæne aniles eſſe, teſtatur; falſis opinionibus, erroribuſque turbulentis implicatos eſſe homines queritur. Nam totus liber tertius de Natura Deorum omnes funditus religiones evertit ac delet. Quid ergo a nobis exſpectatur amplius? num eloquentia ſuperare poſſumus Ciceronem? minime id quidem: ſed fiducia illi defuit, ignoranti veritatem. quod ipſe ſimpliciter in eodem opere confitetur. Ait enim, facilius ſe poſſe dicere, quid non ſit, quam quid ſit; hoc eſt, falſa ſe intelligere, vera neſcire. Clarum eſt igitur, homines fuiſſe illos, qui Dii putantur, & eorum memoriam poſt mortem conſecratam eſſe. ideo etiam ætates diverſæ ſunt, & certe imagines ſingulorum; quod in eo habitu & ætate ſingulorum ſimulacra configurata ſunt, in qua quemque mors deprehendit. Conſideremus, ſi placet, ærumnas infelicium Deorum. Iſis filium perdidit, Ceres filiam: expulſa, & per orbem terræ jactata Latona, vix inſulam parvam, in qua pareret, invenit. Deûm mater & amavit formoſum adoleſcentem, & eundem, cum pellice deprehenſum, exſectis virilibus, ſemivirum reddidit; & ideo nunc ſacra ejus a Gallis ſacerdotibus celebrantur. Juno pellices acerrime perſecuta eſt, quia parere ipſa non potuit ex fratre. Inſulam Samum ſcribit Varro prius Partheniam nominatam, quod ibi Juno adoleverit, ibique etiam Jovi nupſerit. Itaque nobiliſſimum & antiquiſſimum templum ejus eſt Sami, & ſimulacrum in habitu nubentis figuratum: & ſacra ejus anniverſaria nuptiarum ritu celebrantur. Si ergo

adolevit, ſi virgo fuit primo, poſtea mulier; hominem fuiſſe, qui non intelligit, pecudem ſe fatetur. Quid loquar obſcœnitatem Veneris, omnium libidinibus proſtitutæ, non Deorum tantum, ſed & hominum? hæc enim ex famoſo Martis ſtupro genuit Harmoniam; ex Mercurio Hermaphroditum, qui eſt natus androgynus; ex Jove Cupidinem; ex Anchiſe Æneam; ex Bute Erycen; ex Adone quidem nullum potuit, quod etiam tum puer ab apro ictus & occiſus eſt. quæ prima (ut in hiſtoria ſacra continetur) artem meretriciam inſtituit, auctorque mulieribus in Cypro fuit, uti vulgo corpore quæſtum facerent: quod idcirco imperavit, ne ſola præter alias mulieres impudica, & virorum appetens videretur. Etiamne habet hæc aliquid numinis? cujus plura numerantur adulteria, quam partus. Sed ne illæ quidem virgines illibatam caſtitatem ſervare potuerunt. Unde enim putemus Erichthonium eſſe natum? an ex terra, ut poetæ videri volunt? At res ipſa clamat. Nam cum Vulcanus Dijs arma feciſſet, eique Juppiter optionem dediſſet præmii, quod vellet, poſtulandi, juraſſetque, ut ſolebat, per infernam paludem, ſe nihil negaturum: tum faber claudus Minervæ nuptias poſtulavit. Hic Juppiter optimus maximus tanta religione conſtrictus, abnuere non potuit: Minervam tamen monuit repugnare, pudicitiamque defendere. tum in illa colluctatione Vulcanum in terram profudiſſe ajunt ſemen, unde ſit Erichthonius natus: idque illi nomen impoſitum ἀπὸ τῆς ἔριδος καὶ χθονὸς, id eſt, ex certamine atque humo. Cur

igitur virgo eum puerum, cum dracone concluſum, & obſignatum, tribus virginibus Cecropidis commendavit? evidens, ut opinor, inceſtum, quod nullo modo poſſit colorari. Altera cum pæne amatorem ſuum perdidiſſet, qui erat *turbatis diſtractus equis;* præſtantiſſimum medicum Aſclepium curando juveni advocavit, eumque ſanatum

— — ſecretis alma recondit
Sedibus, & nymphæ Egeriæ, nemorique relegat:
Solus ubi in ſilvis Italis, ignobilis ævum
Exigeret; verſoque ubi nomine Virbius eſſet.

Quid ſibi vult hæc tam diligens, tam ſollicita curatio? quid ſecretæ ſedes? quid relegatio vel tam longe, vel ad mulierem, vel in ſolitudinem? quid deinde nominis commutatio? poſtremo, quid equorum tam pertinax abominatio? quid ſignificant hæc omnia, niſi conſcientiam ſtupri, & amorem minime virginalem? Erat plane, cur tantum laborem pro tam fideli juvene ſuſciperet, qui amanti novercæ obſequium pernegarat.

XVIII. Hoc in loco refellendi ſunt etiam ii, qui Deos ex hominibus eſſe factos, non tantum fatentur; ſed, ut eos laudent, etiam gloriantur, aut virtutis gratia, ut Herculem; aut munerum, ut Cererem ac Liberum; aut artium repertarum, ut Æſculapium, ac Minervam. Hæc vero quam inepta ſint, quamque non digna, propter quæ homines inexpiabili ſe ſcelere contaminent, hoſteſque Deo vero fiant, quo contemto, mortuorum ſacra ſuſcipiunt, ex ſingulis rebus oſtendam. Virtutem eſſe dicunt,

quæ hominem tollat in cœlum; non illam, de qua philoſophi diſſerunt, quæ poſita eſt in bonis animi; ſed hanc corporalem, quæ dicitur fortitudo: quæ, quoniam præcipua in Hercule fuit, immortalitatem meruiſſe creditur. Quis tam ſtulte ineptus eſt, ut corporis vires divinum, vel etiam humanum bonum judicet; cum ſint & majores pecudibus attributæ, & uno morbo ſæpe frangantur, vel ipſa ſenectute minuantur, ad extremum morte terminentur & corruant? Itaque idem ille, cum deformari ulceribus toros ſuos cerneret, nec ſanari ſe voluit, nec ſenem fieri, ne quando ſe ipſo minor aut deformior videretur. Hunc a rogo, quo vivum ſe ipſum combuſſerat, aſcendiſſe in cœlum putaverunt: eaque ipſa, quæ ſtultiſſime admirati ſunt, ſimulacris & imaginibus expreſſa, & conſecrata poſuerunt; ut in perpetuum vanitatis eorum monumenta perſtarent, qui ob necem beſtiarum Deos fieri crediдiſſent. Sed hæc Græcorum fortaſſe culpa ſit, qui res leviſſimas pro maximis ſemper habuerunt. Quid noſtri, num ſapientiores? qui athleticam quidem virtutem contemnunt, quia nihil obeſt; ſed regiam, quia late ſolet nocere, ſic admirantur, ut fortes & bellicoſos duces in Deorum cœtum locari arbitrentur; nec eſſe ullam aliam ad immortalitatem viam, quam exercitus ducere, aliena vaſtare, urbes delere, oppida exſcindere, liberos populos aut trucidare, aut ſubjicere ſervituti. Videlicet quo plures homines afflixerint, ſpoliaverint, occiderint, eo ſe nobiliores & clariores putant; & inanis gloriæ ſpecie capti, ſceleribus ſuis nomen

virtutis imponunt. Jam mallem, ut a ferarum cædibus Deos ſibi fingerent, quam immortalitatem tam cruentam probarent. Si quis unum hominem jugulaverit, pro contaminato ac nefario habetur; nec ad terrenum hoc domicilium Deorum admitti eum fas putant. Ille autem, qui infinita hominum millia trucidaverit, cruore campos inundaverit, flumina infecerit, non modo in templum, ſed etiam in cœlum admittitur. Apud Ennium ſic loquitur Africanus:

Si fas endo plagas cœleſtum eſcendere cuiquam eſt,
Mî ſoli cœli maxima porta patet.

ſcilicet quia magnam partem generis humani exſtinxit ac perdidit. O quantis in tenebris, Africane, verſatus es! vel potius, o poeta, qui per cædes & ſanguinem patere hominibus in cœlum aſcenſum putaveris! Cui vanitati & Cicero aſſenſit. *Eſt vero*, inquit, *Africane. nam & Herculi eadem ipſa porta patuit.* Tanquam ipſe plane, cum id fieret, janitor fuerit in cœlo. Equidem ſtatuere non poſſum, dolendumne potius, an ridendum putem, cum videam, graves, & doctos, &, ut ſibi videntur, ſapientes viros in tam miſerandis errorum fluctibus volutari. Si hæc eſt virtus, quæ nos immortales facit, mori equidem malim, quam exitio eſſe quamplurimis. Si aliter immortalitas parari non poteſt, niſi per ſanguinem: quid fiet, ſi omnes in concordiam conſenſerint? quod certe fieri poterit, ſi, pernicioſo & impio furore projecto, innocentes eſſe ac juſti velint. Num igitur nemo erit cœlo dignus?

num peribit virtus, quia hominibus in homines ſævire non dabitur? ſed iſti, qui everſiones urbium populorumque ſummam gloriam computant, otium publicum non ferent, rapient, ſævient, &, injuriis inſolenter illatis, humanæ ſocietatis fœdus irrumpent, ut habere hoſtem poſſint, quem ſceleratius deleant, quam laceſſierint. Nunc ad reliqua pergamus. Nomen Deorum Cereri, ac Libero traditio munerum fecit. Poſſum divinis docere literis, vinum atque fruges ante progeniem Cœli atque Saturni fuiſſe in uſum hominum: ſed ab his ſane inventa eſſe fingamus. Num poteſt plus aut majus videri, collegiſſe fruges, hiſque fractis, panem facere docuiſſe; aut uvas de vitibus lectas expreſſiſſe, vinumque feciſſe; quam fruges ipſas, aut vites generaſſe, aut protuliſſe de terra? Reliquerit hæc ſane Deus humanis ingeniis eruenda: tamen fieri non poteſt, quin ipſius ſint omnia, qui & ſapientiam tribuit homini, ut inveniret, & ipſa illa, quæ poſſent inveniri. Artes quoque ſuis inventoribus immortalitatem peperiſſe dicuntur, ut Æſculapio medicina, Vulcano fabrica. Colamus igitur & illos, qui fullonicam ſutrinamque docuerunt. Cur autem figulinæ repertori honos non habetur? an quia iſti divites vaſa Samia contemnunt? Sunt & aliæ artes, quarum repertores humanæ vitæ plurimum profuerunt. Cur non etiam illis attributa ſunt templa? Sed nimirum Minerva eſt, quæ omnes reperit: ideoque illi opifices ſupplicant. Ergo ab his ſordibus Minerva aſcendit in cœlum. Eſt vero, cur quiſquam derelinquat eum, qui terram cum

animantibus, cœlum cum aſtris & luminibus exorſus eſt, ut eam veneretur, quæ telam docuit ordiri. Quid ille, qui vulnera in corporibus ſanare docuit? num poteſt eſſe præſtantior, quam qui corpora ipſa formavit? ſentiendi ac vivendi rationem dedit? herbas denique ipſas, & cetera, quibus medendi ars conſtat, excogitavit ac protulit?

XIX. At enim dicet aliquis, & huic ſummo, qui fecit omnia, & illis, qui partim profuerunt, ſuam venerationem eſſe tribuendam. Primum nec factum eſt unquam, ut, qui hos coluit, etiam Deum coluerit; neque fieri poteſt: quoniam, ſi honos idem tribuitur aliis, ipſe omnino non colitur; cujus religio eſt, illum eſſe unum ac ſolum Deum, credere. Clamat ſummus poeta, eos omnes, qui *inventas vitam excoluere per artes*, apud inferos eſſe, ipſumque illum *repertorem medicinæ talis & artis ad Stygias undas* fulmine eſſe detruſum: ut intelligamus, quantum valeat pater omnipotens, qui & Deos fulminibus exſtinguat. Sed homines ingenioſi hanc ſecum habebant fortaſſe rationem: quia Deus fulminari non poteſt, apparet non eſſe factum. immo vero, quia factum eſt, apparet hominem fuiſſe, non Deum. mendacium enim poetarum non in facto eſt, ſed in nomine. metuebant enim malum, ſi contra publicam perſuaſionem faterentur, quod erat verum. Quod ſi hoc conſtat inter ipſos, ex hominibus Deos factos: cur ergo non credunt poetis, ſi quando illorum fugas, & vulnera, & mortes, & bella, & adulteria deſcribunt? Quibus de rebus intelligi datur, non potuiſſe ullo pacto fieri

Deos; quia ne homines quidem probi fuerunt; eaque in vita ſua geſſerunt, quæ mortem pariunt ſempiternam.

XX. Venio nunc ad proprias Romanorum religiones, quoniam de communibus dixi. Romuli nutrix Lupa honoribus eſt affecta divinis. Et ferrem, ſi animal ipſum fuiſſet, cujus figuram gerit. Auctor eſt Livius, Larentinæ eſſe ſimulacrum, & quidem non corporis, ſed mentis ac morum. Fuit enim Fauſtuli uxor, & propter vulgati corporis vilitatem, Lupa inter paſtores, id eſt, meretrix nuncupata eſt, unde etiam Lupanar dicitur. exemplum ſcilicet Athenienſium in ea figuranda Romani ſecuti ſunt: apud quos meretrix quædam, nomine Leæna, cum tyrannum occidiſſet; quia nefas erat ſimulacrum conſtitui meretricis in templo, animalis effigiem poſuerunt, cujus nomen gerebat. Itaque ut illi monumentum ex nomine, ſic iſti ex profeſſione fecerunt. Hujus nomini etiam dies feſtus dicatus eſt, & Larentinalia conſtituta. Nec hanc ſolam Romani meretricem colunt, ſed Faulam quoque, quam Herculis ſcortum fuiſſe, Verrius ſcribit. Jam quanta iſta immortalitas putanda eſt, quam etiam meretrices aſſequuntur? Flora, cum magnas opes ex arte meretricia quæſiviſſet, populum ſcripſit heredem; certamque pecuniam reliquit, cujus ex annuo fœnore ſuus natalis dies celebraretur, editione ludorum, quos appellant Floralia. Quod quia ſenatui flagitioſum videbatur, ab ipſo nomine argumentum ſumi placuit, ut pudendæ rei quædam dignitas adderetur. Deam finxerunt eſſe, quæ flori-

bus præſit; eamque oportere placari, ut fruges cum arboribus aut vitibus bene proſpereque floreſcerent. Eum colorem ſecutus in Faſtis poeta, non ignobilem nympham fuiſſe, narravit, quæ ſit Chloris vocitata, eamque Zephyro nuptam, quaſi dotis loco id accepiſſe muneris a marito, ut haberet omnium florum poteſtatem. Honeſte quidem iſta dicuntur; ſed inhoneſte turpiterque creduntur: nec debent, cum veritas quæritur, hujuſmodi nos velamenta decipere. Celebrantur ergo illi ludi cum omni laſcivia, convenienter memoriæ meretricis. nam præter verborum licentiam, quibus obſcœnitas omnis effunditur, exuuntur etiam veſtibus, populo flagitante, meretrices; quæ tunc mimarum funguntur officio, & in conſpectu populi, uſque ad ſatietatem impudicorum luminum, cum pudendis motibus detinentur. Cloacinæ ſimulacrum, in cloaca maxima repertum, Tatius conſecravit: &, quia, cujus eſſet effigies, ignorabat, ex loco illi nomen impoſuit. Pavorem Palloremque Tullus Hoſtilius figuravit & coluit. Quid de hoc dicam, niſi dignum fuiſſe, qui ſemper Deos ſuos, ſicut optari ſolet, præſentes haberet? Ab hoc illud M. Marcelli de conſecratione Honoris, atque Virtutis, honeſtate nominum differt, re congruit. Eadem vanitate Mentem quoque inter Deos collocavit ſenatus: quam profecto ſi habuiſſet, ejuſmodi ſacra nunquam ſuſcepiſſet. *Magnum*, Cicero, *audaxque conſilium ſuſcepiſſe Græciam*, dicit, *quod Cupidinum & Amorum ſimulacra in gymnaſiis conſecraſſet.* adulatus eſt videlicet Attico, & irriſit hominem fami-

liarem. Non enim illud magnum, aut omnino conſilium dicendum fuit; ſed impudicorum hominum perdita & deplorata nequitia, qui liberos ſuos, quos erudire ad honeſta deberent, proſtituerunt libidini juventutis: a quibus flagitiorum Deos, & in illis potiſſimum locis, ubi nuda corpora corruptorum luminibus patent, & in illa coli ætate voluerunt, quæ ſimplex & improvida prius irretiri, & in laqueos poteſt cadere, quam cavere. Quid mirum, ſi ab hac gente univerſa flagitia manarunt, apud quam ipſa vitia religioſa ſunt, eaque non modo non vitantur, verum etiam coluntur? Et ideo huic ſententiæ, tanquam Græcos prudentia vinceret, adjecit: *Virtutes* enim *oportere, non vitia conſecrari.* Quod ſi recipis, o M. Tulli, non vides, fore, ut irrumpant vitia cum virtutibus? quia mala bonis adhærent, & in animis hominum potentiora ſunt: quæ ſi vetas conſecrari, reſpondebit tibi illa eadem Græcia, ſe alios Deos colere, ut proſint; alios, ne noceant. Hæc enim ſemper excuſatio eſt eorum, qui mala ſua pro Diis habent; ut Romani Rubiginem, ac Febrem. Si ergo vitia conſecranda non ſunt, in quo tibi aſſentior, ne virtutes quidem. Non enim per ſe ſapiunt, aut ſentiunt: neque intra parietes, aut ædiculas luto factas, ſed intra pectus collocandæ ſunt, & interius comprehendendæ; ne ſint falſæ, ſi extra hominem fuerint collocatæ. Itaque præclaram illam legem tuam derideo, quam ponis his verbis: AST OLLA, PROPTER QUÆ DATUR HOMINI ASCENSUS IN CŒLUM, MENTEM, VIRTUTEM, PIETATEM, FI-

DEM; EARUMQUE LAUDUM DELUBRA SUNTO. Atqui hæc ſeparari ab homine non poſſunt. Si enim colenda ſunt, in homine ipſo ſint, neceſſe eſt. Si autem ſunt extra hominem, quid opus eſt ea colere, quibus careas? virtus enim colenda eſt, non imago virtutis; & colenda, non ſacrificio aliquo, aut ture, aut precatione ſolemni, ſed voluntate ſola atque propoſito. Nam quid eſt aliud colere virtutem, niſi eam comprehendere animo & tenere? quod unuſquiſque, ſimul ac cœpit velle, conſequitur. Hic ſolus virtutis eſt cultus: nam religio & veneratio nulla alia, niſi unius Dei, tenenda eſt. Quid igitur opus eſt, o vir ſapientiſſime, ſupervacuis exſtructionibus loca occupare, quæ poſſint humanis uſibus cedere? quid ſacerdotes conſtituere, vana & inſenſibilia culturos? quid immolare victimas? quid tantos ſumtus vel fingendis, vel colendis imaginibus impendere? Firmius & incorruptius templum eſt pectus humanum. hoc potius ornetur: hoc veris illis numinibus impleatur. Has ergo falſas conſecrationes ſequitur, quod neceſſe eſt. Qui enim virtutes ſic colunt, id eſt, qui umbras atque imagines virtutum conſectantur; ea ipſa, quæ vera ſunt, tenere non poſſunt. Itaque nulla in quoquam virtus eſt, vitiis ubique dominantibus; nulla fides, omnia pro ſe unoquoque rapiente; nulla pietas, nec conſanguineis, nec parentibus parcente avaritia, & cupiditate in venenum & ferrum ruente; nulla pax, nulla concordia, publice bellis ſævientibus, privatim vero inimicitiis uſque ad ſanguinem furentibus; nulla pu-

dicitia, libidinibus effrenatis omnem ſexum & omnes corporis partes contaminantibus. Nec tamen deſinunt ea colere, quæ fugiunt & oderunt. colunt enim ture, ac ſummis digitis, quæ ſenſibus intimis horrere debuerunt: qui error omnis ex illius principalis ac ſummi boni ignoratione deſcendit. Urbe a Gallis occupata, obſeſſi in Capitolio Romani, cum ex mulierum capillis tormenta feciſſent, ædem Veneri Calvæ conſecrarunt. Non igitur intelligunt, quam vanæ ſint religiones, vel ex eo ipſo, quod eas his ineptiis cavillantur. A Lacedæmoniis fortaſſe didicerant, Deos ſibi ex eventis fingere: qui, cum Meſſenios obſiderent, & illi furtim, deceptis obſeſſoribus, egreſſi, ad diripiendam Lacedæmonem cucurriſſent, a Spartanis mulieribus fuſi fugatique ſunt. Cognitis autem hoſtium dolis, Lacedæmonii ſequebantur. His armatæ mulieres obviam longius exierunt: quæ, cum viros ſuos cernerent parare ſe ad pugnam, quod putarent Meſſenios eſſe, corpora ſua nudaverunt. At illi, uxoribus cognitis, & adſpectu in libidinem concitati, ſicut erant, armati permixti ſunt: utique promiſcue; nec enim vacabat diſcernere. Sic juvenes, ab iiſdem antea miſſi, cum virginibus, ex quibus ſunt Parthenii nati. Propter hujus facti memoriam ædem Veneri armatæ ſimulacrumque poſuerunt. quod tametſi ex cauſa turpi venit, tamen honeſtius videtur, armatam Venerem conſecraſſe, quam calvam. Eodem tempore Jovi quoque Piſtori ara poſita eſt, quod eos in quiete monuiſſet, ut ex omni frumento, quod haberent, panem facerent, & in hoſtium

caſtra jactarent; eoque facto, ſoluta eſſet obſidio, deſperantibus Gallis, inopia ſubigi poſſe Romanos. Quæ iſta religionum deriſio eſt? ſi earum defenſor eſſem, quid tam graviter queri poſſem, quam Deorum numen in tantum veniſſe contemtum, ut turpiſſimis nominibus ludibriò habeatur? Quis non rideat Fornacem Deam? vel potius doctos viros celebrandis Fornacalibus operari? quis, cum audiat Deam Mutam, tenere riſum queat? Hanc eſſe dicunt, ex qua ſint nati Lares, & ipſam Laram nominant, vel Larundam. Quid præſtare colenti poteſt, quæ loqui non poteſt? Colitur & Caca, quæ Herculi fecit indicium de furto boum; divinitatem conſecuta, quia prodidit fratrem: & Cunina, quæ infantes in cunis tuetur, ac faſcinum ſubmovet: & Sterculus, qui ſtercorandi agri rationem primus induxit: & Mutinus, in cujus ſinu pudendo nubentes præſident, ut illarum pudicitiam prior Deus delibaſſe videatur: & mille alia portenta: ut jam vaniores, qui hæc colenda ſuſceperint, quam Ægyptios, eſſe dicamus, qui monſtruoſa & ridicula quædam ſimulacra venerantur. Et hæc tamen habent aliquam imaginem. Quid, qui lapidem colunt informem atque rudem, cui nomen eſt Terminus? Hic eſt, quem pro Jove Saturnus dicitur devoraſſe: nec immerito illi honos tribuitur. Nam cum Tarquinius Capitolium facere vellet, atque in eo loco multorum Deorum ſacella eſſent; conſuluit eos per auguria, utrum Jovi cederent; &, cedentibus ceteris, ſolus Terminus manſit. Unde illum poeta *Capitoli immobile ſaxum* vocat. Jam ex hoc ipſo quam magnus

E 4

Juppiter invenitur, cui non ceſſit lapis, ea fortaſſe fiducia, quod illum de paternis faucibus liberaverat. Facto itaque Capitolio, ſupra ipſum Terminum foramen eſt in tecto relictum: ut, quia non ceſſerat, libero cœlo frueretur: quo ne ipſi quidem fruebantur, qui lapidem frui putaverunt. Et huic ergo publice ſupplicatur, quaſi cuſtodi finium Deo: qui non tantum lapis, ſed etiam ſtipes interdum eſt. Quid de iis dicam, qui colunt talia, niſi ipſos potiſſimum lapides ac ſtipites eſſe?

XXI. Diximus de Diis ipſis, qui coluntur. nunc de ſacris, ac myſteriis eorum pauca dicenda ſunt. Apud Cyprios humanam hoſtiam Jovi Teucrus immolavit, idque ſacrificium poſteris tradidit: quod eſt nuper, Hadriano imperante, ſublatum. Erat lex apud Tauros, inhumanam & feram gentem, uti Dianæ hoſpites immolarentur: & id ſacrificium multis temporibus celebratum eſt. Galli Eſum atque Teutatem humano cruore placabant. Ne Latini quidem hujus immanitatis expertes fuerunt; ſiquidem Latiaris Juppiter etiam nunc ſanguine colitur humano. Quid ab his boni precantur, qui ſic ſacrificant? Aut quid tales Dii hominibus præſtare poſſunt, quorum pœnis propitiantur? Sed de barbaris non eſt adeo mirandum, quorum religio cum moribus congruit: noſtri vero, qui ſemper manſuetudinis & humanitatis gloriam ſibi vindicarunt, nonne ſacrilegis his ſacris immaniores reperiuntur? Hi enim potius ſcelerati ſunt habendi, qui, cum ſint liberalium diſciplinarum ſtudiis expoliti, ab humanitate deſciſcunt, quam qui rudes & imperiti ad mala faci-

nora bonorum ignoratione labuntur. Apparet tamen, antiquum eſſe hunc immolandorum hominum ritum, ſiquidem Saturnus in Latio eodem genere ſacrificii cultus eſt: non quidem ut homo ad aram immolaretur, ſed uti in Tiberim de ponte Milvio mitteretur: quod ex reſponſo quodam factitatum, Varro auctor eſt, cujus reſponſi ultimus verſus eſt talis:

καὶ κεφαλὰς Κρονίδῃ καὶ τῷ πατρὶ πέμπετε φῶτα.

Quod quia videtur ambiguum; & fax illi, & homo jaci ſolet. Verum id genus ſacrificii ab Hercule, cum ex Hiſpania rediret, dicitur eſſe ſublatum, ritu tamen permanente, ut pro veris hominibus imagines jacerentur ex ſcirpo; ut Ovidius in Faſtis docet:

Donec in hæc venit Tirynthius arva, quotannis
Triſtia Leucadio ſacra peracta modo.
Illum ſtramineos in aquam miſiſſe Quirites:
Herculis exemplo corpora falſa jaci.

Hæc ſacra Veſtales virgines faciunt, ut ait idem:

Tum quoque priſcorum virgo ſimulacra virorum
Mittere roboreo ſcirpea ponte ſolet.

Nam de infantibus, qui eidem Saturno immolabantur propter odium Jovis, quid dicam, non invenio. Tam barbaros, tam immanes fuiſſe homines, ut parricidium ſuum, id eſt, tetrum atque exſecrabile humano generi facinus, ſacrificium vocarent: cum teneras atque innocentes animas, quæ maxime eſt ætas parentibus dulcior, ſine ullo reſpectu pie-

tatis exſtinguerent, immanitatemque omnium beſtiarum, quæ tamen fœtus ſuos amant, feritate ſuperarent. O dementiam inſanabilem! quid illis iſti Dii amplius facere poſſent, ſi eſſent iratiſſimi, quam faciunt propitii? cum ſuos cultores parricidiis inquinant, orbitatibus mactant, humanis ſenſibus ſpoliant? Quid poteſt eſſe his hominibus ſancti? Aut quid in profanis locis facient, qui inter aras Deorum ſumma ſcelera committunt? Peſcennius Feſtus in libris hiſtoriarum per ſaturam refert, Carthaginienſes Saturno humanas hoſtias ſolitos immolare: & cum victi eſſent ab Agathocle rege Siculorum, iratum ſibi Deum putaviſſe: itaque, ut diligentius piaculum ſolverent, ducentos nobilium filios immolaſſe.

Tantum relligio potuit ſuadere malorum,
Quæ peperit ſæpe ſceleroſa atque impia facta.

Cui ergo dementiſſimi homines illo ſacrificio conſulebant? cum tantam partem civitatis occiderent, quantam fortaſſe ne Agathocles quidem victor occiderat. Ab iſto genere ſacrorum non minoris inſaniæ judicanda ſunt publica illa ſacra, quorum alia ſunt matris Deûm, in quibus homines ſuis ipſi virilibus litant; amputato enim ſexu nec viros ſe, nec feminas, faciunt: alia Virtutis, quam eandem Bellonam vocant, in quibus ipſi ſacerdotes non alieno, ſed ſuo cruore ſacrificant. Sectis namque humeris, & utraque manu diſtrictos gladios exſerentes, currunt, efferuntur, inſaniunt. Optime igitur Quinctilianus in Fanatico, *Iſtud*, inquit, *ſi Deus cogit, ira-*

tus eſt. Etiamne hæc ſacra ſunt? Nonne ſatius eſt pecudum more vivere, quam Deos tam impios, tam profanos, tam ſanguinarios colere? Sed unde iſti errores, & hæc tanta flagitia manaverint, ſuo loco differemus. Interim videamus & cetera, quæ carent ſcelere, ne ſtudio inſectandi videamur eligere pejora. Iſidis Ægyptia ſacra ſunt, quatenus filium parvulum vel perdiderit, vel invenerit. Nam primo ſacerdotes ejus, deglabrato corpore, ſua pectora tundunt, lamentantur, ſicut ipſa, cum perdidit, fecerat. Deinde puer producitur quaſi inventus, & in lætitiam luctus ille mutatur. Ideo Lucanus:

—— —— *nunquamque ſatis quæſitus Oſiris.*

Semper enim perdunt, & ſemper inveniunt. Refertur ergo in ſacris imago rei, quæ vere geſta eſt: quæ profecto, ſi quid ſapimus, declarat, mortalem mulierem fuiſſe, ac pæne orbam, niſi unicum repperiſſet. Quod illum ipſum poetam minime fugit, apud quem Pompejus adoleſcens, morte patris audita, hæc loquitur:

Evolvam buſto jam numen gentibus Iſim,
Et tectum lino ſpargam per vulgus Oſirim.

Hic eſt Oſiris, quem Serapim vel Serapidem vulgus appellat. Solent enim mortuis conſecratis nomina immutari, credo, ne quis putet eos homines fuiſſe. Nam & Romulus poſt mortem Quirinus factus eſt; & Leda Nemeſis; & Circe Marica; & Ino, poſtquam ſe præcipitavit, Leucothea; materque

Matuta, & Melicertes filius ejus, Palæmon, atque Portunnus. Sacra vero Cereris Eleuſinæ non ſunt his diſſimilia. Nam, ſicut ibi Oſiris puer planctu matris inquiritur: ita hic ad inceſtum patrui matrimonium rapta Proſerpina; quam quia facibus ex Ætnæ vertice accenſis quæſiſſe in Sicilia Ceres dicitur, idcirco ſacra ejus ardentium tædarum jactatione celebrantur. Apud Lampſacum Priapo litabilis victima eſt aſellus, cujus ſacrificii ratio in Faſtis hæc redditur: Cum Dii omnes ad feſtum Matris magnæ conveniſſent, epuliſque ſatiati, noctem luſibus ducerent; quieviſſe humi Veſtam, ſomnumque cepiſſe: ibi Priapum ſomno ejus ac pudicitiæ inſidiatum; ſed illam intempeſtivo clamore aſelli, quo Silenus vehebatur, excitatam; libidinem vero inſidiatoris eſſe deceptam. Hac de cauſa Lampſacenos aſellum Priapo, quaſi in ultionem, mactare conſueviſſe: apud Romanos vero eundem Veſtalibus ſacris, in honorem pudicitiæ conſervatæ, panibus coronari. Quid turpius? quid flagitioſius, quam ſi Veſta beneficio aſini virgo eſt? At poeta fabulam finxit. Num ergo illud eſt verius, quod referunt ii, qui φαινόμενα conſcripſerunt, cum de duabus Cancri ſtellis loquuntur, quas Græci ὄνους vocant? aſellos fuiſſe, qui Liberum patrem tranſvexerint, cum amnem tranſire non poſſet: quorum alteri hoc præmium dederit, ut humana voce loqueretur: itaque inter eum Priapumque ortum eſſe certamen de obſcœni magnitudine: Priapum victum & iratum interemiſſe victorem. Hoc vero multo magis ineptum eſt: ſed poetis licet, quidquid velint. Non excutio

tam deforme myſterium, nec Priapum denudo, ne quid appareat riſu dignum. Finxerunt hæc ſane poetæ: ſed neceſſe eſt, alicujus majoris turpitudinis tegendæ gratia ficta ſint. Quæ ſit ergo, quæramus. At ea profecto manifeſta eſt. Nam ſicut Lunæ taurus mactatur, quia ſimiliter habet cornua, &

Placat equo Perſis radiis Hyperiona cinctum,
Ne detur celeri victima tarda Deo:

ita in hoc quia magnitudo membri virilis enormis eſt, non potuit ei monſtro aptior victima reperiri, quam quæ ipſum, cui mactatur, poſſet imitari. Apud Lindum, quod eſt oppidum Rhodi, Herculis ſacra ſunt, quorum a ceteris longe diverſus eſt ritus; ſiquidem non εὐφημίᾳ, (ut Græci appellant,) ſed maledictis & exſecratione celebrantur: eaque pro violatis habent, ſi quando inter ſolemnes ritus vel imprudenti alicui exciderit bonum verbum. Cujus rei hæc ratio redditur, ſi tamen ulla eſſe ratio in rebus vaniſſimis poteſt: Hercules, cum eo delatus eſſet, famemque pateretur, aratorem quendam conſpexit operantem, ab eoque petere cœpit, ut ſibi unum bovem venderet. Enimvero ille negavit fieri poſſe, quia ſpes ſua omnis colendæ terræ duobus illis juvencis niteretur. Hercules, ſolita violentia uſus, quia unum accipere non potuit, utrumque ſuſtulit. At ille infelix, cum boves ſuos mactari videret, injuriam ſuam maledictis ultus eſt: quod homini eleganti, & urbano gratiſſimum fuit. Nam dum comitibus ſuis epulas apparat, dumque alienos boves devorat; illum, ſibi amariſſime conviciantem,

cum riſu & cachinnis audiebat. Sed poſtquam Herculi divinos honores ob admirationem virtutis deferri placuit; a civibus ei ara poſita eſt, quam de facto *βούζυγον*, id eſt, *bovis jugum*, nominavit: ad quam duo juncti boves immolarentur, ſicut illi, quos abſtulerat aratori: eumque ipſum ſibi conſtituit ſacerdotem, ac præcepit, ut iiſdem maledictis ſemper in celebrandis ſacrificiis uteretur; quod negaret, ſe unquam epulatum eſſe jucundius. Hæc jam non ſacra ſunt, ſed ſacrilegia, in quibus id ſanctum ducitur, quod, in aliis ſi fiat, etiam ſeveriſſime vindicatur. Ipſius autem Cretici Jovis ſacra quid aliud, quam quomodo ſit aut ſubtractus patri, aut nutritus, oſtendunt? Capella eſt Amaltheæ nymphæ, quæ uberibus ſuis aluit infantem: de qua Germanicus Cæſar in Aratæo carmine ſic ait:

— — Illa putatur
Nutrix eſſe Jovis; ſi vere Juppiter infans
Ubera Cretææ mulſit fidiſſima capræ,
Sidere quæ claro gratum teſtatur alumnum.

Hujus capellæ corio uſum eſſe pro ſcuto Jovem contra Titanas dimicantem, Muſæus auctor eſt. unde a poetis *αἰγίοχος* nominatur. Ita quidquid eſt geſtum in abſcondendo puero, id ipſum per imaginem geritur in ſacris. Sed & matris ejus myſterium idem continet: quod Ovidius exponit in Faſtis:

Ardua jam dudum reſonat tinnitibus Ide,
Tutus ut infanti vagiat ore puer.

Pars clypeos ſudibus, galeas pars tundit inanes:
Hoc Curetes habent, hoc Corybantes opus.
Res latuit, priſcique manent imitamina facti
Æra Deæ; comites raucaque terga movent.
Cymbala pro galeis, pro ſcutis tympana pulſant:
Tibia dat Phrygios, ut dedit ante, modos.

Hanc totam opinionem, quaſi a poetis fictam, Salluſtius reſpuit, voluitque ingenioſe interpretari, cur altores Jovis dicantur Curetes fuiſſe, & ſic ait: Quia principes intelligendi divini fuerunt, vetuſtatem, ut cetera, in majus componentem, altores Jovis celebraviſſe. Quantum erraverit homo eruditus, jam res ipſa declarat. ſi enim princeps eſt Juppiter & Deorum & religionum; ſi ante illum Dii nulli colebantur vulgo, quia nondum nati fuerant, qui coluntur: apparet, Curetes ex diverſo principes fuiſſe divini non intelligendi, per quos error omnis inductus eſt, & Dei veri memoria ſublata. Ex ipſis itaque myſteriis, & cærimoniis intelligere debuerunt, hominibus ſe mortuis ſupplicare. Non igitur exigo, ut aliquis poetarum fictionibus credat, qui hos mentiri putat: pontificum ipſorum ſcripta conſideret, et, quidquid eſt literarum, ad ſacra pertinentium, revolvat: plura fortaſſe, quam nos aſſerimus, inveniet, ex quibus intelligat, inania, inepta, commentitia eſſe omnia, quæ pro ſanctis habentur. Si quis autem percepta ſapientia depoſuerit errorem; profectò ridebit ineptias hominum pæne dementium. illos dico, qui vel inhoneſto ſaltatu tripudiant; vel qui nudi, uncti, coronati,

perſonati, aut luto obliti currunt. Quid de ſcutis jam vetuſtate putridis dicam? quæ cum portant, Deos ipſos ſe geſtare humeris ſuis arbitrantur. Nam Furius Bibaculus inter præcipua pietatis exempla numeratur: qui cum prætor eſſet, tamen, lictoribus præeuntibus, ancile portavit, cum haberet, magiſtratus beneficio, muneris ejus vacationem. Non ergo ille Furius, ſed plane furioſus fuit, qui præturam hoc miniſterio ſe putavit ornare. Merito igitur, cum hæc a viris non imperitis ac rudibus fiant, Lucretius exclamat:

O ſtultas hominum mentes, o pectora cæca!
Qualibus in tenebris vitæ, quantiſque periclis
Degitur hoc ævi, quodcunque eſt!

Quis hæc ludibria non derideat, qui habeat aliquid ſanitatis? cum videat, homines velut mente captos ea ſerio facere, quæ ſi quis faciat in luſu, nimis laſcivus & ineptus eſſe videatur.

XXII. Harum vanitatum apud Romanos auctor & conſtitutor Sabinus ille rex fuit, qui maxime animos hominum rudes atque imperitos novis ſuperſtitionibus implicavit. quod ut faceret aliqua cum auctoritate, ſimulavit cum Dea Egeria nocturnos ſe habere congreſſus. Erat quædam ſpelunca peropaca in nemore Aricino, unde rivus perenni fonte manabat. huc, remotis arbitris, ſe inferre conſueverat, ut mentiri poſſet, monitu Deæ conjugis ea ſacra populo ſe tradere, quæ acceptiſſima Diis eſſent. Videlicet aſtutiam Minois voluit imitari, qui ſe in antrum Jovis recondebat, & ibi diu

moratus, leges, tanquam ſibi a Jove traditas, afferebat, ut homines ad parendum non modo imperio, ſed etiam religione conſtringeret. Nec difficile ſane fuit perſuadere paſtoribus. Itaque pontifices, flamines, ſalios, augures creavit; Deos per familias deſcripſit: ſic novi populi feroces animos mitigavit, & ad ſtudia pacis a rebus bellicis avocavit. Sed cum alios falleret, ſe ipſum tamen non fefellit. nam poſt annos plurimos, Cornelio & Bebio Coſs. in agro ſcribæ Petilii ſub Janiculo arcæ duæ lapideæ ſunt repertæ a foſſoribus: quarum in altera corpus Numæ fuit; in altera ſeptem Latini libri de jure pontificio; item Græci totidem, de diſciplina ſapientiæ ſcripti: quibus religiones, non eas modo, quas ipſe inſtituerat, ſed omnes præterea diſſolvit. Qua re ad ſenatum delata, decretum eſt, ut hi libri abolerentur. Ita eos Q. Petilius prætor urbanus in concione populi concremavit. Inſipienter id quidem. quid enim profuit, libros eſſe combuſtos? cum hoc ipſum, quod ſunt ideo combuſti, quia religionibus derogabant, memoriæ ſit traditum? Nemo ergo tunc in ſenatu non ſtultiſſimus. potuerunt enim & libri aboleri, & res tamen in memoriam non exire. Ita dum volunt etiam poſteris approbare, quanta pietate defenderint religiones, auctoritatem religionum ipſarum teſtando minuerunt. Sed ut Pompilius apud Romanos inſtitutor ineptarum religionum fuit; ſic ante Pompilium Faunus in Latio: qui & Saturno avo nefaria ſacra conſtituit, & Picum patrem inter Deos honoravit, & ſororem ſuam Fatuam Faunam, ean-

demque conjugem, conſecravit; quam Gabius Baſſus Fatuam nominatam tradit, quod mulieribus fata canere conſueviſſet, ut Faunus viris. Eandem Varro ſcribit tantæ pudicitiæ fuiſſe, ut nemo eam, quoad vixerit, præter virum ſuum, mas viderit, nec nomen ejus audierit. Idcirco illi mulieres in operto ſacrificant, & Bonam Deam nominant: & Sex. Clodius in eo libro, quem Græce ſcripſit, refert, Fauni hanc uxorem fuiſſe; quæ quia contra morem decuſque regium clam vini ollam ebiberat, & ebria facta erat, virgis myrteis a viro uſque ad mortem cæſam: poſtea vero cum eum facti ſui pœniteret, & deſiderium ejus ferre non poſſet, divinum illi honorem detuliſſe. idcirco in ſacris ejus obvolutam vini amphoram poni. Reliquit ergo poſteris Faunus quoque non parum erroris: quem tamen prudentes quique perſpicinnt. Nam Lucilius eorum ſtultitiam, qui ſimulacra Deos putant eſſe, deridet his verſibus:

Terriculas Lamias, Fauni quas Pompiliique
Inſtituere Numæ, tremit has; hic omnia ponit.
Ut pueri infantes credunt ſigna omnia ahena
Vivere, & eſſe homines: ſic iſti omnia ficta
Vera putant: credunt ſignis cor ineſſe in ahenis:
Pergula pictorum, veri nihil: omnia ficta.

Poeta quidem ſtultos homines infantibus comparavit: at ego multo imprudentiores eſſe dico. Illi enim ſimulacra homines putant eſſe, hi Deos: illos ætas facit putare, quod non eſt; hos ſtultitia: illi utique brevi deſinunt falli; horum vanitas &

durat, & ſemper creſcit. Sacra Liberi patris primus Orpheus induxit in Græciam, primuſque celebravit in monte Bœotiæ Thebis, ubi Liber natus eſt, proximo; qui, cum frequenter citharæ cantu perſonaret, Cithæron appellatus eſt. Ea ſacra etiam nunc Orphica nominantur, in quibus ipſe poſtea dilaceratus & carptus eſt. & fuit per eadem fere tempora, quibus Faunus. ſed quis ætate præceſſerit, dubitari poteſt, ſiquidem per eoſdem annos Latinus Priamuſque regnaverunt; item patres eorum Faunus & Laomedon, quo regnante, Orpheus cum Argonautis ad Ilienſium litus acceſſit. Procedamus igitur ulterius, & quæramus, quis omnino colendorum Deorum primus auctor exſtiterit. Didymus in libris ἐξηγήσεως Πινδαρικῆς ait, Meliſſea Cretenſium regem primum Diis ſacrificaſſe, ac ritus novos, ſacrorumque pompas introduxiſſe. Hujus duas fuiſſe filias, Amaltheam, & Meliſſam, quæ Jovem puerum caprino lacte ac melle nutrierunt. unde poetica illa fabula originem ſumſit, advolaſſe apes, atque os pueri melle compleſſe. Meliſſam vero a patre primam ſacerdotem Matri magnæ conſtitutam. unde adhuc ejuſdem Matris antiſtites Meliſſæ nuncupantur. Hiſtoria vero ſacra teſtatur, ipſum Jovem, poſtquam rerum potitus ſit, in tantam inſolentiam veniſſe, ut ipſe ſibi fana multis in locis conſtitueret. Nam cum terras circuiret, ut in quamque regionem venerat, reges principeſve populorum hoſpitio ſibi & amicitia copulabat: & cum a quoque digrederetur, jubebat ſibi fanum creari hoſpitis ſui nomine; quaſi ita poſſet amici-

tiæ & fœderis memoria conſervari. Sic conſtituta ſunt templa Jovi Atabyrio, Jovi Labrandeo, (Atabyrius enim & Labrandeus hoſpites ejus atque adjutores in bello fuerunt,) item Jovi Laprio, Jovi Molioni, Jovi Caſio, & quæ ſunt in eundem modum: quod ille aſtutiſſime excogitavit, ut & ſibi honorem divinum, & hoſpitibus ſuis perpetuum nomen acquireret cum religione conjunctum. Gaudebant ergo illi, & huic imperio ejus libenter obſequebantur, & nominis ſui gratia ritus annuos & feſta celebrabant. Simile quiddam in Sicilia fecit Æneas, cum conditæ urbi Aceſtæ hoſpitis nomen impoſuit; ut eam poſtmodum lætus ac libens Aceſtes diligeret, augeret, ornaret. Hoc modo religionem cultus ſui per orbem terræ Juppiter ſeminavit, & exemplum ceteris ad imitandum dedit. Sive igitur a Meliſſeo, ſicut Didymus tradidit, colendorum Deorum ritus effluxit; ſive ab ipſo quoque Jove, ut Euhemerus tradit: de tempore tamen conſtat, quando Dii coli cœperint. Meliſſeus quidem multum anteceſſit ætate; quippe qui educaverit Jovem pro nepote: & idcirco fieri poteſt, vel ut ante, vel adhuc puero Jove, Deos colere inſtituerit, id eſt, alumni ſui matrem, & aviam Tellurem, quæ fuit Urani conjux, & patrem Saturnum: & ipſe hoc exemplo atque inſtituto Jovem ad tantam ſuperbiam provexerit, ut poſtea ſibi divinos honores auderet aſſumere.

XXIII. Nunc, quoniam vanarum ſuperſtitionum originem deprehendimus, ſupereſt, ut etiam tempora colligamus, per quæ fuerint illi, quorum me-

moria colitur. Theophilus in libro de temporibus ad Autolicum ſcripto ait, in hiſtoria ſua Thallum dicere, quod Belus, quem Babylonii & Aſſyrii colunt, antiquior Trojano bello fuiſſe inveniatur CCCXXII annis: Belum autem Saturno æqualem fuiſſe; & utrumque uno tempore adoleviſſe. Quod adeo verum eſt, ut ratione ipſa colligi poſſit. Nam & Agamemnon, qui geſſit bellum Troicum, Jovis abnepos fuit; & Achilles, Ajaxque pronepotes; & Ulyſſes eodem gradu proximus fuit: Priamus quidem longa ſerie. ſed auctores quidam tradunt, Dardanum & Jaſium Coriti filios fuiſſe, non Jovis. nec enim, ſi ita fuiſſet, ad uſus impudicos Ganymedem, pronepotem ſuum, habere potuiſſet. Itaque parentibus illorum, quos ſupra nominavi, ſi congruenter annos dividas, numerus conſentiet. Ab excidio autem Trojanæ urbis colliguntur anni MCCCCLXX. Ex hac temporum ratione manifeſtum eſt, ante annos non amplius quam MDCCC natum eſſe Saturnum, qui & ſator omnium Deorum fuit. Non ergo iſti glorientur ſacrorum vetuſtate, quorum & origo, & ratio, & tempora deprehenſa ſunt. Reſtant adhuc aliqua, quæ ad arguendas religiones ſalſas plurimum valent: ſed jam finem facere libro decrevi, ne modum excedat. Ea enim plenius ſunt exſequenda, ut, omnibus refutatis, quæ veritati videntur obſtare, homines, qui bonorum ignorantia vagantur incerti, ad religionem veram poſſimus imbuere. Primus autem ſapientiæ gradus eſt, falſa intelligere; ſecundus, vera cognoſcere. Ergo apud quem hæc prima inſtitutio

noſtra profecerit, qua falſa deteximus, excitabitur ad veri cognitionem, qua nulla eſt homini jucundior voluptas: & erit jam ſapientia cœleſtis diſciplinæ dignus, qui ad cognoſcenda cetera libens ac paratus acceſſerit.

L. CŒLII LACTANTII FIRMIANI DIVINARUM INSTITUTIONUM

LIBER II.

DE ORIGINE ERRORIS.

I. QUANQUAM primo libro, religiones Deorum falſas eſſe, monſtraverim; quod ii, quorum varios diſſimileſque cultus per univerſam terram conſenſus hominum ſtulta perſuaſione ſuſcepit, mortales fuerint, functique vita, divinæ neceſſitati morte conceſſerint: tamen, ne qua dubitatio relinquatur, hic ſecundus liber fontem ipſum patefaciet errorum; cauſaſque omnes explicabit, quibus decepti homines, & primitus Deos eſſe crediderint, & poſtmodum inveterata perſuaſione in ſuſceptis praviſſime religionibus perſeverarint. Geſtio enim, [Conſtantine imperator,] convictis inanibus, & hominum impia vanitate detecta, ſingularis Dei aſſerere majeſtatem, ſuſcipiens utilius & majus officium revocandi homines a pravis itineribus, & in gratiam ſecum ipſos reducendi; ne ſe,

ut quidam philoſophi faciunt, tantopere deſpiciant, neve ſe infirmos, & ſupervacuos, & nihili, & fruſtra omnino natos putent; quæ opinio pleroſque ad vitia compellit. Nam dum exiſtimant, nulli Deo nos eſſe curæ, aut poſt mortem nihil eſſe futuros; totos ſe libidinibus addicunt, &, dum licere ſibi putant, hauriendis voluptatibus ſitienter incumbunt, per quas imprudentes in laqueos mortis incurrunt. Ignorant enim, quæ ſit hominis ratio: quam ſi tenere vellent, in primis Deum ſuum agnoſcerent; virtutem juſtitiamque ſequerentur; terrenis figmentis animas ſuas non ſubſternerent; mortiferas libidinum ſuavitates non appeterent; denique ſe ipſos magni æſtimarent, atque intelligerent, plus eſſe in homine, quam videtur; cujus vim conditionemque non aliter poſſe retineri, niſi cultum veri parentis ſui, depoſita pravitate, ſuſceperint. Equidem, ſicut oportet, de ſumma rerum ſæpenumero cogitans, admirari ſoleo, majeſtatem Dei ſingularis, quæ continet regitque omnia, in tantam veniſſe oblivionem, ut, quæ ſola coli debeat, ſola potiſſimum negligatur: homines autem ipſos ad tantam cæcitatem eſſe deductos, ut vero ac vivo Deo mortuos anteferant; terrenos autem, ſepultoſque in terra, ei [præponant], qui fundator ipſius terræ fuit. Et tamen huic impietati hominum poſſet venia concedi, ſi omnino ab ignorantia divini nominis veniret hic error. cum vero ipſos Deorum cultores ſæpe videamus Deum ſummum & confiteri, & prædicare: quam ſibi veniam ſperare poſſint impietatis ſuæ? qui non agnoſcunt cultum

ejus, quem prorſus ignorari ab homine fas non eſt. Nam & cum jurant, & cum optant, & cum gratias agunt, non Jovem, aut Deos multos, ſed Deum nominant: adeo ipſa veritas, cogente natura, etiam ab invitis pectoribus erumpit. Quod quidem non faciunt in proſperis rebus. nam tum maxime Deus ex memoria hominum elabitur; cum, beneficiis ejus fruentes, honorem dare divinæ indulgentiæ deberent. At vero ſi qua neceſſitas gravis preſſerit: tunc Deum recordantur. ſi belli terror infremuerit; ſi morborum peſtifera vis incubuerit; ſi alimenta frugibus longa ſiccitas denegaverit; ſi ſæva tempeſtas, ſi grando ingruerit: ad Deum confugitur; a Deo petitur auxilium; Deus, ut ſubveniat, oratur. ſi quis in mari vento ſæviente jactatur, hunc invocat: ſi quis aliqua vi afflictatur, hunc potius implorat: ſi quis, ad extremam mendicandi neceſſitatem deductus, victum precibus expoſcit, Deum ſolum obteſtatur, & per ejus divinum atque unicum nomen hominum ſibi miſericordiam quærit. Nunquam igitur Dei meminerunt, niſi dum in malis ſunt: poſtquam metus deſeruit, & pericula receſſerunt, tum vero alacres ad Deorum templa concurrunt; his libant, his ſacrificant, hos coronant. Deo autem, quem in ipſa neceſſitate imploraverant, ne verbo quidem gratias agunt. adeo ex rerum proſperitate luxuria; ex luxuria vero, ut vitia omnia, ſic impietas adverſus Deum naſcitur. Quanam iſtud ex cauſa fieri putemus, niſi eſſe aliquam perverſam poteſtatem, quæ veritatis ſit ſemper inimica; quæ humanis erroribus gaudeat; cui unicum ac perpe-

tuum ſit opus, offundere tenebras, & hominum cæcare mentes, ne lucem videant, ne denique in cœlum aſpiciant, ac naturam corporis ſui ſervent. Nam cum ceteræ animantes pronis corporibus in humum ſpectent, quia rationem ac ſapientiam non acceperunt; nobis autem ſtatus rectus, ſublimis vultus ab artifice Deo datus ſit: apparet, iſtas religiones Deorum non eſſe rationis humanæ, quia curvant cœleſte animal ad veneranda terrena. Parens enim noſter ille unus & ſolus, cum fingeret hominem, id eſt, animal intelligens & rationis capax; eum vero, ex humo ſublevatum, ad contemplationem ſui artificis erexit. quod optime ingenioſus poeta ſignavit:

Pronaque cum ſpectent animalia cetera terram;
Os homini ſublime dedit, cœlumque videre
Juſſit, & erectos ad ſidera tollere vultus.

Hinc utique ἄνθρωπον Græci appellarunt, quod ſurſum ſpectet. Ipſi ergo ſibi renuntiant, ſeque hominum nomine abdicant, qui non ſurſum adſpiciunt, ſed deorſum. niſi forte id ipſum, quod recti ſumus, ſine cauſa homini attributum putant. Spectare nos cœlum Deus voluit, utique non fruſtra. nam & aves, & ex mutis pæne omnia cœlum vident; ſed nobis proprie datum eſt, cœlum rigidis ac ſtantibus intueri, ut religionem ibi quæramus, ut Deum, cujus ſedes illa eſt, quem oculis non poſſumus, animo contemplemur. quod profecto non facit, qui æs, aut lapidem, quæ ſunt terrena, veneratur. Eſt autem praviſſimum, cum ratio corporis recta ſit,

quod eſt temporale, ipſum vero animum, qui eſt æternus, humilem fieri; cum figura & ſtatus nihil aliud ſignificent, niſi mentem hominis eo ſpectare oportere, quo vultum; & animum tam rectum eſſe debere, quam corpus, ut id, cui dominari debet, imitetur. Verum homines & nominis ſui, & rationis obliti, oculos ſuos ab alto dejiciunt, ſoloque defigunt; atque timent opera digitorum ſuorum, quaſi quidquam eſſe poſſit artifice ſuo majus.

II. Quæ igitur amentia eſt, aut ea fingere, quæ ipſi poſtmodum timeant; aut timere, quæ finxerint? Non ipſa, inquiunt, timemus, ſed eos, ad quorum imaginem ficta, & quorum nominibus conſecrata ſunt. Nempe ideo timetis, quod eos eſſe in cœlo arbitramini: neque enim, ſi Dii ſunt, aliter fieri poteſt. Cur igitur oculos in cœlum non tollitis? & advocatis nominibus eorum, in aperto ſacrificia celebratis? cur ad parietes, & ligna, & lapides potiſſimum, quam illo ſpectatis, ubi eos eſſe creditis? Quid ſibi templa, quid aræ volunt? quid denique ipſa ſimulacra? quæ aut mortuorum, aut abſentium monumenta ſunt. Nam omnino fingendarum ſimilitudinum ratio idcirco ab hominibus inventa eſt, ut poſſet eorum memoria retineri, qui vel morte ſubtracti, vel abſentia fuerant ſeparati. Deos igitur in quorum numero reponemus? Si in mortuorum; quis tam ſtultus, ut colat? ſi in abſentium; colendi ergo non ſunt, ſi nec vident, quæ facimus; nec audiunt, quæ precamur. Si autem Dii abſentes eſſe non poſſunt; qui, quoniam divini ſunt, in quacunque mundi

parte fuerint, vident & audiunt univerſa: ſupervacua ergo ſunt ſimulacra, illis ubique præſentibus; cum ſatis ſit, audientium nomina precibus advocare. At enim præſentes non niſi ad imagines ſuas adſunt. Ita plane: quemadmodum vulgus exiſtimat, mortuorum animas circa tumulos & corporum ſuorum reliquias oberrare. Sed tamen poſtquam Deus ille præſto eſſe cœpit, jam ſimulacro ejus opus non eſt. quæro enim, ſi quis imaginem hominis peregre conſtituti contempletur ſæpius, ut ex ea ſolatium capiat abſentis; num idem ſanus eſſe videatur, ſi, eo reverſo atque præſente, in contemplanda imagine perſeveret, eaque potius, quam ipſius hominis aſpectu, frui velit? Minime profecto. Et tamen hominis imago neceſſaria tum videtur, cum procul abeſt; ſupervacua futura, cum præſto eſt: Dei autem, cujus numen atque ſpiritus ubique diffuſus, abeſſe nunquam poteſt, ſemper utique imago ſupervacua eſt. Sed verentur, ne omnis eorum religio inanis ſit & vana, ſi nihil in præſenti videant, quod adorent: & ideo ſimulacra conſtituunt, quæ, quia mortuorum ſunt imagines, ſimilia mortuis ſunt; omni enim ſenſu carent. Dei autem in æternum viventis vivum & ſenſibile debet eſſe ſimulacrum: quod ſi a ſimilitudine id nomen accepit, quomodo poſſunt iſta ſimulacra Deo ſimilia judicari, quæ nec ſentiunt, nec moventur? Itaque ſimulacrum Dei non illud eſt, quod digitis hominis ex lapide, aut ære, aliave materia fabricatur; ſed ipſe homo: quoniam & ſentit, & movetur, & multas magnaſque actiones

habet. Nec intelligunt homines ineptiſſimi, quod ſi ſentire ſimulacra & moveri poſſent, ultro adoratura hominem fuiſſent, a quo ſunt expolita: quæ eſſent aut incultus & horridus lapis, aut materia informis & rudis, niſi fuiſſent ab homine formata. Homo igitur illorum quaſi parens putandus eſt; per cujus manus nata ſunt, per quem ſpeciem, figuram, pulchritudinem habere cœperunt. Et ideo melior eſt, qui fecit, quam illa, quæ facta ſunt: & tamen factorem ipſum nemo ſuſpicit aut veretur. quæ fecit, timet, tanquam plus poſſit eſſe in opere, quam in opifice. Recte igitur Seneca in libris moralibus, *Simulacra*, inquit, *Deorum venerantur. illis ſupplicant genu poſito; illa adorant; illis per totum aſſident diem, aut adſtant; illis ſtipem jaciunt, victimas cædunt. & cum hæc tantopere ſuſpiciant; fabros, qui illa fecere, contemnunt.* Quid inter ſe tam contrarium, quam ſtatuarium deſpicere, ſtatuam adorare, & eum ne in convictum quidem admittere, qui tibi Deos faciat? Quam ergo vim, quam poteſtatem habere poſſunt; cum ipſe, qui fecit illa, non habeat? Sed ne hæc quidem dare his potuit, quæ habebat: videre, audire, loqui, moveri. Quiſquamne igitur tam ineptus eſt, ut putet aliquid eſſe in ſimulacro Dei, in quo ne hominis quidem quidquam eſt præter umbram? Sed hæc nemo conſiderat: infecti ſunt enim perſuaſione, ac mentes eorum penitus ſuccum ſtultitiæ perbiberunt. Adorant ergo inſenſibilia, qui ſentiunt; irrationabilia, qui ſapiunt; exanima, qui vivunt; terrena, qui oriuntur e cœlo. Juvat ergo, velut in aliqua ſublimi ſpecula con-

ſtitutum, unde univerſi exaudire poſſint, Perſianum illud proclamare:

O curvæ in terras animæ, & cæleſtium inanes!

Cœlum potius intuemini, ad cujus ſpectaculum vos excitavit ille artifex veſter Deus. Ille vobis ſublimem vultum dedit; vos in terram curvamini: vos altas mentes, & ad parentem ſuum cum corporibus ſuis erectas, ad inferiora deprimitis; tanquam vos pœniteat, non quadrupedes eſſe natos. Fas non eſt, cœleſte animal cum terrenis, in terramque vergentibus coæquari. quid vos beneficiis cœleſtibus orbati, pronique in humum veſtra ſponte procumbitis? humi enim miſeri volutamini, cum deorſum quæritis, quod in ſublimi quærere debuiſtis. Nam iſta mortalium digitorum ludicra, & fragilia figmenta, ex quolibet materiæ genere formata, quid aliud ſunt, niſi terra, ex qua nata ſunt? Quid ergo rebus inferioribus ſubjacetis? quid capitibus veſtris terram ſuperponitis? cum enim vos terræ ſubmittitis, humilioreſque facitis; ipſi vos ultro ad inferos mergitis, ad mortemque damnatis, quia nihil terra inferius & humilius, niſi mors, & inferi. quæ ſi effugere velletis, ſubjectam pedibus veſtris terram contemneretis, corporis ſtatu ſalvo; quod idcirco rectum accepiſtis, quo oculos atque mentem cum eo, qui fecit, conferre poſſetis. Contemnere autem, & calcare terram, nihil aliud eſt, quam ſimulacra non adorare, quia de terra ficta ſunt: item divitias non concupiſcere, voluptates corporis ſpernere; quia opes, & corpus ipſum, cujus

hoſpitio utimur, terra eſt. Vivum colite, ut vivatis: moriatur enim neceſſe eſt, qui ſe ſuamque animam mortuis adjudicavit.

III. Sed quid prodeſt ad vulgus & ad homines imperitos hoc modo concionari, cum videamus etiam doctos, & prudentes viros, cum religionum intelligant vanitatem, nihilo minus tamen in iis ipſis, quæ damnant, colendis, neſcio qua pravitate, perſtare? Intelligebat Cicero, falſa eſſe, quæ homines adorarent. nam cum multa dixiſſet, quæ ad everſionem religionum valerent; ait tamen, *non eſſe illa vulgo diſputanda, ne ſuſceptas publice religiones diſputatio talis exſtinguat.* Quid de eo facies, qui, cum errare ſe ſentiat, ultro ſe ipſe in lapides impingat, ut populus omnis offendat? ipſe ſibi oculos eruat, ut omnes cæci ſint? qui nec de aliis bene mereatur, quos patitur errare; nec de ſe ipſo, qui alienis accedit erroribus? nec utitur tandem ſapientiæ ſuæ bono, ut factis impleat, quod mente percepit; ſed prudens & ſciens pedem laqueo inſerit, ut ſimul cum ceteris, quos liberare ut prudentior debuit, & ipſe capiatur? Quin potius, ſi quid tibi, Cicero, virtutis eſt, experire populum facere ſapientem. digna res eſt, vbi omnes eloquentiæ tuæ vires exerceas. Non enim verendum eſt, ne te in tam bona cauſa deficiat oratio, qui ſæpe etiam malas copioſe ac fortiter defendiſti. Sed nimirum Socratis carcerem times; ideoque patrocinium veritatis ſuſcipere non audes. At mortem, ut ſapiens, contemnere debuiſti. Et erat quidem multo pulchrius, ut ob benedicta potius, quam ob

maledicta morereris: nec tibi laudis plus Philippicæ afferre potuerunt, quam diſcuſſus error humani generis, & mentes hominum ad ſanitatem tua diſputatione revocatæ. Sed concedamus timiditati, quæ in ſapiente eſſe non debet; quid ergo ipſe in eodem verſaris errore? video, te terrena & manu facta venerari. vana eſſe intelligis, & tamen eadem facis, quæ faciunt ipſi, quos ipſe ſtultiſſimos confiteris. Quid igitur profuit, vidiſſe te veritatem, quam nec defenſurus eſſes, nec ſecuturus? ſi libenter errant etiam ii, qui errare ſe ſentiunt; quanto magis vulgus indoctum, quod pompis inanibus gaudet, animiſque puerilibus ſpectat omnia, oblectatur frivolis, & ſpecie ſimulacrorum capitur, nec ponderare ſecum unamquamque rem poteſt, ut intelligat, nihil colendum eſſe, quod oculis mortalibus cernitur; quia mortale ſit, neceſſe eſt? Nec mirandum eſt, ſi Deum non videant, cum ipſi ne hominem quidem videant, quem videre ſe credunt. hoc enim, quod oculis ſubjectum eſt, non homo, ſed hominis receptaculum eſt: cujus qualitas & figura non ex lineamentis vaſculi, quo continetur, ſed ex factis & moribus pervidetur. Qui ergo colunt ſimulacra, corpora ſunt hominibus carentia; quia ſe corporalibus dediderunt, nec vident plus aliquid mente, quam corpore; cum ſit animi officium, ea ſubtilius cernere, quæ acies corporalis non poteſt intueri. Quos homines idem ille philoſophus ac poeta graviter accuſat, tanquam humiles & abjectos, qui contra naturæ ſuæ rationem ad veneranda terrena ſe proſternant. ait enim:

Et faciunt animos humiles formidine Divûm,
Depreſſoſque premunt ad terram.

Aliud quidem ille, cum hæc diceret, ſentiebat: nihil utique eſſe colendum, quia Dii humana non curent. Denique alio loco religiones Deorum, & cultus, inane eſſe officium confitetur:

Nec pietas ulla eſt, velatum ſæpe videri
Vertier ad lapidem, atque omnes accedere ad aras:
Nec procumbere humi proſtratum, & pandere palmas
Ante Deûm delubra, nec aras ſanguine multo
Spargere quadrupedum, nec votis nectere vota.

quæ profecto ſi caſſa ſunt, non oportet ſublimes & excelſos animos avocari, atque in terram premi; ſed nihil aliud, quam cœleſtia, cogitare. Impugnatæ ſunt ergo a prudentioribus falſæ religiones, quia ſentiebant eſſe falſas: ſed non eſt inducta vera, quia, qualis, aut ubi eſſet, ignorabant. Itaque ſic habuerunt, tanquam nulla eſſet omnino, quia veram non poterant invenire: & eo modo inciderunt in errorem multo majorem, quam illi, qui falſam tenebant. Nam iſti fragilium cultores, quamvis ſint inepti, quia cœleſtia conſtituunt in rebus corruptibilibus atque terrenis, aliquid tamen ſapientiæ retinent, & habere veniam poſſunt; quia ſummum hominis officium etſi non re ipſa, tamen propoſito tenent: ſiquidem hominum atque mutorum vel ſolum, vel certe maximum, in religione diſcrimen eſt. Hi vero quanto fuerunt ſapientiores, quod intel-

lexerunt falſæ religionis errorem; tanto facti ſunt ſtultiores, quod eſſe aliquam veram non putaverunt. Itaque quoniam facilius eſt, de alienis judicare, quam de ſuis: dum aliorum præcipitium vident, non proſpexerunt, quid ante ſuos pedes eſſet. In utraque igitur parte & ſumma ſtultitia invenitur, & odor quidam ſapientiæ: ut poſſis dubitare, quos dicas potiſſimum ſtultiores, illoſne, qui falſam religionem ſuſcipiunt, an eos, qui nullam. Sed, ut dixi, venia concedi poteſt imperitis, & qui ſe non eſſe ſapientes fateantur: his vero non poteſt, qui, ſapientiam profeſſi, ſtultitiam potius exhibent. Non ſum equidem tam iniquus, ut eos putem divinare potuiſſe, ut veritatem per ſe ipſos invenirent, quod fieri ego non poſſe confiteor: ſed hoc ab his exigo, quod ratione ipſa præſtare potuerunt. Facerent enim prudentius, ſi & intelligerent, eſſe aliquam veram religionem; &, falſis impugnatis, aperte pronuntiarent, eam, quæ vera eſſet, ab hominibus non teneri. Sed moverit eos fortaſſe illud: quod ſi qua vera eſſet religio, exſereret ſe ac vindicaret; nec pateretur eſſe aliud quidquam. Videre enim nullo modo poterant, quare, aut a quo, & quemadmodum religio vera opprimeretur, quod eſt divini ſacramenti, & cœleſtis arcani: id vero, niſi doceatur, aliquis ſcire nullo pacto poteſt. Summa rei hæc eſt: Imperiti & inſipientes falſas religiones pro veris habent, quia neque veram ſciunt, neque falſam intelligunt: prudentiores autem, quia veram neſciunt, aut in iis, quas falſas eſſe intelligunt, perſeverant, ut aliquid te-

nere videantur; aut omnino nihil colunt, ne incidant in errorem; cum id ipſum maximi ſit erroris, vitam pecudum ſub figura hominis imitari. Falſum vero intelligere, eſt quidem ſapientiæ, ſed humanæ: ultra hunc gradum procedi ab homine non poteſt; itaque multi philoſophorum, religiones, ut docui, ſuſtulerunt: verum autem ſcire, divinæ eſt ſapientiæ; homo autem per ſe ipſum, pervenire ad hanc ſcientiam non poteſt, niſi doceatur a Deo. Ita philoſophi, quod ſummum fuit humanæ ſapientiæ, aſſecuti ſunt, ut intelligerent, quid non ſit: illud aſſequi nequiverunt, ut dicerent, quid ſit. Nota Ciceronis vox eſt: *Utinam tam facile vera invenire poſſem, quam falſa convincere.* Quod quia vires humanæ conditionis excedit, ejus officii facultas nobis eſt attributa, quibus tradidit Deus ſcientiam veritatis: cui explicandæ quatuor poſteriores libri ſervient. Nunc interim falſa, ut cœpimus, detegamus.

IV. Quid igitur majeſtatis poſſunt habere ſimulacra, quæ fuerunt in homunculi poteſtate, vel ut aliud fierent, vel ut omnino non fierent? idcirco apud Horatium Priapus ita loquitur:

Olim truncus eram ficulnus, inutile lignum;
Cum faber incertus, ſcamnum faceretne Priapum;
Maluit eſſe Deum. Deus inde ego, furum aviumque
Maxima formido.

Quis non ſit tanto hoc cuſtode ſecurus? Fures enim tam ſtulti ſunt, ut Priapi tentiginem timeant; cum aves ipſæ, quas terrore falcis, aut inguinis abigi

exiſtimant, ſimulacris fabrefactis, id eſt, hominum plane ſimilibus, inſideant, nidificent, inquinent. Sed Flaccus, ut Satirici carminis ſcriptor, deriſit hominum vanitatem : verum ii, qui faciunt, ſeriam ſe facere rem opinantur. Denique poeta maximus, homo in ceteris prudens, in hoc ſolo non poetice, ſed aniliter deſipuit, cum in illis emendatiſſimis libris etiam fieri hoc jubet :

Et cuſtos furum, atque avium cum falce ſaligna,
Helleſpontiaci ſervet tutela Priapi.

Adorant ergo mortalia, ut a mortalibus facta : frangi enim, cremari, perire poſſunt, nam & tectis vetuſtate labentibus ſæpe comminui ſolent : & conſumta incendio, dilabuntur in cinerem : & plerumque, (niſi ſua illis magnitudo ſubvenerit, aut cuſtodia diligens ſepſerit,) in prædam furibus cedunt. Quæ igitur inſania eſt, ea timere, quibus aut ruinæ, aut ignes, aut furta timeantur? quæ vanitas, aliquam ab his ſperare tutelam, quæ tueri ſemetipſa non poſſunt? quæ perverſitas, ad eorum præſidia decurrere, quæ ipſa, cum violantur, inulta ſunt, niſi a colentibus vindicentur? Ubi ergo veritas eſt? ubi nulla vis adhiberi poteſt religioni; ubi nihil, quod violari poſſit, apparet; ubi ſacrilegium fieri non poteſt. quidquid autem oculis, manibuſque ſubjectum eſt, id vero, quia fragile eſt, ab omni ratione immortalitatis eſt alienum. Fruſtra igitur homines auro, ebore, gemmis Deos excolunt & exornant; quaſi vero ex his rebus ullam poſſint capere voluptatem. Quis uſus eſt pretioſorum munerum ni-

hil ſentientibus? an ille, qui mortuis? pari enim ratione defunctorum corpora odoribus ac pretioſis veſtibus illita & convoluta humi condunt, qua Deos honorant: qui neque, cum fierent, ſentiebant; neque, cum coluntur, ſciunt. nec enim ſenſum conſecratione ſumſerunt. Non placebat Perſio, quod aurea vaſa templis inferantur, ſupervacuum putanti, eſſe inter religiones, quod non ſanctitatis, ſed avaritiæ ſit inſtrumentum. Illa enim ſatius eſt Deo, quem recte colas, inferre pro munere,

Compoſitum jus, faſque animi, ſanctoſque receſſus
Mentis, & incoctum generoſo pectus honeſto.

Egregie ſapienterque ſenſit. Verum illud ridiculum ſubdidit: *hoc eſſe aurum in templis, quod ſint Veneri donatæ a virgine pupæ:* quas ille ob minutiem fortaſſe contemſerit. Non videbat enim, ſimulacra ipſa, & effigies Deorum, Polycleti, & Euphranoris, & Phidiæ manu ex auro atque ebore perfectas, nihil aliud eſſe, quam grandes pupas, non a virginibus, quarum luſibus venia dari poteſt, ſed a barbatis hominibus conſecratas. Merito igitur etiam ſenum ſtultitiam Seneca deridet. *Non*, inquit, *bis pueri ſumus, ut vulgo dicitur, ſed ſemper. Verum hoc intereſt, quod majora nos ludimus.* Ergo his ludicris, & ornatis, & grandibus pupis, & unguenta, & tura, & odores inferunt: his opimas & pingues hoſtias immolant, quibus eſt quidem os, ſed carens officio dentium: his peplos & indumenta pretioſa, quibus uſus velaminis nullus eſt: his aurum & argentum conſecrant, quæ tam

non habent, qui accipiunt, quam qui illa donarunt. Nec immerito Dionyſius Siciliæ tyrannus, poſt victoriam Græcia potitus, Deos tales contemſit, ſpoliavit, illuſit. ſiquidem ſacrilegia ſua jocularibus etiam dictis proſequebatur. Nam cum Jovi Olympio aureum amiculum detraxiſſet, laneum juſſit imponi, dicens, æſtate grave eſſe aureum, hieme frigidum, laneum vero utrique tempori aptum. Idem auream barbam detrahens Æſculapio, incongruens & iniquum eſſe ait, cum Apollo pater ejus imberbis eſſet adhuc ac lævis, priorem filium, quam patrem, barbatum videri. Item pateras, & exuvias, & parva quædam ſigilla, quæ ſimulacrorum protentis manibus tenebantur, detrahebat; &, accipere ſe illa, non auferre, dicebat: perquam enim ſtultum eſſe, & ingratum, nolle accipere ab his ultro porrigentibus, a quibus bona ſibi homines precarentur. Hæc ille fecit impune, quia rex, & victor fuit: quin etiam ſecuta eſt eum ſolita felicitas; vixit enim uſque ad ſenectutem, regnumque per manus filio tradidit. In eo igitur, quia homines ſacrilegia vindicare non poterant, oportuit Deos ipſos ſui vindices eſſe. At ſi humilis quiſpiam tale quid commiſerit, huic præſto ſunt flagella, ignes, equulei, cruces, & quidquid excogitare iratis & furentibus licet. Sed, cum puniunt deprehenſos in ſacrilegio, ipſi de Deorum ſuorum poteſtate diffidunt. cur enim illis potiſſimum non relinquant ulciſcendi ſui locum, ſi eos poſſe aliquid arbitrantur? Quin etiam putant illorum numine accidiſſe, ut prædones rerum ſacrarum deprehenſi teneren-

tur: & ſæviunt non tam ira, quam metu, ne, ſi Deorum injuriam non vindicaverint, ipſos expetant pœnæ, incredibili ſcilicet vanitate, qui nocituros ſibi Deos putent ob aliena ſcelera, qui ipſis, a quibus violati ſpoliatique ſunt, per ſe ipſos nihil nocere potuerunt. At enim ſæpe ipſi quoque in ſacrilegos vindicaverunt: poteſt id vel caſu accidiſſe, quod aliquando, non ſemper. Sed tamen paulo poſt, quomodo id acciderit, oſtendam. Nunc interim quæro, cur illi tot & tanta ſacrilegia in Dionyſio non vindicaverint, qui non furtim, ſed palam Deos ludibrio habuit? cur hunc tam potentem ſacrilegum a templis, a cærimoniis, ab imaginibus ſuis non arcuerunt? cur etiam, ſacris rebus ablatis, proſpere navigavit? quod joco ipſe teſtatus eſt, ut ſolebat. *Videtiſne*, inquit comitibus ſuis, naufragium timentibus, *quam proſpera ſacrilegis navigatio ab ipſis Diis immortalibus tribuatur?* Sed hic fortaſſe a Platone didicerat, Deos nihil eſſe. Quid C. Verres? quem Tullius accuſator ejus eidem Dionyſio, & Phalaridi, & tyrannis omnibus comparat, nonne omnem Siciliam compilavit, ſublatis Deorum ſimulacris, ornamentiſque fanorum? Otioſum eſt perſequi ſingula. unum libet commemorare, in quo accuſator omnibus eloquentiæ viribus, omni denique conatu vocis & corporis deploravit, de Cerere Catanenſi, vel Ennenſi: quarum alterius tanta fuit religio, ut adire templi ejus ſecreta penetralia viris nefas eſſet; alterius antiquitas tanta, ut omnes hiſtoriæ loquantur, ipſam Deam fruges in Ennæ ſolo primum reperiſſe, fi-

liamque ejus virginem ex eodem loco raptam. Denique Gracchanis temporibus, turbata republica & ſeditionibus & oſtentis, cum repertum eſſet in carminibus Sibyllinis, antiquiſſimam Cererem debere placari; legati ſunt Ennam miſſi. Hæc igitur Ceres, vel religioſiſſima, quam videre maribus ne adorandi quidem gratia licebat; vel antiquiſſima, quam S. P. Q. R. ſacrificiis doniſque placaverat; ex arcanis & vetuſtis penetralibus a C. Verre, immiſſis latronibus ſervis, impune ſublata eſt. Idem vero, cum affirmaret, ſe a Siculis, ut cauſam provinciæ ſuſciperet, oratum, his verbis uſus eſt: *Seſe jam ne Deos quidem in ſuis urbibus, ad quos confugerent, habere; quod eorum ſimulacra ſanctiſſima C. Verres ex delubris religioſiſſimis ſuſtuliſſet:* quaſi vero, ſi Verres ex urbibus delubriſque ſuſtulerat, de cœlo quoque ſuſtuliſſet. Unde apparet, iſtos Deos nihil habere in ſe amplius, quam materiam, de qua ſunt fabricati. Nec immerito ad te, M. Tulli, hoc eſt, ad hominem, Siculi confugerunt, quoniam triennio ſunt experti, Deos illos nihil valere. eſſent enim ſtultiſſimi, ſi ad eos ob defendendas injurias hominum confugiſſent, qui C. Verri nec pro ſe ipſis irati eſſe potuerunt. At enim Verres ob hæc facinora damnatus eſt. Non ergo Dii vindicaverunt, ſed Ciceronis induſtria, qua vel defenſores ejus oppreſſit, vel gratiæ reſtitit. Quid? quod apud ipſum Verrem non fuit illa damnatio, ſed vacatio: ut, quemadmodum Dionyſio, Deorum ſpolia geſtanti, Dii immortales bonam dederant navigationem; ſic etiam Verri bonam quietem tribuiſſe videantur,

in qua ſacrilegiis ſuis tranquille frui poſſet. Nam frementibus poſtea civilibus bellis, ſub obtentu damnationis, ab omni periculo & metu remotus, aliorum graves caſus, & miſerabiles exitus audiebat: & qui cecidiſſe ſolus univerſis ſtantibus videbatur, is vero univerſis cadentibus ſolus ſtetit, donec illum & opibus ſacrilegio partis, & vita ſatiatum, ac ſenectute confectum proſcriptio triumviralis auferret, eadem ſcilicet, quæ Tullium violatæ Deorum majeſtatis ultorem. Quin etiam felix in eo ipſo fuit, quod ante ſuam mortem crudeliſſimum exitum ſui accuſatoris audivit, Diis videlicet providentibus, ut ſacrilegus ac prædo ille religionum ſuarum non ante moreretur, quam ſolatium de ultione cepiſſet.

V. Quanto igitur rectius eſt, omiſſis inſenſibilibus & vanis, oculos eo tendere, ubi ſedes, ubi habitatio eſt Dei veri? qui terram ſtabili firmitate ſuſpendit; qui cœlum diſtinxit aſtris fulgentibus; qui ſolem rebus humanis clariſſimum ac ſingulare lumen, in argumentum ſuæ unicæ majeſtatis, accendit; terris autem maria circumfudit; flumina ſempiterno lapſu fluere præcepit:

Juſſit & extendi campos, ſubſidere valles,
Fronde tegi ſilvas, lapidoſos ſurgere montes.

Quæ utique omnia non Juppiter fecit, qui ante annos mille ſeptingentos natus eſt; ſed idem

Ille opifex rerum, mundi melioris origo,

qui vocatur Deus: cujus principium, quoniam non

poteſt comprehendi, ne quæri debet quidem. Satis eſt homini ad plenam perfectamque prudentiam, ſi Deum eſſe intelligat: cujus intelligentiæ vis & ſumma hæc eſt, ut ſuſpiciat, & honorificet communem parentem generis humani, & rerum mirabilium fabricatorem. Unde quidam hebetis obtuſique cordis, elementa, quæ & facta ſunt, & carent ſenſu, tanquam Deos adorant. qui cum Dei opera mirarentur, id eſt, cœlum cum luminibus variis, terram cum campis & montibus, maria cum fluminibus, & ſtagnis, & fontibus; earum rerum admiratione obſtupefacti, & ipſius artificis obliti, quem videre non poterant, ejus opera venerari, & colere cœperunt, nec unquam intelligere quiverunt, quanto major, quantoque mirabilior ſit, qui illa fecit ex nihilo. Quæ cum videant, divinis legibus obſequentia, commodis atque uſibus hominum perpetua neceſſitate famulari, tamen illa Deos exiſtimant eſſe, ingrati adverſus beneficia divina, qui Deo & patri indulgentiſſimo ſua ſibi opera prætulerunt. Sed quid mirum, ſi aut barbari, aut imperiti homines errant, cum etiam philoſophi Stoicæ diſciplinæ in eadem ſint opinione, ut omnia cœleſtia, quæ moventur, in Deorum numero habenda eſſe cenſeant? ſiquidem Lucilius Stoicus apud Ciceronem ſic loquitur: *Hanc igitur in ſtellis conſtantiam, hanc tantam tam variis curſibus in omni æternitate convenientiam temporum non poſſum intelligere ſine mente, ratione, conſilio. quæ cum in ſideribus ineſſe videamus, non poſſumus ea ipſa non in Deorum numero reponere.* Item paulo ſuperius: *Re-*

ſtat, inquit, *ut motus aſtrorum ſit voluntarius. quæ qui videat, non indocte ſolum, verum etiam impie faciat, ſi Deos eſſe neget.* Nos vero, & quidem conſtanter negamus; ac vos, o philoſophi, non ſolum indoctos & impios, verum etiam cæcos, ineptos, deliroſque probamus, qui ignorantiam imperitorum vanitate viciſtis. Illi enim ſolem & lunam, vos etiam ſidera Deos putatis. Tradite igitur nobis ſtellarum myſteria, ut aras & templa ſingulis erigamus; ut ſciamus, quo quamque ritu, quo die colamus; quibus nominibus, quibus precibus advocemus: niſi forte nullo diſcrimine tam innumerabiles, tam minutos Deos acervatim colere debemus. Quid? quod argumentum illud, quo colligunt, univerſa cœleſtia Deos eſſe, in contrarium valet: nam ſi Deos eſſe idcirco opinantur, quia certos & rationabiles curſus habent, errant. Ex hoc enim apparet, Deos non eſſe, quod exorbitare illis a præſtitutis itineribus non licet. Ceterum ſi Dii eſſent, huc atque illuc paſſim ſine ulla neceſſitate ferrentur, ſicut animantes in terra: quarum quia liberæ ſunt voluntates, huc atque illuc vagantur, ut libuit; & quo quamque mens duxerit, eo fertur. Non eſt igitur aſtrorum motus voluntarius, ſed neceſſarius; quia præſtitutis legibus officiiſque deſerviunt. Sed cum diſputaret de curſibus ſiderum, quos ex ipſa rerum ac temporum congruentia intelligebat non eſſe fortuitos: exiſtimavit, voluntarios eſſe; tanquam non poſſent tam diſpoſite, tam ordinate moveri, niſi ſenſus illis ineſſet officii ſui ſciens. O quam difficilis eſt ignorantibus veri-

tas, & quam facilis ſcientibus! Si motus, inquit, aſtrorum fortuiti non ſunt, nihil aliud reſtat, niſi ut voluntarii ſint: immo vero ut, non eſſe fortuitos, manifeſtum eſt, ita nec voluntarios. Quomodo igitur in conficiendis itineribus conſtantiam ſuam ſervant? nimirum Deus univerſi artifex ſic illa diſpoſuit, ſic machinatus eſt, ut per ſpatia cœli divina & admirabili ratione decurrerent ad efficiendas ſuccedentium ſibi temporum varietates. An Archimedes Siculus concavo ære ſimilitudinem mundi ac figuram potuit machinari, in quo ita ſolem ac lunam compoſuit, ut inæquales motus, & cœleſtibus ſimiles, converſionibus ſingulis quaſi diebus efficerent: & non modo acceſſus ſolis, & receſſus, vel incrementa diminutioneſque lunæ, verum etiam ſtellarum, vel innerrantium vel vagarum, diſpares curſus, orbis ille, dum vertitur, exhiberet? Deus ergo illa vera non potuit machinari & efficere, quæ potuit ſollertia hominis imitatione ſimulare? Utrumne igitur Stoicus, ſi aſtrorum figuras in illo ære pictas effictaſque vidiſſet, ſuo illa conſilio moveri diceret, ac non potius artificis ingenio? Ineſt ergo ſideribus ratio, ad peragendos meatus ſuos apta: ſed Dei eſt illa ratio, qui & fecit, & regit omnia; non ipſorum ſiderum, quæ moventur. Nam ſi ſolem ſtare voluiſſet, perpetuus dies utique eſſet. Item ſi motus aſtra non haberent, quis dubitet, ſempiternam noctem fuiſſe futuram? Sed ut diei ac noctis vices eſſent, moveri ea voluit, & tam varie moveri, ut non modo lucis ac tenebrarum mutuæ viciſſitudines fierent, quibus labo-

ris & quietis alterna ſpatia conſtarent; ſed etiam frigoris & caloris, ut diverſorum temporum vis ac poteſtas vel generandis, vel maturandis frugibus conveniret. Quam ſollertiam divinæ poteſtatis in machinandis itineribus aſtrorum quia philoſophi non videbant, animalia eſſe ſidera putaverunt; tanquam pedibus & ſponte, non divina ratione, procederent. Cur autem excogitaverit illa Deus, quis non intelligit? ſcilicet ne, ſolis lumine decedente, nimium cæca nox tetris atque horrentibus tenebris ingraveſceret, noceretque viventibus. Itaque & cœlum ſimul mira varietate diſtinxit, & tenebras ipſas multis minutiſque luminibus temperavit. Quanto igitur Naſo prudentius, quam illi, qui ſapientiæ ſtudere ſe putant; qui ſentit a Deo lumina illa, ut horrorem tenebrarum depellerent, inſtituta? Is eum librum, quo Phænomena breviter comprehendit, his tribus verſibus terminavit:

Tot numero, talique Deus ſimulacra figura
Impoſuit cælo: perque atras ſparſa tenebras,
Clara pruinoſæ juſſit dare lumina nocti.

Quod ſi fieri non poteſt, ut ſtellæ Dii ſint; ergo ne ſol quidem, nec luna Dii eſſe poſſunt, quoniam luminibus aſtrorum non ratione differunt, ſed magnitudine. Quod ſi hi Dii non ſunt; ergo ne cœlum quidem, in quo illa omnia continentur. Simili modo ſi terra, quam calcamus, quam ſubigimus & colimus ad victum, Deus non eſt; ne campi quidem, ac montes Dii erunt. ſed ſi hi non ſunt; ergo ne tellus quidem univerſa Deus videri poteſt.

Item ſi aqua, quæ ſervit animantibus ad uſum bibendi, aut lavandi, Deus non eſt; ne fontes quidem, ex quibus aqua profluit. ſi fontes non ſunt; ne flumina quidem, quæ de fontibus colliguntur. ſi flumina quoque Dii non ſunt; ergo & mare, quod ex fluminibus conſtat, Deus haberi non poteſt. Quod ſi neque cœlum, neque terra, neque mare, quæ mundi partes ſunt, Dii eſſe poſſunt; ergo ne mundus quidem totus Deus eſt; quem iidem ipſi Stoici & animantem, & ſapientem eſſe contendunt, & propterea Deum. in quo tam inconſtantes fuerunt, ut nihil dictum ſit ab his, quod non ab iiſdem fuerit everſum. Sic enim argumentantur: Fieri non poſſe, ut ſenſu careat, quod ſenſibilia ex ſe generat. mundus autem generat hominem, qui eſt ſenſu præditus: ergo & ipſum ſenſibilem eſſe. Item, ſine ſenſu eſſe non poſſe, cujus pars habeat ſenſum: igitur quia homo ſenſibilis eſt, etiam mundo, cujus pars homo eſt, ineſſe ſenſum. Propoſitiones quidem veræ ſunt, & ſenſibile eſſe, quod ſenſu præditum gignat; & habere ſenſum, cujus pars ſenſu aucta ſit: ſed aſſumtiones falſæ, quibus argumenta concludunt; quia neque mundus generat hominem, neque mundi homo pars eſt. nam hominem a principio idem Deus fecit, qui & mundum: & non eſt mundi pars homo, ſicut corporis membrum. poteſt enim mundus eſſe ſine homine, ſicut urbs, & domus. atqui ut domus unius hominis habitaculum eſt, & urbs unius populi; ſic & mundus domicilium totius generis humani: & aliud eſt, quod incolitur; aliud, quod

incolit. Sed illi, dum ſtudent id, quod falſo ſuſceperant, confirmare, & ſenſibilem eſſe mundum, & Deum, argumentorum ſuorum conſequentia non viderunt. Nam ſi mundi pars eſt homo, & ſenſibilis eſt mundus, quia homo ſentit: ergo quia mortalis eſt homo, mortalis ſit & mundus, neceſſe eſt: nec tantum mortalis, ſed etiam omnibus morbis & paſſionibus ſubjectus. Et e contrario, ſi Deus eſt mundus, & partes ejus utique immortales ſunt: ergo & homo Deus eſt, quia pars eſt (ut dicitis) mundi. ſi homo: ergo jumenta, & pecudes, & cetera genera beſtiarum, & avium, & piſcium; quoniam & illa eodem modo ſentiunt, & mundi partes ſunt. At hoc tolerabile eſt: nam & hæc colunt Ægyptii. Sed res eo pervenit, ut & ranæ, & culices, & formicæ Dii eſſe videantur; quia & ipſis ineſt ſenſus, & partes mundi ſunt. Ita ſemper argumenta, ex falſo petita, ineptos & abſurdos exitus habent. Quid? quod iidem ipſi ajunt, Deorum & hominum cauſa mundum eſſe conſtructum, quaſi communem domum. ergo nec mundus Deus eſt; nec animans, ſi conſtructus eſt; animans enim non conſtruitur, ſed naſcitur: & ſi eſt ædificatus, ſic utique tanquam domus, tanquam navis. Eſt ergo aliquis artifex mundi Deus; & ſeorſum erit mundus, qui factus eſt; ſeorſum ille, qui fecit. Jam illud quam repugnans & abſurdum, quod cum cœleſtes ignes, ceteraque mundi elementa Deos eſſe affirmant, item ipſum Deum mundum dicunt. quomodo poteſt ex Deorum multorum acervo unus Deus confici? Si aſtra Dii ſunt: mundus ergo non Deus,

ſed domicilium Deorum eſt. Si vero Deus mundus eſt: ergo omnia illa, quæ ſunt in eo, Dii non ſunt, ſed Dei membra; quæ utique ſola Dei nomen accipere non poſſunt. Nec enim recte quis dixerit, membra hominis unius multos homines eſſe: ſed tamen non eſt ſimilis comparatio animalis, & mundi. animal enim quia ſenſu præditum eſt, etiam membra ejus habent ſenſum; nec, niſi a corpore divulſa, bruteſcunt. Cujus igitur rei ſimilitudinem gerit mundus? nimirum ipſi docent, cum factum eſſe non diffitentur, ut eſſet Diis & hominibus quaſi communis domus. Si ergo eſt conſtructus, ut domus: nec ipſe Deus eſt, nec elementa, quæ ſunt partes ejus; quia neque domus habere dominium ſui poteſt, neque illa, de quibus domus conſtat. Non tantum igitur veritate, ſed etiam verbis ſuis revincuntur. Sicut enim domus, in uſum habitandi facta, per ſe nihil ſentit, dominoque ſubjecta eſt, qui eam fecit, aut incolit: ita mundus, per ſe nihil ſentiens, factori Deo ſubjacet, qui eum in uſum ſui fecit.

VI. Duplici ergo ratione peccatur ab inſipientibus: primum, quod elementa, id eſt, Dei opera Deo præferunt; deinde, quod elementorum ipſorum figuras humana ſpecie comprehenſas colunt. Nam ſolis lunæque ſimulacra humanum in modum formant: item ignis, & terræ, & maris; quæ illi Vulcanum, Veſtam, Neptunum vocant, nec elementis ipſis in aperto litant. Tanta homines imaginum cupiditas tenet, ut jam viliora ducantur illa, quæ vera ſunt: auro ſcilicet, gemmis, & ebor

delectantur. Horum pulchritudo ac nitor præſtringit oculos; nec ullam religionem putant, ubicunque illa non fulſerint. Itaque ſub obtentu Deorum, avaritia & cupiditas colitur. Credunt enim, Deos amare, quidquid ipſi concupiſcunt; quidquid eſt, propter quod furta, & latrocinia, & homicidia quotidie ſæviunt; propter quod bella per totum orbem populos urbeſque ſubvertunt. Conſecrant ergo Diis manubias & rapinas ſuas: quos certe neceſſe eſt imbecillos eſſe, ac ſummæ virtutis expertes, ſi ſubjecti ſunt cupiditatibus. Cur enim cœleſtes eos putemus, ſi deſiderant aliquid de terra? vel beatos, ſi aliqua re indigent? vel incorruptos, ſi voluptati habent ea, in quibus appetendis cupiditas hominum non immerito damnatur? Veniunt igitur ad Deos non tam religionis gratia, quæ nulla poteſt eſſe in rebus male partis, & corruptibilibus; quam ut aurum oculis hauriant; nitorem lævigati marmoris, aut eboris aſpiciant; ut inſignes lapillis & coloribus veſtes, vel diſtincta gemmis fulgentibus pocula, inſatiabili contemplatione contrectent. & quanto fuerint ornatiora templa, & pulchriora ſimulacra, tanto plus majeſtatis habere creduntur. adeo religio eorum nihil aliud eſt, quam quod cupiditas humana miratur. Hæ ſunt religiones, quas ſibi a majoribus ſuis traditas, pertinaciſſime tueri ac defendere perſeverant: nec conſiderant, quales ſint; ſed ex hoc probatas atque veras eſſe confidunt, quod eas veteres tradiderunt: tantaque eſt auctoritas vetuſtatis, ut inquirere in eam, ſcelus eſſe dicatur. Itaque creditur ei paſſim,

tanquam cognitæ veritati. Denique apud Ciceronem ſic dicit Cotta Lucilio: *Habes, Balbe, quid Cotta, quid pontifex ſentiat. fac nunc ego intelligam, quid tu ſentias. a te enim philoſopho rationem religionis accipere debeo: majoribus autem noſtris, etiam nulla ratione reddita, rationis eſt credere.* Si credis, cur ergo rationem requiris, quæ poteſt efficere, ne credas? ſi vero rationem requiris, & quærendam putas: ergo non credis. ideo enim quæris, ut eam ſequaris, cum inveneris. Docet ecce te ratio, non eſſe veras religiones Deorum: quid facies? majoreſne potius, an rationem ſequeris? quæ quidem tibi non ab alio inſinuata, ſed a te ipſo inventa, & electa eſt, cum omnes religiones radicitus eruiſti. Si rationem mavis; diſcedere te neceſſe eſt ab inſtitutis, & auctoritate majorum: quoniam id ſolum rectum eſt, quod ratio præſcribit. ſin autem pietas majores ſequi ſuadet; fateris igitur, & ſtultos illos fuiſſe, qui excogitatis contra rationem religionibus ſervierint; & te ineptum, qui id colas, quod falſum eſſe conviceris. Sed tamen, quoniam nobis tantopere majorum nomen opponitur, videamus tandem, qui fuerint majores illi, a quorum auctoritate diſcedi nefas ducitur. Romulus, urbem conditurus, paſtores, inter quos adoleverat, convocavit; cumque is numerus condendæ urbi parum idoneus videretur, conſtituit aſylum. Eo paſſim confugerunt ex finitimis locis peſſimi quique ſine ullo conditionis diſcrimine. Ita conflavit ex his omnibus populum, legitque in ſenatum eos, qui ætate anteibant; & patres appella-

vit, quorum conſilio gereret omnia. de quo ſenatu Propertius, elegiarum ſcriptor, hæc loquitur:

Curia, prætexto quæ nunc nitet alta ſenatu,
Pellitos habuit, ruſtica corda, patres.
Buccina cogebat priſcos ad verba Quirites:
Centum illi in prato ſæpe ſenatus erat.

Hi ſunt patres, quorum decretis eruditi ac prudentes viri devotiſſime ſerviunt; idque verum ac immutabile omnis poſteritas judicat, quod centum pelliti ſenes ſtatutum eſſe voluerunt: quos tamen, (ut in primo libro dictum eſt,) Pompilius illexit, ut vera crederent eſſe ſacra, quæ ipſe tradebat. Eſt vero, cur illorum auctoritas tanti habeatur a poſteris, quos nemo, cum viverent, neque ſummus, neque infimus, affinitate dignos judicavit.

VII. Quare oportet, in ea re maxime, in qua vitæ ratio verſatur, ſibi quemque confidere, ſuoque judicio, ac propriis ſenſibus niti ad inveſtigandam & perpendendam veritatem; quam credentem alienis erroribus decipi, tanquam ipſum rationis expertem. Dedit omnibus Deus pro virili portione ſapientiam, ut & inaudita inveſtigare poſſent, & audita perpendere. nec, quia nos illi temporibus anteceſſerunt, ſapientia quoque anteceſſerunt: quæ, ſi omnibus æqualiter datur, occupari ab antecedentibus non poteſt. Illibabilis eſt, tanquam lux & claritas ſolis: quia, ut ſol oculorum, ſic ſapientia lumen eſt cordis humani. Quare cum ſapere, id eſt, veritatem quærere, omnibus ſit innatum; ſapientiam ſibi adimunt, qui ſine ullo judicio inventa majorum pro-

bant, & ab aliis pecudum more ducuntur. Sed hoc eos fallit, quod, majorum nomine poſito, non putant fieri poſſe, ut aut ipſi plus ſapiant, quia minores vocantur; aut illi deſipuerint, quia majores nominantur. Quid ergo impedit, quin ab ipſis ſumamus exemplum; ut, quomodo illi, quæ falſa invenerant, poſteris tradiderunt, ſic nos, qui verum invenimus, poſteris meliora tradamus? Supereſt ingens quæſtio, cujus diſputatio non ab ingenio, ſed a ſcientia venit: quæ pluribus explicanda erit, ne quid dubium omnino relinquatur. nam fortaſſe aliquis ad illa confugiat, quæ a multis & non dubiis traduntur auctoribus: eos ipſos, quos docuimus Deos non eſſe, majeſtatem ſuam perſæpe oſtendiſſe & prodigiis, & ſomniis, & auguriis, & oraculis. Et ſane multa enumerari poſſunt digna miraculo. In primis illud, quod Accius Navius ſummus augur, cum Tarquinium Priſcum commoneret, ut nihil novi [facere] inciperet, niſi prius eſſet inauguratus; eique rex, artis ejus elevans fidem, diceret, ut, conſultis avibus, renuntiaret ſibi, utrumne fieri poſſet id, quod ipſe animo concepiſſet; affirmaretque Navius, poſſe: Cape igitur hanc, inquit, cotem, eamque novacula disjice. At ille incunctanter accepit, ac ſecuit. Deinde illud, quod Caſtor & Pollux bello Latino apud lacum Juturnæ viſi ſunt equorum ſudorem abluentes, cum ædes eorum, quæ juncta fonti erat, ſua ſponte patuiſſet. Iidem bello Macedonico equis albis inſidentes P. Vatinio Romam nocte venienti ſe obtuliſſe dicuntur, nuntiantes, eo die regem Per-

ſen victum atque captum: quod paucis poſt diebus literæ Paulli verum fuiſſe docuerunt. Illud etiam mirabile, quod ſimulacrum Fortunæ muliebris non ſemel locutum eſſe traditur: item Junonis Monetæ, cum, captis Vejis, unus ex militibus ad eam transferendam miſſus, jocabundus ac ludens interrogaret, utrumne Romam migrare vellet; reſpondit, velle. Claudia quoque proponitur in exemplum miraculi. nam cum ex libris Sibyllinis Idæa mater eſſet accita, & in vado Tiberini fluminis navis, qua vehebatur, hæſiſſet, nec ulla vi commoveretur; Claudiam ferunt, quæ ſemper impudica eſſet habita ob nimios corporis cultus, Deam ſubmiſſis genibus oraſſe, ut, ſi ſe caſtam judicaret, ſuum cingulum ſequeretur: ita navim, quæ ab omni juventute non valuit commoveri, ab una muliere eſſe commotam. Illud æque mirum, quod, lue ſæviente, Æſculapius Epidauro accitus, urbem Romam diuturna peſtilentia liberaſſe perhibetur. Sacrilegi quoque numerari poſſunt, quorum præſentibus pœnis injuriam ſuam Dii vindicaſſe creduntur. Appius Claudius cenſor, cum adverſus reſponſum ad ſervos publicos ſacra Herculis tranſtuliſſet, luminibus orbatus eſt: & Potitiorum gens, quæ prodidit, intra unius anni tempus extincta eſt. Item cenſor Fulvius, cum ex Junonis Laciniæ templo marmoreas tegulas abſtuliſſet, quibus ædem Fortunæ equeſtris, quam Romæ fecerat, tegeret, & mente captus eſt, &, amiſſis duobus filiis in Illyrico militantibus, ſummo animi mœrore conſumtus eſt. Præfectus etiam M. Antonii Turullius, cum apud

Coos, everſo Æſculapii luco, claſſem feciſſet, eodem poſtea loco a militibus Cæſaris eſt interfectus. His exemplis adjungitur Pyrrhus, qui, ſublata ex theſauro Proſerpinæ Locrenſis pecunia, naufragium fecit, ac vicinis Deæ litoribus illiſus eſt, ut nihil, præter eam pecuniam, incolume reperiretur. Ceres quoque Mileſia multum ſibi apud homines venerationis adjecit. nam cum ab Alexandro capta civitas eſſet, ac milites ad eam ſpoliandam irrupiſſent; omnium oculos repente objectus fulgor ignis exſtinxit. Reperiuntur etiam ſomnia, quæ vim Deorum videantur oſtendere. Tiberio namque Attinio, homini plebejo, per quietem obverſatus eſſe Juppiter dicitur, & præcepiſſe, ut conſulibus & ſenatui nuntiaret, ludis Circenſibus proximis præſultorem ſibi diſplicuiſſe, quod Antronius Maximus quidam diverberatum ſervum ſub furca medio circo ad ſupplicium duxerat; ideoque ludos inſtaurari oportere. quod cum ille neglexiſſet, eodem die filium perdidiſſe; ipſe autem gravi morbo eſſe correptus. & cum rurſus eandem imaginem cerneret, quærentem, ſatiſne pœnarum pro neglecto imperio pependiſſet; lectica delatus ad conſules, &, omni re in ſenatu expoſita, recepiſſe corporis firmitatem, ſuiſque pedibus domum rediiſſe. Illud quoque ſomnium non minoris fuit admirationis, quo Cæſar Auguſtus dicitur eſſe ſervatus. nam cum bello civili Brutiano, implicitus gravi morbo, abſtinere prœlio ſtatuiſſet: medico ejus Artorio Minervæ ſpecies obverſata eſt, monens, ne propter corporis imbecillitatem caſtris ſe contineret Cæſar.

Itaque in aciem lectica perlatus eſt: & eodem die a Bruto caſtra capta ſunt. Multa præterea exempla ſimilia poſſunt proferri: ſed vereor, ne, ſi fuero in propoſitione rerum contrariarum diutius immoratus, aut oblitus eſſe propoſiti videar, aut crimen loquacitatis incurram.

VIII. Exponam igitur omnium iſtorum rationem, quo facilius res difficiles & obſcuræ intelligantur, & has omnes ſimulati numinis præſtigias revelabo, quibus inducti homines, a veritatis via longius receſſerunt. Sed repetam longe altius; ut, ſi quis ad legendum expers veri & ignarus acceſſerit, inſtruatur atque intelligat, quod tandem ſit caput horum & cauſa malorum; &, lumine accepto, ſuos ac totius generis humani perſpiciat errores. Cum eſſet Deus ad excogitandum providentiſſimus, ad faciendum ſollertiſſimus, antequam ordiretur hoc opus mundi, quoniam pleni & conſummati boni fons in ipſo erat, ſicut eſt ſemper, ut ab eo bono tanquam rivus oriretur, longeque proflueret, produxit ſimilem ſui ſpiritum, qui eſſet virtutibus Dei patris præditus. Quomodo autem id fecerit, cum ſolus eſſet, in quarto libro docere conabimur. Deinde fecit alterum, in quo indoles divinæ ſtirpis non permanſit. Itaque ſuapte invidia tanquam veneno infectus eſt, & ex bono ad malum tranſcendit, ſuoque arbitrio, quod a Deo illi liberum datum fuerat, contrarium ſibi nomen aſcivit. Unde apparet, cunctorum malorum fontem eſſe livorem. Invidit enim illi anteceſſori ſuo, qui Deo patri perſeverando tum probatus, tum

etiam carus eſt. Hunc ergo ex bono per ſe malum effectum Græci διάβολον appellant: nos criminatorem vocamus, quod crimina, in quæ ipſe illicit, ad Deum deferat. Exorſus igitur Deus fabricam mundi, illum primum & maximum filium præfecit operi univerſo; eoque ſimul & conſiliatore uſus eſt, & artifice in excogitandis, ornandis, perficiendiſque rebus: quoniam is & providentia, & ratione, & poteſtate perfectus eſt. de quo nunc parcius; quod alio loco & virtus, & nomen ejus, & ratio enarranda nobis erit. Nemo quærat, ex quibus iſta materiis tam magna, tam mirifica opera Deus fecerit. omnia enim fecit ex nihilo: nec audiendi ſunt poetæ, qui ajunt, chaos in principio fuiſſe, id eſt, confuſionem rerum atque elementorum; poſtea vero Deum diremiſſe omnem illam congeriem, ſinguliſque rebus ex confuſo acervo ſeparatis, in ordinemque deſcriptis, inſtruxiſſe mundum pariter, & ornaſſe. Quibus facile eſt reſpondere, poteſtatem Dei non intelligentibus, quem credunt nihil efficere poſſe, niſi ex materia ſubjacente ac parata: in quo errore etiam philoſophi fuerunt. Nam Cicero de natura Deorum diſputans, ſic ait: *Primum igitur non eſt probabile, eam materiam rerum, unde orta ſunt omnia, eſſe divina providentia effectam; ſed habere, & habuiſſe vim & naturam ſuam. Ut igitur faber, cum quid ædificaturus eſt, non ipſe facit materiam, ſed ea utitur, quæ ſit parata; fictorque item cera: ſic iſti providentiæ divinæ materiam præſto eſſe oportuit, non quam ipſe faceret, ſed quam haberet paratam. Quod ſi non eſt a*

Deo materia facta; ne terra quidem, & aqua, & aer, & ignis a Deo factus eſt. O quam multa ſunt vitia in his decem verſibus! Primum, quod is, qui in aliis diſputationibus & libris fere omnibus providentiæ fuerit aſſertor, & qui acerrimis argumentis impugnaverit eos, qui providentiam non eſſe dixerunt, idem nunc, quaſi proditor aliquis, aut transfuga, providentiam conatus eſt tollere. In quo ſi contradicere velis, nec cogitatione opus eſt, nec labore: ſua illi dicta recitanda ſunt. nec enim ab ullo poterit Cicero, quam a Cicerone vehementius refutari. Sed concedamus hoc mori & inſtituto Academicorum, ut liceat hominibus valde liberis dicere ac ſentire, quæ velint: ſententias ipſas conſideremus. *Non eſt*, inquit, *probabile*, *materiam rerum a Deo factam.* Quibus hoc argumentis doces? Nihil enim dixiſti, quare hoc non ſit probabile. Itaque mihi e contrario vel maxime probabile videtur: nec tamen temere videtur, cogitanti, plus eſſe aliquid in Deo, quem profecto ad imbecillitatem hominis redigis: cui nihil aliud, quam opificium concedis. Quo igitur ab homine divina illa vis differet, ſi ut homo, ſic etiam Deus ope indiget aliena? Indiget autem, ſi nihil moliri poteſt, niſi ab altero illi materia miniſtretur. quod ſi fit, imperfectæ utique virtutis eſt, & erit jam potentior judicandus materiæ inſtitutor. Quo igitur nomine appellabitur, qui potentia Deum vincit? ſiquidem majus eſt, propria facere, quam aliena diſponere. Si autem fieri non poteſt, ut ſit potentius Deo quidquam, quem neceſſe eſt perfectæ eſſe virtutis, pote-

ſtatis, rationis: idem igitur materiæ fictor eſt, qui & rerum ex materia conſtantium. neque enim, Deo non faciente, & invito, eſſe aliquid aut potuit, aut debuit. Sed *probabile eſt*, inquit, *materiam rerum habere & habuiſſe ſemper vim & naturam ſuam.* Quam vim potuit habere, nullo dante? quam naturam, nullo generante? Si habuit vim: ab aliquo eam ſumſit. A quo autem ſumere, niſi a Deo, potuit? Porro ſi habuit naturam, quæ utique a naſcendo dicitur; nata eſt. a quo autem, niſi a Deo, potuit procreari? Natura enim, qua dicitis orta eſſe omnia, ſi conſilium non habet, efficere nihil poteſt. ſi autem generandi & faciendi potens eſt; habet ergo conſilium, & propterea Deus ſit neceſſe eſt. Nec alio nomine appellari poteſt ea vis, in qua ineſt & providentia excogitandi, & ſollertia poteſtaſque faciendi. Melius igitur Seneca, omnium Stoicorum acutiſſimus, qui vidit, *nil aliud eſſe naturam, quam Deum. Ergo*, inquit, *Deum non laudabimus, cui naturalis eſt virtus? nec illam didicit ex ullo. Immo laudabimus. quamvis enim naturalis illi ſit, ſibi illam dedit: quoniam Deus ipſe natura eſt.* Cum igitur ortum rerum tribuis naturæ, ac detrahis Deo; in eodem luto hæſitans, verſura ſolvis. A quo enim fieri negas, ab eodem plane fieri mutato nomine confiteris. Sequitur ineptiſſima comparatio: *Ut faber*, inquit, *cum quid ædificaturus eſt, non ipſe facit materiam, ſed utitur ea, quæ ſit parata; fictorque item cera: ſic iſti providentiæ divinæ materiam eſſe præſto oportuit, non quam ipſe faceret, ſed quam haberet paratam.* Immo vero non oportuit:

erit enim Deus minoris poteſtatis, ſi ex parato facit, quod eſt hominis. faber enim ſine ligno nihil ædificabit, quia lignum ipſum facere non poteſt: non poſſe autem, imbecillitatis eſt humanæ. Deus vero facit ſibi ipſe materiam, quia poteſt. poſſe enim, Dei eſt. nam ſi non poteſt, Deus non eſt. Homo facit ex eo, quod eſt; quia per mortalitatem imbecillis eſt; per imbecillitatem, definitæ ac modicæ poteſtatis: Deus autem facit ex eo, quod non eſt; quia per æternitatem fortis eſt, per fortitudinem poteſtatis immenſæ: quæ ſine ac modo caret, ſicut vita factoris. Quid ergo mirum, ſi facturus mundum Deus, prius materiam, de qua faceret, præparavit, & præparavit ex eo, quod non erat? quia nefas eſſet, Deum aliunde aliquid mutuari, cum in ipſo, vel ex ipſo, ſint omnia. Nam ſi eſt aliquid ante illum, ſi factum eſt quidquam non ab illo, jam poteſtatem Dei & nomen amittet. at enim materia nunquam facta eſt, ſicut Deus, qui ex materia fecit hunc mundum. Duo igitur conſtituuntur æterna, & quidem inter ſe contraria; quod fieri ſine diſcordia & pernicie non poteſt. Collidant enim neceſſe eſt ea, quorum vis & ratio diverſa eſt. Sic utraque æterna eſſe non poterunt, ſi repugnant; quia ſuperare alterum, neceſſe eſt. Ergo fieri non poteſt, quin æterni natura ſit ſimplex, ut inde omnia, velut ex fonte, deſcenderint. Itaque aut Deus ex materia ortus eſt, aut materia ex Deo. quid horum ſit verius, facile eſt intelligi. Ex his enim duobus alterum ſenſibile eſt, alterum caret ſenſu. Poteſtas faciendi aliquid non

poteſt eſſe, niſi in eo, quod ſentit, quod ſapit; quod cogitat, quod movetur. Nec incipi, aut fieri, aut conſummari quidquam poteſt, niſi fuerit ratione proviſum, & quemadmodum fiat, antequam eſt, & quemadmodum conſtet, poſtquam fuerit effectum. Denique is facit aliquid, qui habet voluntatem ad faciendum, & manus ad id, quod voluit, implendum. Quod autem inſenſibile eſt, iners & torpidum ſemper jacet, & nihil inde oriri poteſt, ubi nullus eſt motus voluntarius. nam ſi omne animal ratione conſtat: certe naſci ex eo non poteſt, quod ratione præditum non eſt: nec aliunde accipi poteſt id, quod ibi, unde petitur, non eſt. Nec tamen commoveat aliquem, quod animalia quædam de terra naſci videntur. Hæc enim non terra per ſe gignit, ſed ſpiritus Dei: ſine quo nihil gignitur. Non ergo Deus ex materia; quia ſenſu præditum ex inſenſibili, ſapiens ex bruto, impatibile de patibili, expers corporis de corporali nunquam poteſt oriri: ſed materia potius ex Deo eſt. Quidquid enim eſt ſolido & contrectabili corpore, accipit externam vim. quod accipit vim, diſſolubile eſt. quod diſſolvitur, interit. quod interit, ortum ſit, neceſſe eſt. quod ortum eſt, habuit fontem, unde oriretur, id eſt, factorem aliquem ſentientem, providum, peritumque faciendi. is eſt profecto, nec ullus alius, quam Deus. Qui quoniam ſenſu, ratione, providentia, poteſtate, virtute præditus eſt: & animantia, & inanima creare, & efficere poteſt; quia tenet, quomodo quidque ſit faciendum. Materia vero ſemper fuiſſe non

poteſt; quia mutationem non caperet, ſi fuiſſet. Quod enim ſemper fuit, ſemper eſſe non deſinit: & unde abfuit principium, abeſſe hinc etiam finem, neceſſe eſt. Quin etiam facilius eſt, ut id, quod habuit initium, fine careat; quam ut habeat finem, quod initio caruit. Materia ergo ſi facta non eſt, nec fieri ex ea quidquam poteſt. Si fieri ex ea non poteſt, nec materia quidem erit. Materia enim eſt, ex qua fit aliquid. Omne autem, ex quo fit, quia recepit opificis manum, deſtruitur, & aliud eſſe incipit. Ergo quoniam finem habuit materia, tum, cum factus eſt ex ea mundus; & initium quoque habuit. nam quod deſtruitur, ædificatum eſt; quod ſolvitur, alligatum; quod finitur, inceptum eſt. Si ergo ex commutatione ac fine, materia colligitur habuiſſe principium: a quo alio fieri, niſi a Deo potuit? Solus igitur Deus eſt, qui factus non eſt: & idcirco deſtruere alia poteſt, ipſe deſtrui non poteſt. permanebit ſemper in eo, quod fuit, quia non eſt aliunde generatus; nec ortus, nec nativitas ejus ex aliqua alia re pendet, quæ illum mutata diſſolvat. Ex ſe ipſo eſt, ut in primo diximus libro. & ideo talis eſt, qualem eſſe ſe voluit, impaſſibilis, immutabilis, incorruptus, beatus, æternus. Jam vero illa concluſio, qua ſententiam terminavit Tullius, multo abſurdior. *Quod ſi materia*, inquit, *a Deo non eſt facta: ne terra quidem, & aqua, & aer, & ignis a Deo factus eſt.* Quam callide periculum prætervolavit! Sic enim ſuperius illud aſſumſit, tanquam probatione non indigeret: cum id multo eſſet incertius, quam illud, propter

quod aſſumtum eſt. *Si non eſt*, inquit, *a Deo facta materia: nec mundus a Deo factus eſt*. Ex falſo maluit colligere, quod falſum eſt; quam ex vero, quod verum. Et cum debeant incerta de certis probari: hic probationem ſumſit ex incerto, ad evertendum, quod erat certum. Nam divina providentia effectum eſſe mundum, ut taceam de Triſmegiſto, qui hoc prædicat; taceam de carminibus Sibyllarum, quæ idem nuntiant; taceam de prophetis, qui opus mundi, ac opificium Dei uno ſpiritu, ac pari voce teſtantur: etiam inter philoſophos pæne univerſos convenit. Id enim Pythagorici, Stoici, Peripatetici; quæ ſunt principes omnium diſciplinæ. Denique a primis illis ſeptem ſapientibus, a Socrate uſque ad Platonem pro confeſſo & indubitato habitum eſt: donec unus multis poſt ſeculis exſtitit delirus Epicurus, qui auderet negare id, quod eſt evidentiſſimum, ſtudio ſcilicet inveniendi nova, ut nomine ſuo conſtitueret diſciplinam. Et quia nihil novi potuit reperire: ut tamen diſſentire a ceteris videretur, vetera voluit evertere. in quo illum circumlatrantes philoſophi omnes coarguerunt. Certius eſt igitur, mundum providentia inſtructum, quam materiam providentia conglobatam. Quare non oportuit putare, idcirco mundum non eſſe divina providentia factum, quia materia ejus divina providentia facta non ſit: ſed, quia mundus divina providentia ſit effectus, & materiam eſſe factam divinitus. Credibilius eſt enim, materiam potius a Deo factam, quia Deus omnia poteſt; quam mundum a Deo

non eſſe factum, quia ſine mente, ratione, conſilio nihil fieri poteſt. Verum hæc non Ciceronis eſt culpa, ſed ſectæ. Cum enim ſuſcepiſſet diſputationem, qua Deorum naturam tolleret, de qua philoſophi garriebant: omnem divinitatem ignorantia veri putavit eſſe tollendam. Itaque Deos potuit tollere, quia non erant. Cum autem providentiam divinam, quæ eſt in uno Deo, conaretur evertere: quia contra veritatem niti cœperat, deficientibus argumentis, in hanc foveam neceſſario decidit, unde ſe extricare non poſſet. Hic ergo illum teneo hærentem, teneo defixum, quoniam Lucilius, qui contra differebat, obmutuit. Hic eſt ergo cardo rerum; hic vertuntur omnia. Explicet ſe Cotta, ſi poteſt, ex hac voragine. proferat argumenta, quibus doceat, ſemper fuiſſe materiam, quam nulla providentia effecerit. oſtendat, quomodo quidquam ponderoſum & grave aut eſſe potuerit ſine auctore, aut immutari valuerit, ac deſierit eſſe, quod ſemper fuit, ut inciperet eſſe, quod nunquam fuit. Quæ ſi docuerit, tum demum aſſentiar, ne mundum quidem divina providentia conſtitutum: & tamen ſic aſſentiar, ut aliis illum laqueis teneam. Eodem enim, quo nollet, revolvetur, ut dicat, & materiam, de qua mundus eſt, & mundum, qui de materia eſt, natura exſtitiſſe; cum ego, ipſam naturam Deum eſſe, contendam. Nec enim poteſt facere mirabilia, id eſt, maxima ratione conſtantia, niſi qui habet mentem, providentiam, poteſtatem. Ita fiet, ut Deus fecerit omnia, nec quidquam eſſe poſſit omnino, quod

non originem a Deo traxerit. At idem, quoties Epicureus eſt, & non vult a Deo factum eſſe mundum, quærere ſolet, quibus manibus, quibus machinis, quibus vectibus, qua molitione hoc tantum opus fecerit. Videret fortaſſe, ſi eo tempore pōtuiſſet eſſe, quo Deus fecit. Sed ne perſpiceret homo Dei opera, noluit eum inducere in hunc mundum, niſi perfectis omnibus. ſed ne induci quidem poterat. quomodo enim ſubſiſteret, cum fabricaretur deſuper cœlum, terraque ſubterfundaretur, cum fortaſſe humida vel nimiis rigoribus torporata concreſcerent, vel igneis caloribus incocta & ſolidata dureſcerent? aut quomodo viveret, ſole nondum inſtituto, nec frugibus, nec animalibus natis? itaque neceſſe fuit hominem poſtremo fieri, cum jam mundo, ceteriſque rebus manus ſumma eſſet impoſita. Denique ſanctæ literæ docent, hominem fuiſſe ultimum Dei opus; & ſic inductum fuiſſe in hunc mundum, quaſi in domum jam paratam & inſtructam. illius enim cauſa facta ſunt omnia. Idem etiam poetæ fatentur. Ovidius perfecto jam mundo, & univerſis animalibus figuratis, hoc addidit:

Sanctius his animal, mentiſque capacius altæ
Deerat adhuc, & quod dominari in cetera poſſet.
Natus homo eſt.

adeo nefas exiſtimandum eſt, ea ſcrutari, quæ Deus voluit eſſe celata. Verum ille non audiendi, aut diſcendi ſtudio requirebat, ſed refellendi: quia confidebat, neminem id poſſe dicere. quaſi vero ex hoc

putandum ſit, non eſſe hæc divinitus facta, quia, quomodo facta ſint, non poteſt pervideri. An tu, ſi educatus in domo fabrefacta & ornata, nullam unquam fabricam vidiſſes, domum illam putaſſes non ab homine eſſe ædificatam, quia, quomodo ædificatur, ignorares? idem profecto de domo quæreres, quod nunc de mundo requiris, quibus manibus, quibus ferramentis homo tanta eſſet opera molitus; maxime ſi ſaxa ingentia, immenſa cæmenta, vaſtas columnas, opus totum ſublime & excelſum videres. Nonne hæc tibi humanarum virium modum viderentur excedere, quia illa non tam viribus, quam ratione atque artificio, facta eſſe neſcires? Quod ſi homo, in quo nihil perfectum eſt, tamen plus efficit ratione, quam vires ejus exiguæ patiantur; quid eſt, cur incredibile tibi eſſe videatur, cum mundus dicitur factus a Deo? in quo, quia perfectus eſt, nec ſapientia poteſt habere terminum, nec fortitudo menſuram. Opera ipſius videntur oculis: quomodo autem illa fecerit, ne mente quidem videtur; quia, (ut Hermes ait,) mortale immortali, temporale perpetuo, corruptibile incorrupto propinquare non poteſt, id eſt, propius accedere, & intelligentia ſubſequi. & ideo terrenum adhuc animal rerum cœleſtium perſpectionem non capit, quia corpore, quaſi cuſtodia, ſeptum tenetur, quo minus ſoluto ac libero ſenſu cernat omnia. Sciat igitur, quam inepte faciat, qui res inenarrabiles quærit. hoc eſt enim modum conditionis ſuæ tranſgredi; nec intelligere, quouſque homini liceat accedere. Denique cum aperiret homini

veritatem Deus, ea ſola ſcire nos voluit, quæ interfuit hominem ſcire ad vitam conſequendam: quæ vero ad curioſam & profanam cupiditatem pertinebant, reticuit, ut arcana eſſent. Quid ergo quæris, quæ nec potes ſcire, nec, ſi ſcias, beatior fias? perfecta eſt in homine ſapientia, ſi, & Deum eſſe unum, & ab ipſo eſſe facta univerſa, cognoſcat.

IX. Nunc, quoniam refutavimus eos, qui de mundo, & factore ejus Deo, aliter ſentiunt, quam veritas habet, ad divinam mundi fabricam revertamur: de qua in arcanis ſanctæ religionis literis traditur. Fecit igitur Deus primum omnium cœlum, & in ſublime ſuſpendit, quod eſſet ſedes ipſius Dei conditoris: deinde terram fundavit, ac cœlo ſubdidit, quam homo cum ceteris animalium generibus incoleret. Eam voluit humore circumflui, & contineri. Suum vero habitaculum diſtinxit claris luminibus, & implevit; ſole ſcilicet, lunæque orbe fulgenti, & aſtrorum micantium ſplendentibus ſignis adornavit: tenebras autem, quod eſt, his contrarium, conſtituit in terra. nihil enim per ſe continet luminis, niſi accipiat a cœlo, in quo poſuit lucem perennem, & ſuperos, & vitam perpetuam; & contra in terra tenebras, inferos, & mortem. Tanto enim hæc ab illis ſuperioribus diſtant, quantum mala a bonis, & vitia a virtutibus. Ipſius quoque terræ binas partes contrarias inter ſe diverſaſque conſtituit, ſcilicet orientem, occidentemque. ex quibus oriens Deo accenſetur, quia ipſe luminis fons, & illuſtrator eſt rerum, & quod oriri nos faciat ad vitam ſempiternam: occidens

autem conturbatæ illi, pravæque menti adſcribitur, quod lumen abſcondat, quod tenebras ſemper inducat, & quod homines faciat occidere atque interire peccatis. Nam ſicut lux orientis eſt, in luce autem vitæ ratio verſatur: ſic occidentis tenebræ ſunt; in tenebris autem & mors, & interitus continetur. Deinde alteras partes eadem ratione dimenſus eſt, meridiem ac ſeptemtrionem, quæ partes illis duabus ſocietate junguntur. Ea enim, quæ eſt ſolis calore flagrantior, proxima eſt, & cohæret orienti. At illa, quæ frigoribus & perpetuo gelu torpet, ejuſdem eſt, cujus extremus occaſus. Nam ſicut contrariæ ſunt lumini tenebræ, ita frigus calori. Ut igitur calor lumini eſt proximus, ſic meridies orienti: ut frigus tenebris, ita plaga eſt ſeptemtrionis occaſui: quibus ſingulis partibus ſuum tempus attribuit, ver ſcilicet orienti, æſtatem meridianæ plagæ; occidentis autumnus eſt, ſeptemtrionis hiems. In his quoque duabus partibus, meridiana & ſeptemtrionali, figura vitæ & mortis continetur: quia vita in calore eſt, mors in frigore. ſicut autem calor ex igne eſt, ita frigus ex aqua. Secundum harum partium dimenſionem diem quoque fecit ac noctem, quæ ſpatia & orbes temporum perpetuos ac volubiles, quos vocamus annos, alterna per vices ſucceſſione conficiant. dies, quem primus oriens ſubminiſtrat, Dei ſit neceſſe eſt, ut omnia, quæcunque meliora ſunt: nox autem, quam occidens extremus inducit, ejus ſcilicet, quem Dei eſſe æmulum diximus. quæ duo etiam in hoc præſcius futurorum Deus fecit, ut ex iis &

veræ religionis, & falſarum ſuperſtitionum imago quædam oſtenderetur. Nam ſicut ſol, qui oritur in diem, licet ſit unus, (unde ſolem eſſe appellatum Cicero vult videri, quod, obſcuratis ſideribus, ſolus appareat) tamen quia verum, ac perfectæ plenitudinis lumen eſt, & calore potiſſimo, & fulgore clariſſimo illuſtrat omnia: ita in Deo, licet ſit unus, & majeſtas, & virtus, & claritudo perfecta eſt. Nox autem, quam pravo illi antitheo dicimus attributam, ejus ipſius multas & varias religiones per ſimilitudinem demonſtrat. Quamvis enim ſtellæ innumerabiles micare ac radiare videantur: tamen, quia non ſunt plena ac ſolida lumina, nec caloris perferunt quidquam, nec tenebras multitudine ſua vincunt. Duo igitur illa principalia inveniuntur, quæ diverſam & contrariam ſibi habent poteſtatem, calor, & humor: quæ mirabiliter Deus ad ſuſtentanda & gignenda omnia excogitavit. Nam cum virtus Dei ſit in calore & igni, niſi ardorem vimque ejus admixta humoris ac frigoris materia temperaſſet, nec naſci quidquam, nec cohærere potuiſſet: quin ſtatim conflagratione interiret, quidquid eſſe cœpiſſet. Unde & philoſophi quidam & poetæ diſcordi concordia mundum conſtare dixerunt: ſed rationem penitus non viderunt. Heraclitus ex igne nata eſſe omnia dixit; Thales Mileſius ex aqua. Uterque vidit aliquid, ſed erravit tamen uterque: quod alterutrum ſi ſolum fuiſſet, neque aqua naſci ex igne potuiſſet, neque rurſus ignis ex aqua. ſed eſt verius, ſimul ex utroque permixto cuncta generari. Ignis quidem permiſceri cum aqua

non poteſt; quia ſunt utraque inimica, & ſi cominus venerint, alterutrum, quod ſuperaverit, conficiat alterum, neceſſe eſt: ſed eorum ſubſtantiæ permiſceri poſſunt. Subſtantia ignis, calor eſt; aquæ, humor. Recte igitur Ovidius:

Quippe, ubi temperiem ſumſere humorque calorque,
Concipiunt: & ab his oriuntur cuncta duobus.
Cumque ſit ignis aquæ pugnax; vapor humidus omnes
Res creat, & diſcors concordia fœtibus apta eſt.

Alterum enim quaſi maſculinum elementum eſt, alterum quaſi femininum; alterum activum, alterum patibile. Ideoque a veteribus inſtitutum eſt, ut ſacramento ignis & aquæ nuptiarum fœdera ſanciantur, quod fœtus animantium calore & humore corporentur, atque animentur ad vitam. Cum enim conſtet omne animal ex anima & corpore, materia corporis in humore eſt, animæ in calore: quod ex avium fœtibus datur ſcire, quos craſſi humoris plenos, niſi opifex calor foverit, nec humor poteſt corporari, nec corpus animari. Exſulibus quoque igni & aqua interdici ſolebat. adhuc enim videbatur nefas, quamvis malos, tamen homines, ſupplicio capitis afficere. Interdicto igitur uſu earum rerum, quibus vita conſtat hominum, perinde habebatur, ac ſi eſſet, qui eam ſententiam exceperat, morte mulctatus. adeo iſta duo elementa prima ſunt habita, ut nec ortum hominis, nec ſine his vitam crediderint poſſe conſtare. Horum alterum nobis commune eſt cum ceteris animantibus; alterum ſoli homini datum. nos enim, quo-

niam cœleſte atque immortale animal ſumus, igne utimur, qui nobis in argumentum immortalitatis datus eſt, quoniam ignis e cœlo eſt; cujus natura, quia mobilis eſt, & ſurſum nititur, vitæ continet rationem. Cetera vero animalia, quoniam tota ſunt mortalia, tantummodo aqua utuntur, quod eſt elementum corporale atque terrenum. Cujus natura, quia mobilis eſt, ac deorſum vergens, figuram mortis oſtendit. Ideo pecudes neque in cœlum ſuſpiciunt, neque religionem ſentiunt; quoniam ab his uſus ignis alienus eſt. Unde autem, vel quomodo Deus hæc duo principalia, ignem, & aquam, vel accenderit, vel eliquaverit, ſolus ſcire poteſt, qui fecit.

X. Conſummato igitur mundo, animalia varii generis, diſſimilibus formis, & magna, & minora ut fierent, imperavit. Et facta ſunt bina, id eſt, diverſi ſexus, ſingula, ex quorum fœtibus & aer, & terra, & maria completa ſunt: deditque his omnibus generatim Deus alimenta de terra, ut uſui hominibus eſſe poſſent; alia nimirum ad cibos, alia vero ad veſtitum: quæ autem magnarum ſunt virium, ut in excolenda terra juvarent; unde dicta ſunt jumenta. Ita rebus omnibus mirabili deſcriptione compoſitis, regnum ſibi æternum parare conſtituit, & innumerabiles animas procreare, quibus immortalitatem daret. Tum fecit ipſe ſibi ſimulacrum ſenſibile atque intelligens, id eſt, ad imaginis ſuæ formam, qua nihil poteſt eſſe perfectius, hominem figuravit ex limo terræ. unde homo nuncupatus eſt, quod ſit factus ex humo. Denique Plato humanam formam θεοειδῆ eſſe ait; & Sibylla, quæ dicit:

εἰκὼν ἔστ' ἄνθρωπος ἐμὴ, λόγον ὀρθὸν ἔχουσα.

De hac hominis fictione poetæ quoque, quamvis corrupte, tamen non aliter tradiderunt. namque hominem de luto a Prometheo factum eſſe dixerunt. Res eos non fefellit, ſed nomen artificis. nullas enim literas veritatis attigerant: ſed quæ, prophetarum vaticinio tradita, in ſacrario Dei continebantur, ea de fabulis & obſcura opinione collecta, & depravata, ut veritas a vulgo ſolet variis ſermonibus diſſipata corrumpi, nullo non addente aliquid ad quod audierant, carminibus ſuis comprehenderunt. & hoc quidem inepte, quod tam mirabile, tamque divinum opificium homini dederunt. Quid enim opus fuit, hominem de luto fingi, cum poſſet eadem ratione generari, qua ipſe Prometheus ex Japeto natus eſt? qui ſi fuit homo, generare hominem potuit, facere non potuit. de Diis autem illum non fuiſſe, pœna ejus in Caucaſo monte declarat. Sed neque patrem ipſius Japetum, patruumque Titana quiſquam Deos nuncupavit, quia regni ſublimitas penes Saturnum ſolum fuit, per quam divinos honores cum omnibus ſuis poſteris conſecutus eſt. Multis argumentis hoc figmentum poetarum coargui poteſt. Factum eſſe diluvium ad perdendam tollendamque ex orbe terræ malitiam, conſtat inter omnes. Idem enim & philoſophi, & poetæ, ſcriptoreſque rerum antiquarum loquuntur; in eoque maxime cum prophetarum ſermone conſentiunt. Si ergo cataclyſmus [a Deo] ideo factus eſt, ut malitia, quæ per nimiam multitudinem increverat, perderetur: quomodo

fictor hominis Prometheus fuit? cujus filium Deucalionem iidem ipſi ob juſtitiam ſolum eſſe dicunt ſervatum. quomodo unus gradus, & una progenies orbem terræ tam celeriter potuit hominibus implere? Sed videlicet hoc quoque ſic corruperunt, ut illud ſuperius; cum ignorarent, in quo tempore cataclyſmus ſit factus in terra, & quis ob juſtitiam meruerit, genere humano pereunte, ſalvari, & quomodo, aut cum quibus ſervatus ſit: quæ omnia propheticæ literæ docent. Apparet ergo, falſum eſſe, quod de opificio itidem Promethei narrant. Verum quia poetas dixeram non omnino mentiri ſolere, ſed figuris involvere & obſcurare, quæ dicant; non dico, eſſe mentitos, ſed primum omnium Prometheum ſimulacrum hominis formaſſe de pingui & molli luto; ab eoque natam primo artem & ſtatuas & ſimulacra fingendi, ſiquidem Jovis temporibus fuit, quibus primum templa conſtitui, & novi Deorum cultus eſſe cœperunt. ſic veritas fucata mendacio eſt: & illud, quod a Deo factum ferebatur, homini, qui opus divinum imitatus eſt, cœpit adſcribi. Ceterum fictio veri ac vivi hominis e limo, Dei eſt. quod Hermes quoque tradit: qui non tantum hominem ad imaginem Dei factum eſſe dixit a Deo; ſed etiam illud explanare tentavit, quam ſubtili ratione ſingula quæque in corpore hominis membra formaverit, cum eorum nihil ſit, quod non tantundem ad uſus neceſſitatem, quantum ad pulchritudinem valeat. Id vero etiam Stoici, cum de providentia differunt, facere conantur; & ſecutus eos Cicero pluribus quidem locis: ſed tamen

materiam tam copioſam & uberem ſtrictim contingit, quam ego nunc idcirco prætereo, quia nuper proprium de ea re librum ad Demetrianum auditorem meum ſcripſi. Illud hoc loco præterire non poſſum, quod errantes philoſophi quidam ajunt, homines ceteraque animalia ſine ullo artifice orta eſſe de terra. unde illud Virgilianum eſt:

Ferrea progenies duris caput extulit arvis.

& ii maxime fuerunt in ea ſententia, qui eſſe providentiam negant. nam Stoici animantium fabricam divinæ ſollertiæ tribuunt. Ariſtoteles autem labore ſe ac moleſtia liberavit, dicens, ſemper mundum fuiſſe: itaque & humanum genus, & cetera, quæ in eo ſunt, initium non habere, ſed fuiſſe ſemper, ac ſemper fore. Sed cum videamus, ſingula quæque animalia, quæ ante non fuerant, incipere eſſe, & eſſe deſinere: neceſſe eſt, totum genus aliquando eſſe cœpiſſe, & aliquando deſiturum eſſe, quia cœperit. Omnia enim tribus temporibus contineri neceſſe eſt, præterito, præſenti, futuro. Præteriti eſt origo, præſentis ſubſtantia, futuri diſſolutio. Quæ omnia in ſingulis hominibus apparent: & incipimus enim, cum naſcimur; & ſumus, cum vivimus; & deſinimus, cum interimus. Unde etiam tres Parcas eſſe voluerunt: unam, quæ vitam hominis ordiatur: alteram, quæ contexat: tertiam, quæ rumpat ac finiat. In toto autem genere hominum quia ſolum præſens tempus apparet: ex eo tamen & præteritum, id eſt, origo colligitur; & futurum, id eſt, diſſolutio. Nam quoniam eſt, apparet aliquando

cœpiſſe, (eſſe enim nulla res ſine exordio poteſt) & quia cœpit, apparet, quandoque deſiturum. nec enim poteſt id totum eſſe immortale, quod ex mortalibus conſtat. Nam ſicut univerſi per ſingulos interimus, fieri poteſt, ut aliquo caſu omnes ſimul, vel ſterilitate terrarum, quæ accidere particulatim ſolet; vel peſtilentia ubique diffuſa, quæ ſingulas urbes, atque regiones plerumque populatur; vel incendio in orbem miſſo, quale jam fuiſſe ſub Phaethonte dicitur; vel diluvio aquarum, quale ſub Deucalione traditur, cum præter unum hominem genus omne deletum eſt. Quod diluvium ſi caſu accidit, profecto potuit accidere, ut & unus ille, qui ſuperfuit, interiret: ſi autem divinæ providentiæ nutu, quod negari non poteſt, ad reparandos homines reſervatus eſt, apparet, in Dei poteſtate eſſe vel vitam, vel interitum generis humani. quod ſi poteſt occidere in totum, quia per partes occidit; apparet, aliquando eſſe ortum: & ut fragilitas initium, ſic declarat & terminum. Quæ ſi vera ſunt, non potuit defendere Ariſtoteles, quo minus habuerit & mundus ipſe principium. quod ſi Ariſtoteli Plato & Epicurus extorquent; & Platoni, & Ariſtoteli, qui ſemper fore mundum putaverunt, licet ſint eloquentes, ingratis tamen idem Epicurus eripiet, quia ſequitur, ut habeat & finem. Sed hæc in ultimo libro pluribus exſequemur. Nunc ad hominis originem recurramus.

XI. Ajunt, certis converſionibus cœli & aſtrorum motibus maturitatem quandam exſtitiſſe animalium ferendorum: itaque terram, novam ſemen geni-

tale retinentem, folliculos ex ſe quoſdam in uterorum ſimilitudinem protuliſſe. de quibus Lucretius:

Creſcebant uteri terræ radicibus apti.

eoſque, cum maturuiſſent, natura cogente ruptos animalia tenera profudiſſe. Deinde terram ipſam humore quodam, qui eſſet lacti ſimilis, exuberaſſe; eoque alimento animantes eſſe nutritos. Quomodo igitur vim frigoris, aut caloris ferre, aut vitare potuerunt, aut omnino naſci, cum ſol exureret, frigus adſtringeret? Non erant, inquiunt, in principio mundi hiems, & æſtas, ſed perpetua temperies, & ver æquabile. Cur ergo nihil horum fieri etiam nunc videmus? Quia ſemel, ajunt, fieri neceſſarium fuit, ut animalia naſcerentur: poſtquam vero eſſe cœperunt, conceſſa his facultate generandi, & terra parere deſiit, & temporis conditio mutata eſt. O quam facile eſt, mendacia redarguere! Primum, quod nihil poteſt eſſe in hoc mundo, quod non ſic permaneat, ut cœpit. nec enim ſol, & luna, & aſtra tunc non erant, aut cum eſſent, meatus non habebant, aut non divina moderatio, quæ curſus eorum temperat & gubernat, cum ipſis ſimul cœperit. Deinde, quod ſi ita ſit, ut dicunt; providentiam eſſe, neceſſe eſt. & in id ipſum incidunt, quod maxime fugiunt. Nondum enim natis animalibus, aliquis utique providit, ut naſcerentur, ne orbis terræ deſertus atque incultus horreret. ut autem de terra ſine officio parentum naſci poſſent, neceſſe eſt, magna ratione eſſe proviſum: deinde ut humor ille concretus de terra in varias imagines cor-

porum fingeretur: item ut e folliculis, quibus tegebantur, accepta vivendi ſentiendique ratione, tanquam ex alvo matrum profunderentur. Mira inexplicabiliſque proviſio eſt. Sed putemus, id quoque caſu accidiſſe: illa certe, quæ ſequuntur, fortuita eſſe non poſſunt, ut terra continuo lacte manaret, ut aeris temperies eſſet æqualis. Quæ ſi conſtat idcirco eſſe facta, ut animalia recens edita vel haberent alimentum, vel non haberent periculum; neceſſe eſt, ut aliquis divina, neſcio qua, ratione providerit. quis autem poteſt providere, niſi Deus? Videamus tamen, an id ipſum, quod dictitant, fieri potuerit, ut homines naſcerentur e terra. Si conſideret aliquis, quamdiu, & quibus modis educetur infans; intelliget profecto, non potuiſſe terrigenas illos pueros ſine ullo educatore nutriri. fuit enim neceſſe, quam pluribus menſibus jacere projectos, donec confirmatis nervis movere ſe, locumque mutare poſſent: quod vix intra unius anni ſpatium fieri poteſt. Jam vide, utrumne infans eodem modo, & eodem loco, quo eſt effuſus, jacere per multos menſes valuerit, ac non & humore illo terræ, quod alimenti gratia miniſtrabat, & ſui corporis purgamentis in unum mixtis obrutus, corruptuſque moreretur? Itaque nullo modo fieri poteſt, quin ab aliquo fuerit educatus: niſi forte animalia omnia non tenera nata ſunt, ſed excreta. quod ut dicerent, nunquam venit illis in mentem. Omnis ergo illa ratio impoſſibilis & vana eſt: ſi tamen ratio dici poteſt, qua id agitur, ut nulla ſit ratio. Qui enim dicit, omnia ſua ſponte eſſe nata, nihilque divinæ providentiæ tri-

buit; hic profecto rationem non aſſerit, ſed evertit. Quod ſi neque quidquam fieri ſine ratione, neque naſci poteſt; apparet, divinam eſſe providentiam, cujus eſt proprium, quod dicitur ratio. Deus igitur, rerum omnium machinator, fecit hominem. Quod Cicero, quamvis expers cœleſtium literarum, vidit tamen, qui libro de Legibus primo hoc idem tradidit, quod prophetæ. cujus verba ſubjeci: *Hoc animal providum, ſagax, multiplex, acutum, memor, plenum rationis & conſilii, quem vocamus hominem, præclara quadam conditione generatum eſſe a ſummo Deo: ſolum eſt enim ex tot animantium generibus atque naturis particeps rationis & cogitationis, cum cetera ſint omnia expertia.* Videſne, hominem, quamvis longe a veritatis notitia remotum, tamen, quoniam imaginem ſapientiæ tuebatur, intellexiſſe, non niſi a Deo hominem potuiſſe generari? Sed tamen divinis opus eſt teſtimoniis, ne minus humana ſufficiant. Sibylla, hominem Dei opus eſſe, teſtatur:

Ὃς μόνος ἐστὶ θεὸς κτίστης ἀκράτητος ὑπάρχων,
αὐτὸς δ' ἐστήριξε τύπον μορφῆς, μερόπων τε
αὐτὸς ἔμιξε φύσιν πάντων γενετῆς βιότοιο.

Eadem ſanctæ literæ continent. Deus ergo veri patris officio functus eſt: ipſe corpus effinxit, ipſe animam, qua ſpiramus, infudit: illius eſt totum, quidquid ſumus. Quomodo id fecerit, ſi nos oporteret ſcire, docuiſſet, ſicut docuit cetera, quæ cognitionem nobis & priſtini erroris, & veri luminis, attulerunt.

XII. Cum ergo marem ad ſimilitudinem ſuam

primum finxiſſet, tum etiam feminam configuravit ad ipſius hominis effigiem; ut duo inter ſe permixti ſexus propagare ſobolem poſſent, & omnem terram multitudine opplere. In ipſius autem hominis fictione, illarum duarum materiarum, quas inter ſe diximus eſſe contrarias, ignis & aquæ concluſit perfecitque rationem. Ficto enim corpore, ſpiravit ei animam de vitali fonte ſpiritus ſui, qui eſt perennis, ut ipſius mundi, ex contrariis conſtantis elementis, ſimilitudinem gereret. conſtat enim ex anima & corpore, id eſt, quaſi e cœlo & terra: quandoquidem anima, qua vivimus, velut e cœlo oritur a Deo; corpus e terra, cujus e limo diximus eſſe formatum. Empedocles, quem neſcias, utrumne inter poetas, an inter philoſophos numeres, quod de rerum natura verſibus ſcripſit, ut apud Romanos Lucretius & Varro, quatuor elementa conſtituit, id eſt, ignem, aerem, aquam, & terram; fortaſſe Triſmegiſtum ſecutus, qui noſtra corpora ex his quatuor elementis conſtituta eſſe dixit a Deo. habere namque in ſe aliquid ignis, aliquid aeris, aliquid aquæ, aliquid terræ; & neque ignem eſſe, neque aerem, neque aquam, neque terram. quæ quidem falſa non ſunt: nam terræ ratio in carne eſt; humoris, in ſanguine; aeris, in ſpiritu; ignis, in calore vitali. Sed neque ſanguis a corpore ſecerni poteſt, ſicut humor a terra; neque calor vitalis a ſpiritu, ſicut ignis ab aere. adeo rerum omnium duo ſola reperiuntur elementa, quorum omnis ratio in noſtri corporis fictione concluſa eſt. Ex rebus igitur di-

verſis ac repugnantibus homo factus eſt, ſicut ipſe mundus ex luce, ac tenebris, ex vita, & morte: quæ duo inter ſe pugnare in homine præcepit, ut ſi anima ſuperaverit, quæ ex Deo oritur, ſit immortalis, & in perpetua luce verſetur: ſi autem corpus vicerit animam, ditionique ſubjecerit, ſit in tenebris ſempiternis & in morte. Cujus non ea vis eſt, ut injuſtas animas exſtinguat omnino, ſed ut puniat in æternum. Eam pœnam ſecundam mortem nominamus; quæ eſt & ipſa perpetua, ſicut & immortalitas. Primam ſic definimus: Mors eſt naturæ animantium diſſolutio. vel ita: Mors eſt corporis animæque ſeductio. Secundam vero ſic: Mors eſt æterni doloris perpeſſio. vel ita: Mors eſt animarum pro meritis ad æterna ſupplicia damnatio. Hæc mutas pecudes non attingit: quarum animæ non ex Deo conſtantes, ſed ex communi aere, morte ſolvuntur. In hac igitur ſocietate cœli atque terræ, quorum effigies in homine expreſſa eſt, ſuperiorem partem tenent ea, quæ ſunt Dei, anima ſcilicet, quæ dominium corporis habet: inferiorem autem ea, quæ ſunt diaboli, corpus utique; quod, quia terrenum eſt, animæ debet eſſe ſubjectum, ſicut terra cœlo. Eſt enim quaſi vaſculum, quo tanquam domicilio temporali ſpiritus cœleſtis utatur. Utriuſque officia ſunt, ut hoc, quod eſt ex cœlo, & Deo, imperet; illud vero, quod ex terra eſt, & diabolo, ſerviat. Quod quidem non fugit hominem nequam Salluſtium, qui ait: *Sed omnis noſtra vis in animo & corpore ſita eſt. animi imperio, corporis ſervitio, magis utimur.* Recte,

ſi ita vixiſſet, ut locutus eſt. Servivit enim fœdiſſimis voluptatibus, ſuamque ipſe ſententiam vitæ pravitate diſſolvit. Quod ſi anima ignis eſt, ut oſtendimus; in cœlum debet eniti, ſicuti ignis, ne exſtinguatur, hoc eſt, ad immortalitatem, quæ in cœlo eſt: & ſicut ardere ac vivere non poteſt ignis, niſi aliqua pingui materia teneatur, in qua habeat alimentum; ſic animæ materia & cibus eſt ſola juſtitia, qua tenetur ad vitam. Poſt hæc Deus hominem, qua expoſui ratione generatum, poſuit in Paradiſo, id eſt, in horto fœcundiſſimo & amœniſſimo, quem in partibus Orientis omni genere ligni arborumque conſevit, ut ex earum variis fructibus aleretur, experſque omnium laborum Deo patri ſumma devotione ſerviret. Tum dedit ei certa mandata, quæ ſi obſervaſſet, immortalis maneret; ſi tranſcendiſſet, morte afficeretur. Id autem præceptum fuit, ut ex arbore una, quæ fuit in medio Paradiſi, non guſtaret, in qua poſuerat intelligentiam boni & mali. Tum criminator ille, invidens operibus Dei, omnes fallacias & calliditates ſuas ad decipiendum hominem intendit, ut ei adimeret immortalitatem. Et primo mulierem dolo illexit, ut vetitum cibum ſumeret: & per eam ipſi quoque homini perſuaſit, ut tranſcenderet Dei legem. Percepta igitur ſcientia boni & mali, pudere eum nuditatis ſuæ cœpit, abſconditque ſe a facie Dei: quod antea non ſolebat. Tum Deus, ſententia in peccatorem lata, ejecit hominem de Paradiſo, ut victum ſibi labore conquireret; ipſumque Paradiſum igni circumvallavit, ne homo poſ-

ſet accedere; donec ſummum judicium faciat in terra, & juſtos viros, cultores ſuos, in eundem locum revocet morte ſublata; ſicut ſacræ literæ docent, & Sibylla Erythræa, cum dicit:

οἱ δὲ θεὸν τιμῶντες ἀληθινὸν, ἀέναόν γε
ζωὴν κληρονομοῦσι τὸν αἰῶνος χρόνον αὐτοὶ
οἰκοῦντες παράδεισον ὅμως ἐριθηλέα κῆπον.

Verum quoniam hæc extrema ſunt, in extrema operis hujus parte tractabimus. Nunc ea, quæ prima ſunt, explicemus. Mors itaque ſecuta eſt hominem ſecundum Dei ſententiam; quod etiam Sibylla in carmine ſuo docet, dicens:

ἄνθρωπον πεπλᾶσθαι θεοῦ παλάμαις ἐνὶ αὐταῖς,
ὅντε πλάνησεν ὄφις δολίως ἐπὶ μοῖραν ἀνελθεῖν
τοῦ θανάτου, γνῶσίν τε λαβεῖν ἀγαθοῦ τε κακοῦ τε.

Sic facta hominis vita eſt temporalis, ſed tamen longa, quæ in mille annos propagaretur. quod divinis literis proditum, & per omnium ſcientiam publicatum, cum Varro non ignoraret; argumentari nixus eſt, cur putarentur antiqui mille annos victitaſſe. Ait enim, apud Ægyptios pro annis menſes haberi, ut non ſolis per XII ſigna circuitus faciat annum, ſed luna, quæ orbem illum ſigniferum XXX dierum ſpatio luſtrat. quod argumentum perſpicue falſum eſt: nemo enim tunc milleſimum annum tranſgreſſus eſt. Nunc vero qui ad centeſimum perveniunt, quod fit ſæpiſſime, mille certe, ac ducentis menſibus vivunt. Et auctores idonei tradunt, ad CXX annos perveniri ſolere. Sed quia ignorabat

Varro, cur, aut quando vita hominis eſſet diminuta; ipſe diminuit, cum ſciret mille & quadringentis menſibus poſſe vivere hominem.

XIII. Deus autem poſtea, cum videret orbem terræ malitia & ſceleribus oppletum, ſtatuit humanum genus diluvio perdere: ſed tamen ad multitudinem reparandam delegit unum, quod corruptis omnibus ſingulare juſtitiæ ſupererat exemplum. Hic cum ſexcentorum eſſet annorum, fabricavit arcam, ſicut præceperat ei Deus; in qua ipſe cum conjuge, ac tribus filiis, totidemque nuribus reſervatus eſt, cum aqua univerſos montes altiſſimos operuiſſet. Deinde, orbe ſiccato, exſecratus injuſtitiam prioris ſeculi Deus, ne rurſus longitudo vitæ cauſa eſſet excogitandorum malorum, paulatim per ſingulas progenies diminuit hominis ætatem, atque in centum & viginti annis metam collocavit, quam tranſgredi non liceret. Ille vero, cum egreſſus eſſet ex arca, ut ſanctæ literæ docent, terram ſtudioſe coluit, atque vineam ſua manu ſevit. Unde arguuntur, qui auctorem vini Liberum putant. ille enim non modo Liberum, ſed etiam Saturnum, atque Uranum multis anteceſſit ætatibus. Qua ex vinea cum primum fructum cepiſſet, lætus factus, bibit uſque ad ebrietatem, jacuitque nudus. Quod cum vidiſſet unus ex filiis, cui nomen fuit Cham, non texit patris nuditatem; ſed egreſſus, etiam fratribus indicavit. At illi, ſumto pallio, intraverunt averſis vultibus, patremque texerunt. Quæ cum facta recognoviſſet pater, abdicavit atque expulit filium. At ille profugus in ejus terræ parte conſedit, quæ nunc

Arabia nominatur: eaque terra de nomine ejus Chanaan dicta eſt, & poſteri ejus Chananæi. Hæc fuit prima gens, quæ Deum ignoravit; quoniam princeps ejus & conditor cultum Dei a patre non accepit, maledictus ab eo: itaque ignorantiam divinitatis minoribus ſuis reliquit. Ab hac gente proximi quique populi multitudine increſcente fluxerunt. Ipſius autem patris poſteri, Hebræi dicti; penes quos religio Dei reſedit. Sed & ab his poſtea multiplicato in immenſum numero, cum eos anguſtiæ locorum ſuorum capere non poſſent, tum adoleſcentes vel miſſi a parentibus, vel ſua ſponte, cum rerum penuria cogeret, profugi ad quærendas ſibi novas ſedes, huc atque illuc diſperſi, omnes inſulas, & orbem totum repleront; & a ſtirpe ſanctæ radicis avulſi, novos ſibi mores ac inſtituta pro arbitrio condiderunt. Sed omnium primi, qui Ægyptum occupaverunt, cœleſtia ſuſpicere atque adorare cœperunt. Et quia domiciliis non tegebantur propter aeris qualitatem, nec ullis in ea regione nubibus ſubtexitur cœlum; curſus ſiderum & defectus notaverunt, dum ea ſæpe venerantes, curioſius atque liberius intuerentur. Poſtea deinde portentificas animalium figuras, quas colerent, commenti ſunt, quibuſdam prodigiis in ducti: quorum mox auctores aperiemus. Ceteri autem, qui per terram diſperſi fuerunt, admirantes elementa mundi, cœlum, ſolem, terram, mare, ſine ullis imaginibus ac templis venerabantur, & his ſacrificia in aperto celebrabant; donec proceſſu temporum potentiſſimis regibus templa & ſimulacra fecerunt, eaque victi-

K 2

mis & odoribus colere inſtituerunt: ſic aberrantes a notitia Dei, gentes eſſe cœperunt. Errant igitur, qui Deorum cultus ab exordio rerum fuiſſe contendunt, & priorem eſſe gentilitatem, quam Dei religionem: quam putant poſterius inventam, quia fontem atque originem veritatis ignorant. Nunc ad principium mundi revertamur.

XIV. Cum ergo numerus hominum cœpiſſet increſcere; providens Deus, ne fraudibus ſuis diabolus, cui ab initio terræ dederat poteſtatem, vel corrumperet, vel diſperderet homines, quod in exordio rerum fecerat, miſit angelos ad tutelam cultumque generis humani: quibus præcepit ante omnia, ne, terræ contagione maculati, ſubſtantiæ cœleſtis amitterent dignitatem. ſcilicet id eos facere prohibuit, quod ſciebat eſſe facturos, ut veniam ſperare non poſſent. Itaque illos, cum hominibus commorantes, dominator ille terræ fallaciſſimus conſuetudine ipſa paulatim ad vitia pellexit, & mulierum congreſſibus inquinavit. Tum in cœlum ob peccata, quibus ſe immerſerant, non recepti, ceciderunt in terram. ſic eos diabolus ex angelis Dei ſuos fecit ſatellites ac miniſtros. Qui autem ſunt ex his procreati, quia neque angeli, neque homines fuerunt, ſed mediam quandam naturam gerentes, non ſunt ad inferos recepti, ſicut in cœlum parentes eorum. Ita duo genera dæmonum facta ſunt, unum cœleſte, alterum terrenum. Hi ſunt immundi ſpiritus, malorum, quæ geruntur, auctores: quorum idem diabolus eſt princeps. Unde Triſmegiſtus illum δαιμονιάρχην vocat. Dæmonas autem grammatici di-

dos ajunt, quaſi *δαήμονας*, id eſt, peritos, ac rerum ſcios. hos autem putant Deos eſſe. Sciunt illi quidem futura multa, ſed nón omnia; quippe quibus penitus conſilium Dei ſcire non licet: & ideo ſolent reſponſa in ambiguos exitus temperare. Eos poetæ & ſciunt eſſe dæmonas, & loquuntur. Heſiodus ita tradit:

οἱ μὲν δαίμονές εἰσι Διὸς μεγάλου διὰ βουλὰς
ἐσθλοὶ, ἐπιχθόνιοι, φύλακες θνητῶν ἀνθρώπων.

Quod idcirco dictum eſt, quoniam cuſtodes eos humano generi Deus miſerat. ſed ipſi, cum ſint perditores hominum, cuſtodes tamen ſe videri volunt, ut ipſi colantur, & Deus non colatur. Philoſophi quoque de his dixerunt. Nam Plato etiam naturas eorum in Sympoſio exprimere conatus eſt. Et Socrates, eſſe circa ſe aſſiduum dæmona, loquebatur, qui ſibi a puero adhæſiſſet, cujus arbitrio & nutu ſua vita regeretur. Magorum quoque ars omnis ac potentia horum adſpirationibus conſtat. a quibus invocati, viſus hominum præſtigiis obcæcantibus fallunt, ut non videant ea, quæ ſunt, & videre ſe putent illa, quæ non ſunt. Hi, ut dico, ſpiritus contaminati ac perditi per omnem terram vagantur, & ſolatium perditionis ſuæ perdendis hominibus operantur. Itaque omnia inſidiis, fraudibus, dolis, erroribus complent. adhærent enim ſingulis hominibus, & omnes oſtiatim domos occupant, ac ſibi geniorum nomen aſſumunt: ſic enim Latino ſermone dæmonas interpretantur. Hos in ſuis penetralibus conſecrant; his quotidie merum pro-

fundunt; & ſcientes, dæmonas venerantur, quaſi terreſtres Deos, & quaſi depulſores malorum, quæ ipſi faciunt & irrogant. Qui, quoniam ſunt ſpiritus tenues & incomprehenſibiles, inſinuant ſe corporibus hominum, &, occulte in viſceribus operati, valetudinem vitiant, morbos citant, ſomniis animos terrent, mentes furoribus quatiunt, ut homines his malis cogant ad eorum auxilia decurrere.

XV. Quarum omnium fallaciarum ratio expertibus veritatis obſcura eſt. Prodeſſe enim eos putant, cum nocere deſinunt, qui nihil aliud poſſunt, quam nocere. Dicat fortaſſe aliquis, colendos eſſe ergo, ne noceant, ſiquidem poſſunt nocere. Nocent illi quidem; ſed iis, a quibus timentur, quos manus Dei potens & excelſa non protegit, qui profani ſunt a ſacramento veritatis. Juſtos autem, id eſt, cultores Dei, metuunt: cujus nomine adjurati, de corporibus excedunt: quorum verbis, tanquam flagris verberati, non modo dæmonas eſſe ſe confitentur, ſed etiam nomina ſua edunt, illa, quæ in templis adorantur; quod plerumque coram cultoribus ſuis faciunt, non utique in opprobrium religionis, ſed honoris ſui; quia nec Deo, per quem adjurantur, nec juſtis, quorum voce torquentur, mentiri poſſunt. Itaque, maximis ſæpe ululatibus editis, verberari ſe, & ardere, & jam jamque exire proclamant. Tantum habet Dei cognitio, ac juſtitia, poteſtatis. Cui ergo nocere poſſunt, niſi iis, quos habent in ſua poteſtate? Denique affirmat eos Hermes, qui cognoverint Deum, non tantum ab incurſibus dæmonum tutos eſſe, verum etiam ne

ſato quidem teneri. *μία*, inquit, *φυλακὴ εὐσέβεια. εὐσεβοῦς γὰρ ἀνθρώπου οὐ δαίμων κακὸς, οὔτε εἱμαρμένη κρατεῖ. θεὸς γὰρ ῥύεται τὸν εὐσεβῆ ἐκ παντὸς κακοῦ. τὸ γὰρ ἓν καὶ μόνον ἐν ἀνθρώποις ἐστὶν ἀγαθὸν εὐσέβεια.* Quid ſit autem *εὐσέβεια*, alio loco his verbis teſtatur, dicens: *ἡ γὰρ εὐσέβεια γνῶσίς ἐστι τοῦ θεοῦ.* Aſclepius quoque, auditor ejus, eandem ſententiam latius explicavit in illo ſermone perfecto, quem ſcripſit ad regem. Uterque vero dæmonas eſſe affirmat inimicos, & vexatores hominum: quos ideo Triſmegiſtus *ἀγγέλους πονηροὺς* appellat. adeo non ignoravit, ex cœleſtibus depravatos terrenos eſſe cœpiſſe.

XVI. Eorum inventa ſunt aſtrologia, & haruſpicina, & auguratio, & ipſa, quæ dicuntur oracula, & necromantia, & ars magica, & quidquid præterea malorum exercent homines vel palam, vel occulte; quæ omnia per ſe falſa ſunt, ut Sibylla Erythræa teſtatur:

ἐπεὶ πλάνη πάντα τάδ' ἐστὶν,
ἅπερ ἄφρονες ἄνδρες ἐρευνῶσι κατ' ἦμαρ.

Sed iidem ipſi auctores præſentia ſua faciunt, ut vera eſſe credantur. Ita hominum credulitatem mentita divinitate deludunt, quod illis verum aperire non expedit. Hi ſunt, qui imagines & ſimulacra fingere docuerunt; qui, ut hominum mentes a cultu veri Dei averterent, effictos mortuorum regum vultus, & ornatos exquiſita pulchritudine ſtatui conſecrarique fecerunt; & illorum ſibi nomina, quaſi perſonas aliquas, induerunt. Sed eos magi, & ii, quos vere maleficos vulgus appellat, cum artes

ſuas exſecrabiles exercent, veris ſuis nominibus cient, illis cœleſtibus, quæ in literis ſanctis leguntur. Hi porro inceſti ac vagi ſpiritus, ut turbent omnia, & errores humanis pectoribus offundant, ſerunt, ac miſcent falſa cum veris. Ipſi enim cœleſtes multos eſſe finxerunt, unumque omnium regem Jovem; eo quod multi ſunt ſpiritus angelorum in cœlo, & unus parens ac dominus omnium Deus: ſed veritatem, mentitis nominibus involutam, ex oculis abſtulerunt. Nam Deus, (ut principio docui,) neque nomine, cum ſolus ſit, eget: neque angeli, cum ſint immortales, dici ſe Deos aut patiuntur, aut volunt: quorum unum ſolumque officium eſt ſervire nutibus Dei, nec omnino quidquam, niſi juſſu, facere. Sic enim mundum regi a Deo dicimus, ut a rectore provinciam: cujus apparitores nemo ſocios eſſe in regenda provincia dixerit, quamvis illorum miniſterio res gerantur. Et hi tamen poſſunt aliquid præter juſſa rectoris, per ipſius ignorantiam, quæ eſt conditionis humanæ: ille autem præſes mundi, & rector univerſi, qui ſcit omnia, cujus divinis oculis nihil ſeptum eſt, ſolus habet rerum omnium cum filio ſuo poteſtatem: nec eſt in angelis quidquam, niſi parendi neceſſitas. Itaque nullum ſibi honorem tribui volunt, quorum omnis honor in Deo eſt: illi autem, qui deſciverunt a Dei miniſterio, quia ſunt veritatis inimici, & prævaricatores Dei, nomen ſibi & cultum Deorum vindicare conantur: non quod ullum honorem deſiderent, (quis enim honor perditis eſt?) nec ut Deo noceant, cui noceri non pot-

eſt; ſed ut hominibus: quos nituntur a cultu & notitia veræ majeſtatis avertere, ne immortalitatem adipiſci poſſint, quam ipſi ſua nequitia perdiderunt. Offundunt itaque tenebras, & veritatem caligine obducunt, ne dominum, ne patrem ſuum norint: & ut illiciant, facile in templis ſe occulunt, & ſacrificiis omnibus præſto adſunt, eduntque ſæpe prodigia, quibus obſtupefacti homines, fidem commodent ſimulacris divinitatis ac numinis. Inde eſt, quod ab augure lapis novacula inciſus eſt; quod Juno Vejenſis migrare ſe Romam velle reſpondit; quod Fortuna muliebris periculum denuntiavit; quod Claudiæ manum navis ſecuta eſt; quod in ſacrilegos & Juno nudata, & Locrenſis Proſerpina, & Ceres Mileſia vindicavit; & Hercules de Appio, & Juppiter de Atinio, & Minerva de Cæſare: hinc, quod ſerpens urbem Romam peſtilentia liberavit, Epidauro arceſſitus. Nam illuc δαιμονιάρχης ipſe in figura ſua ſine ulla diſſimulatione perductus eſt. ſiquidem legati, ad eam rem miſſi, draconem ſecum miræ magnitudinis advexerunt. In oraculis autem vel maxime fallunt, quorum præſtigias profani a veritate intelligere non poſſunt: ideoque ab illis attribui putant & imperia, & victorias, & opes, & eventus proſperos rerum; denique ipſorum nutu ſæpe rempublicam periculis imminentibus liberatam: quæ pericula & reſponſis denuntiaverint, &, ſacrificiis placati, averterint. Sed omnia iſta fallaciæ ſunt. nam cum diſpoſitiones Dei præſentiant, quippe qui miniſtri ejus fuerunt; interponunt ſe in his rebus, ut, quæcunque a Deo vel

facta ſunt, vel fiunt, ipſi potiſſimum facere, aut feciſſe videantur: & quoties alicui populo, vel urbi ſecundum Dei ſtatutum boni quid impendet, illi ſe id facturos vel prodigiis, vel ſomniis, vel oraculis pollicentur, ſi ſibi templa, ſi honores, ſi ſacrificia tribuantur. quibus datis, cum illud acciderit, quod neceſſe eſt, ſummam ſibi pariunt venerationem. Hinc templa devoventur, & novæ imagines conſecrantur; mactantur greges hoſtiarum. ſed cum hæc facta ſunt; nihilo minus tamen & vita, & ſalus eorum, qui hæc fecerint, immolantur. Quoties autem pericula impendent, ob aliquam ſe ineptam & levem cauſam profitentur iratos; ſicut Juno Varroni, quod formoſum puerum in tenſa Jovis ad exuvias tenendas collocarat: & ob hanc cauſam Romanum nomen apud Cannas pæne deletum eſt. Quod ſi Juno alterum Ganymedem verebatur; cur juventus Romana luit pœnas? vel ſi Dii tantummodo duces curant, ceteram multitudinem negligunt; cur Varro ſolus evaſit, qui hoc fecit? & Paullus, qui nihil meruit, occiſus eſt? Videlicet nil tunc Romanis accidit *fatis Junonis iniquæ*, cum Hannibal duos exercitus populi Romani & aſtu & virtute confecit. Nam Juno audere non poterat aut Carthaginem defendere, ubi arma ejus & currus fuit; aut Romanis nocere, quia

progeniem Trojano a ſanguine duci
Audierat, Tyrias olim quæ verteret arces.

Sed illorum ſunt iſti luſus, qui, ſub nominibus mortuorum deliteſcentes, viventibus plagas ten-

dunt. itaque, ſive illud periculum, quod imminet, vitari poteſt, videri volunt id placati avertiſſe: ſive non poteſt, id agunt, ut propter illorum contemtum accidiſſe videatur. ita ſibi apud homines, qui eos neſciunt, auctoritatem ac timorem pariunt. Hac verſutia & his artibus notitiam veri ac ſingularis Dei apud omnes gentes inveteraverunt. Suis enim vitiis perditi ſæviunt, & graſſantur, ut perdant. Idcirco etiam humanas hoſtias excogitaverunt ipſi hoſtes humani generis, ut quam multas devorarent animas.

XVII. Dicet aliquis: Cur ergo Deus hæc fieri patitur, nec tam malis ſuccurrit erroribus? Ut mala cum bonis pugnent: ut vitia ſint adverſa virtutibus: ut habeat alios, quos puniat; alios, quos honoret. Ultimis enim temporibus ſtatuit de vivis ac mortuis judicare: de quo judicio mihi erit in ultimo libro diſputatio. Differt ergo, donec veniat temporum finis, quo effundat iram ſuam in poteſtate ac virtute cœleſti, ſicut *vatum prædicta piorum terribili monitu horrificant.* Nunc autem patitur homines errare, & adverſum ſe quoque impios eſſe, ipſe juſtus, & mitis, & patiens: nec enim fieri poteſt, ut non is, in quo perfecta ſit virtus, ſit etiam perfecta patientia. Unde quidam putant, ne iraſci quidem Deum omnino, quod affectibus, qui ſunt perturbationes animi, ſubjectus non ſit: quia fragile eſt omne animal, quod afficitur & commovetur. quæ perſuaſio veritatem atque religionem funditus tollit. Sed ſeponatur interim locus hic nobis de ira Dei differendi; quod

& uberior eſt materia, & opere proprio latius exſequenda. Illos ergo nequiſſimos ſpiritus quiſquis veneratus fuerit & ſecutus, nec cœlo, nec luce potietur, quæ ſunt Dei: ſed in illa decidet, quæ in diſtributione rerum attributa eſſe ipſi malorum principi diſputavimus, in tenebras ſcilicet, & inferos, & in ſupplicium ſempiternum. Docui, religiones Deorum triplici modo vanas eſſe: uno, quod ſimulacra iſta, quæ coluntur, effigies ſint hominum mortuorum: eſſe autem perverſum & incongruens, ut ſimulacrum hominis a ſimulacro Dei colatur; colit enim, quod eſt deterius & imbecillius. tum inexpiabile facinus eſſe, deſerere viventem, ut defunctorum monumentis ſervias; qui nec vitam, nec lucem dare cuiquam poſſunt, qua ipſi carent: nec eſſe alium quemquam Deum, præter unum, cujus judicio ac poteſtati omnis anima ſubjecta ſit. Altero, quod ipſæ imagines ſacræ, quibus inaniſſimi homines ſerviunt, omni ſenſu careant, quoniam terra ſint. Quis autem non intelligat, nefas eſſe, rectum animal curvari, ut adoret terram? quæ idcirco pedibus noſtris ſubjecta eſt, ut calcanda nobis, non adoranda ſit: qui ſumus ideo excitati ex ea, ſtatumque ſublimem præter ceteras animantes accepimus, ut non revolvamur deorſum, nec hunc cœleſtem vultum projiciamus ad terram; ſed oculos eo dirigamus, quo illos naturæ ſuæ conditio direxit, nihilque aliud adoremus, nihil colamus, niſi ſolius artificis parentiſque noſtri unicum numen, qui propterea hominem rigidum figuravit, ut ſciamus, nos ad ſu-

perna & cœleſtia provocari. Tertio, quod ſpiritus, qui præſunt ipſis religionibus, condemnati & abjecti a Deo, per terram volutentur: qui non tantum nihil præſtare cultoribus ſuis poſſint, quoniam rerum poteſtas penes unum eſt; verum etiam mortiferis eos illecebris & erroribus perdant, quoniam hoc illis quotidianum eſt opus, tenebras hominibus obducere, ne quæratur ab illis verus Deus. Non igitur colendi ſunt, quia ſententiæ Dei ſubjacent. Eſt enim piaculum maximum, addicere ſe poteſtati eorum, quibus, ſi juſtitiam ſequare, potentior eſſe poſſis, & eos adjuratione divini nominis expellere, ac fugare. Quod ſi apparet, religiones iſtas tot modis eſſe vanas, quibus docui; manifeſtum eſt, eos, qui vel mortuis ſupplicant, vel terram venerantur, vel ſpiritibus impuris animas ſuas mancipant, rationem hominum non tenere, eoſque impietatis, ac ſceleris ſui ſupplicia penſuros, qui rebelles adverſus parentem generis humani Deum, ſuſceptis inexpiabilibus ſacris, fas omne violarunt.

XVIII. Quicunque igitur ſacramentum hominis tueri, rationemque naturæ ſuæ nititur obtinere, ipſe ſe ab humo ſuſcitet, & erecta mente oculos ſuos tendat in cœlum; non ſub pedibus quærat Deum, nec a veſtigiis ſuis eruat, quod adoret, (quia quidquid homini ſubjacet, infra hominem ſit, neceſſe eſt,) ſed quærat in ſublimi, quærat in ſummo, quia nihil poteſt homine majus eſſe, niſi quod fuerit ſupra hominem; Deus autem major eſt homine; ſupra ergo, non infra eſt, nec in

ima potius, ſed in ſumma regione quærendus eſt. Quare non eſt dubium, quin religio nulla ſit, ubicunque ſimulacrum eſt. Nam ſi religio ex divinis rebus eſt; divini autem nihil eſt, niſi in cœleſtibus rebus; carent ergo religione ſimulacra, quia nihil poteſt eſſe cœleſte in ea re, quæ fit ex terra. quod quidem de nomine ipſo apparere ſapienti poteſt. Quidquid enim ſimulatur, id falſum ſit, neceſſe eſt; nec poteſt unquam veri nomen accipere, quod veritatem fuco & imitatione mentitur. Si autem omnis imitatio, non res potiſſimum ſeria, ſed quaſi ludus ac jocus eſt: non religio in ſimulacris, ſed mimus religionis eſt. Præferendum eſt igitur verum omnibus falſis: calcanda terrena, ut cœleſtia conſequamur. Ita enim res ſe habet, ut quiſquis animam ſuam, cujus origo de cœlo eſt, ad inferna & ima proſtaverit, eo cadat, quo ſe ipſe dejecerit. Ideoque oportet rationis ac ſtatus ſui memorem non niſi ad ſuperna niti ſemper ac tendere. quod qui fecerit, hic plane ſapiens, hic juſtus, hic homo, hic denique cœlo dignus judicabitur: quem ſuus parens non humilem, nec ad terram more quadrupedum abjectum, ſed ſtantem potius, ac rectum, ſicut eum fecit, agnoverit.

XIX. Peracta eſt igitur (ni fallor) magna & difficilis ſuſcepti operis portio: &, majeſtate cœleſti ſuggerente nobis dicendi facultatem, inveteratos depulimus errores. Nunc vero major nobis ac difficilior cum philoſophis propoſita luctatio eſt: quorum ſumma doctrina & eloquentia, quaſi moles aliqua, mihi opponitur. Nam ut illic multitudine,

ac prope conſenſu omnium gentium, premebamur; ita hic auctoritate præſtantium omni genere laudis virorum. Quis autem neſciat, plus eſſe momenti in paucioribus doctis, quam in pluribus imperitis? Sed non eſt deſperandum, iſtos quoque de ſententia, Deo ac veritate ducibus, poſſe depelli. nec tam pertinaces fore arbitror, ut clariſſimum ſolem ſanis ac patentibus oculis videre ſe negent. Modo illud verum ſit, quod ipſi ſolent profiteri, ſtudio inveſtigandæ veritatis ſe teneri; efficiam profecto, ut quæſitam veritatem diu, &, aliquando inventam eſſe, credant, &, humanis ingeniis inveniri non potuiſſe, fateantur.

L. CŒLII LACTANTII FIRMIANI

DIVINARUM INSTITUTIONUM

LIBER III.

DE FALSA SAPIENTIA.

I. VELLEM mihi, (quoniam veritas in obſcuro latere adhuc exiſtimatur, vel errore atque imperitia vulgi, variis & ineptis ſuperſtitionibus ſervientis; vel philoſophis, pravitate ingeniorum turbantibus eam potius, quam illuſtrantibus) etſi non qualis in M. Tullio fuit, quia præcipua & admirabilis fuit, aliquam tamen proximam eloquentiæ contingere facultatem, ut quantum veritas vi ſua propria valeat, tantum ingenii quoque viribus nixa, exſereret ſe aliquando; &, diſcuſſis convictiſque tam publicis, quam eorum, qui ſapientes putantur, erroribus, humano generi clariſſimum lumen inferret. Quod quidem duabus ex cauſis fieri vellem; vel quod magis poſſent credere homines ornatæ

veritati, qui etiam mendacio credunt, capti orationis ornatu, lenocinioque verborum; vel certe, ut ipſi philoſophi ſuis armis potiſſimum, quibus placere ſibi & confidere ſolent, opprimerentur a nobis. Sed quoniam Deus hanc voluit rei eſſe naturam, ut ſimplex & nuda veritas eſſet luculentior, quia ſatis ornata per ſe eſt, ideoque, ornamentis extrinſecus additis fucata, currumpitur; mendacium vero ſpecie placet aliena, quia per ſe corruptum vaneſcit ac diffluit, niſi ornatu aliunde quæſito circumlitum fuerit ac politum: æquo animo fero, ingenium mihi mediocre eſſe conceſſum. Verum ego non eloquentiæ, ſed veritatis fiducia ſuſcepi hoc opus, fortaſſe majus, quam ut poſſit meis viribus ſuſtineri: quod tamen, etiamſi ego defecerim, Deo, cujus eſt hoc munus, adjuvante, veritas ipſa complebit. Etenim cum ſciam, maximos quoſque oratores a cauſidicis mediocribus ſæpe victos, quod tanta eſt potentia veritatis, ut ſe ipſam, quamvis in rebus exiguis, ſua claritate defendat; cur ego hanc in maxima cauſa ab ingenioſis quidem illis ac diſertis viris, ſed tamen falſa dicentibus, oppreſſum iri putem? ac non illa, ſi minus oratione noſtra, quæ de tenui fonte admodum exilis emanat, lumine tamen ſuo clara & illuſtris appareat? nec, ſi philoſophi doctrina literarum mirabiles exſtiterunt, ego etiam illis ſcientiam veri cognitionemque conceſſerim, quam nemo cogitando, aut diſputando aſſequi poteſt. Neque ego nunc reprehendo eorum ſtudium, qui veritatem ſcire voluerunt, quia naturam hominis Deus

veri adipiſcendi cupientiſſimam fecit: ſed id arguo, id revinco, quod honeſtam illorum & optimam voluntatem non ſit ſecutus effectus; quia neque, quid eſſet verum ipſum, ſciebant, neque quomodo, aut ubi, aut qua mente, quærendum. Ita dum ſuccurrere humanis erroribus cupiunt, ipſi ſe in plagas & errores maximos induerunt. Ad hoc igitur me opus coarguendi philoſophiam, ſuſceptæ materiæ ordo ipſe deduxit. Nam cum error omnis aut ex religione falſa oriatur, aut ex ſapientia: in eo convincendo neceſſe eſt utrumque ſubvertere. Cum enim ſit nobis divinis literis traditum, cogitationes philoſophorum ſtultas eſſe, id ipſum re & argumentis docendum eſt: ne quis, honeſto ſapientiæ nomine inductus, aut inanis eloquentiæ ſplendore deceptus, humanis malit, quam divinis, credere. Quæ quidem tradita ſunt breviter, ac nude. nec enim decebat, ut, cum Deus ad hominem loqueretur, argumentis aſſereret ſuas voces, tanquam aliter fides ei non haberetur: ſed, ut oportuit, eſt locutus, quaſi rerum omnium maximus judex, cujus eſt non argumentari, ſed pronuntiare. Verum ipſe, ut Deus: nos autem, cum ad res ſingulas teſtimonia divinæ vocis habeamus, profecto monſtrabimus, quanto certioribus argumentis poſſint vera defendi, cum etiam falſa ſic defendantur, ut vera ſoleant videri. Quare non eſt, quod philoſophis tantum honoris habeamus, ut eorum eloquentiam pertimeſcamus. Loqui enim bene potuerunt; ut homines eruditi; vere autem loqui nullo modo, quia veritatem non didicerant ab eo,

qui ejus potens eſſet. Nec ſane magnum aliquid efficiemus, quod illos ignorantiæ redarguemus, quam ipſi ſæpiſſime confitentur. In eo ſolo quoniam eis non creditur, in quo ſolo credi debuit, conabor oſtendere, nunquam illos tam veridicos fuiſſe, quam cum ſententiam de ſua ignoratione dixerunt.

II. Nunc quoniam duobus ſuperioribus libris religionum falſitas demonſtrata eſt, nec non origo ipſa totius erroris expoſita: hujus libri munus eſt, philoſophiam quoque oſtendere, quam inanis & falſa ſit; ut, omni errore ſublato, veritas patefacta clareſcat. Ordiamur itaque a communi philoſophiæ nomine; ut, ipſo capite deſtructo, facilior nobis aditus pateat ad exſcindendum omne corpus: ſi tamen poteſt corpus vocari, cujus partes ac membra diſcordent, nec ulla compage inter ſe cohæreant; ſed quaſi disjecta & diſſipata, palpitare potius, quam vivere, videantur. Philoſophia eſt, (ut nomen indicat, ipſique definiunt,) ſtudium ſapientiæ. Unde igitur probem magis, philoſophiam non eſſe ſapientiam, quam ex ipſius nominis ſignificatione? Qui enim ſapientiæ ſtudet, utique nondum ſapit; ſed, ut ſapere poſſit, ſtudet. In ceteris artibus ſtudium quid efficiat, & quo tendat, apparet. quas cum diſcendo aliquis aſſecutus eſt, jam non ſtudioſus artificii, ſed artifex nominatur. At enim verecundiæ cauſa ſtudioſos ſe ſapientiæ, non ſapientes vocaverunt. Immo vero Pythagoras, qui hoc primus nomen invenit, cum paulo plus ſaperet, quam illi priores, qui ſe

ſapientes putaverunt, intellexit, nullo humano ſtudio poſſe ad ſapientiam perveniri; & ideo non oportere incomprehenſæ atque imperfectæ rei perfectum nomen imponi. Itaque cum ab eo quæreretur, quemnam ſe profiteretur, reſpondit, philoſophum, id eſt, quæſitorem ſapientiæ. Si ergo philoſophia ſapientiam quærit; nec ipſa ſapientia eſt, quia neceſſe eſt aliud eſſe, quod quærit, aliud, quod quæritur: nec quæſitio ipſa recta eſt, quia nihil poteſt invenire. Ego vero ne ſtudioſos quidem ſapientiæ philoſophos eſſe conceſſerim, quia illo ſtudio ad ſapientiam non pervenitur. Nam ſi facultas inveniendæ veritatis huic ſtudio ſubjaceret, & ſi eſſet id ſtudium tanquam iter ad ſapientiam, aliquando eſſet inventa. Cum vero, tot temporibus, tot ingeniis in ejus inquiſitione contritis, non ſit comprehenſa: apparet, nullam eſſe ibi ſapientiam. Non ergo ſapientiæ ſtudent, qui philoſophantur: ſed ipſi ſtudere ſe putant; quia illud, quod quærunt, ubi, aut quale ſit, neſciunt. Sive ergo ſapientiæ ſtudent, ſive non ſtudent, ſapientes non ſunt; quia nunquam reperiri poteſt, quod aut non recte quæritur, aut omnino non quæritur. Videamus tamen id ipſum, poſſitne hoc ſtudio reperiri aliquid, an nihil?

III. Duabus rebus videtur philoſophia conſtare, ſcientia, & opinatione; nec ulla re alia. Scientia ab ingenio venire non poteſt, nec cogitatione comprehendi, quia in ſe ipſo habere propriam ſcientiam, non hominis, ſed Dei eſt. Mortalis autem natura non capit ſcientiam, niſi quæ veniat extrin-

ſecus. Idcirco enim oculos, & aures, & ceteros ſenſus patefecit in corpore divina ſollertia, ut per eos aditus ſcientia perveniret ad mentem. Nam cauſas naturalium rerum diſquirere, aut ſcire velle, ſol utrumne tantus, quantus videtur, an multis partibus major ſit, quam omnis hæc terra: item, luna globoſa ſit, an concava: & ſtellæ utrumne adhæreant cœlo, an per aerem libero curſu ferantur: cœlum ipſum qua magnitudine, qua materia conſtet; utrum quietum ſit & immobile, an incredibili celeritate volvatur: quanta ſit terræ craſſitudo, aut quibus fundamentis librata & ſuſpenſa ſit: hæc, inquam, diſputando & conjecturis velle comprehendere, tale eſt profecto, quale ſi diſſerere velimus, qualem eſſe arbitremur cujuſpiam remotiſſimæ gentis urbem, quam nunquam vidimus, cujuſque nihil aliud, quam nomen, audivimus. Si nobis in ea re ſcientiam vindicemus, quæ non poteſt ſciri, nonne inſanire videamur, qui id affirmare audeamus, in quo revinci poſſimus? quanto magis, qui naturalia, quæ ſciri ab homine non poſſunt, ſcire ſe putant, furioſi dementeſque ſunt judicandi? Recte ergo Socrates, & eum ſecuti Academici, ſcientiam ſuſtulerunt, quæ non diſputantis, ſed divinantis eſt. Supereſt, ut opinatio in philoſophia ſola ſit. nam unde abeſt ſcientia, id totum poſſidet opinatio. id enim opinatur quiſque, quod neſcit. Illi autem, qui de rebus naturalibus diſputant, opinantur ita eſſe, ut diſputant. Neſciunt igitur veritatem: quoniam ſcientia, certi eſt; opinatio, incerti. Redeamus ad illud ſuperius exemplum. Age,

opinemur de ſtatu & qualitate urbis illius, quæ nobis rebus omnibus, præter nomen, ignota eſt. Veriſimile eſt, in plano ſitam lapideis mœnibus, ædificiis ſublimibus, viis pluribus, magnificis ornatiſque delubris. Deſcribamus, ſi placet, mores habitumque civium. Sed cum hæc dixerimus, alius contraria diſputabit; &, cum hic quoque peroraverit, ſurget tertius, & alii deinceps; & opinabuntur multo diſparia, quam nos ſumus opinati. Quid ergo erit ex omnibus verius? fortaſſe nihil. At omnia ſunt dicta, quæ in naturam rerum cadunt, ut neceſſe ſit, aliquid eorum eſſe verum. At neſcietur, quis verum dixerit. Poteſt fieri, ut omnes ex parte aliqua erraverint; ex parte attigerint veritatem. Stulti ergo ſumus, ſi hoc diſputatione quæramus. poteſt enim ſupervenire aliquis, qui opiniones noſtras derideat, noſque pro inſanis habeat, qui velimus id, quod neſcimus, quale ſit, opinari. Verum non opus eſt longe poſita conquirere, unde nemo fortaſſe veniat, qui nos redarguat. Age, opinemur, quid nunc in foro geratur, quid in curia. longum eſt id quoque. dicamus, interpoſito uno pariete, quid fiat: nemo poteſt id ſcire, niſi qui audiverit, aut viderit. nullus igitur audet id dicere, quia ſtatim non verbis, ſed re ipſa præſenti refutabitur. Atqui hoc idem faciunt philoſophi, qui diſputant, in cœlo quid agatur: ſed eo ſe id impune facere arbitrantur, quia nullus exſiſtit, qui errores eorum coarguat. Quod ſi exiſtimarent deſcenſurum eſſe aliquem, qui eos delirare ac mentiri doceret; nunquam quidquam de iis re-

bus, quas ſcire non poſſunt, diſputarent. nec tamen ideo felicior putanda eſt eorum impudentia & audacia, quia non redarguuntur: redarguit enim Deus, cui ſoli veritas nota eſt, licet connivere videatur; eamque hominum ſapientiam pro ſumma ſtultitia computat.

IV. Recte igitur Zeno ac Stoici opinationem repudiarunt. Opinari enim te ſcire, quod neſcias, non eſt ſapientis, ſed temerarii potius ac ſtulti. Ergo, ſi neque ſciri quidquam poteſt, ut Socrates docuit; nec opinari oportet, ut Zeno: tota philoſophia ſublata eſt. Quid, quod non tantum ab his duobus evertitur, qui philoſophiæ principes fuerunt, ſed ab omnibus? ut jam videatur jampridem ſuis armis eſſe confecta. In multas ſectas philoſophia diviſa eſt, & omnes varia ſentiunt. In qua ponimus veritatem? in omnibus certe non poteſt. Deſignemus quamlibet. nempe in ceteris omnibus ſapientia non erit. Tranſeamus ad ſingulas. eodem modo, quidquid uni dabimus, ceteris auferemus. Unaquæque enim ſecta omnes alias evertit, ut ſe ſuaque confirmet: nec ulli alteri ſapere concedit, ne ſe deſipere fateatur; ſed ſicut alias tollit, ſic ipſa quoque ab aliis tollitur omnibus. Nihilominus enim philoſophi ſunt, qui eam ſtultitiæ accuſant. Quamcunque laudaveris, veramque dixeris, a philoſophis vituperatur, ut falſa. Credemuſne igitur uni ſeſe ſuamque doctrinam laudanti; an multis unius alterius ignorantiam culpantibus? rectius ſit neceſſe eſt, quod plurimi ſentiunt, quam quod unus. Nemo enim poteſt de ſe recte judicare. quod nobilis poeta

teſtatur: *Ita enim comparatam eſſe hominum naturam omnium, aliena ut melius videant & dijudicent, quam ſua.* Cum igitur omnia incerta ſint, aut omnibus credendum eſt, aut nemini. ſi nemini; ſapientes ergo non ſunt, quia ſinguli ſapientes eſſe ſe putant. ſi omnibus; æque non ſunt ſapientes, quia ſinguli ab omnibus eſſe negantur ſapientes. Pereunt igitur univerſi hoc modo, & tanquam ſparti illi poetarum, ſic ſe invicem jugulant, ut nemo ex omnibus reſtet, quod eo fit, quia gladium habent, ſcutum non habent. Si ergo ſingulæ ſectæ multarum ſectarum judicio ſtultitiæ convincuntur; omnes igitur vanæ atque inanes reperiuntur. ita ſe ipſam philoſophia conſumit & conficit. Quod cum intelligeret Arceſilas Academiæ conditor, reprehenſiones omnium inter ſe collegit, confeſſionemque ignorantiæ clarorum philoſophorum; armavitque ſe adverſus omnes. ita conſtituit novam non philoſophandi philoſophiam. Eo igitur auctore duo philoſophiæ genera eſſe cœperunt: unum, illud vetus, quod ſcientiam ſibi vindicat: alterum, novum, repugnans, quod eam detrahit. In his duobus generibus video diſſidium, & quaſi civile bellum. Sapientiam, quæ diſtrahi non poteſt, in qua parte ponemus? ſi natura rerum ſciri poteſt, hæc tironum caterva interibit: ſi non poteſt, veterani conficientur: ſi pares fuerint, nihilominus peribit dux omnium philoſophia, quia diſtracta eſt. nihil enim poteſt ſine interitu ſuo ſibi eſſe contrarium. Si autem, ut docui, nulla poteſt eſſe in homine interna & propria ſcientia ob fragilitatem conditionis humanæ; Arceſilæ manus

vincit. Sed ne ipſa quidem ſtabit, quia non poteſt omnino nihil ſciri.

V. Sunt enim multa, quæ natura ipſa nos ſcire, & uſus frequens, & vitæ neceſſitas cogit. Itaque pereundum eſt, niſi ſcias, quæ ad vitam ſunt utilia; ut appetas; quæ periculoſa, ut fugias & vites. Præterea multa ſunt, quæ uſus invenit. Nam ſolis ac lunæ varii curſus, & meatus ſiderum, & ratio temporum deprehenſa eſt; & natura corporum a medicis, herbarumque vires; & ab agricolis natura terrarum, nec non imbrium futurorum ac tempeſtatum ſigna collecta ſunt. nulla denique ars eſt, quæ non ſcientia conſtet. Debuit ergo Arceſilas, ſi quid ſaperet, diſtinguere, quæ ſciri poſſent, quæve neſciri. Sed ſi id feciſſet, ipſe ſe in populum redegiſſet. Nam vulgus interdum plus ſapit; quia tantum, quantum opus eſt, ſapit. A quo ſi quæras, utrum ſciat aliquid, an nihil: dicet ſe ſcire, quæ ſciat; fatebitur ſe neſcire, quæ neſciat. Recte ergo aliorum ſuſtulit diſciplinas; ſed non recte fundavit ſuam. Ignoratio enim rerum omnium non poteſt eſſe ſapientia, cujus eſt ſcire proprium. Ita cum philoſophos expugnaverit, ac docuerit, eos nihil ſcire; ipſe quoque nomen philoſophi perdidit, quia doctrina ejus eſt, nihil ſcire. Nam qui alios reprehendit, quod neſciant, ipſe debet ſciens eſſe: cum autem nihil ſciat; quæ perverſitas, quæve inſolentia eſt, ob id ipſum ſe philoſophum conſtituere, propter quod ceteros tollat? Poſſunt enim ſic reſpondere: Si nihil nos ſcire convincis, & ideo non eſſe ſapientes, quia nihil ſciamus: ergo ne tu quidem

es ſapiens, quia te quoque confiteris nihil ſcire. Quid ergo promovit Arceſilas, niſi quod, confectis omnibus philoſophis, ſe ipſum quoque eodem mucrone transfixit?

VI. Nuſquamne igitur ſapientia eſt? Immo vero inter ipſos fuit: ſed nemo vidit. Alii putaverunt, ſciri poſſe omnia. hi ſapientes utique non fuerunt. Alii nihil. ne hi quidem ſapientes fuerunt. illi, quia plus homini dederunt: hi, quia minus. utriſque in utramque partem modus defuit. Ubi ergo ſapientia eſt? Ut neque te omnia ſcire putes, quod Dei eſt: neque omnia neſcire, quod pecudis. Eſt enim aliquid medium, quod ſit hominis, id eſt ſcientia cum ignoratione conjuncta & temperata. Scientia in nobis ab animo eſt, qui oritur e cœlo; ignoratio a corpore, quod eſt e terra. unde nobis & cum Deo, & cum animalibus eſt aliqua communitas. Ita quoniam ex his duobus conſtamus elementis, quorum alterum luce præditum eſt, alterum tenebris; pars nobis data eſt ſcientiæ, pars ignorantiæ. per hunc quaſi pontem tranſire ſine cadendi periculo licet. nam illi omnes, qui ſe in alteram partem inclinaverunt, aut dextro, aut ſiniſtro verſus ceciderunt. utraque autem pars quomodo erraverit, dicam. Academici contra phyſicos ex rebus obſcuris argumentati ſunt, nullam eſſe ſcientiam; & exemplis paucarum rerum incomprehenſibilium contenti, amplexi ſunt ignorantiam, tanquam ſcientiam totam ſuſtuliſſent, quia in parte ſuſtulerant. Phyſici contra ex iis, quæ aperta ſunt, argumentum trahebant, omnia ſciri poſſe; contentique perſpicuis, retinebant ſcien-

tiam, tanquam totam defendiſſent, quia ex parte defenderant. itaque neque hi clara, neque illi obſcura viderunt: ſed utrique, dum ſolam ſcientiam conſertis manibus vel retinent, vel eripiunt, non viderunt, in medio conſtitutam fore, quæ illos ad ſapientiam tranſmitteret. Verum Arceſilas ignorantiæ magiſter, cum Zenoni obtrectaret principi Stoicorum, ut totam philoſophiam everteret, auctore Socrate ſuſcepit hanc ſententiam, ut affirmaret nihil ſciri poſſe. Itaque coarguit exiſtimationem philoſophorum, qui putaſſent ingeniis ſuis erutam eſſe atque inventam veritatem. videlicet, quia mortalis fuerat illa ſapientia, pauciſque ante temporibus inſtituta, ad ſummum jam incrementum pervenerat, ut jam neceſſario conſeneſceret ac periret: repente exſtitit Academia, tanquam ſenectus philoſophiæ, quæ illam conficeret jam deſloreſcentem. Recteque vidit Arceſilas, arrogantes, vel potius ſtultos eſſe, qui putent, ſcientiam veritatis conjectura poſſe comprehendi. Sed tamen falſa dicentem redarguere non poteſt, niſi qui ſcierit ante, quid ſit verum. quod Arceſilas veritate non cognita facere conatus, introduxit genus philoſophiæ ἀσύστατον, quod Latine inſtabile, ſive inconſtans, poſſumus dicere. Ut enim, nihil ſcire poſſe, ſciendum ſit; aliquid ſciri, neceſſe eſt. nam ſi omnino nihil ſcias, id ipſum, nihil ſciri poſſe, tolletur. Itaque qui velut ſententiæ loco pronuntiat, nihil ſciri, tanquam perceptum profitetur & cognitum: ergo aliquid ſciri poteſt. Huic ſimile eſt illud, quod in ſcholis proponi ſolet in aſyſtati generis exemplum: ſomniaſſe quen-

dam, ne ſomniis crederet. ſi enim crediderit, tum ſequitur, ut credendum non ſit; ſi autem non crediderit, tunc ſequitur, ut credendum ſit. Ita ſi nihil ſciri poteſt, neceſſe eſt, id ipſum ſciri, quod nihil ſciatur: ſi autem ſcitur, poſſe nihil ſciri; falſum eſt ergo, quod dicitur, nihil poſſe ſciri. Sic inducitur dogma ſibi ipſi repugnans, ſeque diſſolvens. Sed homo verſutus ceteris philoſophis voluit ſcientiam eripere, ut eam domi abſconderet. nam ſibi illam profecto non adimit, qui aliquid affirmat, ut ceteris adimat: ſed nihil agit. apparet enim, ac furem ſuum prodit. Quanto faceret ſapientius ac verius, ſi, exceptione facta, diceret, cauſas rationeſque dumtaxat rerum cœleſtium, ſeu naturalium, quia ſunt abditæ, neſciri poſſe, quia nullus doceat; nec quæri oportere, quia inveniri quærendo non poſſint. Qua exceptione interpoſita, & phyſicos admonuiſſet, ne quærerent ea, quæ modum excederent cogitationis humanæ; & ſe ipſum calumniæ invidia liberaſſet; & nobis certe dediſſet aliquid, quod ſequeremur. Nunc autem cum ab aliis ſequendis nos retraxerit, ne velimus plus ſcire, quam poſſimus; non minus a ſe quoque ipſo retraxit. Quis enim velit laborare, ne quidquam ſciat? aut ejuſmodi ſuſcipere doctrinam, ut etiam communem ſcientiam perdat? quæ ſi doctrina eſt; ſcientia conſtet, neceſſe eſt: ſi non eſt, quis tam ſtultus eſt, ut diſcendum id putet, in quo aut nihil diſcitur, aut omnino dediſcitur? Quare ſi neque omnia ſciri poſſunt, quod phyſici putaverunt; neque nihil, quod academici: philoſophia omnis exſtincta eſt.

VII. Tranſeamus nunc ad alteram philoſophiæ partem, quam ipſi moralem vocant; in qua totius philoſophiæ ratio continetur. ſiquidem in illa phyſica, ſola oblectatio eſt; in hac, etiam utilitas. Et quoniam in diſponendo vitæ ſtatu, formandiſque moribus, periculo majori peccatur; majorem diligentiam neceſſe eſt adhiberi, ut ſciamus, quomodo nos oporteat vivere. Illic enim poteſt venia concedi, quia, ſive aliquid dicunt, nihil proſunt; ſive delirant, nihil nocent: hic vero nullus diſſidio, nullus errori eſt locus. omnes unum ſentire oportet, ipſamque philoſophiam uno quaſi ore præcipere; quia ſi quid fuerit erratum, vita omnis evertitur. In illa priori parte ut periculi minus, ita plus difficultatis eſt; quod obſcura rerum ratio cogit diverſa & varia ſentire: hic ut periculi plus, ita minus difficultatis; quod ipſe uſus rerum & quotidiana experimenta poſſunt docere, quid ſit verius & melius. Videamus ergo, utrumne conſentiant, aut quid nobis afferant, quo rectius vita degatur. Non neceſſe eſt omnia circuire: unum eligamus, ac potiſſimum, quod eſt ſummum, ac principale, in quo totius ſapientiæ cardo verſatur. Epicurus ſummum bonum in voluptate animi eſſe cenſet: Ariſtippus in voluptate corporis. Calliphon & Dinomachus honeſtatem cum voluptate junxerunt: Diodorus cum privatione doloris: ſummum bonum poſuit Hieronymus in non dolendo: Peripatetici autem in bonis animi, & corporis, & fortunæ. Herilli ſummum bonum eſt ſcientia: Zenonis, cum natura congruenter vivere: quorundam Stoico-

rum, virtutem ſequi. Ariſtoteles in honeſtate ac virtute ſummum bonum collocavit. Hæ ſunt fere omnium ſententiæ. In tanta diverſitate quem ſequimur? cui credimus? par eſt in omnibus auctoritas. Si eligere poſſumus, quod eſt melius; jam non eſt philoſophia nobis neceſſaria, quia ſapientes jam ſumus, qui de ſapientum ſententiis judicemus. Cum vero diſcendæ ſapientiæ cauſa veniamus; quid poſſumus jūdicare, qui nondum ſapere cœperimus? maxime cum præſto adſit Academicus, qui nos pallio retrahat, ac vetet cuiquam credere; nec tamen afferat ipſe, quod ſequamur.

VIII. Quid ergo ſupereſt, niſi ut, omiſſis litigatoribus furioſis ac pertinacibus, veniamus ad judicem, illum ſcilicet datorem ſimplicis & quietæ ſapientiæ? qui non tantum formare nos ac inducere in viam poſſit, verum etiam de controverſiis iſtorum ferre ſententiam. Hic nos docet, quid ſit hominis verum ac ſummum bonum. de quo priuſquam dicere incipio, illæ omnes ſententiæ ſunt refellendæ, ut appareat, neminem illorum fuiſſe ſapientem. Cum de officio hominis agatur, oportet ſummum ſummi animalis bonum in eo conſtitui, quod commune cum ceteris animalibus eſſe non poſſit. Sed ut feris dentes, armentis cornua, volucribus pennæ, propria ſunt: ſic homini aliquid ſuum debet adſcribi, ſine quo rationem ſuæ conditionis amittat. Nam quod vivendi, aut generandi cauſa datum eſt omnibus, eſt quidem bonum naturale; ſummum tamen non eſt, niſi quod eſt unicuique generi proprium. Sapiens ergo non

fuit, qui ſummum bonum credidit animi voluptatem; quoniam illa ſive ſecuritas, ſive gaudium eſt, communis eſt omnibus. Ariſtippo ne reſpondendum quidem duco; quem corporis ſemper voluptatem tuentem, nihilque aliud, quam ventri & Veneri ſervientem, nemini dubium eſt, hominem non fuiſſe. ſic enim vixit, ut nihil inter eum pecudemque diſtaret, niſi unum, quod loquebatur. Quod ſi aſino, aut cani, aut ſui, facultas loquendi tribuatur, quæraſque ab his, quid ſibi velint, cum feminas tam rabide conſectantur, ut vix divelli queant, cibos etiam potumque negligant; cur aut alios mares violenter abigant, aut ne victi quidem abſiſtant, ſed, a fortioribus ſæpe contriti, eo magis inſectentur; cur nec imbres, nec frigora pertimeſcant, laborem ſuſcipiant, periculum non recuſent: quid aliud reſpondebunt, niſi ſummum bonum eſſe [corporis] voluptatem? eam ſe appetere, ut afficiantur ſuaviſſimis ſenſibus; eoſque eſſe tanti, ut aſſequendorum cauſa, nec laborem ſibi ullum, nec vulnera, nec mortem ipſam recuſandam putent. Ab hiſne igitur præcepta vivendi petemus, qui hoc idem ſentiunt, quod animæ rationis expertes? Ajunt Cyrenaici, virtutem ipſam ex eo eſſe laudandam, quod ſit efficiens voluptatis. Verum, inquit obſcœnus canis, aut ſus ille lutulentus: nam ideo cum adverſario ſumma virium contentione depugno, ut virtus mea pariat mihi voluptatem, cujus expers ſim neceſſe eſt, ſi victus abſceſſero. Ab his ergo ſapere diſcemus, quos a pecudibus ac belluis non ſententia, ſed lingua, diſ-

cernit? Privationem doloris ſummum bonum putare, non plane Peripateticorum, ac Stoicorum, ſed clinicorum eſt. Quis enim non intelligat, ab ægrotis, & in aliquo dolore poſitis, eſſe hoc diſputatum? Quid tam ridiculum, quam id habere pro ſummo bono, quod medicus poſſit dare? Dolendum eſt ergo, ut fruamur bono, & quidem graviter ac ſæpe; ut ſit poſtea, non dolere, jucundius. Miſerrimus eſt igitur, qui nunquam doluit, quia bono caret: quem nos feliciſſimum putabamus, quia malo caruit. Ab hac vanitate non longe abfuit, qui, omnino nihil dolere, ſummum bonum dixit. nam præter quod omne animal doloris eſt fugiens; quis poteſt ſibi hoc bonum præſtare, quod nobis ut eveniat, nihil aliud poſſumus, quam optare? Summum autem bonum non poteſt efficere quenquam beatum, niſi ſemper fuerit in ipſius poteſtate. hoc autem non virtus homini, non doctrina, non labor, ſed natura ipſa cunctis animantibus præſtat. Qui voluptatem cum honeſtate junxerunt, communionem hanc effugere voluerunt. ſed effecerunt repugnans bonum: quoniam, qui voluptati deditus eſt, honeſtate careat, neceſſe eſt; qui honeſtati ſtudet, voluptate. Peripateticorum bonum nimium multiplex, &, exceptis animi bonis, quæ ipſa quæ ſint, magna contentio eſt, commune cum belluis poteſt videri. Nam corporis bona, id eſt, incolumitas, indolentia, valetudo, non minus ſunt mutis, quam homini, neceſſaria; ac neſcio, an etiam magis: quia homo & medelis, & miniſteriis ſublevari poteſt, muta

non poſſunt. Item, quæ appellant fortunæ bona? nam ſicut homini opibus ad vitam tuendam, ſic illis præda & pabulis eſt opus. Ita inducendo bonum, quod non ſit in hominis poteſtate, totum hominem alienæ ditioni ſubjugarunt. Audiamus etiam Zenonem. nam is interdum virtutem ſomniat. Summum, inquit, eſt bonum, cum natura conſentanee vivere. Belluarum igitur nobis more vivendum eſt. Nam quæ abeſſe debent ab homine, in his omnia deprehenduntur. voluptates appetunt, metuunt, fallunt, inſidiantur, occidunt, &, quod ad rem maxime attinet, Deum neſciunt. Quid ergo me docet, ut vivam ſecundum naturam, quæ ipſa in deterius prona eſt, & quibuſdam blandimentis lenioribus in vitia præcipitat? vel ſi aliam mutorum, aliam hominis dicit eſſe naturam, quod homo ad virtutem ſit genitus; non nihil dicit: ſed tamen non erit definitio ſummi boni; quia nullum eſt animal, quod non ſecundum naturam ſuam vivat. Qui ſcientiam ſummum bonum fecit, aliquid homini proprium dedit; ſed ſcientiam alterius rei gratia homines appetunt, non propter ipſam. Quis enim ſcire contentus eſt, non expetens aliquem fructum ſcientiæ? Artes ideo diſcuntur, ut exerceantur. exercentur autem vel ad ſubſidia vitæ, vel ad voluptatem, vel ad gloriam. Non eſt igitur ſummum bonum, quod non propter ſe expetitur. Quid ergo intereſt, utrum ſcientiam ſummum bonum putemus; an illa ipſa, quæ ſcientia ex ſe parit, id eſt, victum, gloriam, voluptatem? quæ non ſunt homini propria, & ideo ne ſumma quidem bona. nam voluptatis &

victus appetentia non homini ſolum, ſed etiam mutis ineſt. Quid cupiditas gloriæ? nonne in equis deprehenditur, cum victores exſultant, victi dolent?

Tantus amor laudum, tantæ eſt victoria curæ.

Nec immerito ſummus poeta experiendum eſſe ait,

Et quis cuique dolor victo, quæ gloria palmæ.

Quod ſi ea, quæ parit ſcientia, communia ſunt cum aliis animalibus; non eſt ergo ſummum bonum ſcientia. Præterea non mediocre hujus definitionis eſt vitium, quod ſcientia nuda ponitur. Incipient enim beati omnes videri, qui artem aliquam ſcierint, immo vero qui & res malas ſcierint; ut tam beatus ſit, qui venena didicerit temperare, quam qui mederi. Quæro igitur, ad quam rem ſcientia referenda ſit. ſi ad cauſas rerum naturalium: quæ beatitudo erit mihi propoſita, ſi ſciero, unde Nilus oriatur, vel quidquid de cœlo phyſici delirant? Quid? quod earum rerum non eſt ſcientia, ſed opinatio; quæ pro ingeniis varia eſt. Reſtat, ut ſcientia bonorum ac malorum ſummum bonum ſit. Cur ergo ſcientiam maluit, quam ipſam ſapientiam, ſummum bonum dicere, cum ſit utriuſque ſignificatio, & vis eadem? Nemo tamen uſque adhuc ſummum bonum dixit eſſe ſapientiam, quod melius dici potuit. Nam ſcientia parum eſt ad bonum ſuſcipiendum, malumque fugiendum, niſi accedat & virtus. multi enim philoſophorum, cum de bonis maliſque diſſererent, aliter tamen, quam loquebantur, natura cogente vixerunt, quia virtute caruerunt.

Virtus autem, cum ſcientia conjuncta, eſt ſapientia. Supereſt, ut eos etiam refellamus, qui virtutem ipſam ſummum bonum putaverunt. in qua opinione etiam M. Tullius fuit. In quo multum inconſiderati fuerunt. non enim virtus ipſa eſt ſummum bonum, ſed effectrix & mater eſt ſummi boni; quoniam perveniri ad illud ſine virtute non poteſt. Utrumque intellectu eſt facile. Quæro enim, utrumne ad præclarum illud bonum facile perveniri putent, an cum difficultate, ac labore? expediant acumen ſuum, erroremque defendant. Si facile ad illud, ac ſine labore perveniri poteſt, ſummum bonum non eſt. quid enim nos cruciemus, quid conficiamus enitendo diebus & noctibus? quandoquidem tam in promtu id, quod quærimus, jacet, ut illud quilibet ſine ulla contentione animi comprehendat. Sed ſi commune quoque ac mediocre quodlibet bonum non niſi labore aſſequimur, quoniam bonorum natura in arduo poſita eſt, malorum in præcipiti: ſummo igitur labore ſummum bonum aſſequi neceſſe eſt. quod ſi veriſſimum eſt; ergo altera virtute opus eſt, ut perveniamus ad eam virtutem, quæ dicitur ſummum bonum: quod eſt incongruens & abſurdum, ut virtus per ſe ipſam perveniat ad ſe ipſam. Si non poteſt ad ullum bonum, niſi per laborem, perveniri: apparet, virtutem eſſe, per quam perveniatur; quoniam in ſuſcipiendis perferendiſque laboribus vis officiumque virtutis eſt. Ergo ſummum bonum non poteſt eſſe id, per quod neceſſe eſt ad aliud perveniri. Sed illi, cum ignorarent, quid efficeret virtus, aut quo tenderet; honeſtius

autem nihil reperirent; ſubſtiterunt in ipſius virtutis nomine, quam, nullo propoſito emolumento, appetendam eſſe dixerunt, & bonum ſibi conſtituerunt, quod bono indigeret. Ariſtoteles ab iis non longe receſſit, qui virtutem cum honeſtate ſummum bonum putavit: quaſi ulla virtus poſſit eſſe, niſi honeſta, ac non, ſi quid habuerit turpitudinis, virtus eſſe deſinat. ſed vidit fieri poſſe, ut de virtute pravo judicio male ſentiatur; & ideo exiſtimationi hominum ſerviendum putavit. quod qui facit, a recto bonoque diſcedit, quia non eſt in noſtra poteſtate, ut virtus pro ſuis meritis honeſtetur. nam quid eſt honeſtas, niſi honor perpetuus, ad aliquem ſecundo populi rumore delatus? Quid ergo fiet, ſi, errore ac pravitate hominum, mala exiſtimatio ſubſequatur? abjiciemuſne virtutem, quia flagitioſa & turpis ab inſipientibus judicetur? Quæ quoniam invidia premi ac vexari poteſt; ut ſit ipſa proprium ac perpetuum bonum, nullo extrinſecus adjumento indigere debet, quin ſuis per ſe viribus nitatur & conſtet. Itaque nec ullum ei ab homine bonum ſperandum eſt, nec ullum malum recuſandum.

IX. Venio nunc ad veræ ſapientiæ ſummum bonum. cujus natura hoc modo determinanda eſt: primum, ut ſolius hominis ſit, nec cadat in ullum aliud animal: deinde, ut ſolius ſit animi, nec communicari poſſit cum corpore: poſtremo, ut non poſſit cuiquam ſine ſcientia & virtute contingere. Quæ circumſcriptio illorum omnes ſententias excludit ac ſolvit. eorum enim, quæ dixerunt, nihil tale eſt. Dicam nunc; quid ſit; ut doceam, quod inſtitui,

philoſophos omnes cæcos atque inſipientes fuiſſe, qui, quod eſt homini ſummum bonum conſtitutum, nec videre, nec intelligere, nec ſuſpicari aliquando potuerunt. Anaxagoras, cum ab eo quæreretur, cujus rei cauſa natus eſſet, reſpondit, cœli ac ſolis videndi. Hanc vocem admirantur omnes, ac philoſopho dignam judicant. At ego hunc puto, non invenientem quid reſponderet, effudiſſe hoc paſſim, ne taceret. quod quidem ſecum, ſi ſapiens fuiſſet, commentatum & meditatum habere debuit; quia, ſi quis rationem ſui neſciat, ne homo ſit quidem. Sed putemus, non ex tempore dictum illud effuſum. Videamus, in tribus verbis quot & quanta peccaverit: primum, quod omne hominis officium in ſolis oculis poſuit, nihil ad mentem referens, ſed ad corpus omnia. Quid ſi cæcus fuiſſet? officiumne hominis amitteret; quod fieri ſine occaſu animæ non poteſt? quid ceteræ corporis partes? num carebunt ſuis quæque muneribus? Quid, quod plus eſt in auribus, quam in oculis, ſitum? quoniam & doctrina, & ſapientia, percipi auribus ſolis poteſt, oculis ſolis non poteſt. Cœli ac ſolis videndi cauſa natus es? Quis te in hoc ſpectaculum induxit? aut quid cœlo rerumque naturæ viſio tua confert? nimirum ut hoc immenſum & admirabile opus laudes. Confitere ergo, rerum omnium eſſe conſtitutorem Deum, qui te in hunc mundum, quaſi teſtem laudatoremque tanti ſui operis, induxit. Magnum eſſe credis, videre cœlum ac ſolem. cur ergo gratias non agis ei, qui hujus beneficii auctor eſt? cur non ipſius virtutem, providentiam, poteſtatem metiris animo,

cujus opera miraris? etenim neceſſe eſt, ut multo mirabilior ſit, qui mirabilia fecit. Si te quiſpiam vocaſſet ad cœnam, in eaque optime acceptus eſſes; num ſanus viderere, ſi pluris faceres ipſam voluptatem, quam voluptatis auctorem? Adeo philoſophi ad corpus omnia referunt, nihil prorſus ad mentem; nec vident amplius, quam quod ſub oculos venit. Atqui, remotis omnibus officiis corporis, in ſola mente ponenda eſt hominis ratio. Non ergo ideo naſcimur, ut ea, quæ ſunt facta, videamus; ſed ut ipſum factorem rerum omnium contemplemur, id eſt, mente cernamus. Quare ſi quis hominem, qui vere ſapit, interroget, cujus rei gratia natus ſit: reſpondebit intrepidus ac paratus, colendi ſe Dei gratia natum; qui nos ideo generavit, ut ei ſerviamus. Servire autem Deo, nihil aliud eſt, quam bonis operibus tueri & conſervare juſtitiam. Sed ille, ut homo divinarum rerum imperitus, rem maximam redegit ad minimum, duo ſola deligendo, quæ ſibi diceret intuenda. Quod ſi natum ſe eſſe dixiſſet, ut mundum intueretur: quanquam omnia comprehenderet, ac majori uteretur ſono, tamen non impleſſet hominis officium; quia quanto pluris eſt anima, quam corpus, tanto pluris eſt Deus, quam mundus, quia mundum Deus fecit, & regit. Non ergo mundus oculis, quia utrumque eſt corpus, ſed Deus anima contemplandus eſt, quia Deus, ut eſt ipſe immortalis, ſic animum voluit eſſe ſempiternum. Dei autem contemplatio eſt, venerari & colere communem parentem generis humani. Quod ſi a philoſophis abſuit, projectique in terram

fuerunt divina ignorando; exiſtimandus eſt Anaxagoras, ad quæ videnda natum eſſe ſe dixit, nec cœlum vidiſſe, nec ſolem. Expedita eſt igitur hominis ratio, ſi ſapiat, cujus propria eſt humanitas. nam ipſa humanitas quid eſt, niſi juſtitia? quid eſt juſtitia, niſi pietas? pietas autem nihil aliud eſt, quam Dei parentis agnitio.

X. Summum igitur bonum hominis in ſola religione eſt. nam cetera, etiam quæ putantur eſſe homini propria, in ceteris quoque animalibus repeririuntur. Cum enim ſuas voces propriis inter ſe notis diſcernunt, atque dignoſcunt, colloqui videntur: ridendi quoque ratio apparet in his aliqua, cum demulſis auribus, contractoque rictu, & oculis in laſciviam reſolutis, aut homini alludunt, aut ſuis quiſque conjugibus ac fœtibus propriis. nonne aliquid amori mutuo, & indulgentiæ ſimile impertiunt? Jam illa, quæ ſibi proſpiciunt in futurum, & cibos reponunt, habent utique providentiam. Rationis quoque ſigna in multis deprehenduntur. nam quando utilia ſibi appetunt, mala cavent, pericula vitant, latibula ſibi parant in plures exitus diſpatentia, profecto aliquid intelligunt. Poteſt aliquis negare, illis ineſſe rationem, cum hominem ipſum ſæpe deludant? nam quibus generandi mellis officium eſt, cum aſſignatas incolunt ſedes, caſtra muniunt, domicilia inenarrabili arte componunt, regi ſuo ſerviunt; neſcio, an in his perfecta ſit prudentia. Incertum eſt igitur, utrumne illa, quæ homini tribuuntur, communia ſint cum aliis viventibus: religionis certe ſunt expertia. Equidem ſic ar-

M 4

bitror, univerſis animalibus eſſe datam rationem, ſed mutis tantummodo ad vitam tuendam; homini etiam ad propagandam. & quia in homine ipſa ratio perfecta eſt, ſapientia nominatur; quæ in hoc eximium facit hominem, quod ſoli datum eſt intelligere divina. Qua de re Ciceronis vera eſt ſententia. *Ex tot*, inquit, *generibus nullum eſt animal, præter hominem, quod habeat notitiam aliquam Dei. ipſiſque in hominibus nulla gens eſt neque tam immanſueta, neque tam fera, quæ non, etiamſi ignoret, qualem Deum haberi deceat, tamen habendum ſciat. Ex quo efficitur, ut is agnoſcat Deum, qui, unde ortus ſit, quaſi recordetur.* Qui ergo philoſophi volunt animos omni metu liberare, tollunt etiam religionem, & orbant hominem ſuo proprio ac ſingulari bono: quod eſt a recte vivendo, atque ab omni humanitate disjunctum; quia, ut Deus cuncta viventia ſubjecit homini, ſic ipſum hominem ſibi. Nam quid eſt, cur iidem ipſi diſputent, eo dirigendam eſſe mentem, quo vultus erectus eſt? ſi enim nobis in cœlum ſpectandum eſt, ad nihil aliud utique, quam ob religionem: ſi religio tollitur, nulla nobis ratio cum cœlo eſt. Itaque aut eo eſt ſpectandum, aut in terram procumbendum. In terram procumbere, ne, ſi velimus, quidem poſſumus, quorum ſtatus rectus eſt. In cœlum igitur ſpectandum eſt, quo natura corporis provocat. quod ſi conſtat, eſſe faciendum: aut ideo eſt faciendum, ut religioni ſerviamus; aut ideo, ut rationem rerum cœleſtium cognoſcamus. Sed rationem rerum cœleſtium cognoſcere nullo modo poſſumus; quia nihil ejuſmodi poteſt cogi-

rando inveniri, ſicut ſupra docui. Religioni ergo ſerviendum eſt. quam qui non ſuſcipit, ipſe ſe proſternit in terram, & vitam pecudum ſecutus, humanitate ſe abdicat. Sapientiores ergo imperiti, qui etiam, ſi errant in religione deligenda, tamen naturæ ſuæ conditioniſque meminerunt.

XI. Conſtat igitur totius humani generis conſenſu, religionem ſuſcipi oportere. ſed quomodo in ea erretur, explicandum eſt. Naturam hominis hanc Deus eſſe voluit, ut duarum rerum cupidus & appetens eſſet, religionis, & ſapientiæ. Sed homines ideo falluntur, quod aut religionem ſuſcipiunt omiſſa ſapientia; aut ſapientiæ ſoli ſtudent, omiſſa religiône: cum alterum ſine altero eſſe non poſſit verum. Cadunt ergo ad multiplices religiones, ſed ideo falſas, quia ſapientiam reliquerunt, quæ illos docere poterat, Deos multos eſſe non poſſe: aut ſtudent ſapientiæ, ſed ideo falſæ, quia religionem ſummi Dei omiſerunt, qui eos ad veri ſcientiam potuit erudire. Sic homines, qui alterutrum ſuſcipiunt, viam deviam maximiſque erroribus plenam ſequuntur: quoniam in his duobus inſeparabiliter connexis & officium hominis, & veritas omnis incluſa eſt. Miror itaque, nullum omnino philoſophorum exſtitiſſe, qui ſedem ac domicilium ſummi boni reperiret. Potuerunt enim ſic quærere: Quodcunque eſt ſummum bonum, neceſſe eſt omnibus eſſe propoſitum. Voluptas eſt, quæ appetitur a cunctis: ſed hæc & communis eſt cum belluis, & honeſti vim non habet, & ſatietatem affert, & nimia nocet, & proceſſu minui-

tur ætatis, & multis non contigit. nam qui opibus carent, quorum major eſt numerus, etiam voluptate careant, neceſſe eſt. Non eſt igitur ſummum bonum, ſed ne bonum quidem voluptas. Quid divitiæ? multo magis. nam & paucioribus, & plerumque caſu, & inertibus ſæpe, & nonnunquam ſcelere contingunt: & optantur ab iis, qui eas jam tenent. Quid regnum ipſum? ne id quidem. Non enim cuncti homines regnare poſſunt: & neceſſe eſt univerſos ſummi boni capaces eſſe. Quæramus igitur aliquid, quod propoſitum ſit omnibus. Num virtus? negari non poteſt, quin & bonum ſit, & omnium certe bonum. Sed ſi beata eſſe non poteſt, quia vis & natura ejus in malorum perferentia poſita eſt; non eſt profecto ſummum bonum. Quæramus aliud. At nihil virtute pulchrius, nihil ſapientia dignius inveniri poteſt. Si enim vitia ob turpitudinem fugienda ſunt; virtus igitur appetenda eſt ob decorem. Quid ergo? poteſtne fieri, ut quod bonum, quod honeſtum eſſe conſtat, mercede ac præmio careat, ſitque tam ſterile, ut nihil ex ſe commodi pariat? Labor ille magnus, & difficultas, & obluctatio adverſus mala, quibus hæc vita plena eſt, aliquid magni boni pariat, neceſſe eſt. Id vero quid eſſe dicemus? Num voluptatem? at nihil turpe ex honeſto naſci poteſt. Num divitias? num poteſtates? at ea quidem fragilia ſunt & caduca. Num gloriam? num honorem? num memoriam nominis? at hæc omnia non ſunt in ipſa virtute, ſed in aliorum exiſtimatione atque arbitrio poſita. Nam ſæpe virtus & invisa eſt, & ma-

lo afficitur. Debet autem id bonum, quod ex ea naſcitur, ita cohærere, ut divelli, atque abſtrahi nequeat. nec aliter ſummum bonum videri poteſt, quam ſi & proprium ſit virtutis, & tale, ut neque adjici quidquam, nec detrahi poſſit. Quid, quod in his omnibus contemnendis virtutis officia conſiſtunt? nam voluptates, opes, potentias, honores, eaque omnia, quæ pro bonis habentur, non concupiſcere, non appetere, non amare, quod ceteri faciunt victi cupiditate, id eſt profecto virtus. Aliud ergo ſublimius atque præclarius efficit; nec fruſtra his præſentibus bonis reluctatur, niſi quod majora & veriora deſiderat. Non deſperemus inveniri poſſe, modo verſet ſe cogitatio in omnia. neque enim levia aut ludicra petuntur præmia.

XII. Sed quæritur, quid ſit, propter quod naſcimur? quid efficiat virtus? poſſumus ſic inveſtigare. Duo ſunt, ex quibus homo conſtat, animus, & corpus. Multa ſunt propria animi, multa propria corporis, multa utrique communia: ſicut eſt ipſa virtus; quæ quoties ad corpus refertur, diſcernendi gratia fortitudo nominatur. Quoniam igitur utrique ſubjacet fortitudo, utrique propoſita dimicatio eſt, & utrique ex dimicatione victoria. corpus, quia ſolidum eſt & comprehenſibile, cum ſolidis & comprehenſibilibus confligat, neceſſe eſt: animus autem, quia tenuis, & inviſibilis eſt, cum iis congreditur hoſtibus, qui videri tangique non poſſunt. Qui ſunt autem hoſtes animi, niſi cupiditates, vitia, peccata? quæ ſi vicerit virtus ac fugaverit, immaculatus erit animus ac purus. Unde

ergo colligi poteſt, quid efficiat animi fortitudo? nimirum ex conjuncto & pari, hoc eſt, ex corporis fortitudine. quod cum in aliquam congreſſionem certamenque venerit, quid aliud ex victoria, quam vitam, petit? ſive enim cum homine, ſive cum beſtia dimices, pro ſalute certatur. Ergo ut corpus vincendo id aſſequitur, ut non intereat; ſic etiam animus, ut permaneat. & ſicut corpus, ab hoſtibus ſuis victum, morte mulctatur; ita ſuperatus a vitiis animus moriatur, neceſſe eſt. Quid ergo intererit inter animi, corporiſque dimicationem, niſi quod corpus temporalem vitam expetit, animus ſempiternam? Si ergo virtus per ſe ipſam beata non eſt, quoniam in perferendis, ut dixi, malis, tota vis ejus eſt; ſi omnia, quæ pro bonis concupiſcuntur, negligit; ſi ſummus ejus gradus ad mortem patet, quandoquidem vitam, quæ optatur a ceteris, ſæpe reſpuit, mortemque, quam ceteri timent, fortiter ſuſcipit; ſi neceſſe eſt, ut aliquid ex ſe magni boni pariat, quia ſuſtentati & ſuperati uſque ad mortem labores ſine præmio eſſe non poſſunt; ſi nullum præmium, quod ea dignum ſit, in terra reperitur, quandoquidem cuncta, quæ fragilia ſunt & caduca, ſpernit: quid aliud reſtat, niſi ut cœleſte aliquid efficiat, quia terrena univerſa contemnit? & ad altiora nitatur, quia humilia deſpicit? id vero nihil aliud poteſt eſſe, quam immortalitas. Merito ergo philoſophorum non obſcurus Euclides, qui fuit conditor Megaricorum diſciplinæ, diſſentiens a ceteris, id eſſe ſummum bonum dixit, quod ſimile ſit, & idem

ſemper. Intellexit profecto, quæ ſit natura ſummi boni, licet id non explicaverit, quid ſit: id eſt autem immortalitas, nec aliud omnino quidquam; quia ſola nec imminui, nec augeri, nec immutari poteſt. Seneca quoque imprudens incidit, ut fateretur, nullum eſſe aliud virtutis præmium, quam immortalitatem. Laudans enim virtutem in eo libro, quem de immatura morte conſcripſit, *Una*, inquit, *res eſt virtus, quæ nos immortalitate donare poſſit, & pares Diis facere.* Sed & Stoici, quos ſecutus eſt, negant, ſine virtute effici quemquam beatum poſſe. Ergo virtutis præmium beata vita eſt, ſi virtus, ut recte dictum eſt, beatam vitam facit. Non eſt igitur, ut ajunt, propter ſe ipſam virtus expetenda, ſed propter vitam beatam, quæ virtutem neceſſario ſequitur. quod argumentum docere eos potuit, quod eſſet ſummum bonum. Hæc autem vita præſens & temporalis beata eſſe non poteſt, quia malis eſt ſubjecta per corpus. Epicurus Deum beatum & incorruptum vocat, quia ſempiternus eſt. Beatitudo enim perfecta eſſe debet, ut nihil ſit, quod eam vexare ac imminuere, aut immutare poſſit. Nec aliter quidquam exiſtimari beatum poteſt, niſi fuerit incorruptum. Incorruptum autem nihil eſt, niſi quod eſt immortale. Sola ergo immortalitas beata eſt, quia corrumpi ac diſſolvi non poteſt. Quod ſi cadit in hominem virtus, quod negare nullus poteſt; cadit & beatitudo. non poteſt enim fieri, ut ſit miſer, qui virtute eſt præditus. Si cadit beatitudo; ergo & immortalitas cadit in hominem, quæ beata eſt. Summum igitur bonum ſola

immortalitas invenitur, quæ nec aliud animal, nec corpus attingit, nec poteſt cuiquam ſine ſcientiæ virtute, id eſt, ſine Dei cognitione ac juſtitia, provenire. cujus appetitio quam vera, quam recta ſit, ipſa vitæ hujuſce cupiditas indicat: quæ, licet ſit temporalis & labore pleniſſima, expetitur tamen ab omnibus, & optatur. hanc enim tam ſenes, quam pueri, tam reges, quam infimi, tam denique ſapientes, quam ſtulti cupiunt. Tanti eſt, ut Anaxagoræ viſum eſt, contemplatio cœli, ac lucis ipſius, ut quaſcunque miſerias libeat ſuſtinere. Cum igitur laborioſa hæc & brevis vita non tantum hominum, ſed etiam ceterorum animantium conſenſu, magnum bonum eſſe ducatur; manifeſtum eſt, eandem ſummum ac perfectum fieri bonum, ſi & fine careat, & omni malo. Denique nemo unquam exſtitiſſet, qui hanc ipſam brevem contemneret, aut ſubiret mortem, niſi ſpe vitæ longioris. nam illi, qui pro ſalute civium, voluntariæ ſe neci obtulerunt, ſicut Thebis Menœceus, Athenis Codrus, Romæ Curtius, & Mures duo [Decii] nunquam mortem vitæ commodis prætuliſſent; niſi ſe immortalitatem opinione civium conſequi putaviſſent. qui tametſi neſcierunt immortalitatis viam, res tamen eos non fefellit. Si enim virtus divitias & opes ideo contemnit, quia fragiles ſunt; voluptates ideo, quia breves: ergo & vitam fragilem brevemque ideo contemnit, ut ſolidam & perpetuam conſequatur. Ipſa ergo cogitatio per ordinem gradiens, & univerſa conſiderans, perducit nos ad eximium illud & ſingulare, cujus cauſa naſci-

mur, bonum. quod ſi feciſſent philoſophi, ſi non, quod ſemel apprehenderant, tueri pertinaciter maluiſſent; profecto perveniſſent ad verum hoc, ut oſtendi, modo. quod ſi non fuit eorum, qui cœleſtes animas una cum corporibus exſtinguunt: illi tamen, qui de immortalitate diſputant animi, intelligere debuerunt, ideo propoſitam nobis eſſe virtutem, ut perdomitis libidinibus, rerumque terreſtrium cupiditate ſuperata, puræ ac victrices animæ ad Deum, id eſt, ad originem ſuam revertantur. Idcirco enim ſoli animantium ad aſpectum cœli erecti ſumus, ut ſummum bonum noſtrum in ſummo eſſe credamus. Ideo religionem ſoli capimus, ut ex hoc ſciamus, humanum ſpiritum non eſſe mortalem, quod Deum, qui eſt immortalis, & deſiderat, & agnoſcit. Igitur ex omnibus philoſophis, qui aut pro ſummo bono ſcientiam, aut virtutem ſunt amplexi, tenuerunt quidem viam veritatis; ſed non pervenerunt ad ſummum. Hæc enim duo ſunt, quæ ſimul efficiant illud, quod quæritur. Scientia id præſtat, ut quomodo, & quo perveniendum ſit, noverimus; virtus, ut perveniamus. Alterum ſine altero nihil valet. ex ſcientia enim virtus, ex virtute ſummum bonum naſcitur. Beata igitur vita, quam philoſophi quæſierunt ſemper, & quærunt, ſive in cultu Deorum, ſive in philoſophia, nulla eſt: & ideo ab his non potuit reperiri, quia ſummum bonum non in ſummo quæſierunt, ſed in imo. Summum autem quid eſt, niſi cœlum, & Deus, unde animus oritur? Imum quid eſt, niſi terra, unde corpus eſt? Ita-

que licet quidam philoſophi ſummum bonum non corpori, ſed animo dederint; tamen, quoniam illud ad hanc vitam retulerunt, quæ cum corpore terminatur, ad corpus revoluti ſunt: cujus eſt omne hoc tempus, quod tranſigitur in terra. Quare non immerito ſummum bonum non comprehenderunt: quia, quidquid ad corpus ſpectat, & immortalitatis eſt expers, imum ſit, neceſſe eſt. Non cadit ergo in hominem beatitudo illo modo, quo philoſophi putaverunt; ſed ita cadit, non ut tunc beatus ſit, cum vivit in corpore, quod utique, ut diſſolvatur, neceſſe eſt corrumpi; ſed tunc, cum anima, ſocietate corporis liberata, in ſolo ſpiritu vivit. Hoc uno beati eſſe in hac vitâ poſſumus, ſi minime beati eſſe videamur; ſi fugientes illecebras voluptatum, ſolique virtuti ſervientes, in omnibus laboribus miſeriiſque vivamus, quæ ſunt exercitia & corroboramenta virtutis; ſi denique aſperam illam viam difficilemque teneamus, quæ nobis ad beatitudinem patefacta eſt. Summum igitur bonum, quod beatos facit, non poteſt eſſe, niſi in ea religione atque doctrina, cui ſpes immortalitatis adjuncta eſt.

XIII. Res exigere videtur hoc loco, ut, quoniam docuimus, immortalitatem eſſe ſummum bonum, eo ipſo immortalem eſſe animam comprobemus. Qua de re ingens inter philoſophos diſceptatio eſt: nec quidquam tamen explicare aut probare potuerunt ii, qui verum de anima ſentiebant. Expertes enim hujus divinæ eruditionis, nec argumenta vera, quibus vincerent, attulerunt; nec te-

ſtimonia, quibus probarent. ſed opportunius hanc quæſtionem tractabimus in ultimo libro, cum de vita beata nobis erit differendum. Supereſt pars illa philoſophiæ tertia, quam vocant λογικὴν, in qua tota dialectica, & omnis loquendi ratio continetur. Hanc divina eruditio non deſiderat, quia non in lingua, ſed in corde ſapientia eſt: nec intereſt, quali utare ſermone. res enim, non verba quæruntur. & nos non de grammatico, aut oratore, quorum ſcientia eſt, quomodo loqui deceat, ſed de ſapiente differimus, cujus doctrina eſt, quomodo vivere oporteat. Quod ſi neque phyſica illa ratio neceſſaria eſt, neque hæc logica; quia beatum facere non poſſunt: reſtat, ut in ſola ethica totius philoſophiæ vis contineatur: ad quam ſe abjectis omnibus Socrates contuliſſe dicitur. In qua etiam parte quoniam philoſophos erraſſe docui, qui ſummum bonum, cujus capiendi gratia generati ſumus, non comprehenderunt; apparet, falſam & inanem eſſe omnem philoſophiam, quia nec inſtruit ad juſtitiæ munera, nec officium hominis rationemque confirmat. Sciant igitur errare ſe, qui philoſophiam putant eſſe ſapientiam. non trahantur auctoritate cujuſquam, ſed veritati potius faveant & accedant. Nullus hic temeritati locus eſt: in æternum ſtultitiæ pœna ſubeunda eſt, ſi aut perſona inanis, aut opinio falſa deceperit. Homo autem, qualiſcunque eſt, ſi ſibi credit, hoc eſt, ſi homini credit, (ut non dicam ſtultus, qui ſuum non videat errorem) certe arrogans eſt, qui ſibi audeat vindicare, quod humana conditio non recipit. Ille ipſe Romanæ lin-

guæ ſummus auctor quantum fallatur, licet ex illa ſententia pervidere: qui, cum in libris officiorum philoſophiam nihil aliud eſſe dixiſſet, quam *ſtudium ſapientiæ*, ipſam autem ſapientiam, *rerum divinarum & humanarum ſcientiam*, tum adjecit: *cujus ſtudium qui vituperat, haud ſane intelligo, quidnam ſit, quod laudandum putet. Nam ſive oblectatio quæritur animi, requieſque curarum, quæ conferri cum eorum ſtudiis poteſt, qui ſemper aliquid anquirunt, quod ſpectet & valeat ad bene beateque vivendum; ſive ratio conſtantiæ, virtutiſque ducitur: aut hæc ars eſt, aut nulla omnino, per quam eas aſſequamur. nullam dicere maximarum rerum artem eſſe, cum minimarum ſine arte nulla ſit; hominum eſt parum conſiderate loquentium, atque in maximis rebus errantium. Si autem eſt aliqua diſciplina virtutis; ubi ea quæretur, cum ab iſto diſcendi genere diſceſſeris?* Equidem tametſi operam dederim, ut quantulamcunque dicendi aſſequerer facultatem propter ſtudium docendi, tamen eloquens nunquam fui; quippe qui forum ne attigerim quidem: ſed neceſſe eſt, ipſa me faciat cauſæ bonitas eloquentem. ad quam diſerte copioſeque defendendam ſcientia divinitatis, & ipſa veritas ſufficit. Vellem igitur, Ciceronem pauliſper ab inferis ſurgere, ut vir eloquentiſſimus ab homunculo non diſerto doceretur: primum quidnam ſit, quod laudandum putet, qui vituperat id ſtudium, quod vocatur philoſophia: deinde, neque illam eſſe artem, qua virtus & juſtitia diſcatur; nec aliam ullam, ſicut putavit: poſtremo, quoniam eſt virtutis diſciplina, ubi quærenda ſit, cum ab illo diſcendi ge-

nere diſceſſeris, quod ille non audiendi diſcendique gratia quærebat. a quo enim poſſet audire, cum ſciret id nemo? Sed, ut in cauſis facere ſolebat, interrogatione voluit urgere, ad confeſſionemque perducere; tanquam confideret, reſponderi prorſus nihil poſſe, quo minus philoſophia eſſet magiſtra virtutis. quod quidem in Tuſculanis diſputationibus aperte profeſſus eſt, ad eam ipſam converſa oratione, tanquam ſe declamatorio dicendi genere jactaret. *O vitæ philoſophia dux*, inquit, *o virtutis indagatrix, expultrixque vitiorum! quid non modo nos, ſed omnino vita hominum ſine te eſſe potuiſſet? tu inventrix legum, tu magiſtra morum ac diſciplinæ fuiſti.* Quaſi vero aliquid per ſe ipſa ſentiret, ac non potius ille laudandus eſſet, qui eam tribuit. Potuit eodem modo gratias agere cibo, & potui, quia ſine his rebus vita conſtare non poſſit, in quibus ut ſenſus, ita beneficii nihil eſt. atqui ut illa corporis alimenta ſunt, ſic animæ ſapientia.

XIV. Rectius itaque Lucretius, cum eum laudat, qui ſapientiam primus invenit: ſed hoc inepte, quod ab homine inventam putavit. quaſi vero illam alicubi jacentem homo ille, quem laudabat, invenerit, tanquam tibias ad fontem, ut poetæ ajunt. Quod ſi repertorem ſapientiæ, ut Deum, laudavit, (ita enim dicit:

Nemo, ut opinor, erit mortali corpore cretus.
Nam ſi, ut ipſa petit majeſtas cognita rerum,
Dicendum eſt: Deus ille fuit, Deus, inclite Memmi:)

tamen non erat ſic laudandus Deus, quod ſapien-

tiam invenerit; ſed quod hominem fecerit, qui poſſet capere ſapientiam. minuit enim laudem, qui partem laudat ex toto. Sed ille, ut hominem, laudavit, qui tamen ob id ipſum deberet pro Deo haberi, quod ſapere invenerit. nam ſic ait:

Nonne decebit,
Hunc hominem numero Divûm dignarier eſſe?

Unde apparet, aut Pythagoram voluiſſe laudare, qui ſe primus, ut dixi, philoſophum nominavit; aut Mileſium Thalem, qui de rerum natura primus traditur diſputaſſe. Sed dum hominem quærit extollere, rem ipſam depreſſit. non eſt enim magna, ſi ab homine potuit inveniri. Verum poteſt, ut poetæ, dari venia. At ille idem perfectus orator, idem ſummus philoſophus, (ne Græcos reprehendam, quorum levitatem ſemper accuſat, & tamen ſequitur,) ipſam ſapientiam, quam alias donum, alias inventum Deorum vocat, poetice figuratam laudat in faciem. Graviter etiam queritur, exſtitiſſe aliquos, qui eam vituperarent. *Quiſquamne*, inquit, *vituperare vitæ parentem, & hoc parricidio ſe inquinare audeat, & tam impie ingratus eſſe?* Nos ergo, M. Tulli, parricidæ ſumus, & inſuendi, te judice, in culeum, qui philoſophiam negamus parentem eſſe vitæ? An tu, qui adverſus Deum tam impie ingratus es, (non hunc, cujus effigiem veneraris in Capitolio ſedentem, ſed illum, qui mundum fecit hominemque generavit; qui ſapientiam quoque ipſam inter cetera cœleſtia ſua beneficia largitus eſt) magiſtram tu virtutis, aut parentem vitæ

vocas, ad quam ſi quis acceſſerit, multo ſit incertior neceſſe eſt, quam prius fuerit? cujus enim virtutis? quæ ipſa, ubi ſita ſit, adhuc philoſophi non expediunt. cujus vitæ? cum ipſi doctores ante fuerint ſenectute ac morte confecti, quam conſtituerint, quomodo vivi deceat. cujus veritatis indagatricem profiteri potes? qui ſæpe teſtaris, cum tanta multitudo fuerit philoſophorum, ſapientem tamen exſtitiſſe adhuc neminem. Quid ergo te magiſtra illa vitæ docuit? an, ut potentiſſimum conſulem maledictis inceſſeres? eumque hoſtem patriæ venenatis orationibus faceres? Sed omittamus illa, quæ poſſunt excuſari fortunæ nomine. Studuiſti nempe philoſophiæ, & quidem ſic, ut nullus unquam diligentius: quippe qui omnes cognoveris diſciplinas, ſicut ipſe gloriari ſoles; eamque ipſam Latinis literis illuſtraveris, imitatoremque te Platonis oſtenderis. Cedo igitur, quid didiceris; aut in qua ſecta veritatem deprehenderis? In Academia ſcilicet, quam ſecutus es, quam probaſti. At hæc nihil docet, niſi ut ſcias, te nihil ſcire. Tui ergo te libri arguunt, quam nihil a philoſophia diſci poſſit ad vitam. Hæc tua verba ſunt: *Mihi autem non modo ad ſapientiam cæci videmur; ſed ad ea ipſa, quæ aliqua ex parte cerni videantur, hebetes & obtuſi.* Si ergo philoſophia eſt magiſtra vitæ: cur tibi ipſe cæcus, & hebes, & obtuſus videbare; quem oportuit, illa docente, & ſentire, & ſapere, & in clariſſima luce verſari? At quam confeſſus fueris philoſophiæ veritatem, docent ad filium compoſita præcepta, quibus mones, philoſophiæ quidem præ-

cepta noſcenda, vivendum autem eſſe civiliter. Quid tam repugnans dici poteſt? Si noſcenda ſunt præcepta philoſophiæ, ideo utique noſcenda ſunt, ut recte ſapienterque vivamus: vel, ſi civiliter vivendum eſt; non eſt igitur philoſophia ſapientia, ſiquidem melius eſt civiliter, quam philoſophice vivere. Nam ſi ſapientia eſt, quæ dicitur philoſophia, ſtulte profecto vivit, qui non ſecundum philoſophiam vivit: ſi autem non ſtulte vivit, qui civiliter vivit, ſequitur, ut ſtulte vivat, qui philoſophice vivit. Tuo itaque judicio philoſophia ſtultitiæ inanitatiſque damnata eſt. Idem in Conſolatione, id eſt, in opere non joculari, hanc de philoſophia ſententiam tuliſti: *Sed neſcio, quis nos teneat error, aut miſerabilis ignoratio veri.* Ubi eſt ergo philoſophiæ magiſterium? aut quid te docuit illa vitæ parens, ſi verum miſerabiliter ignoras? Quod ſi hæc erroris ignorationiſque confeſſio pæne invito tibi ab intimo pectore expreſſa eſt; cur non tibi verum fatearis aliquando, philoſophiam, quam tu nihil docentem in cœlum laudibus extuliſti, magiſtram virtutis eſſe non poſſe?

XV. Eodem ductus errore Seneca (quis enim veram viam teneret, errante Cicerone?) *Philoſophia*, inquit, *nihil aliud eſt, quam recta vivendi ratio, vel honeſte vivendi ſcientia, vel ars recte vitæ agendæ. Non errabimus, ſi dixerimus, philoſophiam eſſe legem bene honeſteque vivendi: & qui dixerit illam regulam vitæ; ſuum illi [nomen] reddidit.* Hic plane non reſpexit ad commune philoſophiæ nomen. quæ cum ſit in plures ſectas diſciplinaſque diffuſa, ni-

hilque habeat certi, nihil denique, de quo univerſi una mente ac voce conſentiant; quid poteſt eſſe tam falſum, quam regulam vitæ philoſophiam nominari, in qua diverſitas præceptorum rectum iter impediat & turbet? aut legem bene vivendi, cujus capita longe diſſonant? aut ſcientiam vitæ agendæ, in qua nihil aliud efficitur, contraria ſæpe dicendo, quam ut nemo quidquam ſciat? Quæro enim, utrumne Academiam philoſophiam putet eſſe, an non? negaturum non arbitror. quod ſi eſt; nihil ergo illorum cadit in philoſophiam, quæ, ut omnia reddat incerta, legem abrogat, artem nullam putat, rationem ſubvertit, regulam depravat, ſcientiam funditus tollit. Falſa igitur illa omnia, quia in rem ſemper incertam, & adhuc nihil explicantem cadere non poſſunt. Nulla itaque ratio, vel ſcientia, vel lex bene vivendi, niſi in hac unica, & vera, & cœleſti ſapientia conſtituta eſt, quæ philoſophis fuerat ignota. Nam illa terrena, quoniam falſa eſt, fit varia & multiplex, ſibique tota contraria eſt; & ſicut unus eſt hujus mundi conſtitutor & rector Deus, una veritas, ita unam eſſe ac ſimplicem ſapientiam, neceſſe eſt, quia quidquid eſt verum ac bonum, id perfectum eſſe non poteſt, niſi fuerit ſingulare. Quod ſi philoſophia vitam poſſet inſtruere, nulli alii, niſi philoſophi, eſſent boni: & qui eam non didiciſſent, eſſent omnes ſemper mali. Cum vero innumerabiles exſiſtant, & ſemper exſtiterint, qui ſint, aut fuerint ſine ulla doctrina boni; ex philoſophis autem perraro fuerit, qui aliquid in vita fecerit laude dignum:

quis eſt tandem, qui non videat, eos homines virtutis, qua ipſi egent, non eſſe doctores? Nam ſi quis mores eorum diligenter inquirat, inveniet iracundos, cupidos, libidinoſos, arrogantes, protervos, & ſub obtentu ſapientiæ ſua vitia celantes; domi facientes ea, quæ in ſcholis arguiſſent. Fortaſſe mentior accuſandi gratia. nonne id ipſum Tullius & fatetur, & queritur? *Quotus quiſque*, inquit, *philoſophorum invenitur, qui ſit ita moratus, ita animo & vita conſtitutus, ut ratio poſtulat? qui diſciplinam ſuam, non oſtentationem ſcientiæ, ſed legem vitæ putet? qui obtemperet ipſe ſibi, & decretis pareat ſuis? Videre licet alios tanta levitate & jactatione, ut iis fuerit, non didiciſſe, melius: alios pecuniæ cupidos, alios gloriæ, multos libidinum ſervos, ut eum eorum vita & vitiis mirabiliter pugnet oratio.* Nepos quoque Cornelius ad eundem Ciceronem ita ſcribit: *Tantum abeſt, ut ego magiſtram eſſe putem vitæ philoſophiam, beataque vitæ perfectricem, ut nullis magis exiſtimem opus eſſe magiſtros vivendi, quam pleriſque, qui in ea diſputanda verſantur. Video enim magnam partem eorum, qui in ſchola de pudore & continentia præcipiant argutiſſime, eoſdem in omnium libidinum cupiditatibus vivere.* Item Seneca in exhortationibus, *Plerique*, inquit, *philoſophorum tales ſunt, diſerti in convicium ſuum: quos ſi audias in avaritiam, in libidinem, in ambitionem perorantes, indicium profeſſos putes. adeo redundant ad ipſos maledicta in publicum miſſa. quos non aliter intueri decet, quam medicos, quorum tituli remedia habent, pyxides venena. Quoſdam vero nec pudor vitiorum tenet; ſed patro-*

einia turpitudini ſuæ fingunt, ut etiam honeſte peccare videantur. Faciet ſapiens (inquit idem Seneca) *etiam quæ non probabit, ut etiam ad majora tranſitum inveniat: nec relinquet bonos mores, ſed tempori aptabit: & quibus alii utuntur in gloriam, aut voluptatem, utetur agendæ rei cauſa.* Deinde paulo poſt: *Omnia, quæ luxurioſi faciunt, quæque imperiti, faciet & ſapiens, ſed non eodem modo, eodemque propoſito.* Atqui nihil intereſt, quo animo facias, quod feciſſe vitioſum eſt: quia facta cernuntur, animus non videtur. Ariſtippo, Cyrenaicorum magiſtro, cum Laide nobili ſcorto fuit conſuetudo. quod flagitium gravis ille philoſophiæ doctor ſic defendebat, ut diceret, multum inter ſe & ceteros Laidis amatores intereſſe, quod ipſe haberet Laidem, alii vero a Laide haberentur. O præclara, & imitanda bonis ſapientia! huic vero liberos in diſciplinam dares, ut diſcerent habere meretricem. Aliquid inter ſe, ac perditos intereſſe dicebat; ſcilicet quod illi bona ſua perderent, ipſe gratis luxuriaretur. In quo tamen ſapientior meretrix fuit, quæ ſic philoſophum habuit pro lenone, ut ad ſe omnis juventus, doctoris exemplo & auctoritate corrupta, ſine ullo pudore concurreret. Quid ergo interfuit, quo animo philoſophus ad meretricem famoſiſſimam commearet; cum eum populus & rivales ſui viderent omnibus perditis nequiorem? Nec ſatis fuit ita vivere; ſed docere etiam libidines cœpit, ac mores ſuos de lupanari ad ſcholam tranſtulit, differens, voluptatem corporis eſſe ſummum bonum. Quæ doctrina exſecrabilis & pudenda non in corde philoſophi, ſed

in ſinu meretricis eſt nata. Nam quid ego de Cynicis loquar? quibus in propatulo coire cum conjugibus mos fuit. Quid mirum, ſi a canibus, quorum vitam imitantur, etiam vocabulum nomenque traxerunt? Nullum igitur in hac diſciplina magiſterium virtutis eſt; cum etiam illi, qui honeſtiora præcipiunt, aut non faciant ipſi, quæ ſuadent; aut ſi faciunt, (quod raro accidit,) non diſciplina eos ad rectum, ſed natura perducat, quæ ſæpius etiam indoctos impellit ad laudem.

XVI. Verum enimvero cum ſe perpetuæ deſidiæ tradant, nullamque virtutem capeſſant, & omnem ſuam vitam nihil aliud, quam in eloquendo peragant; quid aliud, quam inertes, putari debent? ſapientia autem, niſi in aliquo actu fuerit, quo vim ſuam exerceat, inanis & falſa eſt: recteque Tullius civiles viros, qui rempublicam gubernent, qui urbes aut novas conſtituant, aut conſtitutas æquitate tueantur, qui ſalutem, libertatemque civium vel bonis legibus, vel ſalubribus conſiliis, vel judiciis gravibus conſervent, philoſophiæ doctoribus præfert. Bonos enim facere oportet potius, quam incluſos in angulis facienda præcipere, quæ ne ipſi quidem faciunt, qui loquuntur. & quoniam ſe a veris actibus removerunt; apparet, eos exercendæ linguæ cauſa, vel advocandi gratia, artem ipſam philoſophiæ reperiſſe. qui autem docent tantum, nec faciunt, ipſi præceptis ſuis detrahunt pondus. quis enim obtemperet, cum ipſi præceptores doceant non obtemperare? Bonum eſt autem, recta & honeſta præcipere: ſed niſi & facias, mendacium eſt: &

incongruens atque ineptum eſt, non in pectore, ſed in labris habere bonitatem. Non ergo utilitatem ex philoſophia, ſed oblectationem petunt. quod quidem Cicero teſtatus eſt. *Profecto*, inquit, *omnis iſtorum diſputatio, quanquam uberrimos fontes virtutis & ſcientiæ contineat, tamen collata cum horum actis perfectiſque rebus, vereor, ne non tantum videatur attuliſſe negotiis hominum utilitatis, quantum oblectationem quandam otii.* Vereri quidem non debuit, cum verum diceret: ſed quaſi timeret, ne proditi myſterii reus a philoſophis citaretur, non eſt auſus confidenter pronuntiare, quod fuit verum, illos non ideo diſputare, ut doceant, ſed ut ſe oblectent in otio. qui quoniam auctores ſunt rerum gerendarum, nec ipſi quidquam gerunt; pro loquacibus ſunt habendi. Sed profecto, quia nihil boni ad vitam afferebant; nec ipſi decretis ſuis obtemperaverunt, nec quiſquam per tot ſecula inventus eſt, qui eorum legibus viveret: abjicienda eſt igitur omnis philoſophia, quia non ſtudendum eſt ſapientiæ, quod fine ac modo careat, ſed ſapiendum eſt, & quidem mature. Non enim nobis altera vita conceditur, ut, cum in hac ſapientiam quæramus, in illa ſapere poſſimus: in hac utrumque fieri neceſſe eſt. cito inveniri debet, vt cito ſuſcipi poſſit; ne quid pereat ex vita, cujus finis incertus eſt. Ciceronis Hortenſius, contra philoſophiam diſſerens, circumvenitur arguta concluſione, quod, cum diceret philoſophandum non eſſe, nihilo minus philoſophari videbatur: quoniam philoſophi eſt, quid in vita faciendum, vel non facien-

dum ſit, diſputare. Nos ab hac calumnia immunes ac liberi ſumus, qui philoſophiam tollimus, quia humanæ cogitationis inventio eſt; ſophiam defendimus, quia divina traditio eſt, eamque ab omnibus ſuſcipi oportere teſtamur. Ille, cum philoſophiam tolleret, nec melius aliquid afferret, ſapientiam tollere putabatur : eoque facilius de ſententia pulſus eſt, quia conſtat, hominem non ad ſtultitiam, ſed ad ſapientiam naſci. Præterea illud quoque argumentum contra philoſophiam valet plurimum; quo idem eſt uſus Hortenſius, ex eo poſſe intelligi, philoſophiam non eſſe ſapientiam, quod principium & origo ejus appareat. *Quando*, inquit, *philoſophi eſſe cœperunt? Thales, ut opinor, primus.* recens hæc quidem ætas. ubi ergo apud antiquiores latuit amor iſte inveſtigandæ veritatis? Idem Lucretius ait:

Denique natura hæc rerum, ratioque reperta eſt
Nuper: & hanc, primus cum primis ipſe repertus
Nunc ego ſum, in patrias qui poſſum vertere voces.

Et Seneca, *Nondum ſunt*, inquit, *mille anni, ex quo initia ſapientiæ mota ſunt.* Multis ergo ſeculis humanum genus ſine ratione vixit. quod irridens Perſius, *Poſtquam*, inquit, *ſapere urbi cum pipere & palmis venit:* tanquam ſapientia cum ſaporis mercibus fuerit invecta. quæ ſi ſecundum hominis naturam eſt, cum homine ipſo cœperit, neceſſe eſt: ſi vero non eſt, nec capere quidem illam poſſet humana natura. Sed quia recepit, igitur, a principio fuiſſe ſapientiam, neceſſe eſt. ergo philoſophia, quia

non a principio fuit, non eſt eadem vera ſapientia. ſed videlicet Græci, qui ſacras veritatis literas non attigerant, quemadmodum depravata eſſet ſapientia, neſciverunt. Et ideo, cum vacare ſapientia humanam vitam putarent, philoſophiam commenti ſunt, id eſt, latentem atque ignotam ſibi veritatem diſſerendo eruere voluerunt. quod ſtudium, per ignorantiam veri, ſapientiam putaverunt.

XVII. Dixi de philoſophia ipſa, quam breviter poſui: nunc ad philoſophos veniamus, non ut cum iiſdem decertemus, qui ſtare non poſſunt; ſed ut eos fugientes atque dejectos noſtro campo inſequamur. Epicuri diſciplina multo celebrior ſemper fuit, quam ceterorum: non quia veri aliquid afferat; ſed quia multos populare nomen voluptatis invitat. Nemo enim non in vitia pronus eſt. Propterea, ut ad ſe multitudinem contrahat, appoſita ſingulis quibuſque moribus loquitur. Deſidioſum vetat literas diſcere; avarum populari largitione liberat; ignavum prohibet accedere ad rempublicam; pigrum exercere; timidum militare. irreligioſus audit, Deos nihil curare; inhumanus, & ſuis commodis ſerviens jubetur nihil cuiquam tribuere: omnia enim ſua cauſa facere ſapientem. fugienti turbam ſolitudo laudatur: qui nimium parcus eſt, diſcit aqua & polenta vitam poſſe tolerari: qui odit uxorem, huic enumerantur cælibatus bona: habenti malos liberos orbitas prædicatur: adverſus parentes impios, nullum eſſe vinculum naturæ: impatienti ac delicato, dolorem eſſe omnium malorum maximum, dicitur: forti, etiam

in tormentis beatum eſſe ſapientem. qui claritati, ac potentiæ ſtudet, huic præcipitur reges colere: qui moleſtiam ferre non poteſt, huic regiam fugere. Ita homo aſtutus ex variis diverſiſque moribus circulum cogit; & dum ſtudet placere omnibus, majore diſcordia ſecum ipſe pugnavit, quam inter ſe univerſi. Unde autem diſciplina ejus tota deſcendat, quam originem habeat, explicandum eſt. Videbat Epicurus, bonis adverſa ſemper accidere, paupertatem, labores, exſilia, carorum amiſſiones; malos contra, beatos eſſe, augeri potentia, honoribus affici: videbat innocentiam minus tutam; ſcelera impune committi: videbat, ſine delectu morum, ſine ordine ac diſcrimine annorum ſævire mortem; ſed alios ad ſenectutem pervenire, alios infantes rapi; alios jam robuſtos interire, alios in primo adoleſcentiæ flore immaturis funeribus exſtingui; in bellis potius meliores & vinci, & perire. maxime autem commovebat, homines inprimis religioſos gravioribus malis affici: iis autem, qui aut Deos omnino negligerent, aut non pie colerent, vel minora incommoda evenire, vel nulla: ipſa etiam ſæpe templa fulminibus conflagrare. Quod Lucretius queritur, cum dicit de Deo:

— — Tum fulmina mittat, & ædes
Ipſe ſuas diſturbet: & in deſerta recedens,
Sæviat, exercens telum: quod ſæpe nocentes
Præterit, exanimatque indignos, inque merentes.

Quod ſi vel exiguam veritatis auram colligere potuiſſet, nunquam diceret, ædes illum ſuas diſtur-

bare; cum ideo diſturbet, quod non ſunt ſuæ. Capitolium, quod eſt Romanæ urbis & religionis caput ſummum, non ſemel, ſed ſæpius fulmine ictum conflagravit. Homines autem ingenioſi quid de hoc exiſtimaverint, ex dicto Ciceronis apparet, qui ait: *divinitus exſtitiſſe illam flammam, non quæ terreſtre illud domicilium Jovis deleret; ſed quæ ſublimius magnificentiuſque depoſceret.* Qua de re etiam in libris conſulatus ſui eadem dixit, quæ Lucretius:

Nam pater altitonans, ſtellanti nixus Olympo,
Ipſe ſuas arces, atque inclita templa petivit,
Et Capitolinis injecit ſedibus ignes.

Pertinaci ergo ſtultitia non modo vim majeſtatemque veri Dei non intellexerunt, ſed etiam impietatem ſui erroris auxerunt, qui templum, cœleſti judicio ſæpe damnatum, reſtituere contra fas omne contenderint. Cum hæc igitur cogitaret Epicurus; earum rerum velut iniquitate inductus, (ſic enim cauſam rationemque ignoranti videbatur,) exiſtimavit, nullam eſſe providentiam: quod cum ſibi perſuaſiſſet, ſuſcepit etiam defendendum. Sic in errores inextricabiles ſe ipſe conjecit. Si enim providentia nulla eſt, quomodo tam ordinate, tam diſpoſite mundus effectus eſt? *Nulla*, inquit, *diſpoſitio eſt. multa enim facta ſunt aliter, quam fieri debuerunt.* Et invenit homo divinus, quæ reprehenderet. Quæ ſingula ſi vacaret refellere, facile oſtenderem, nec ſapientem hunc fuiſſe, nec ſanum. item, ſi nulla providentia eſt, quomodo animalium corpora tam providenter ordinata ſunt, ut ſingula quæ-

que membra mirabili ratione diſpoſita, ſua officia conſervent? *Nihil*, inquit, *in procreandis animalibus providentiæ ratio molita eſt. nam neque oculi facti ſunt ad videndum; neque aures ad audiendum; neque lingua ad loquendum; neque pedes ad ambulandum: quoniam prius hæc nata ſunt, quam eſſet, loqui, audire, videre, ambulare.* Itaque non hæc ad uſum nata ſunt, ſed uſus ex illis natus eſt. Si nulla providentia eſt; cur imbres cadunt, fruges oriuntur, arbuſta frondeſcunt? *Non*, inquit, *ſemper animantium cauſa iſta fiunt, quoniam providentiæ nihil proſunt: ſed omnia ſua ſponte fieri neceſſe eſt.* Unde ergo naſcuntur, aut quomodo fiunt omnia, quæ geruntur? *Non eſt*, inquit, *providentiæ opus. ſunt enim ſemina per inane volitantia; quibus inter ſe temere conglobatis, univerſa gignuntur atque concreſcunt.* Cur igitur illa non ſentimus, aut cernimus? *Quia nec colorem habent*, inquit, *nec calorem ullum, nec odorem; ſaporis quoque, & humoris expertia ſunt, & tam minuta, ut ſecari ac dividi nequeant.* Sic eum, quia principio falſum ſuſceperat, conſequentium rerum neceſſitas ad deliramenta perduxit. Ubi enim ſunt, aut unde iſta corpuſcula? cur illa nemo præter unum Leucippum ſomniavit? a quo Democritus eruditus hereditatem ſtultitiæ reliquit Epicuro. Quæ ſi ſunt corpuſcula, & quidem ſolida, ut dicunt; ſub oculos certe venire poſſunt. Si eadem eſt natura omnium, quomodo res varias efficiunt? *Vario*, inquit, *ordine ac poſitione conveniunt, ſicut literæ: quæ cum ſint paucæ, varie tamen collocatæ, innumerabilia verba conficiunt.* At literæ varias for-

mas habent. *Ita*, inquit, *& hæc ipſa primordia. nam ſunt aſpera, ſunt hamata, ſunt levia.* Secari ergo & dividi poſſunt, ſi aliquid ineſt illis, quod emineat. Si autem levia ſunt, & hamis indigent; cohærere non poſſunt. Hamata igitur eſſe oportet, ut poſſint invicem concatenari. Cum vero tam minuta eſſe dicantur, ut nulla ferri acie diſſici valeant; quomodo hamos, aut angulos habent? quos, quia exſtant, neceſſe eſt poſſe divelli. Deinde quo fœdere inter ſe, qua mente conveniunt, ut ex his aliquid conſtruatur, ſi ſenſu carent, nec coire tam diſpoſite poſſunt? quia non poteſt quidquam rationale perficere, niſi ratio. Quam multis coargui hæc vanitas poteſt! ſed properat oratio. Hic eſt ille,

Qui genus humanum ingenio ſuperavit, & omnes
Reſtinxit ſtellas, exortus, uti ætherius ſol.

quos equidem verſus nunquam ſine riſu legere poſſum. Non enim de Socrate, aut Platone hoc ſaltem dicebat, qui velut reges habentur philoſophorum: ſed de homine, quo ſano & vigente nullus æger ineptius deliravit. Itaque poeta inaniſſimus leonis laudibus murem non ornavit, ſed obruit & obtrivit. At idem nos metu liberat mortis, de qua hæc ipſius verba ſunt expreſſa: *Quando nos ſumus, mors non eſt: quando mors eſt, nos non ſumus. mors ergo nihil ad nos.* Quam argute nos fefellit! quaſi vero tranſacta mors timeatur, qua jam ſenſus ereptus eſt; ac non ipſum mori, quo ſenſus eripitur. eſt enim tempus aliquod, quo & nos jam non ſu-

mus, & mors tamen nondum eſt. idque ipſum videtur miſerum eſſe, cum & mors eſſe incipit, & nos eſſe deſinimus. Nec fruſtra dictum eſt, MORS MISERA NON EST, ADITUS AD MORTEM EST MISER, hoc eſt, morbo tabeſcere, ictum perpeti, ferrum corpore excipere, ardere igni, dentibus beſtiarum laniari. Hæc ſunt, quæ timentur; non quia mortem afferant, ſed quia dolorem magnum. Quin potius effice, ne dolor malum ſit. *Omnium*, inquit, *malorum maximum eſt.* Quid ergo? non poſſum non timere, ſi id, quod mortem antecedit, aut efficit, malum eſt? Quid? quod totum illud argumentum falſum eſt, quia non intereunt animæ. *Vero*, inquit: *nam quod cum corpore naſcitur, cum corpore intereat, neceſſe eſt.* Jam ſuperius dixi, differre me hunc locum melius, & operi ultimo reſervare, ut hanc Epicuri perſuaſionem, ſive illa Democriti, ſive Dicæarchi fuit, & argumentis, & divinis teſtimoniis redarguam. Verum ille fortaſſe impunitatem vitiis ſuis ſpopondit. fuit enim turpiſſimæ voluptatis aſſertor, cujus capiendæ cauſa naſci hominem putavit. Quis, cum hoc affirmari audiat, vitiis & ſceleribus abſtineat? nam ſi perituræ ſunt animæ; appetamus divitias, ut omnes ſuavitates capere poſſimus. quæ ſi nobis deſunt, ab iis, qui habent, auferamus clam, dolo, vi. Eo magis, ſi humanas res Deus nullus curat, quandocunque ſpes impunitatis arriſerit, rapiamus, necemus. Sapientis eſt enim malefacere, ſi & utile ſit, & tutum; quoniam ſi quis in cœlo Deus eſt, non iraſcitur cuiquam. Æque ſtulti eſt, benefacere; quia

ſicut ira non commovetur, ita nec gratia tangitur. Voluptatibus igitur, quoquo modo poſſumus, ſerviamus. Brevi enim tempore nulli erimus omnino. Ergo nullum diem, nullum denique temporis punctum fluere nobis ſine voluptate patiamur, ne, quia ipſi quandoque perituri ſumus, id ipſum, quod viximus, pereat. Hoc ille tametſi non dicit verbo, re tamen ipſa docet. nam cum diſputat, omnia ſapientem ſua cauſa facere, ad utilitatem ſuam refert omnia, quæ agit. Ita, qui audit hæc flagitia, nec boni quidquam faciendum putabit, quoniam bene facere ad utilitatem ſpectat alienam: nec a ſcelere abſtinendum, quia maleficio præda conjuncta eſt. Archipirata quiſquam, vel latronum ductor, ſi ſuos ad graſſandum cohortetur, quo alio ſermone uti poteſt, quam ut eadem dicat, quæ dicit Epicurus? Deos nihil curare; non ira, non gratia tangi: inferorum pœnas non eſſe metuendas, quod animæ poſt mortem occidant, nec ulli omnino ſint inferi: voluptatem eſſe maximum bonum: nullam eſſe humanam ſocietatem: ſibi quemque conſulere: neminem eſſe, qui alterum diligat, niſi ſua cauſa: mortem non eſſe metuendam forti viro, nec ullum dolorem, qui, etiam ſi torqueatur, ſi uratur, nihil ſe curare dicat. Eſt plane, cur quiſquam putet, hanc vocem viri eſſe ſapientis, quæ poteſt latronibus aptiſſime commodari?

XVIII. Alii autem contraria his diſſerunt, ſupereſſe animas poſt mortem. & hi ſunt maxime Pythagorici, ac Stoici: quibus etſi ignoſcendum eſt, quia verum ſentiunt; non poſſum tamen non

reprehendere eos, quia non ſcientia, ſed caſu inciderunt in veritatem. itaque in eo ipſo, quod recte ſentiebant, aliquid errarunt. Nam cum timerent argumentum illud, quo colligitur, neceſſe eſſe, ut occidant animæ cum corporibus, quia cum corporibus naſcuntur; dixerunt non naſci animas, ſed inſinuari potius in corpora, & de aliis in alia migrare. Nec putaverunt aliter fieri poſſe, ut ſuperſint animæ poſt corpora, niſi videantur fuiſſe ante corpora. Par igitur, ac prope ſimilis error eſt partis utriuſque. Sed hæc in præterito falſa eſt, illa in futuro. Nemo enim vidit, quod eſt veriſſimum, & naſci animas, & non occidere: quia, cur id fieret, aut quæ ratio eſſet, homines neſcierunt. Multi ergo ex iis, quia æternas eſſe animas ſuſpicabantur, tanquam in cœlum migraturi eſſent, ſibi ipſi manus intulerunt, ut Cleanthes, ut Chryſippus, ut Zenon, ut Empedocles, qui ſe in ardentis Ætnæ ſpecum intempeſta nocte dejecit, ut, cum repente non apparuiſſet, abiſſe ad Deos crederetur: & ex Romanis Cato, qui fuit in omni ſua vita Stoicæ vanitatis imitator. Nam Democritus in alia fuit perſuaſione. ſed tamen

ſponte ſua leto caput obvius obtulit ipſe:

quo nihil ſceleratius fieri poteſt. Nam ſi homicida nefarius eſt, quia hominis exſtinctor eſt; eidem ſceleri obſtrictus eſt, qui ſe necat, quia hominem necat. Immo vero majus eſſe id facinus exiſtimandum eſt, cujus ultio Deo ſoli ſubjacet. nam ſicut in hanc vitam non noſtra ſponte venimus, ita rur-

ſus ex hoc domicilio corporis, quod tuendum nobis aſſignatum eſt, ejuſdem juſſu recedendum eſt, qui nos in hoc corpus induxit, tamdiu habitaturos, donec jubeat emitti. & ſi vis aliqua inferatur, æqua mente patiendum eſt; cum exſtincta innocentis anima, inulta eſſe non poſſit, habeamuſque judicem magnum, cui ſoli vindicta in integro ſemper eſt. Homicidæ igitur illi omnes philoſophi, & ipſe Romanæ ſapientiæ princeps Cato: qui ante, quam ſe occideret, perlegiſſe Platonis librum dicitur, qui eſt ſcriptus de æternitate animarum; & ad ſummum nefas philoſophi auctoritate compulſus eſt. & hic tamen aliquam moriendi cauſam videtur habuiſſe odium ſervitutis. Quid Ambraciotes ille? qui, cum eundem librum perlegiſſet, præcipitem ſe dedit, nullam aliam ob cauſam, niſi quod Platoni credidit. Exſecrabilis prorſus ac fugienda doctrina, ſi abigit homines a vita. Quod ſi ſciſſet Plato, atque docuiſſet, a quo, & quomodo, & quibus, & quæ ob facta, & quo tempore immortalitas tribuatur; nec Cleombrotum impegiſſet in mortem voluntariam, nec Catonem; ſed eos ad vitam & juſtitiam potius erudiſſet. Nam Cato videtur mihi cauſam quæſiſſe moriendi, non tam ut Cæſarem fugeret, quam ut Stoicorum decretis obtemperaret, quos ſectabatur; nomenque ſuum grandi aliquo facinore clarificaret. cui quid mali accidere potuerit, ſi viveret, non invenio. Cajus enim Cæſar, ut clemens erat, nihil aliud efficere volebat, etiam in ipſo belli civilis ardore, quam ut bene mereri de republica videretur, duo-

bus optimis civibus, Cicerone & Catone, ſervatis. Sed redeamus ad eos, qui mortem pro bono laudant. De vita quereris: quaſi vixeris, aut unquam tibi ratio conſtiterit, cur omnino ſis natus. Nonne igitur tibi verus ille & communis omnium pater Terentianum illud jure increpaverit? *Prius diſce, quid ſit vivere. ſi diſplicebit vita, tum iſtoc utitor.* Indignaris, te malis eſſe ſubjectum: quaſi quidquam merearis boni, qui patrem, qui dominum, qui regem tuum neſcis: qui quamvis clariſſimam lucem intuearis oculis, mente tamen cæcus es, & in profundis ignorantiæ tenebris jaces. quæ ignorantia effecit, ut quoſdam dicere non puderet, idcirco nos eſſe natos, ut ſcelerum pœnas lueremus: quo quid delirius dici poſſit, non video. Ubi enim, vel quæ ſcelera potuimus admittere, qui omnino non fuimus? niſi forte credemus inepto illi ſeni, qui ſe in priori vita Euphorbum fuiſſe mentitus eſt. Hic, credo, quod erat ignobili genere natus, familiam ſibi ex Homeri carminibus adoptavit. O miram & ſingularem Pythagoræ memoriam! o miſeram oblivionem noſtrûm omnium, qui neſciamus, quid ante fuerimus! Sed fortaſſe vel errore aliquo, vel gratia ſit effectum, ut ille ſolus lethæum gurgitem non attigerit, nec oblivionis aquam guſtaverit. videlicet ſenex vanus, ſicut otioſæ aniculæ ſolent, fabulas tanquam infantibus credulis finxit. Quod ſi bene ſenſiſſet de iis, quibus hæc locutus eſt; ſi homines eos exiſtimaſſet; nunquam ſibi tam petulanter mentiendi licentiam vindicaſſet. ſed deridenda eſt hominis leviſſimi vanitas.

Quid Ciceroni faciemus? qui cum in principio Conſolationis ſuæ dixiſſet, *luendorum ſcelerum cauſa naſci homines;* iteravit id ipſum poſtea, quaſi objurgans eum, qui vitam pœnam non eſſe putet. recte ergo profatus eſt, errore ac miſerabili veritatis ignorantia ſe teneri.

XIX. At illi, qui de mortis bono diſputant, quia nihil veri ſciunt, ſic argumentantur: Si nihil eſt poſt mortem, non eſt malum mors; aufert enim ſenſum mali. Si autem ſuperſunt animæ, eſt etiam bonum, quia immortalitas ſequitur. Quam ſententiam Cicero de Legibus ſic explicavit: *Gratulamurque nobis, quoniam mors aut meliorem, quam qui eſt in vita, aut certe non deteriorem allatura eſt ſtatum. nam ſine corpore animo vigente, divina vita eſt; ſenſu carente, nihil profecto eſt mali.* Argute, ut ſibi videbatur, quaſi nihil eſſe aliud poſſit. atqui utrumque hoc falſum eſt. Docent enim divinæ literæ, non exſtingui animas, ſed aut pro juſtitia præmio affici, aut pœna pro ſceleribus ſempiterna. Nec enim fas eſt, aut eum, qui ſceleratus in vita feliciter fuerit, effugere, quod meretur; aut eum, qui ob juſtitiam miſerrimus fuerit, ſua mercede fraudari. Quod adeo verum eſt, ut idem Tullius in Conſolatione, non eaſdem ſedes incolere juſtos atque impios, prædicaverit. *Nec enim omnibus,* inquit, *iidem illi ſapientes arbitrati ſunt eundem curſum in cœlum patere: nam vitiis & ſceleribus contaminatos deprimi in tenebras, atque in cœno jacere docuerunt; caſtos autem animos, puros, integros, incorruptos, bonis etiam ſtudiis atque artibus expolitos, le-*

vi quodam & facili lapſu ad Deos, id eſt, ad naturam ſui ſimilem, pervolare. Quæ ſententia ſuperiori illi argumento repugnat. Illud enim ſic aſſumtum eſt, tanquam neceſſe ſit, omnem hominem natum immortalitate donari. Quod igitur erit diſcrimen virtutis ac ſceleris, ſi nihil intereſt, utrumne Ariſtides ſit aliquis, an Phalaris? utrum Cato, an Catilina? Sed hanc repugnantiam rerum ſententiarumque non ſentit, niſi qui tenet veritatem. Si quis igitur nos roget, utrumne bonum ſit mors, an malum? reſpondebimus, qualitatem ejus ex vitæ ratione pendere. Nam ſicut vita ipſa bonum eſt, ſi cum virtute vivatur; malum, ſi cum ſcelere: ſic & mors ex præteritis vitæ actibus ponderanda eſt. Ita ſit, ut ſi vita in Dei religione tranſacta ſit, mors malum non ſit; quia translatio eſt ad immortalitatem: ſin aliter, malum ſit, neceſſe eſt; quoniam ad æterna, ut dixi, ſupplicia tranſmittit. Quid ergo dicemus, niſi errare illos, qui aut mortem appetunt, tanquam bonum; aut vitam fugiunt, tanquam malum? niſi quod ſunt iniquiſſimi, qui pauciora mala non penſant bonis pluribus. Nam cum omnem vitam per exquiſitas & varias traducant voluptates, mori cupiunt, ſi quid forte his amaritudinis ſupervenit: & ſic habent, tanquam illis nunquam fuerit bene, ſi aliquando fuerit male. Damnant igitur vitam omnem, plenamque nihil aliud, quam malis, opinantur. Hinc nata eſt inepta illa ſententia, hanc eſſe mortem, quam nos vitam putemus; illam vitam, quam nos pro morte timeamus: ita primum bonum eſſe, non naſci; ſecun-

dum, citius mori. Quæ, ut majoris ſit auctoritatis, Sileno attribuitur. Cicero in Conſolatione, *Non naſci*, inquit, *longe optimum, nec in hos ſcopulos incidere vitæ: proximum autem, ſi natus ſis, quamprimum mori, & tanquam ex incendio effugere violentiam fortunæ.* Credidiſſe illum vaniſſimo dicto exinde apparet, quod adjecit aliquid de ſuo, ut ornaret. Quæro igitur, cui eſſe optimum putet non naſci, cum ſit nullus omnino, qui ſentiat. nam ut bonum ſit aliquid, aut malum, ſenſus efficit. Deinde cur omnem vitam nihil aliud eſſe, quam ſcopulos & incendium putaverit; quaſi aut in noſtra fuerit poteſtate, ne naſceremur; aut vitam nobis fortuna tribuat, non Deus; aut vivendi ratio quidquam ſimile incendio habere videatur. Non diſſimile Platonis illud eſt, quod ajebat, ſe gratias agere naturæ: primum, quod homo natus eſſet, potius quam mutum animal: deinde, quod mas potius, quam femina: quod Græcus, quam barbarus: poſtremo, quod Athenienſis, & quod temporibus Socratis. Dici non poteſt, quantam mentibus cæcitatem, quantoſque pariat errores ignoratio veritatis. Ego plane contenderim, nunquam quidquam dictum eſſe in rebus humanis delirius. quaſi vero ſi aut barbarus, aut mulier, aut aſinus denique natus eſſet, idem ipſe Plato eſſet, ac non ipſum illud, quod natus fuiſſet. Sed videlicet Pythagoræ credidit, qui, ut vetaret homines animalibus veſci, dixit, animas de corporibus in aliorum animalium corpora commeare. quod & vanum, & impoſſibile eſt: vanum, quia

neceſſe non fuit, veteres animas in nova corpora inducere; cum idem artifex, qui primas aliquando fecerat, potuerit ſemper novas facere: impoſſibile, quia rectæ rationis anima tam immutare naturam ſtatus ſui non poteſt, quam ignis aut deorſum niti, aut in tranſverſum, fulminis modo, flammam ſuam fundere. Exiſtimavit igitur homo ſapiens, potuiſſe fieri, ut anima, quæ tunc erat in Platone, in aliquod mutum animal includeretur; eſſetque humano ſenſu prædita, ut intelligeret ac doleret, incongruenti ſe corpore oneratam. Quanto ſanius faceret, ſi gratias agere ſe diceret, quod ingenioſus, quod docilis natus eſſet, quod in iis opibus, ut liberaliter erudiretur. Nam quod Athenis natus eſt, quid in eo beneficii fuit? An non plurimi exſtiterunt in aliis civitatibus excellenti ingenio atque doctrina viri, qui meliores ſinguli, quam omnes Athenienſes fuerunt? Quanta hominum millia fuiſſe credamus, qui & Athenis nati, & temporibus Socratis, indocti tamen ac ſtulti fuerunt? non enim aut parietes, aut locus, in quo quiſque eſt effuſus ex utero, conciliat homini ſapientiam. Quid vero attinuit, Socratis ſe temporibus natum gratulari? num Socrates ingenia diſcentibus potuit commodare? Non venit in mentem Platoni, Alcibiadem quoque & Critiam ejuſdem Socratis aſſiduos auditores fuiſſe, quorum alter hoſtis patriæ acerrimus fuit, alter crudeliſſimus omnium tyrannorum.

XX. Videamus nunc, quid in Socrate ipſo tam magnum fuerit, ut homo ſapiens merito gratias

ageret, illius ſe temporibus eſſe natum. Non infitior, fuiſſe illum paulo cordatiorem, quam ceteros, qui naturam rerum putaverunt ingenio poſſe comprehendi. in quo illos non excordes tantum fuiſſe arbitror, ſed etiam impios; quod in ſecreta cœleſtis illius providentiæ curioſos oculos voluerint immittere. Romæ, & in pleriſque urbibus ſcimus eſſe quædam ſacra, quæ aſpici a viris nefas habeatur. Abſtinent igitur aſpectu, quibus contaminare illa non licet: & ſi forte vel errore, vel caſu quopiam vir aſpexerit; primo pœna ejus, deinde inſtauratione ſacrificii ſcelus expiatur. Quid his facias, qui inconceſſa ſcrutari volunt? nimirum multo ſceleratiores, qui arcana mundi & hoc cœleſte templum profanare impiis diſputationibus quærunt, quam qui ædem Veſtæ, aut Bonæ Deæ, aut Cereris intraverint. Quæ penetralia, quamvis adire viris non liceat, tamen a viris fabricata ſunt. Hi vero non tantum impietatis crimen effugiunt, ſed, quod eſt multo indignius, eloquentiæ famam & ingenii gloriam conſequuntur. Quid, ſi aliquid inveſtigare poſſent? Sunt enim tam ſtulti in aſſeverando, quam improbi in quærendo; cum neque invenire quidquam poſſint, nec defendere, etiamſi invenerint. Nam ſi verum vel fortuito viderint, quod ſæpius contingit; committunt, ut ab aliis id pro falſo refellatur. non enim deſcendit aliquis de cœlo, qui ſententiam de ſingulorum opinionibus ferat. Quapropter nemo dubitaverit, eos, qui iſta conquirant, ſtultos, ineptos, inſanos eſſe. Aliquid ergo Socrates habuit cordis humani, qui, cum intelligeret, hoc

non poſſe inveniri, ab ejuſmodi quæſtionibus ſe removit. vereorque, ne in eo ſolo. multa enim ſunt ejus non modo laude indigna, ſed etiam reprehenſione digniſſima, in quibus fuit ſuorum ſimillimus. Ex his unum eligam, quod ab omnibus ſit probatum. celebre hoc proverbium Socrates habuit: QUOD SUPRA NOS, NIHIL AD NOS. Procumbamus igitur in terram, & manus nobis ad præclara opera datas convertamus in pedes. Nihil ad nos cœlum, ad cujus contemplationem ſumus excitati, nihil denique lux ipſa pertineat. certe victus noſtri cauſa de cœlo eſt. Quod ſi hoc ſenſit, non eſſe de rebus cœleſtibus diſputandum; ne illorum quidem rationem poterat comprehendere, quæ ſub pedibus habebat. Quid ergo? num erravit in verbis? Veriſimile non eſt: ſed nimirum id ſenſit, quod locutus eſt, religioni minime ſerviendum. quod ſi aperte diceret, nemo pateretur. Quis enim non ſentiat, hunc mundum tam mirabili ratione perfectum, aliqua providentia gubernari? quandoquidem nihil eſt, quod poſſit ſine ullo moderatore conſiſtere. Sic domus ab habitatore deſerta dilabitur, navis ſine gubernatore abit peſſum, & corpus relictum ab anima diffluit: nedum putemus, tantam illam molem aut conſtrui ſine artifice, aut ſtare tamdiu ſine rectore potuiſſe. Quod ſi publicas illas religiones voluit evertere, non improbo; quin etiam laudabo, ſi ipſe, quod eſt melius, invenerit. Verum idem per canem & anſerem dejerabat. O hominem ſcurram, (ut ait Zeno Epicureus) ineptum, perditum, deſperatum, ſi cavillari voluit religionem;

dementem, ſi hoc ſerio fecit, ut animal turpiſſimum pro Deo haberet! Quis jam ſuperſtitiones Ægyptiorum audeat reprehendere, quas Socrates Athenis auctoritate confirmavit ſua? Illud vero nonne ſummæ vanitatis, quod ante mortem familiares ſuos rogavit, ut Æſculapio gallum, quem voverat, proſecrarent? Timuit videlicet, ne apud Rhadamanthum recuperatorem, voti reus fieret ab Aſclepio. Dementiſſimum hominem putarem, ſi morbo affectus periſſet. Cum vero hoc ſanus fecerit, eſt ipſe inſanus, qui eum putet fuiſſe ſapientem. En, cujus temporibus natum eſſe ſe, homo ſapiens gratulatur.

XXI. Videamus tamen, quid illum Socrates docuerit: qui, cum totam Phyſicam repudiaſſet, eo ſe contulit, ut de virtute atque officio quæreret. itaque non dubito, quin auditores ſuos juſtitiæ præceptis erudierit. Docente igitur Socrate, non fugit Platonem, juſtitiæ vim in æquitate conſiſtere, ſiquidem omnes pari conditione naſcuntur. Ergo nihil, inquit, privati ac proprii habeant; ſed, ut pares eſſe poſſint, quod juſtitiæ ratio deſiderat, omnia in commune poſſideant. Ferri hoc poteſt, quamdiu de pecunia dici videtur. quod ipſum, quam impoſſibile ſit, & quam injuſtum, poteram multis rebus oſtendere. Concedamus tamen, ut poſſit fieri. omnes enim ſapientes erunt, & pecuniam contemnent. Quo ergo illum communitas iſta perduxit? matrimonia quoque, inquit, communia eſſe debebunt: ſcilicet ut ad eandem mulierem multi viri, tanquam canes, confluant, & is utique obtineat, qui viribus vicerit: aut, ſi patientes ſunt, ut philoſo-

phi, exſpectent, ut vicibus tanquam lupanar obeant. O miram Platonis æquitatem! Ubi eſt igitur virtus caſtitatis? ubi fides conjugalis? quæ ſi tollas, omnis juſtitia ſublata eſt. At idem dixit, beatas civitates futuras fuiſſe, ſi aut philoſophi regnarent, aut reges philoſopharentur. Huic vero tam juſto, tam æquo viro regnum dares, qui aliis abſtuliſſet ſua, aliis condonaſſet aliena; proſtituiſſet pudicitiam feminarum: quæ nullus unquam non modo rex, ſed ne tyrannus quidem fecit? Quam vero intulit rationem turpiſſimi hujus conſilii? Sic, inquit, civitas concors erit, & mutui amoris conſtricta vinculis, ſi omnes omnium fuerint & mariti, & patres, & uxores, & liberi. Quæ iſta confuſio generis humani eſt? quomodo ſervari poteſt caritas, ubi nihil eſt certum, quod ametur? quis aut vir mulierem, aut mulier virum diliget, niſi habitaverint ſemper una? niſi devota mens, & ſervata invicem fides individuam fecerit caritatem? quæ virtus in illa promiſcua voluptate locum non habet. Item ſi omnes omnium liberi ſint, quis amare filios, tanquam ſuos, poterit, cum ſuos eſſe aut ignoret, aut dubitet? quis honorem tanquam patri deferet, cum, unde natus ſit, neſciat? Ex quo fit, ut non tantum alienum pro patre habeat, ſed etiam patrem pro alieno. Quid? quod uxor poteſt eſſe communis, filius non poteſt? quem concipi non niſi ex uno neceſſe eſt. Perit ergo illi uni communitas, ipſa reclamante natura. Supereſt, ut tantummodo concordiæ cauſa uxores velit eſſe communes. At nulla vehementior diſcordiarum cauſa eſt, quam unius feminæ a multis

maribus appetitio. In quo Plato, ſi ratione non potuit, exemplis certe potuit admoneri & mutorum animalium, quæ ob hoc vel acerrime pugnant, & hominum, qui ſemper ob eam rem graviſſima inter ſe bella geſſerunt.

XXII. Reſtat, ut communio iſta nihil aliud habeat, præter adulteria & libidines, propter quas funditus eruendas, virtus eſt vel maxime neceſſaria. Itaque non invenit concordiam, quam quærebat; quia non videbat, unde oriatur. nam juſtitia in extra poſitis nihil momenti habet, ne in corpore quidem, ſed tota in hominis mente verſatur. Qui ergo vult homines adæquare, non matrimonia, non opes ſubtrahere debet, ſed arrogantiam, ſuperbiam, tumorem, ut illi potentes & elati pares eſſe ſe etiam mendiciſſimis ſciant. Detracta enim divitibus inſolentia & iniquitate, nihil intererit, utrumne alii divites, alii pauperes ſint, cum animi pares ſint, quod efficere nulla res alia præter religionem Dei poteſt. Putavit igitur, ſe inveniſſe juſtitiam, cum eam prorſus everterit; quia non rerum fragilium, ſed mentium debet eſſe communitas. Nam ſi juſtitia virtutum omnium mater eſt; cum illæ ſingulæ tolluntur, ipſa ſubvertitur. Tulit autem Plato ante omnia frugalitatem, quæ utique nulla eſt, ubi proprii nihil habeatur: tulit abſtinentiam, ſiquidem nihil fuerit, quo abſtineatur, alienum: tulit temperantiam, tulit caſtitatem, quæ virtutes in utroque ſexu maximæ ſunt: tulit verecundiam, pudorem, & modeſtiam, ſi honeſta & legitima eſſe incipiunt, quæ ſolent flagitioſa & turpia judicari. Sic virtutem dum vult omni-

bus dare, omnibus ademit. Nam rerum proprietas, & vitiorum & virtutum materiam continet; communitas autem nihil aliud, quam vitiorum licentiam. Nam viri, qui multas mulieres habent, nihil aliud dici poſſunt, quam luxurioſi ac nepotes. Item mulieres, quæ a multis habentur, non utique adulteræ, quia certum matrimonium nullum eſt; ſed proſtitutæ ac meretrices ſint, neceſſe eſt. Redegit ergo humanam vitam ad ſimilitudinem, non dico mutorum, ſed pecudum ac belluarum. nam volucres pæne omnes faciunt matrimonia; & paria junguntur, & nidos ſuos tanquam geniales toros concordi mente defendunt; & fœtus ſuos, quia certi ſunt, amant; &, ſi alienos objeceris, abigunt. At homo ſapiens, contra morem hominum, contraque naturam, ſtultiora ſibi, quæ imitaretur, elegit: & quoniam videbat in ceteris animalibus officia marium feminarumque non eſſe diviſa, exiſtimavit, oportere etiam mulieres militare, & conſiliis publicis intereſſe, & magiſtratus gerere, & imperia ſuſcipere. itaque his arma & equos aſſignavit: conſequens eſt, ut lanam & telam viris, & infantium geſtationes. Nec vidit impoſſibilia eſſe, quæ diceret; ex eo, quod adhuc in orbe terræ, neque tam ſtulta, neque tam vana ulla gens exſtiterit, quæ hoc modo viveret.

XXIII. Cum igitur in tanta vanitate ipſi philoſophorum principes deprehendantur, quid illos minores putabimus, qui nunquam ſibi tam ſapientes videri ſolent, quam cum pecuniæ contemtu gloriantur? Fortis animus! Sed exſpecto, quid faciant, & quo ille contemtus evadat. Tradita ſibi

a parentibus patrimonia, tanquam malum fugiunt, ac deſerunt. Et ne in tempeſtate naufragium faciant, in tranquillo ſe ultro præcipitant; non virtute, ſed perverſo metu fortes; ſicut illi, qui, cum timent, ne ab hoſte jugulentur, ipſi ſe jugulant, ut mortem morte devitent. Sic iſti, unde poſſent gloriam liberalitatis acquirere, ſine honore, ſine gratia perdunt. Laudatur Democritus, quod agros ſuos reliquerit, eoſque paſcua publica fieri paſſus ſit. Probarem, ſi donaſſet. Nihil autem ſapienter fit, quod, ſi ab omnibus fiat, inutile eſt ac malum. Sed hæc negligentia tolerabilis. Quid ille, qui patrimonium in nummos redactum effudit in mare? Ego dubito, utrumne ſanus, an demens fuerit. *Abite*, inquit, *in profundum malæ cupiditates; ego vos mergam, ne ipſe mergar a vobis.* Si tantus pecuniæ contemtus eſt; fac illam beneficium, fac humanitatem, largire pauperibus. poteſt hoc, quod perditurus es, multis ſuccurrere, ne fame, aut ſiti, aut nuditate moriantur. Imitare inſaniam ſaltem furoremque Tuditani: ſparge populo diripienda. Potes & pecuniam effugere, & tamen bene collocare; quia ſalvum eſt, quidquid pluribus profuit. Zenonis autem paria peccata quis probat? Sed omittamus id, quod eſt ab omnibus ſemper irriſum. Illud ſatis eſt ad coarguendum furioſi hominis errorem, quod inter vitia & morbos miſericordiam ponit. Adimit nobis affectum, quo ratio humanæ vitæ pæne omnis continetur. Cum enim natura hominis imbecillior ſit, quam ceterorum animalium, quæ vel ad perferendam vim temporum, vel ad incurſio-

nes a ſuis corporibus arcendas, naturalibus munimentis providentia cœleſtis armavit; homini autem quia nihil iſtorum datum eſt, accepit pro iſtis omnibus miſerationis affectum, qui plane vocatur humanitas, qua noſmet invicem tueremur. Nam ſi homo ad conſpectum alterius hominis efferaretur, quod facere videmus animantes, quarum natura ſolivaga eſt; nulla eſſet hominum ſocietas, nulla urbium condendarum vel cura, vel ratio. ſic ne vita quidem ſatis tuta, cum & ceteris animalibus expoſita eſſet imbecillitas hominum, & ipſi inter ſemetipſos belluarum more ſævirent. Non minor in aliis dementia. Quid enim dici poteſt de illo, qui nigram dixit eſſe nivem? quam conſequens erat, ut etiam picem albam eſſe diceret! Hic eſt ille, qui ſe idcirco natum eſſe dicebat, ut cœlum ac ſolem videret, qui in terra nihil videbat ſole lucente. Xenophanes dicentibus mathematicis, orbem lunæ duodeviginti partibus majorem eſſe, quam terram, ſtultiſſime credidit. & quod huic levitati fuit conſentaneum, dixit, intra concavum lunæ ſinum eſſe aliam terram: & ibi aliud genus hominum ſimili modo vivere, quo nos in hac terra vivimus. Habent igitur illi lunatici homines alteram lunam, quæ illis nocturnum lumen exhibeat, ſicut hæc exhibet nobis: & fortaſſe noſter hic orbis alterius inferioris terræ luna ſit. Fuiſſe Seneca inter Stoicos ait, qui deliberaret, utrumne ſoli quoque ſuos populos daret; inepte ſcilicet, qui dubitaverit. Quid enim perderet, ſi dediſſet? ſed, credo, calor deterrebat, ne tantam

multitudinem periculo committeret, ne ſi æſtu nimio periſſent, ipſius culpa eveniſſe tanta calamitas diceretur.

XXIV. Quid illi, qui eſſe contrarios veſtigiis noſtris antipodas putant, num aliquid loquuntur? aut eſt quiſquam tam ineptus, qui credat eſſe homines, quorum veſtigia ſint ſuperiora, quam capita? aut ibi, quæ apud nos jacent, inverſa pendere? fruges & arbores deorſum verſus creſcere? pluvias, & nives, & grandines ſurſum verſus cadere in terram? Et miratur aliquis hortos penſiles inter ſeptem mira narrari, cum philoſophi & agros, & maria, & urbes, & montes penſiles faciant? Hujus quoque erroris aperienda nobis origo eſt. Nam ſemper eodem modo falluntur. Cum enim falſum aliquid in principio ſumſerint, veri ſimilitudine inducti; neceſſe eſt, eos in ea, quæ conſequuntur, incurrere. Sic incidunt in multa ridicula, quia neceſſe eſt falſa eſſe, quæ rebus falſis congruunt. Cum autem primis habuerint fidem, qualia ſint ea, quæ ſequuntur, non circumſpiciunt, ſed defendunt omni modo; cum debeant prima illa, utrumne vera ſint, an falſa, ex conſequentibus judicare. Quæ igitur illos ad antipodas ratio perduxit? videbant ſiderum curſus in occaſum meantium, ſolem atque lunam in eandem partem ſemper occidere, atque oriri ſemper ab eadem. Cum autem non perſpicerent, quæ machinatio curſus eorum temperaret, nec quomodo ab occaſu ad orientem remearent; cœlum autem ipſum in omnes partes putarent eſſe devexum, quod ſic

videri, propter immenſam latitudinem neceſſe eſt; exiſtimaverunt, rotundum eſſe mundum, ſicut pilam, & ex motu ſiderum opinati ſunt, cœlum volvi: ſic aſtra ſolemque, cum occiderint, volubilitate ipſa mundi ad ortum referri. Itaque & æreos orbes fabricati ſunt, quaſi ad figuram mundi; eoſque cælarunt portentoſis quibuſdam ſimulacris, quæ aſtra eſſe dicerent. Hanc igitur cœli rotunditatem illud ſequebatur, ut terra in medio ſinu ejus eſſet incluſa. quod ſi ita eſſet, etiam ipſam terram globo ſimilem. neque enim fieri poſſet, ut non eſſet rotundum, quod rotundo concluſum teneretur. Si autem rotunda etiam terra eſſet, neceſſe eſſe, ut in omnes cœli partes eandem faciem gerat, id eſt, montes erigat, campos tendat, maria conſternat. Quod ſi eſſet, etiam ſequebatur illud extremum, ut nulla ſit pars terræ, quæ non ab hominibus ceteriſque animalibus incolatur. Sic pendulos iſtos antipodas cœli rotunditas adinvenit. Quod ſi quæras ab iis, qui hæc portenta defendunt: quomodo ergo non cadunt omnia in inferiorem illam cœli partem? hanc reſpondent rerum eſſe naturam, ut pondera in medium ferantur, & ad medium connexa ſint omnia, ſicut radios videmus in rota; quæ autem levia ſunt, ut nebula, fumus, ignis, a medio deferantur, ut cœlum petant. Quid dicam de iis, neſcio, qui, cum ſemel aberraverint, conſtanter in ſtultitia perſeverant, & vanis vana defendunt; niſi quod eos interdum puto aut joci cauſa philoſophari, aut prudentes & ſcios mendacia defendenda ſuſcipere, quaſi ut ingenia ſua in malis rebus exer-

ceant, vel oſtentent. At ego multis argumentis probare poſſem, nullo modo fieri poſſe, ut cœlum terra ſit inferius; niſi & liber jam concludendus eſſet, & adhuc aliqua reſtarent, quæ magis ſunt præſenti operi neceſſaria. & quoniam ſingulorum errores percurrere non eſt unius libri opus; ſatis ſit pauca enumeraſſe, ex quibus poſſit, qualia ſint cetera, intelligi.

XXV. Nunc pauca nobis de philoſophia in commune dicenda ſunt, ut confirmata cauſa peroremus. Summus ille noſter Platonis imitator exiſtimavit philoſophiam non eſſe vulgarem; quod eam non niſi docti homines aſſequi poſſint. *Eſt*, inquit, *philoſophia paucis contenta judicibus, multitudinem conſulto ipſa fugiens.* Non eſt ergo ſapientia, ſi ab hominum cœtu abhorret; quoniam, ſi ſapientia homini data eſt, ſine ullo diſcrimine omnibus data eſt, ut nemo ſit prorſus, qui eam capere non poſſit. At illi virtutem humano generi datam ſic amplexantur, ut ſoli omnium publico bono frui velle videantur, tam invidi, quam ſi velint deligare oculos, aut effodere ceteris, ne ſolem videant. Nam quid eſt aliud hominibus negare ſapientiam, quam mentibus eorum verum ac divinum lumen auferre? Quod ſi natura hominis ſapientiæ capax eſt; oportuit & opifices, & ruſticos, & mulieres, & omnes denique, qui humanam formam gerunt, doceri, ut ſapiant; populumque ex omni lingua, & conditione, & ſexu, & ætate conflari. Maximum itaque argumentum eſt, philoſophiam neque ad ſapientiam tendere, neque ipſam eſſe ſapientiam; quod myſte-

rium ejus barba tantum celebratur & pallio. Senſerunt hoc adeo Stoici, qui & ſervis, & mulieribus philoſophandum eſſe dixerunt: Epicurus quoque, qui rudes omnium literarum ad philoſophiam invitat: item Plato, qui civitatem de ſapientibus voluit componere. Conati quidem illi ſunt facere, quod veritas exigebat; ſed non potuit ultra verba procedi. primum, quia multis artibus opus eſt, ut ad philoſophiam poſſit accedi. diſcendæ iſtæ communes literæ, propter uſum legendi; quia in tanta rerum varietate, nec diſci audiendo poſſunt omnia, nec memoria contineri. Grammaticis quoque non parum operæ dandum eſt, ut rectam loquendi rationem ſcias. id multos annos auferat neceſſe eſt. Nec oratoria quidem ignoranda eſt, ut ea, quæ didiceris, proferre atque eloqui poſſis. geometria quoque, ac muſica, & aſtrologia neceſſaria eſt; quod hæ artes cum philoſophia habent aliquam ſocietatem. quæ univerſa perdiſcere neque feminæ poſſunt, quibus intra puberes annos officia mox uſibus domeſticis profutura diſcenda ſunt; neque ſervi, quibus per eos annos vel maxime ſerviendum eſt, quibus poſſent diſcere; neque pauperes, aut opifices, aut ruſtici, quibus in diem victus labore eſt quærendus. Ob eam cauſam Tullius ait, abhorrere a multitudine philoſophiam. At enim rudes Epicurus accipiet. quomodo ergo illa, quæ de principiis rerum dicuntur, intelligent? quæ perplexa, & involuta, vix etiam politi homines aſſequuntur. In rebus igitur obſcuritate implicatis, & ingeniorum varietate confuſis, & eloquentium

virorum exquiſito ſermone fucatis, quis imperito ac rudi locus eſt? Denique nullas unquam mulieres philoſophari docuerunt, præter unam ex omni memoria Themiſten; neque ſervos, præter unum Phædonem, quem male ſervientem redemiſſe ac docuiſſe Cebetem tradunt. Enumerant etiam Platonem ac Diogenem, qui tamen ſervi non fuerunt, ſed his ſervitus evenerat: ſunt enim capti. Platonem quidem redemiſſe Anniceris quidam traditur H S VIII. itaque inſectatus eſt conviciis hunc ipſum redemtorem Seneca, quod parvo Platonem æſtimaverit. Furioſus, ut mihi quidem videtur, qui homini fuerit iratus, quod non multam pecuniam perdidit. ſcilicet aurum appendere debuit, tanquam pro mortuo Hectore; aut tantum ingerere nummorum, quantum venditor non popoſcit. Ex Barbaris vero nullum, præter unum Anacharſim Scytham: qui philoſophiam ne ſomniaſſet quidem, niſi & linguam, & [Græcas] literas ante didiciſſet.

XXVI. Quod ergo illi poſcente natura faciendum eſſe ſenſerunt, ſed tamen neque ipſi facere potuerunt, neque a philoſophis fieri poſſe viderunt, ſola hoc efficit doctrina cœleſtis, quia ſola ſapientia eſt. Illi ſcilicet perſuadere cuiquam potuerunt, qui nihil perſuadent etiam ſibi; aut cujuſquam cupiditates oppriment, iram temperabunt, libidinem coercebunt, cum ipſi & cedant vitiis, & fateantur, plus valere naturam. Dei autem præcepta, quia & ſimplicia, & vera ſunt, quantum valeant in animis hominum, quotidiana experimenta demonſtrant. Da mihi virum, qui ſit iracundus, ma-

ledicus, effrenatus.: pauciſſimis Dei verbis tam placidum, quam ovem, reddam. Da cupidum, avarum, tenacem: jam tibi eum liberalem dabo, & pecuniam ſuam plenis manibus largientem. Da timidum doloris ac mortis: jam cruces, & ignes, & Phalaridis taurum contemnet. Da libidinoſum, adulterum, ganeonem: jam ſobrium, caſtum, continentem videbis. Da crudelem, & ſanguinis appetentem: jam in veram clementiam furor ille mutabitur. Da injuſtum, inſipientem, peccatorem: continuo & æquus, & prudens, & innocens erit. uno enim lavacro malitia omnis abolebitur. Tanta divinæ ſapientiæ vis eſt, ut, in hominis pectus infuſa, matrem delictorum ſtultitiam uno ſemel impetu expellat. ad quod efficiendum, non mercede, non libris, non lucubrationibus opus eſt. Gratis iſta fiunt, facile, cito; modo pateant aures, & pectus ſapientiam ſitiat. Nemo vereatur, nos aquam non vendimus, nec ſolem mercede præſtamus. Dei fons uberrimus atque pleniſſimus patet cunctis; & hoc cœleſte lumen univerſis oritur, quicunque oculos habent. Num quis hæc philoſophorum aut unquam præſtitit, aut præſtare, ſi velit, poteſt? qui cum ætates ſuas in ſtudio philoſophiæ conterant, neque alium quemquam, neque ſe ipſos, ſi natura paululum obſtitit, poſſunt facere meliores. Itaque ſapientia eorum, ut plurimum efficiat, non exſcindit vitia, ſed abſcondit. Pauca vero Dei præcepta ſic totum hominem immutant, &, expoſito vetere, novum reddunt, ut non cognoſcas, eundem eſſe.

XXVII. Quid ergo? nihilne illi ſimile præci-

piunt? immo permulta, & ad verum frequenter accedunt: ſed nihil ponderis habent illa præcepta, quia ſunt humana, & auctoritate majori, id eſt, divina illa, carent. Nemo igitur credit, quia tam ſe hominem putat eſſe, qui audit, quam eſt ille, qui præcipit. Præterea nihil apud eos certi eſt, nihil, quod a ſcientia veniat: ſed cum omnia conjecturis agantur, multa etiam diverſa & varia proferantur, ſtultiſſimi eſt hominis, præceptis eorum velle parere, quæ utrum vera ſint, an falſa, dubitatur: & ideo nemo paret, quia nemo vult ad incertum laborare. Virtutem eſſe Stoici ajunt, quæ ſola efficiat vitam beatam. Nihil poteſt verius dici. Sed quid, ſi cruciabitur, aut dolore afficietur? poteritne quiſquam inter carnifices beatus eſſe? immo vero illatus corpori dolor materia virtutis eſt. itaque ne in tormentis quidem miſer eſt. Epicurus multo fortius, *Sapiens*, inquit, *ſemper beatus eſt; & vel incluſus in Phalaridis tauro hanc vocem emittet: Suave eſt, & nihil curo.* Quis eum non irriſerit, maxime, quod homo voluptarius perſonam ſibi viri fortis impoſuit, & quidem ſupra modum? non enim fieri poteſt, ut quiſquam cruciatus corporis pro voluptatibus ducat; cum ſatis ſit, ad officium virtutis implendum, perferre ac ſuſtinere. Quid dicitis, Stoici? quid tu, Epicure? Beatus eſt ſapiens, etiam cum torquetur. Si propter gloriam, patientiæ præmio non fruetur; in tormentis enim fortaſſe morietur: ſi propter memoriam; aut non ſentiet, ſi occidunt animæ; aut ſi ſentiet, nihil ex ea conſequetur. Quis ergo alius fructus erit in virtute? quæ beatitudo vi-

tæ? ut æquo animo moriatur? Bonum mihi affertis unius horæ, aut fortaſſe momenti, propter quod non expediat in tota vita miſeriis & laboribus confici. Quantum autem temporis mors occupat? quæ cum veniat; utrum æquo an iniquo animo eam ſubieris, jam nihil refert. ita fit, ut nihil aliud ex virtute captetur, niſi gloria. Sed hæc aut ſupervacua & brevis eſt, aut pravis hominum judiciis non ſequetur. Nullus igitur ex virtute fructus eſt, ubi virtus mortalis eſt & caduca. Itaque qui hæc locuti ſunt, umbram quandam virtutis viderunt, ipſam virtutem non viderunt. defixi enim fuerunt in terram; nec vultus ſuos in altum erigebant, ut eam poſſent intueri, quæ ſeſe *a cœli regionibus oſtendebat.* Hæc cauſa eſt, cur præceptis eorum nullus obtemperet, quoniam aut ad vitia erudiunt, ſi voluptatem defendunt; aut, ſi virtutem aſſerunt, neque peccato pœnam minantur, niſi ſolius turpitudinis; neque virtuti ullum præmium pollicentur, niſi ſolius honeſtatis & laudis; cum dicant, non propter aliud, ſed propter ſe ipſam, expetendam eſſe virtutem. Beatus eſt igitur ſapiens in tormentis: ſed cum torquetur pro fide, pro juſtitia, pro Deo; illa patientia doloris beatiſſimum faciet. Eſt enim Deus, qui ſolus poteſt honorare virtutem, cujus merces immortalitas ſola eſt. quam qui non appetunt, nec religionem tenent, cui æterna ſubjacet vita, profecto neque virtutis vim ſciunt, cujus præmium ignorant; neque in cœlum ſpectant, quod ipſi ſe facere putant, cum res non inveſtigabiles quærunt; quia ratio in cœlum ſpectandi nulla alia eſt, niſi aut

religionem ſuſcipere, aut animam ſuam immortalem eſſe credere. Quiſquis enim aut Deum colendum eſſe intelligit, aut immortalitatis ſpem ſibi propoſitam habet, mens ejus in cœlo eſt: & licet id non aſpiciat oculis, animæ tamen lumine aſpicit. Qui autem religionem non ſuſcipiunt, terreni ſunt, quia religio de cœlo eſt: & qui animam putant cum corpore interire, æque in terram ſpectant; quia ultra corpus, quod eſt terra, nihil amplius vident, quod ſit immortale. Nihil igitur prodeſt, hominem ita eſſe fictum, ut recto corpore ſpectet in cœlum, niſi erecta mente Deum cernat, & cogitatio ejus in ſpe vitæ perpetuæ tota verſetur.

XXVIII. Quapropter nihil aliud eſt in vita, quo ratio, quo conditio noſtra nitatur, niſi Dei, qui nos genuit, agnitio, & religioſus ac pius cultus. unde quoniam philoſophi aberraverunt, ſapientes utique non fuerunt. Quæſierunt illi quidem ſapientiam: ſed, quia non rite quærebant, prolapſi ſunt longius, & in tantos errores inciderunt, ut etiam communem ſapientiam non tenerent. Non enim tantum religionem aſſerere noluerunt; verum etiam ſuſtulerunt, dum, ſpecie virtutis falſæ inducti, conantur animos omni metu liberare. quæ religionis everſio, naturæ nomen invenit. Illi enim, cum aut ignorarent, a quo eſſet effectus mundus, aut perſuadere vellent, nihil eſſe divina mente perfectum, naturam eſſe dixerunt rerum omnium matrem; quaſi dicerent, omnia ſua ſponte eſſe nata: quo verbo plane imprudentiam ſuam confitentur. Natura enim, remota providentia & poteſtate di-

vina, prorſus nihil eſt. Quod ſi Deum naturam vocant; quæ perverſitas eſt, naturam potius, quam Deum, nominare? ſi autem natura ratio eſt, vel neceſſitas, vel conditio naſcendi, non eſt per ſe ipſa ſenſibilis; quia neceſſe eſt, mentem eſſe divinam, quæ ſua providentia naſcendi principium rebus omnibus præbeat: aut ſi natura eſt cœlum, atque terra, & omne, quod natum eſt; non eſt Deus natura, ſed Dei opus. Non diſſimili errore credunt eſſe Fortunam, quaſi Deam quandam res humanas variis caſibus illudentem; quia neſciunt, unde ſibi bona & mala eveniant. Cum hac ſe compoſitos ad prœliandum putant; nec ullam tamen rationem reddunt, a quo, & quam ob cauſam; ſed tantum cum fortuna ſe digladiari momentis omnibus gloriantur. Jam quicunque aliquos conſolati ſunt ob interitum amiſſionemque carorum, fortunæ nomen acerrimis accuſationibus proſciderunt: nec omnino ulla eorum diſputatio de virtute eſt, in qua non fortuna vexetur. M. Tullius in ſua conſolatione pugnaſſe ſe ſemper contra fortunam loquitur, eamque a ſe ſemper eſſe ſuperatam, cum fortiter inimicorum impetus retudiſſet: nec tum quidem ſe ab ea fractum, cum domo pulſus patria caruerit. tum autem, cum amiſerit cariſſimam filiam, victum ſe a fortuna turpiter confitetur. *Cedo*, inquit, *& manum tollo*. Quid hoc homine miſerius, qui ſic jaceat? inſipienter, inquit; ſed qui ſe profitetur eſſe ſapientem. Quid ergo ſibi vult aſſumtio nominis? quid contemtus ille rerum, qui magnificis verbis prætenditur? quid diſpar ceteris ha-

bitus? aut cur omnino præcepta ſapientiæ dantur, ſi nemo, qui ſapiat, adhuc inventus eſt? Et quiſquam nobis invidiam facit, quia philoſophos negamus eſſe ſapientes? cum ipſi nec ſcire ſe quidquam, nec ſapere, fateantur. Nam ſi quando ita defecerint, ut ne effingere quidem quidquam poſſint, quod faciunt in rebus ceteris: tum vero ignorantiæ admonentur, & quaſi furibundi exſiliunt, & exclamant, cæcos eſſe ſe & excordes. Anaxagoras pronuntiat, circumfuſa eſſe tenebris omnia. Empedocles anguſtas eſſe ſenſuum ſemitas queritur; tanquam illi ad cogitandum rheda & quadrigis opus eſſet. Democritus quaſi in puteo quodam ſic alto, ut fundus ſit nullus, veritatem jacere demerſam: nimirum ſtulte, ut cetera. Non enim tanquam in puteo demerſa eſt veritas, quo vel deſcendere, vel etiam cadere illi licebat; ſed tanquam in ſummo montis excelſi vertice, vel potius in cœlo; quod eſt veriſſimum. Quid enim eſt, cum eam potius in imum depreſſam diceret, quam in ſummum levatam? niſi forte mentem quoque in pedibus, aut in imis calcibus conſtituere malebat potius, quam in pectore, aut in capite. Adeo remotiſſimi fuerunt ab ipſa veritate, ut eos ne ſtatus quidem ſui corporis admoneret, veritatem in ſummo illis eſſe quærendam. Ex hac deſperatione confeſſio illa Socratis nata eſt, qua ſe nihil ſcire dixit, niſi hoc unum, quod nihil ſciat. Hinc Academiæ diſciplina manavit: ſi tamen diſciplina dici poteſt, in qua ignoratio & diſcitur, & docetur. Sed ne illi quidem, qui ſcientiam ſibi aſſumſerunt, id ipſum, quod ſe ſcire

putabant, conſtanter defendere potuerunt. Qui, quoniam ratio illis non quadrabat, per ignorantiam rerum divinarum tam varii, tam incerti fuerunt, ſibique ſæpe contraria differentes, ut quid ſentirent, quid vellent, ſatis ſtatuere ac dijudicare non poſſis. Quid igitur pugnes adverſus eos homines, qui ſuo ſibi gladio pereunt? quid labores, ut eos deſtruas, quos ſua ipſos deſtruit atque affligit oratio? *Ariſtoteles*, inquit Cicero, *veteres philoſophos accuſans, ait, eos aut ſtultiſſimos, aut glorioſiſſimos fuiſſe, qui exiſtimaſſent philoſophiam ſuis ingeniis eſſe perfectam: ſed ſe videre, quod paucis annis magna acceſſio facta eſſet, brevi tempore philoſophiam plane abſolutam fore.* Quod igitur fuit illud tempus? quo more? quando eſt, aut a quibus abſoluta? nam quod ait ſtultiſſimos fuiſſe, qui putaſſent ingeniis ſuis perfectam eſſe ſapientiam, verum eſt: ſed ne ipſe quidem ſatis prudenter, qui aut a veteribus cœptam, aut a novis auctam, aut mox a poſterioribus perfectum iri putavit. nunquam enim poteſt inveſtigari, quod non per viam ſuam quæritur.

XXIX. Sed repetamus id, quod omiſimus. Fortuna ergo per ſe nihil eſt: nec ſic habendum eſt, tanquam ſit in aliquo ſenſu: ſiquidem fortuna eſt accidentium rerum ſubitus atque inopinatus eventus. Verum philoſophi, ne aliquando non errent, in re ſtulta volunt eſſe ſapientes, qui fortunæ ſexum mutant, eamque non Deam, ſicut vulgus, ſed Deum eſſe dicunt. Eundem tamen interdum naturam, interdum fortunam vocant; *quod multa,*

inquit idem Cicero, *efficiat*, *inopinata nobis propter obſcuritatem ignorationemque cauſarum.* Cum igitur cauſas ignorent, propter quas fiat aliquid; & ipſum, qui faciat, ignorent, neceſſe eſt. Idem in opere valde ſerio, in quo præcepta vitæ depromta ex philoſophia filio dabat, *magnam*, inquit, *eſſe fortunæ vim in utramque partem, quis neſciat? nam & cum proſpero flatu ejus utimur, ad exitus pervehimur optatos; &, cum reflaverit, affligimur.* Primum, qui negat ſciri poſſe quidquam, ſic hoc dixit, tanquam & ipſe, & omnes ſciant. deinde, qui, etiam quæ clara ſunt, dubia conatur efficere, hoc putavit eſſe clarum, quod illi eſſe debuit vel maxime dubium. nam ſapienti omnino falſum eſt. *Quis*, inquit, *neſcit?* Ego vero neſcio. Doceat me, ſi poteſt, quæ ſit illa vis, qui flatus iſte, & qui reflatus. Turpe igitur eſt, hominem ingenioſum id dicere, quod, ſi neges, probare non poſſit. Poſtremo, quod is, qui dicit, aſſenſus eſſe retinendos, quod ſtulti ſit hominis, rebus incognitis temere aſſentiri; is plane vulgi & imperitorum opinionibus credit, qui fortunam putant eſſe, quæ hominibus tribuat bona & mala. nam ſimulacrum ejus cum copia & gubernaculo fingunt, tanquam hæc & opes tribuat, & humanarum rerum regimen obtineat. Cui opinioni & Virgilius aſſentit, qui fortunam omnipotentem vocat: & hiſtoricus, qui ait, *Sed profecto fortuna in omni re dominatur.* Quid ergo ceteris Diis loci ſupereſt? cur non aut ipſa regnare dicitur, ſi plus poteſt, aut ſola colitur, ſi omnia? vel, ſi tantum mala immittit, aliquid cau-

ſæ proferant, cur, ſi Dea ſit, hominibus invideat, eoſque perditos cupiat, cum ab his religioſe colatur: cur æquior ſit malis, iniquior autem bonis: cur inſidietur, affligat, decipiat, exterminet: quis illam generis hominum vexatricem perpetuam conſtituerit: cur denique tam malam ſortita ſit poteſtatem, ut *res cunctas ex libidine magis, quam ex vero, celebret, obſcuretque.* Hæc, inquam, philoſophos iniquirere oportuit potius, quam temere innocentem accuſare fortunam: quæ etiamſi ſit aliqua, nihil tamen afferri ab his poteſt, cur hominibus tam inimica ſit, quam putatur. Itaque illæ omnes orationes, quibus iniquitatem fortunæ lacerant, ſuaſque virtutes contra fortunam ſuperbiſſime jactant, nihil aliud ſunt, quam deliramenta inconſideratæ levitatis. Quare non invideant nobis, quibus aperuit veritatem Deus: qui ſicut ſcimus, nihil eſſe fortunam, ita ſcimus eſſe pravum ac ſubdolum ſpiritum, qui ſit inimicus bonis, hoſtiſque juſtitiæ, qui contraria faciat, quam Deus, cujus invidiæ cauſam in ſecundo libro explicavimus. Hic ergo inſidiatur univerſis: ſed eos, qui Deum neſciunt, errore impedit, ſtultitia obruit, tenebris circumfundit, ne quis poſſit ad divini nominis pervenire notitiam: in quo uno & ſapientia continetur, & vita perpetua: eos autem, qui Deum ſciunt, dolis & aſtu aggreditur, ut cupiditate ac libidine irretiat, ac peccatis blandientibus depravatos impellat ad mortem; vel, ſi dolo nihil profecerit, vi & violentia dejicere conatur. Idcirco enim in primordiis

tranſgreſſionis non ſtatim ad pœnam detruſus a Deo eſt, ut hominem malitia ſua exerceat ad virtutem: quæ, niſi agitetur, niſi aſſidua vexatione roboretur, non poteſt eſſe perfecta; ſiquidem virtus eſt perferendorum malorum fortis ac invicta patientia. Ex quo fit, ut virtus nulla ſit, ſi adverſarius deſit. Hujus itaque perverſæ poteſtatis cum vim ſentirent virtuti repugnantem, nomenque ignorarent; fortunæ vocabulum ſibi inane finxerunt: quod quam longe a ſapientia ſit remotum, declarat Juvenalis his verſibus:

Nullum numen habes, ſi ſit prudentia: ſed nos
Te facimus, Fortuna, Deam, cœloque locamus.

Stultitia igitur, & error, & cæcitas, &, ut Cicero ait, ignoratio rerum atque cauſarum, Naturæ ac Fortunæ nomina induxit. Sed ut adverſarium ſuum neſciunt, ſic nec virtutem quidem ſciunt; cujus ſcientia ab adverſarii notione deſcendit: quæ ſi conjuncta eſt cum ſapientia, vel, ut ipſi dicunt, eadem ipſa ſapientia eſt; ignorent neceſſe eſt, in quibus rebus ſita ſit. Nemo enim poteſt veris armis inſtrui, ſi hoſtem, contra quem fuerit armandus, ignorat: nec adverſarium vincere, qui in dimicando non hoſtem verum, ſed umbram petit. Proſternetur enim, qui, alio intentus, venientem vitalibus ſuis ictum nec præviderit ante, nec caverit.

XXX. Docui, quantum mea mediocritas tulit, longe devium philoſophos iter a veritate tenuiſſe: ſentio tamen, quam multa prætererim, quia non erat mihi propria contra philoſophos diſputatio.

Sed huc neceſſario devertendum fuit, ut oſtenderem, tot & tanta ingenia in rebus falſis eſſe conſumta, ne quis forte, a pravis religionibus excluſus, ad eos ſe conferre vellet, tanquam certi aliquid reperturus. Una igitur ſpes homini, una ſalus in hac doctrina, quam defendimus, poſita eſt: omnis ſapientia hominis in hoc uno eſt, ut Deum cognoſcat, & colat. hoc noſtrum dogma, hæc ſententia eſt. Quanta itaque voce poſſum, teſtificor, proclamo, denuntio: Hic, hic eſt illud, quod philoſophi omnes in tota ſua vita quæſierunt, nec unquam tamen inveſtigare, comprehendere, tenere valuerunt, quia religionem aut pravam retinuerunt, aut totam penitus ſuſtulerunt. Faceſſant igitur illi omnes, qui humanam vitam non inſtruunt, ſed turbant. Quid enim docent? aut quem inſtruunt, qui ſe ipſos nondum inſtruxerunt? quem ſanare ægroti, quem regere cæci poſſunt? huc ergo nos omnes, quibus eſt cura ſapientiæ, conferamus. An exſpectabimus, donec Socrates aliquid ſciat? aut Anaxagoras in tenebris lumen inveniat? aut Democritus veritatem de puteo extrahat? aut Empedocles dilatet animi ſui ſemitas? aut Arceſilas, & Carneades videant, ſentiant, percipiant? Ecce vox de cœlo veritatem docens, & nobis ſole ipſo clarius lumen oſtendens. Quid nobis iniqui ſumus, & ſapientiam ſuſcipere cunctamur, quam docti homines, contritis in quærendo ætatibus ſuis, nunquam reperire potuerunt? Qui vult ſapiens ac beatus eſſe, audiat Dei vocem, diſcat juſtitiam, ſacramentum nativitatis ſuæ norit, humana contemnat, divina

ſuſcipiat, ut ſummum illud bonum, ad quod natus eſt, poſſit adipiſci. Diſſolutis religionibus univerſis, & omnibus, quæcunque in earum defenſionem dici vel ſolebant, vel poterant, refutatis; deinde convictis philoſophiæ diſciplinis: ad veram nobis religionem ſapientiamque veniendum eſt; quoniam eſt, ut docebo, utrumque conjunctum, ut eam vel argumentis, vel exemplis, vel idoneis teſtibus afferamus, & ſtultitiam, quam nobis iſti Deorum cultores objectare non deſinunt, ut nullam penes nos, ſic totam penes ipſos eſſe doceamus. Et quanquam prioribus libris, cum falſas arguerem religiones, & hoc, cum falſam ſapientiam tollerem, ubi veritas ſit, oſtenderim: planius tamen, quæ religio, & quæ ſapientia vera ſit, liber proximus indicabit.

L. CŒLII LACTANTII FIRMIANI

DIVINARUM INSTITUTIONUM

LIBER IV.

DE VERA SAPIENTIA.

I. COGITANTI mihi [Conſtantine Imperator] & cum animo meo ſæpe reputanti priorem illum generis humani ſtatum, & mirum pariter, & indignum videri ſolet, quod vnius ſeculi ſtultitia, religiones varias ſuſcipientis, Deoſque multos eſſe credentis, in tantam ſubito ignorationem ſui ventum eſt, ut, ablata ex oculis veritate, neque religio Dei veri, neque humanitatis ratio teneretur, hominibus non in cœlo ſummum bonum quærentibus, ſed in terra. Quam ob cauſam profecto ſeculorum veterum mutata felicitas eſt. cœperunt enim, relicto parente & conſtitutore omnium Deo, inſenſibilia digitorum ſuorum figmenta venerari: quæ pravitas quid fecerit, aut quid malorum attulerit, res ipſa

declarat. Averſi namque a ſummo bono, quod ideo beatum ac ſempiternum eſt, quia videri, tangi, comprehendi non poteſt; & a virtutibus ei bono congruentibus, quæ ſunt æque immortales; ad hos corruptos & fragiles Deos lapſi, & ſtudentes iis rebus, quibus ſolum corpus ornatur, alitur, delectatur, mortem ſibi perpetuam cum Diis & cum bonis corporalibus quæſierunt, quia morti corpus omne ſubjectum eſt. Inſecuta eſt igitur hujuſmodi religiones injuſtitia, & impietas, ſicuti fuerat neceſſe. deſierunt enim vultus ſuos in cœlum tollere; & deorſum mentes hominum depreſſæ, terrenis ut religionibus, ſic etiam bonis inhæſerunt. Secutum eſt diſſidium generis humani, & fraus, & nefas omne; quia, ſpretis æternis atque incorruptis bonis, quæ ſola debent ab homine concupiſci, temporalia & brevia maluerunt, majorque hominibus ad malum fides fuit, qui pravum recto, quia præſentius fuerat, prætulerunt. Sic humanam vitam, prioribus ſeculis in clariſſima luce verſatam, caligo ac tenebræ comprehenderunt. &, quod huic pravitati congruens erat, poſtquam ſublata ſapientia eſt, tum demum ſibi homines ſapientum nomen vindicare cœperunt. Tum autem nemo ſapiens vocabatur, cum omnes erant. utinamque nomen illud aliquando publicum, quamvis ad paucos redactum, tamen vim ſuam retineret! Poſſent enim fortaſſe pauci illi vel ingenio, vel auctoritate, vel aſſiduis hortamentis liberare populum vitiis & erroribus. ſed adeo in totum ſapientia occiderat, ut ex ipſa nominis arrogantia, nullum eorum, qui vocarentur, appa-

reat fuiſſe ſapientem. Et tamen prius, quam hæc philoſophia, quæ dicitur eſſe, inveniretur, ſeptem fuiſſe traduntur, qui primi omnium, quia de rebus naturalibus quærere ac diſputare ſunt auſi, ſapientes haberi appellarique meruerunt. O miſerum calamitoſumque ſeculum, quo per orbem totum ſeptem ſoli fuerunt, qui hominum vocabulo cierentur! nemo enim poteſt jure dici homo, niſi qui ſapiens eſt. Sed ſi ceteri omnes, præter ipſos, ſtulti fuerunt; ne illi quidem ſapientes; quia nemo ſapiens eſſe vere, judicio ſtultorum poteſt. Adeo ab his abſuit ſapientia, ut ne poſtea quidem, increſcente doctrina, & multis magniſque ingeniis in id ipſum ſemper intentis, potuerit perſpici veritas & comprehendi. nam poſt illorum ſeptem ſapientum gloriam, incredibile eſt, quanto ſtudio inquirendæ veritatis Græcia omnis exarſerit. Ac primum, nomen ipſum ſapientiæ arrogans putaverunt, ſeque non ſapientes, ſed ſtudioſos ſapientiæ vocaverunt. quo facto & illos, qui temere ſapientum ſibi nomen aſciverant, erroris ſtultitiæque damnaverunt, & ſe quoque ipſos ignorantiæ, quam quidem non diffitebantur. Nam ubicunque rerum natura ingeniis eorum quaſi manus oppoſuerat, ne rationem poſſent aliquam reddere; teſtificari ſolebant, nihil ſcire ſe, nihil cernere. Unde multo ſapientiores inveniuntur, qui ſe aliqua ex parte viderunt, quam illi, qui ſe ſapere crediderunt.

II. Quare ſi neque illi fuere ſapientes, qui ſunt appellati, neque poſteriores, qui non dubitaverunt inſipientiam confiteri; quid ſupereſt, niſi ut alibi

ſit quærenda ſapientia, quando non eſt, ubi quærebatur, inventa? Quid autem putemus fuiſſe cauſæ, cur tot ingeniis totque temporibus ſummo ſtudio & labore quæſita non reperiretur, niſi quod eam philoſophi extra fines ſuos quæſierunt? Qui, quoniam peragratis & exploratis omnibus, nuſquam ullam ſapientiam comprehenderunt, & alicubi eſſe illam neceſſe eſt; apparet, illic potiſſimum eſſe quærendam, ubi ſtultitiæ titulus apparet, cujus velamento Deus, ne arcanum ſui divini operis in propatulo eſſet, theſaurum ſapientiæ ac veritatis abſcondit. Unde equidem ſoleo mirari, quod cum Pythagoras, & poſtea Plato, amore indagandæ veritatis accenſi, ad Ægyptios, & Magos, & Perſas uſque penetraſſent, ut earum gentium ritus & ſacra cognoſcerent, (ſuſpicabantur enim, ſapientiam in religione verſari,) ad Judæos tantum non acceſſerint, penes quos tunc ſolos erat, & quo facilius ire potuiſſent. Sed averſos eſſe arbitror divina providentia, ne ſcire poſſent veritatem: quia nondum fas erat, alienigenis hominibus religionem Dei veri juſtitiamque noteſcere. Statuerat enim Deus, appropinquante ultimo tempore, ducem magnum cœlitus mittere, qui eam, perfido ingratoque populo ablatam, exteris nationibus revelaret. Qua de re in hoc libro aggrediar diſputare, ſi prius oſtendero, ſapientiam cum religione ſic cohærere, ut divelli utrumque non poſſit.

III. Deorum cultus, ut in priore libro docui, non habet ſapientiam; non modo, quia divinum animal, hominem, terrenis fragilibuſque ſubſternit;

ſed quia nihil ibi differitur, quod proficiat ad mores excolendos, vitamque formandam, nec habet inquiſitionem aliquam veritatis, ſed tantummodo ritum colendi, qui non officio mentis, ſed miniſterio corporis conſtat. Et ideo non eſt illa religio vera judicanda, quia nullis juſtitiæ virtutiſque præceptis erudit, efficitque meliores. itaque philoſophia, quia veram religionem, id eſt, ſummam pietatem non habet, non eſt vera ſapientia. Nam ſi divinitas, quæ gubernat hunc mundum, incredibili beneficentia genus hominum ſuſtentat, & quaſi paterna indulgentia fovet; vult profecto gratiam ſibi referri, & honorem dari. nec conſtare homini ratio pietatis poteſt, ſi cœleſtibus beneficiis exſtiterit ingratus: quod non eſt utique ſapientis. Quoniam igitur, ut dixi, philoſophia & religio Deorum disjuncta ſunt, longeque diſcreta; ſiquidem alii ſunt profeſſores ſapientiæ, per quos utique ad Deos non aditur; alii religionis antiſtites, per quos ſapere non diſcitur; apparet, nec illam eſſe veram ſapientiam, nec hanc religionem. Idcirco nec philoſophia potuit veritatem comprehendere; nec religio Deorum rationem ſui, qua caret, reddere. Ubi autem ſapientia cum religione inſeparabili nexu cohæret, utrumque verum eſſe neceſſe eſt, quia & in colendo ſapere debemus, id eſt, ſcire, quid nobis, & quomodo ſit colendum; & in ſapiendo colere, id eſt, re & actu, quod ſcierimus, implere. Ubi ergo ſapientia cum religione conjungitur? ibi ſcilicet, ubi Deus colitur unus, ubi vita & actus omnis ad unum caput, & ad unam ſummam refertur. denique iidem ſunt

doctores ſapientiæ, qui & Dei ſacerdotes. Nec tamen moveat quenquam, quia ſæpe factum eſt, & fieri poteſt, ut philoſophus aliquis Deorum ſuſcipiat ſacerdotium: quod cum fit, non tamen conjungitur philoſophia cum religione; ſed & philoſophia inter ſacra ceſſabit, & religio, quando philoſophia tractabitur. Illa enim religio muta eſt, non tantum, quia mutorum eſt, ſed quia ritus ejus in manu & digitis eſt, non in corde, aut lingua, ſicut noſtra, quæ vera eſt. Idcirco & in ſapientia religio, & in religione ſapientia eſt. ergo non poteſt ſegregari; quia ſapere nihil aliud eſt, niſi Deum verum juſtis ac piis cultibus honorare. Multorum autem Deorum cultus non eſſe ſecundum naturam, etiam hoc argumento colligi poteſt & comprehendi: Omnem Deum, qui ab homine colitur, neceſſe eſt inter ſolemnes ritus & precationes patrem nuncupari, non tantum honoris gratia, verum etiam rationis; quod & antiquior eſt homine, & quod vitam, ſalutem, victum præſtat, ut pater. Itaque & Juppiter a precantibus pater vocatur, & Saturnus, & Janus, & Liber, & ceteri deinceps; quod Lucilius in Deorum concilio irridet:

Ut nemo ſit noſtrûm, quin pater optimus Divûm.
Ut Neptunus pater, Liber, Saturnus pater, Mars,
Janus, Quirinus pater nomen dicatur ad unum.

Quod ſi natura non patitur, ut ſint unius hominis multi patres, (ex uno enim procreatur,) ergo, Deos etiam multos colere, contra naturam eſt, contraque pietatem. Unus igitur colendus eſt, qui

poteſt vere pater nominari. idem etiam dominus ſit, neceſſe eſt; quia, ſicut poteſt indulgere, ita etiam coercere. Pater ideo appellandus eſt, quia nobis multa & magna largitur: dominus ideo, quia caſtigandi ac puniendi habet maximam poteſtatem. dominum vero eundem eſſe, qui ſit pater, etiam juris civilis ratio demonſtrat. quis enim poterit filios educare, niſi habeat in eos domini poteſtatem? Nec immerito paterfamilias dicitur, licet tantum filios habeat. videlicet nomen patris complectitur etiam ſervos, quia familias ſequitur: & nomen familiæ complectitur etiam filios, quia pater antecedit. unde apparet, eundem ipſum & patrem eſſe ſervorum, & dominum filiorum. Denique & filius manumittitur, tanquam ſervus; & ſervus liberatus, patroni nomen accipit, tanquam filius. quod ſi propterea paterfamilias nominatur, ut appareat, eum duplici poteſtate præditum; quia & indulgere debet, quia pater eſt, & coercere, quia dominus: ergo idem ſervus eſt, qui & filius; idem dominus, qui & pater. Sicut igitur naturæ neceſſitate non poteſt eſſe niſi unus pater, ita nec dominus niſi unus. quid enim faciet ſervus, ſi multi domini diverſa imperaverint? ergo contra rationem, contraque naturam ſunt religiones multorum Deorum, ſiquidem nec patres multi poſſunt eſſe, nec domini: Deos autem, & patres, & dominos nuncupari, neceſſe eſt. Teneri ergo veritas non poteſt, ubi homo idem multis patribus dominiſque ſubjectus eſt, ubi animus in multa diſperſus, huc atque illuc divagatur: nec habere ullam firmitatem religio pot-

eſt, quando certo & ſtabili domicilio caret. Cultus igitur Deorum veri eſſe non poſſunt; eodem modo, quo matrimonium dici non poteſt, ubi mulier una multos viros habet; ſed hæc aut meretrix, aut adultera nominabitur. a qua enim pudor, caſtitas, fides abeſt, virtute careat neceſſe eſt. Sic & religio Deorum impudica eſt & inceſta, quia fide caret, quia honos ille inſtabilis & incertus caput atque originem non habet.

IV. Quibus rebus apparet, quam inter ſe conjuncta ſint ſapientia & religio. ſapientia ſpectat ad filios, quæ exigit amorem; religio ad ſervos, quæ exigit timorem. Nam ſicut illi patrem diligere debent & honorare; ſic hi dominum colere, ac vereri. Deus autem, qui unus eſt, quoniam utramque perſonam ſuſtinet, & patris, & domini; & amare eum debemus, quia filii ſumus, & timere, quia ſervi. Non poteſt igitur nec religio a ſapientia ſeparari, nec ſapientia a religione ſecerni; quia idem Deus eſt, qui & intelligi debet, quod eſt ſapientiæ; & honorari, quod eſt religionis. Sed ſapientia præcedit; religio ſequitur: quia prius eſt, Deum ſcire; conſequens, colere. ita in duobus nominibus una vis eſt, quamvis diverſa eſſe videantur. alterum enim poſitum eſt in ſenſu, alterum in actu: ſed tamen ſimilia ſunt duobus rivis ex uno fonte manantibus. Fons autem ſapientiæ & religionis Deus eſt: a quo hi duo rivi, ſi aberraverint, areſcant neceſſe eſt: quem qui neſciunt, nec ſapientes eſſe poſſunt, nec religioſi. ſic fit, ut philoſophi, & qui Deos colunt, ſimiles ſint aut filiis

abdicatis, aut ſervis fugitivis; quia neque illi patrem quærunt, neque hi dominum. &, ſicut abdicati hereditatem patris non aſſequuntur, & fugitivi impunitatem; ita neque philoſophi immortalitatem accipient, quæ eſt regni cœleſtis hereditas, id eſt, ſummum bonum, quod illi maxime quærunt; neque cultores Deorum pœnam ſempiternæ mortis effugient, quæ eſt animadverſio veri domini adverſus fugitivos ſuæ majeſtatis ac nominis. Deum vero eſſe patrem, eundemque dominum, utrique ignoraverunt, tam cultores Deorum, quam ipſi ſapientiæ profeſſores; quia aut nihil omnino colendum putaverunt, aut religiones falſas approbaverunt, aut, etiamſi vim poteſtatemque ſummi Dei intellexerunt, ut Plato, qui ait, unum eſſe fabricatorem mundi Deum, & M. Tullius, qui fatetur, hominem præclara quadam conditione a ſupremo Deo eſſe generatum: tamen ei debitum cultum, tanquam ſummo patri, non reddiderunt; quod erat conſequens ac neceſſarium. Deos autem neque patres, neque dominos eſſe poſſe, non tantum multitudo, (ut ſupra oſtendi,) ſed etiam ratio declarat: quia neque, fictum eſſe a Diis hominem, traditur; neque, Deos ipſos antecedere originem hominis, invenitur: ſiquidem fuiſſe in terra homines ante, quam Vulcanus, & Liber, & Apollo, & ipſe Juppiter naſcerentur, apparet. Sed neque Saturno fictio hominis, neque Cœlo patri ejus aſſignari ſolet. Quod ſi nullus eorum, qui coluntur, formaſſe a principio, atque inſtituiſſe hominem traditur; nullus igitur ex his pater hominis nuncupa-

ri poteſt: ita ne Deus quidem. Ergo fas non eſt venerari eos, a quibus non ſit homo generatus; quia neque a multis generari poteſt. Unus igitur ac ſolus coli debet, qui Jovem, qui Saturnum, qui cœlum ipſum, terramque anteceſſit. Is enim neceſſe eſt hominem figuraverit, qui ante hominem, cœlum, terramque perfecit. Solus pater vocandus eſt, qui creavit; ſolus dominus nuncupandus, qui regit, qui habet vitæ ac necis veram & perpetuam poteſtatem. quem qui non adorat, & inſipiens ſervus eſt, qui dominum ſuum aut fugiat, aut neſciat; & impius filius, qui ſuum verum patrem vel oderit, vel ignoret.

V. Nunc quoniam docui ſapientiam & religionem non poſſe diduci; ſupereſt, ut de ipſa religione ac ſapientia diſſeramus. Sentio quidem, quam ſit difficilis de rebus cœleſtibus diſputatio: ſed tamen audendum eſt, ut illuſtrata veritas pateat, multique ab errore atque interitu liberentur, qui eam ſub velamine ſtultitiæ latentem aſpernantur ac reſpuunt. Sed prius, quam incipiam de Deo & operibus ejus dicere, mihi pauca de prophetis ante dicenda ſunt, quorum teſtimoniis nunc uti neceſſe eſt. quod in prioribus libris ne facerem, temperavi. Ante omnia, qui veritatem ſtudet comprehendere, non modo intelligendis prophetarum vocibus animum debet intendere, ſed etiam tempora, per quæ quiſque illorum fuerit, diligentiſſime inquirere, ut ſciat, & quæ futura prædixerint, & poſt quot annos prædicta completa ſint. Nec difficultas in his colligendis ineſt ulla. teſtati ſunt enim, ſub quo

quiſque rege divini ſpiritus fuerit paſſus inſtinctum. Multique ſcriptos libros de temporibus ediderunt, initium facientes a propheta Moyſe, qui Trojanum bellum ſeptingentis fere annis anteceſſit. Is autem, cum per annos quadraginta populum rexiſſet, ſucceſſorem habuit Jeſum, qui ſeptem & viginti annis tenuit principatum. Exinde ſub judicibus fuerunt per annos trecentos ſeptuaginta. tum mutato ſtatu reges habere cœperunt. quibus imperium tenentibus per annos quadringentos LX uſque ad Sedechiæ regnum, oppugnati a rege Babylonio, captique Judæi, diuturnum ſervitium pertulerunt; donec ſeptuageſimo poſt anno Cyrus major captivos Judæos terris ac ſedibus ſuis redderet: qui per idem tempus in Perſas ſuſcepit imperium, quo Romæ Tarquinius Superbus. Quare cum omnis temporum ſeries & ex Judaicis, & ex Græcis Romaniſque hiſtoriis colligatur, etiam ſingulorum prophetarum tempora colligi poſſunt, quorum ſane ultimus Zacharias fuit, quem conſtat ſub Dario rege, ſecundo anno regni ejus, octavo menſe ceciniſſe. adeo antiquiores etiam Græcis ſcriptoribus prophetæ reperiuntur. Quæ omnia eo profero, ut errorem ſuum ſentiant, qui ſcripturam ſanctam coarguere nituntur, tanquam novam & recens fictam, ignorantes, ex quo fonte ſanctæ religionis origo manaverit. Quod ſi quis, collectis perſpectiſque temporibus, fundamentum doctrinæ ſalubriter jecerit, & veritatem penitus comprehendet, & errorem, cognita veritate, deponet.

VI. Deus igitur machinator, conſtitutorque re-

rum, ſicuti in ſecundo libro diximus, ante quam præclarum hoc opus mundi adoriretur, ſanctum & incorruptibilem [& irreprehenſibilem] ſpiritum genuit, quem filium nuncuparet. Et quamvis alios poſtea innumerabiles per ipſum creaviſſet, quos angelos dicimus, hunc tamen ſolum primogenitum divini nominis appellatione dignatus eſt, patria ſcilicet virtute ac majeſtate pollentem. Eſſe autem ſummi Dei filium, qui ſit poteſtate maxima præditus, non tantum congruentes in unum voces prophetarum, ſed etiam Triſmegiſti prædicatio, & Sibyllarum vaticinia demonſtrant. Hermes in eo libro, qui *ὁ λόγος τέλειος* inſcribitur, his uſus eſt verbis: *ὁ κύριος καὶ τῶν πάντων ποιητὴς, ὃν θεὸν καλεῖν νενομίκαμεν, ἐπεὶ τὸν δεύτερον ἐποίησε θεὸν ὁρατὸν καὶ αἰσθητὸν, (αἰσθητὸν δέ φημι οὐ διὰ τὸ αἰσθέσθαι αὐτὸν, περὶ γὰρ τούτου οὐκ ἔστι πότερον αὐτὸς αἴσθοιτο, ἀλλ' ὅτι εἰς αισθησιν ὑποπέμπει καὶ εἰς νοῦν) ἐπεὶ τοῦτον ἐποίησε πρῶτον καὶ μόνον καὶ ἕνα, καλὸς δὲ αὐτῷ ἐφάνη καὶ πληρέστατος πάντων τῶν ἀγαθῶν, ἡγίασέ τε καὶ πάνυ ἐφίλησεν ὡς ἴδιον τόκον.* Sibylla Erythræa in carminis ſui principio, quod a ſummo Deo exorſa eſt, filium Dei, ducem & imperatorem omnium his verſibus prædicat:

παντατρόφον κτίστην ὅστις γλυκὺ πνεῦμα ἅπασι
κάτθετο, χ' ἡγητῆρα θεῶν πάντων ἐποίησε.

Et rurſus in fine ejuſdem carminis:

αὐτὸν ἔδωκε θεὸς πιστοῖς ἀνδράσσι γεραίρειν.

Et alia Sibylla præcipit hunc oportere cognoſci:

αὐτὸν σὸν γίνωσκε θεὸν, θεοῦ υἱὸν ἐόντα.

Videlicet ipſe eſt Dei filius, qui per Solomonem, ſapientiſſimum regem, divino ſpiritu plenum, locutus eſt ea, quæ ſubjecimus: *Deus condidit me in initio viarum ſuarum, in opera ſua ante ſecula. Fundavit me in principio, ante quam terram faceret, & ante quam abyſſos conſtitueret; prius quam prodirent fontes aquarum. ante omnes colles genuit me dominus: fecit regiones, & terras inhabitabiles ſub cœlo. Cum pararet cœlum, aderam illi; & cum ſecerneret ſuam ſedem, cum ſuper ventos faceret validas nubes, & cum confirmatos poneret montes ſub cœlo. quando fortia faciebat fundamenta terræ, eram penes illum diſponens. Ego eram, cui aggaudebat; quotidie autem jucundabar ante faciem ejus, cum lætaretur orbe perfecto.* Idcirco autem Triſmegiſtus δημιουργὸν τοῦ θεοῦ dixit. & Sibylla σύμβουλον appellat; quod tanta ſapientia & virtute ſit inſtructus a Deo patre, ut & conſilio ejus, & manibus uteretur in fabricatione mundi.

VII. Fortaſſe quærat aliquis hoc loco, quis ſit iſte tam potens, tam Deo carus, & quod nomen habeat, cujus prima nativitas non modo anteceſſerit mundum, verum etiam prudentia diſpoſuerit, virtute conſtruxerit. Primum ſcire nos convenit, nomen ejus ne angelis quidem notum eſſe, qui morantur in cœlo, ſed ipſi ſoli, ac Deo patri. nec ante id publicabitur, ut eſt ſanctis literis traditum, quam diſpoſitio Dei fuerit impleta. Deinde nec enuntiari poſſe hominis ore, ſicut Hermes docet, hæc dicens: αἰτία δὲ τούτου τοῦ αἰτίου ἡ τοῦ θείου ἀγαθοῦ βούλησις, ἣ θεὸν προήνεγκεν, οὗ τὸ ὄνομα οὐ δύναται ἀνθρωπίνῳ στόματι λαληθῆναι. Et paulo poſt ad fi-

lium: ἔστι τὶς, ὦ τέκνον, ἀπόῤῥητος λόγος σοφίας, ὅσιος περὶ τὸν μόνον κύριον πάντων, καὶ προεννοουμένου κυρίου· ὃν εἰπεῖν ὑπὲρ ἄνθρωπόν ἐστι. Sed quamvis nomen ejus, quod ei a principio pater ſummus impoſuit, nullus alius præter ipſum ſciat; habet tamen & inter angelos aliud vocabulum, & inter homines aliud. Jeſus quippe inter homines nominatur. nam Chriſtus non proprium nomen eſt, ſed nuncupatio poteſtatis & regni. ſic enim Judæi reges ſuos appellabant. Sed exponenda hujus nominis ratio eſt propter ignorantium errorem, qui eum immutata litera Chreſtum ſolent dicere. Erat Judæis ante præceptum, ut ſacrum conficerent unguentum, quo perungi poſſent ii, qui vocabantur ad ſacerdotium, vel ad regnum. & ſicut nunc Romanis indumentum purpuræ, inſigne eſt regiæ dignitatis aſſumtæ; ſic illis unctio ſacri unguenti, nomen ac poteſtatem regiam conferebat. Verum quoniam Græci veteres χρίεσθαι dicebant ungi, quod nunc ἀλείφεσθαι, ſicut indicat Homericus verſus ille,

αὐτοὺς δὲ δμωαὶ λοῦσαν, καὶ χρῖσαν ἐλαίῳ·

ob hanc rationem nos eum Chriſtum nuncupamus, id eſt, unctum, qui Hebraice Meſſias dicitur. Unde in quibuſdam Græcis ſcripturis, quæ male de Hebraicis interpretatæ ſunt, ἠλειμμένος, id eſt, ungendo creatus, ſcriptum invenitur, ἀπὸ τοῦ ἀλείφεσθαι. Sed tamen utrolibet nomine rex ſignificatur: non quod ille regnum hoc terrenum fuerit adeptus, cujus capiendi nondum tempus advenit; ſed quod cœleſte ac ſempiternum. de quo differemus in ul-

timo libro. nunc vero de prima ejus nativitate dicamus.

VIII. In primis enim teſtificamur, illum bis eſſe natum, primum in ſpiritu, poſtea in carne. Unde apud Hieremiam ita dicitur: *Prius quam te formarem in utero, novi te.* Et item apud ipſum: Beatus qui erat, antequam naſceretur; quod nulli alii contigit, præter Chriſtum. Qui cum eſſet a principio filius Dei, regeneratus eſt denuo ſecundum carnem. quæ duplex nativitas ejus magnum intulit humanis pectoribus errorem; circumfuditque tenebras etiam iis, qui veræ religionis ſacramenta retinebant. Sed nos id plane dilucideque monſtrabimus, ut amatores ſapientiæ facilius ac diligentius inſtruantur. Qui audit Dei filium dici, non debet tantum nefas mente concipere, ut exiſtimet, ex connubio ac permixtione feminæ alicujus Deum procreaſſe; quod non facit niſi animal corporale, mortique ſubjectum. Deus autem, cum ſolus adhuc eſſet, cui permiſcere ſe potuit? aut cum eſſet tantæ poteſtatis, ut, quidquid vellet, efficeret, utique ad creandum ſocietate alterius non indigebat. niſi forte exiſtimabimus, Deum, ſicut Orpheus putavit, & marem eſſe & feminam, quod aliter generare nequiverit, niſi haberet vim ſexus utriuſque: quaſi aut ipſe ſecum coierit, aut ſine coitu non potuerit procreare. Sed Hermes in eadem fuit opinione, cum dicit *αὐτοπάτορα καὶ αὐτομήτορα.* Quod ſi ita eſſet, ut a prophetis pater dicitur, ſic etiam mater diceretur. Quomodo igitur procreavit? Primum nec ſciri a quoquam poſſunt, nec enarrari opera

divina; ſed tamen ſanctæ literæ docent, in quibus cautum eſt, illum Dei filium, Dei eſſe ſermonem; itemque ceteros angelos Dei ſpiritus eſſe. nam ſermo eſt ſpiritus cum voce aliquid ſignificante prolatus. Sed tamen, quoniam ſpiritus & ſermo diverſis partibus proferuntur, ſiquidem ſpiritus naribus, ore ſermo procedit; magna inter hunc Dei filium & ceteros angelos differentia eſt. Illi enim ex Deo taciti ſpiritus exierunt; quia non ad doctrinam Dei tradendam, ſed ad miniſterium creabantur. Ille vero, cum ſit & ipſe ſpiritus, tamen cum voce ac ſono ex Dei ore proceſſit, ſicut verbum; ea ſcilicet ratione, quia voce ejus ad populum fuerat uſurus, id eſt, quod ille magiſter futurus eſſet doctrinæ Dei, & cœleſtis arcani ad homines perferendi. quod ipſum primo locutus eſt, ut per eum nobis loqueretur, & ille vocem Dei ac voluntatem nobis revelaret. Merito igitur ſermo & verbum Dei dicitur; quia Deus procedentem de ore ſuo vocalem ſpiritum, quem non utero, ſed mente, conceperat, inexcogitabili quadam majeſtatis ſuæ virtute ac potentia in effigiem, quæ proprio ſenſu ac ſapientia vigeat, comprehendit, & alios item ſpiritus ſuos in angelos figuravit. Noſtri ſpiritus diſſolubiles ſunt, quia mortales ſumus: Dei autem ſpiritus & vivunt, & manent, & ſentiunt; quia ipſe immortalis eſt & ſenſus & vitæ dator. Noſtræ voces, licet auræ miſceantur, atque evaneſcant, tamen plerumque permanent literis comprehenſæ: quanto magis Dei vocem credendam eſt & manere in æternum, & ſenſu ac vir-

tute comitari, quam de Deo patre, tanquam rivus de fonte, traduxerit? Quod ſi quis miratur, ex Deo Deum prolatione vocis ac ſpiritus potuiſſe generari; ſi ſacras voces prophetarum cognoverit, deſinet profecto mirari. Solomonem, patremque ejus David, potentiſſimos reges fuiſſe, & eoſdem prophetas, etiam iis fortaſſe ſit notum, qui divinas literas non attigerunt; quorum alter, qui poſterius regnavit, Trojanæ urbis excidium centum & quadraginta annis anteceſſit. Hujus pater divinorum ſcriptor hymnorum in pſalmo XXXII ſic ait: *Verbo Dei cœli ſolidati ſunt, & ſpiritu oris ejus omnis virtus eorum.* Item rurſus in pſalmo quadrageſimo quarto: *Eructavit cor meam verbum bonum, dico ego opera mea regi.* conteſtans videlicet, nulli alii opera Dei eſſe nota, niſi filio ſoli, qui eſt verbum Dei, & quem regnare in perpetuum neceſſe eſt. Item Solomon ipſum, verbum Dei eſſe demonſtrat, cujus manibus opera iſta mundi fabricata ſint. *Ego*, inquit, *ex ore altiſſimi prodivi ante omnem creaturam; ego in cœlis feci, ut oriretur lumen indeficiens, & nebula texi omnem terram. Ego in altis habitavi, & thronus meus in columna nubis.* Joannes quoque ita tradidit: *In principio erat verbum, & verbum erat apud Deum, & Deus erat verbum. Hoc fuit in principio apud Deum. Omnia per ipſum facta ſunt, & ſine ipſo factum eſt nihil.*

IX. Sed melius Græci λόγον dicunt, quam nos verbum, ſive ſermonem. λόγος enim & ſermonem ſignificat, & rationem; quia ille eſt & vox, & ſapientia Dei. Hunc ſermonem divinum ne philoſo-

phi quidem ignoraverunt. ſiquidem Zenon rerum naturæ diſpoſitorem atque opificem univerſitatis λόγον prædicat; quem & fatum, & neceſſitatem rerum, & Deum, & animum Jovis nuncupat, ea ſcilicet conſuetudine, qua ſolent Jovem pro Deo accipere. Sed nihil obſtant verba, cum ſententia congruat veritati. Eſt enim ſpiritus Dei, quem ille animum Jovis nominavit. nam Triſmegiſtus, qui veritatem pæne univerſam, neſcio quomodo, inveſtigavit, virtutem majeſtatemque verbi ſæpe deſcripſit, ſicut declarat ſuperius illud exemplum, quo fatetur, eſſe ineffabilem quendam ſanctumque ſermonem, cujus enarratio modum hominis excedat. Dixi de nativitate prima breviter, ut potui. nunc de ſecunda, quoniam controverſia eſt in ea maxima, latius diſſerendum eſt, ut veritatem ſcire cupientibus lumen intelligentiæ præferamus.

X. In primis igitur ſcire homines oportet, ſic a principio proceſſiſſe diſpoſitionem ſummi Dei, ut eſſet neceſſe, appropinquante ſeculi termino, Dei filium deſcendere in terram, ut conſtitueret Deo templum, doceretque juſtitiam: verumtamen non in virtute angeli, aut poteſtate cœleſti, ſed in figura hominis, & conditione mortali; ut, cum magiſterio functus fuiſſet, traderetur in manus impiorum, mortemque ſuſciperet; ut, ea quoque per virtutem domita, reſurgeret, & homini, quem induerat, quem gerebat, & ſpem vincendæ mortis afferret, & ad præmia immortalitatis admitteret. Hanc ergo diſpoſitionem ne quis ignoret, docebimus prædicta eſſe omnia, quæ in Chriſto videmus eſſe completa.

Nemo aſſeverationi noſtræ fidem commodet, niſi oſtendero, prophetas ante multam temporum ſeriem prædicaſſe, fore aliquando, ut filius Dei naſceretur ſicut homo, & mirabilia faceret, & cultum Dei per totam terram ſeminaret, & poſtremo patibulo figeretur, & tertia die reſurgeret. Quæ omnia cum probavero eorum ipſorum literis, qui Deum ſuum mortali corpore utentem violaverunt; quid aliud obſtabit, quo minus veram ſapientiam clarum ſit in hac ſola religione verſari? Nunc a principio totius ſacramenti origo narranda eſt. Majores noſtri, qui erant principes Hebræorum, cum ſterilitate atque inopia laborarent, tranſierunt in Ægyptum rei frumentariæ gratia; ibique diutius commorantes, intolerabili ſervitutis jugo premebantur. Tum miſertus eorum Deus, eduxit eos, ac liberavit de manu regis Ægyptiorum, poſt annos quadringentos triginta, duce Moyſe, per quem poſtea illis lex a Deo data eſt. in qua eductione oſtendit virtutem ſuæ majeſtatis Deus. Trajecit enim populum medio mari rubro, præcedente angelo, & ſcindente aquam, ut populus per ſiccum gradi poſſet: quem verius, ut ait poeta,

Curvata in montis faciem circumſtetit unda.

Qua re audita tyrannus Ægyptiorum cum magna ſuorum manu inſecutus, & mare adhuc patens temere ingreſſus, coeuntibus aquis cum omni exercitu deletus eſt. Hebræi vero egreſſi, in ſolitudine, multa mirabilia viderunt. Nam cum ſitim paterentur; ictu virgæ rupe percuſſa, proſiliit fons aquæ,

populumque recreavit. Quo rurſus eſuriente, cœleſtis alimenti pluvia deſcendit. quin etiam coturnices in caſtra eorum ventus invexit, ut non modo pane cœleſti, ſed etiam inſtructioribus epulis, ſaturarentur. Pro his tamen divinis beneficiis honorem Deo non reddiderunt: ſed, depulſa jam ſervitute, jam ſiti fameque depoſita, in luxuriam prolapſi, ad profanos Ægyptiorum ritus animos tranſtulerunt. Cum enim Moyſes dux eorum aſcendiſſet in montem, atque ibi XL diebus moraretur, aureum caput bovis, quem vocant Apin, quo eos in ſigno præcederet, figurarunt. Quo peccato ac ſcelere offenſus Deus, impium & ingratum populum pro merito pœnis gravibus affecit, & legi, quam per Moyſen dederat, ſubjugavit. Poſtea vero cum in deſerta quadam parte Syriæ conſediſſent, amiſerunt vetus nomen Hebræi. & quoniam princeps examinis eorum Judas erat, Judæi ſunt appellati; & terra, quam incoluere, Judæa. Et primo quidem non dominio regum ſubjecti fuerunt; ſed populo ac legi civiles judices præſidebant; non tamen in annum conſtituti, ſicut Romani conſules, ſed perpetua juriſdictione ſubniſi. Tum, ſublato judicum nomine, poteſtas regalis inducta eſt. Verum judicibus regimen eorum tenentibus, pravas religiones ſæpe ſuſceperunt, atque offenſus ab his Deus toties eos alienigenis ſubjugabat, donec rurſus pœnitentia populi mitigatus liberaret eos ſervitute. Item ſub regibus finitimorum bellis ob delicta vexati, poſtremo capti, abductique Babylonem, pœnas impietatis ſuæ gravi ſervitio penderunt; donec Cyrus veniret

R 4

in regnum, qui ſtatim Judæos reſtituit edicto. Exinde tetrarchas habuerunt uſque ad Herodem, qui fuit ſub imperio Tiberii Cæſaris: cujus anno quintodecimo, id eſt, duobus Geminis conſulibus, ante diem decimum Kalendarum Aprilium Judæi Chriſtum cruci affixerunt. Hic rerum textus, hic ordo in arcanis ſanctarum literarum continetur. Sed prius oſtendam, qua de cauſa in terram venerit Chriſtus, ut fundamentum divinæ religionis, & ratio clareſcat.

XI. Cum ſæpe Judæi præceptis ſalutaribus repugnarent, atque a divina lege deſciſcerent, aberrantes ad impios cultus Deorum; tum Deus juſtos & electos viros ſpiritu ſancto implebat, prophetas in media plebe conſtituens, per quos peccata ingrati populi verbis minacibus increparet, & nihilominus hortaretur ad pœnitentiam ſceleris agendam. quam niſi egiſſent, atque abjectis vanitatibus ad Deum ſuum rediſſent, fore, ut teſtamentum ſuum mutaret, id eſt, hereditatem vitæ immortalis ad exteras converteret nationes, aliumque ſibi populum fideliorem ex alienigenis congregaret. Illi autem a prophetis increpati, non modo verba eorum reſpuerunt, ſed, quod ſibi peccata exprobrarentur, offenſi, eos ipſos exquiſitis cruciatibus necaverunt. quæ omnia divinæ literæ ſignata conſervant. Dicit enim propheta Hieremias: *Miſi ad vos ſervos meos prophetas: ante lucem mittebam, & non audiebatis me, neque intendebatis auribus veſtris, cum dicerem vobis, Convertatur unuſquiſque a via ſua mala, & a nequiſſimis affectionibus veſtris, & habitabitis in terra iſta,*

quam dedi vobis, & patribus veſtris a ſeculo uſque in ſeculum. Nolite ambulare poſt Deos alienos, ut ſerviatis eis; & ne inciteiis me in operibus manuum veſtrarum, ad diſperdendos vos. Heſdras etiam propheta, qui fuit ejuſdem Cyri temporibus, a quo Judæi ſunt reſtituti, ſic loquitur: *Deſciverunt a te, & abjecerunt legem tuam poſt corpus ſuum, & prophetas tuos interfecerunt, qui obteſtabantur eos, ut reverterentur ad te.* Item Helias in libro βασιλειῶν tertio: *Æmulando æmulatus ſum domino Deo omnipotenti, quia dereliquerunt te filii Iſrael, & altaria tua demolierunt, & prophetas tuos interfecerunt gladio; & remanſi ego ſolitarius, & quærunt animam meam auferre a me.* Propter has illorum impietates abdicavit eos in perpetuum: itaque deſiit prophetas mittere ad eos. Sed illum filium ſuum primogenitum, illum opificem rerum, & conſiliatorem ſuum delabi juſſit e cœlo, ut religionem ſanctam Dei transferret ad gentes, id eſt, ad eos, qui Deum ignorabant; doceretque juſtitiam, quam perfidus populus abjecerat. quod jampridem denuntiaverat eſſe ſe facturum: ſicut Malachias propheta indicat, dicens, *Non eſt mihi voluntas circa vos, dicit Dominus, & ſacrificium acceptum non habebo ex manibus veſtris; quoniam a ſolis ortu uſque ad occaſum clarificabitur nomen meum apud gentes.* Item David in pſalmo XVII: *Conſtitues me in caput gentium: populus, quem non cognovi, ſerviet mihi.* Eſaias quoque ſic loquitur: *Venio colligere omnes gentes, & linguas: & venient, & videbunt claritatem meam: & dimittam ſuper eos ſignum, & mittam ex his conſervatos in gentes, quæ longe ſunt, quæ*

non audierunt gloriam meam, & nuntiabunt claritatem meam in gentes. Volens igitur Deus metatorem templi ſui mittere in terram, noluit eum in poteſtate & claritate cœleſti mittere, ut ingratus in Deum populus in errorem maximum induceretur, ac pœnas pro facinoribus ſuis lueret, qui dominum ac Deum ſuum non recepiſſet; quod olim prophetæ cecinerant, ſic eſſe facturum. Eſaias enim, quem iidem ipſi Judæi ſerra confectum crudeliſſime necaverunt, ita dicit: *Audi cœlum, & percipe auribus terra, quoniam Dominus locutus eſt: filios genui, & exaltavi; ipſi autem ſpreverunt me. agnovit bos poſſeſſorem ſuum, & aſinus præſepium domini ſui: Iſrael autem me non cognovit, & populus meus me non intellexit.* Hieremias quoque ſimiliter ait: *Cognovit tempus ſuum turtur, & hirundo, & ruris paſſeres cuſtodierunt tempora introitus ſui: populus autem meus non cognovit judicium Domini. Quomodo dicitis, Sapientes ſumus, & lex domini nobiſcum eſt? incaſſum facta eſt metatura falſa ſcribæ, confuſi ſunt ſapientes, trepidaverunt & capti ſunt, quoniam verbum Domini reprobaverunt.* Ergo, ut cœperam dicere, cum ſtatuiſſet Deus doctorem virtutis mittere ad homines, renaſci eum denuo in carne præcepit, & ipſi homini ſimilem fieri, cui dux, & comes, & magiſter eſſet futurus. Sed tamen quoniam clemens eſt & pius erga ſuos Deus, ad eos ipſos eum miſit, quos oderat, ne illis in perpetuum ſalutis viam clauderet, ſed daret his liberam facultatem ſequendi Deum; ut & præmium vitæ adipiſcerentur, ſi ſecuti fuiſſent, quod plurimi eorum faciunt, atque fecerunt; & culpa ſua

in pœnam mortis incurrerent, ſi regem ſuum repudiaſſent. Apud illos igitur, & ex eorum ſemine regenerari eum juſſit, ne, ſi fuiſſet alienigena, juſtam poſſent excuſationem de lege prætendere, quod eum non ſuſcepiſſent; ſimul, ut nulla omnino gens eſſet in terra, cui ſpes immortalitatis negaretur.

XII. Deſcendens itaque de cœlo ſanctus ille ſpiritus Dei, ſanctam virginem, cujus utero ſe inſinuaret, elegit. At illa divino ſpiritu hauſto repleta concepit, & ſine ullo attactu viri repente virginalis uterus intumuit. Quod ſi animalia quædam vento & aura concipere ſolere, omnibus notum eſt; cur quiſquam mirum putet, cum ſpiritu Dei, cui facile eſt, quidquid velit, gravatam eſſe virginem dicimus? Quod ſane incredibile poſſet videri, niſi hoc futurum ante multa ſecula prophetæ ceciniſſent. Solomon ita dicit: *Infirmatus eſt uterus virginis, & accepit fœtum; & gravata eſt, & facta eſt in multa miſeratione mater virgo.* Item propheta Eſaias, cujus verba ſunt hæc: *Propter hoc dabit Deus ipſe vobis ſignum: Ecce virgo accipiet in utero, & pariet filium, & vocabitis nomen ejus Emanuel.* Quid hoc manifeſtius dici poteſt? Legebant iſta Judæi, qui eum negaverunt. ſi quis nos hæc fingere arbitratur, ab his requirat, ab his potiſſimum ſumat. Satis firmum teſtimonium eſt ad probandam veritatem, quod ab ipſis perhibetur inimicis. Emanuel autem nunquam vocitatus eſt, ſed Jeſus; qui Latine dicitur ſalutaris, ſive ſalvator, quia cunctis gentibus ſalutifer venit: ſed propheta declaravit hoc nomine, quod Deus ad homines in carne venturus eſſet. Emanuel enim

ſignificat nobiſcum Deus; ſcilicet quia, illo per virginem nato, confiteri homines oportebat, Deum ſecum eſſe, id eſt, in terra, & in carne mortali. Unde David in Pſalmo LXXXIV, *Veritas*, inquit, *de terra orta eſt;* quia Deus, in quo veritas eſt, terrenum corpus accepit, ut terrenis viam ſalutis aperiret. Item Eſaias ipſe: *Ipſi autem non crediderunt, & exacerbaverunt ſpiritum ſanctum: & converſus eſt eis ad inimicitiam. Et ipſe expugnavit, & recordatus eſt dierum ſeculi, qui ſuſcitavit de terra paſtorem ovium.* Quis autem futurus eſſet ille paſtor, declaravit alio loco, dicens: *Exſultent cœli deſuper, & nubes induant juſtitiam; aperiatur terra, & pullulet ſalvatorem. Ego enim dominus Deus creavi eum.* Salvator vero eſt, ut ſupra diximus, Jeſus. Sed & alio loco idem propheta ſic prædicavit: *Ecce natus eſt nobis puer, & datus eſt nobis filius, cujus imperium ſuper humeros ejus: & vocatum eſt nomen ejus, magni conſilii nuntius.* Idcirco enim miſſus eſt a Deo patre, ut univerſis gentibus, quæ ſub cœlo ſunt, ſingularis & veri Dei ſanctum myſterium revelaret, ablatum perfido populo, qui adverſus Deum ſæpe deliquit. Daniel quoque ſimilia prælocutus eſt: *Videbam*, inquit, *in viſu noctis; & ecce in nubibus cœli ut filius hominis veniens, & uſque ad vetuſtum dierum pervenit. Et qui aſſiſtebant, obtulerunt eum; & datum eſt ei regnum, & honor, & imperium: & omnes populi, tribus, linguæ ſervient ei; & poteſtas ejus æterna, quæ nunquam tranſibit; & regnum ejus non corrumpetur.* Quomodo igitur Judæi & confitentur, & ſperant Chriſtum Dei? qui hunc idcirco reprobave-

runt, quia ex homine natus eſt. Nam cum ita ſit a Deo conſtitutum, ut idem Chriſtus bis adveniat in terram; ſemel, ut unum Deum gentibus nuntiet, deinde rurſus, ut regnet: quomodo in ſecundum ejus adventum credunt, qui in primum non crediderunt? Atqui propheta utroſque adventus ejus paucis verbis comprehendit. *Ecce*, inquit, *in nubibus cœli, ut filius hominis veniens.* non dixit, ut filius Dei, ſed filius hominis; ut oſtenderet, quod carne indui haberet in terra, ut ſuſcepta hominis figura, & conditione mortali, doceret homines juſtitiam: & cum, mandatis Dei functus, veritatem gentibus revelaſſet, mulctaretur etiam morte, ut inferos quoque vinceret ac reſignaret, atque ita demum reſurgens ad patrem proficiſceretur in nube ſublatus. Adjecit enim propheta, & ait: *Et uſque ad antiquum dierum pervenit, & oblatus eſt ei.* Antiquum dierum appellavit Deum ſummum, cujus ætas & origo non poteſt comprehendi, quia ſolus a ſeculis fuit, & erit ſemper in ſecula. Chriſtum autem poſt paſſionem ac reſurrectionem aſcenſurum eſſe ad Deum patrem, David in pſalmo centeſimo nono conteſtatus eſt his verbis: *Dixit dominus domino meo, ſede a dexteris meis, quoadúſque ponam inimicos tuos ſuppedaneum pedum tuorum.* qui propheta, cum rex eſſet, quem appellare dominum ſuum poſſet, qui ſederet ad dexteram Dei, niſi Chriſtum filium Dei, qui eſt rex regum, & dominus dominorum? Quod Eſaias apertius oſtendit, dicens: *Sic dicit dominus Deus Chriſto domino meo, cujus tenui dexteram: Obaudire ante eum gentes faciam, & fortitudinem regum diſrumpam.*

Aperiam ante illum portas, & civitates non claudentur. Ego ante te ibo, & montes deplanabo, & fores æreas conteram, & ſeras ferreas confringam, & dabo tibi theſauros abſconditos & inviſibiles, ut ſcias, quia ego ſum dominus Deus, qui voco nomen tuum, Deus Iſrael. Denique ob virtutem ac fidem, quam Deo exhibuit in terra, *datum eſt ei regnum, & honor, & imperium; & omnes populi, tribus, linguæ, ſervient ei; & poteſtas ejus æterna, quæ nunquam tranſibit; & regnum ejus non corrumpetur.* Quod quidem duobus modis intelligitur; quia & nunc habet perpetuam poteſtatem, cum omnes gentes, & omnes linguæ nomen ejus venerantur, majeſtatem confitentur, doctrinam ſequuntur, virtutem imitantur: habet imperium, habet honorem, cum omnes tribus terræ præceptis ejus obtemperant. & idem poſtea, cum rurſus advenerit in poteſtate ac claritate, ut omnem animam judicet, & juſtos reſtituat ad vitam, tunc vere totius terræ regimen obtinebit: tunc ſublato de rebus humanis omni malo, aureum ſeculum (ut poetæ vocant) id eſt, juſtum ac pacificum tempus orietur. Sed hæc uberius in ultimo libro diſſeremus, cum de ſecundo adventu loquemur: nunc de primo, ut cœpimus, explicemus.

XIII. Summus igitur Deus, ac parens omnium, cum religionem ſuam transferre voluiſſet, doctorem juſtitiæ miſit e cœlo, ut novis cultoribus novam legem in eo, vel per eum daret: non ſicut ante fecerat per hominem; ſed tamen naſci eum voluit, tanquam hominem, ut per omnia ſummo [Deo] patri ſimilis exſiſteret. Ipſe enim pater Deus, &

origo, & principium rerum, quoniam parentibus caret, ἀπάτωρ, atque ἀμήτωρ a Triſmegiſto veriſſime nominatur, quod ex nullo ſit procreatus. Idcirco etiam filium bis naſci oportuit, ut & ipſe fieret ἀπάτωρ atque ἀμήτωρ. In prima enim nativitate ſpiritali ἀμήτωρ fuit; quia ſine officio matris, a ſolo Deo patre generatus eſt. In ſecunda vero carnali ἀπάτωρ fuit, quoniam ſine patris officio, virginali utero procreatus eſt, ut mediam inter Deum & hominem ſubſtantiam gerens, noſtram hanc fragilem imbecillemque naturam quaſi manu ad immortalitatem poſſet educere: factus eſt Dei filius per ſpiritum, & hominis per carnem, id eſt, & Deus, & homo. Dei virtus in eo ex operibus, quæ fecit, apparuit: fragilitas hominis, ex paſſione, quam pertulit; quam cur ſuſceperit, paulo poſt docebo. Interim & Deum fuiſſe, & hominem ex utroque genere permixtum, prophetis vaticinantibus diſcimus. Eſaias Deum fuiſſe teſtatur his verbis: *Fatigata eſt Ægyptus, & negotiatio Æthiopum, & Saba viri alti ad te tranſgredientur, & tui erunt ſervi, & poſt te ambulabunt vincti compedibus, & adorabunt te; & in te precabuntur, quoniam in te Deus eſt, & non alius Deus præter te. Tu enim Deus es, & neſciebamus, Deus Iſrael ſalvator. Confundentur & reverebuntur omnes, qui adverſantur tibi, & cadent in confuſionem.* Item propheta Hieremias ſic ait: *Hic Deus noſter eſt, & non deputabitur alius abſque illo, qui invenit omnem viam prudentiæ, & dedit eam Jacob puero ſuo, & Iſrael dilecto ſibi. Poſt hæc in terris viſus eſt, & cum hominibus converſatus eſt.* Item David in pſalmo

XLIV: *Thronus tuus Deus in ſecula ſeculorum, virga æquitatis, virga regni tui. Dilexiſti juſtitiam, & odio habuiſti injuſtitiam: propterea unxit te Deus, Deus tuus oleo exſultationis.* Quo verbo etiam nomen oſtendit, ſiquidem, ut ſupra docui, ab unctione appellatus eſt Chriſtus. Deinde hominem fuiſſe eundem, Hieremias docet, dicens: *Et homo eſt, & quis cognovit eum?* Item Eſaias: *Et mittet eis Dominus hominem, qui ſalvabit eos, & judicans ſanabit eos.* Sed & Moyſes in Numeris ita loquitur: *Orietur ſtella ex Jacob, & exſurget homo ex Iſrael.* propterea Mileſius Apollo conſultus, utrumne Deus an homo fuerit, hoc modo reſpondit:

> Θνητὸς ἔην κατὰ σάρκα σοφὸς τερατώδεσιν ἔργοις,
> ἀλλ' ὑπὸ Χαλδαίων κριτῶν ὅπλοις συναλωθεὶς,
> γόμφοις καὶ σκολόπεσσι πικρὴν ἀνέτλησε τελευτήν.

Primo verſu verum quidem dixit; ſed argute conſultorem fefellit, ſacramentum veritatis penitus neſcientem. Videtur enim negaſſe illum Deum. ſed cum fatetur ſecundum carnem fuiſſe mortalem, quod etiam nos prædicamus; conſequens eſt, ut ſecundum ſpiritum Deus fuerit, quod nos affirmamus. Quid enim fuerat neceſſe carnis facere mentionem? cum ſatis eſſet dicere, fuiſſe mortalem. Sed veritate preſſus negare non potuit, quemadmodum res ſe haberet; ſicut illud, quod ait, fuiſſe ſapientem. Quid ad hoc, Apollo, reſpondes? ſi ſapiens eſt, ergo doctrina ejus ſapientia eſt, nec ulla alia; & ſapientes, qui ſequuntur, nec ulli alii.

Cur igitur vulgo pro ſtultis, & vanis, & ineptis habemur, qui ſectamur magiſtrum, etiam ipſorum Deorum confeſſione ſapientem? Nam quod ait, portentifica illum opera feciſſe, quo maxime divinitatis fidem meruit; aſſentiri nobis jam videtur, cum dicit eadem, quibus nos gloriamur. Sed colligit ſe tamen, & ad dæmoniacas fraudes redit. Cum enim verum neceſſitate dixiſſet, jam Deorum, ac ſui proditor videbatur; niſi quod ab eo veritas expreſſerat, mendacio fallente celaſſet. Ait ergo, illum feciſſe quidem opera miranda, verum non divina virtute, ſed magica. Quid mirum, ſi hoc Apollo veritatem ignorantibus perſuaſit; cum Judæi quoque, cultores, ut videbantur, ſummi Dei, idem putaverint? cum ante oculos eorum quotidie fierent illa miracula, quæ eis prophetæ futura prædixerant, nec tamen tantarum virtutum contemplatione impelli potuerunt, ut Deum crederent, quem videbant. Propterea David, quem præter ceteros prophetas vel maxime legunt, in pſalmo XXVII ſic eos damnat: *Redde illis retributionem eorum, quoniam non intellexerunt in operibus domini.* Ex hujus ipſius domo Chriſtum generatum iri ſecundum carnem, & ipſe David, & alii prophetæ annuntiaverunt. Apud Eſaiam ita ſcriptum eſt: *Et erit in illa die radix Jeſſe; & qui exſurget principari in nationes, in eum gentes ſperabunt; & erit requies ejus in honore.* & alio loco: *Exiet virga de radice Jeſſe; & flos de radice ejus aſcendet, & requieſcet ſuper eum ſpiritus Dei, ſpiritus ſapientiæ, & intellectus, ſpiritus conſilii, & fortitudinis, ſpiri-*

tus ſcientiæ, & pietatis, & implebit eum ſpiritus timoris Domini. Jeſſe autem fuit pater David, ex cujus radice aſcenſurum eſſe florem, prælocutus eſt, eum ſcilicet, de quo Sibylla dicit, ἀνθήσει δ' ἄνθος καθαρόν. Item in βασιλειῶν libro ſecundo, Propheta Nathan miſſus eſt ad David volentem Deo templum fabricare: & fuit verbum Domini ad Nathan, dicens: *Vade, & dic ſervo meo David, Hæc dicit Dominus omnipotens: Non tu ædificabis mihi domum ad inhabitandum; ſed cum impleti fuerint dies tui, & dormieris cum patribus tuis, ſuſcitabo ſemen tuum poſt te, & parabo regnum ejus. Hic ædificabit mihi domum in nomine meo; & erigam thronum ejus uſque in ſeculum; & ego ero ei in patrem, & ipſe erit mihi in filium; & fidem conſequetur domus ejus, & regnum ejus uſque in ſeculum.* Sed hæc ut Judæi non intelligerent, illa fuit cauſa, quod Solomon filius David Deo templum ædificavit, & civitatem, quam de ſuo nomine Hieroſolyma nuncupavit. Itaque ad ipſum, quæ a propheta dicta ſunt, retulerunt. Solomon autem ab ipſo patre ſuo imperii regimen accepit. Prophetæ vero de eo loquebantur, qui tum naſceretur, poſtquam David cum patribus ſuis requieviſſet. Præterea Solomonis imperium perpetuum non fuit. annis enim XL regnavit. Deinde quod nunquam filius Dei dictus eſt, ſed filius David; & domus, quam ædificavit, non eſt fidem conſecuta, ſicut eccleſia; quæ eſt verum templum Dei, quod non in parietibus eſt, ſed in corde ac fide hominum, qui credunt in eum, ac vocantur fideles. Illud vero Solomonium templum, quia ma-

nu factum eſt, manu cecidit. Denique pater ejus in pſalmo CXXVI de operibus filii ſui prophetavit hoc modo: *Si dominus non ædificaverit domum, ſine cauſa laboraverunt, qui illam ædificaverunt. ſi dominus non cuſtodierit civitatem, in vanum vigilavit, qui eam cuſtodivit.*

XIV. Quibus ex rebus apparet, prophetas omnes denuntiaſſe de Chriſto, fore aliquando, ut ex genere David corporaliter natus conſtitueret æternum templum Deo, quod appellatur eccleſia, & univerſas gentes ad religionem Dei veram convocaret. Hæc eſt domus fidelis, hoc immortale templum, in quo ſi quis non ſacrificaverit, immortalitatis præmium non habebit. Cujus templi & magni, & æterni, quoniam Chriſtus fabricator fuit, idem neceſſe eſt habeat in eo ſacerdotium ſempiternum; nec poteſt niſi per eum, qui conſtituit templum, ad adytum templi & ad conſpectum Dei perveniri. David in pſalmo CIX id ipſum docet, dicens: *Ante luciferum genui te. Juravit dominus, & non pœnitebit eum, tu es ſacerdos in æternum ſecundum ordinem Melchiſedech.* Item in βασιλειῶν libro primo: *Et ſuſcitabo mihi ſacerdotem fidelem, qui omnia, quæ ſunt in corde meo, faciat; & ædificabo ei domum fidelem; & tranſibit in conſpectu meo omnibus diebus.* Quis autem futurus eſſet, cui Deus æternum ſacerdotium pollicebatur, Zacharias, etiam nomine poſito, apertiſſime docuit. Sic enim dixit: *Et oſtendit mihi Dominus Jeſum ſacerdotem magnum ſtantem ante faciem angeli Domini; & diabolus ſtabat ad dextram ipſius, ut adverſaretur ei. Et dixit*

Dominus ad diabolum: Increpet Dominus in te, qui elegit Hieruſalem. & ecce titio ejectus ab igne, & Jeſus erat indutus veſtimenta ſordida, & ſtabat ante faciem angeli; & reſpondit, & dixit ad circumſtantes ante faciem ipſius, dicens: Auferte veſtimenta ſordida ab eo, & induite eum tunica talari, & imponite cidarim mundam ſuper caput ipſius. & cooperuerunt eum veſtimento, & impoſuerunt cidarim ſuper caput ejus, & angelus Domini ſtabat, & teſtificabatur, ad Jeſum dicens: Hæc dicit Dominus omnipotens: Si in viis meis ambulaveris, & præcepta mea ſervaveris, tu judicabis domum meam, & dabo tibi, qui converſentur in medio horum circumſtantium. Audi itaque, Jeſu, ſacerdos magne. Quis non igitur captos mentibus tum fuiſſe Judæos arbitretur, qui, cum hæc & legerent, & audirent, nefandas manus Deo ſuo intulerunt? Atqui ab eo tempore, quo Zacharias fuit, uſque ad annum quintum decimum imperii Tiberii Cæſaris, quo Chriſtus crucifixus eſt, prope quingenti anni numerantur. ſiquidem Darii & Alexandri adolevit ætate, qui fuerunt non multo prius, quam Tarquinius Superbus exactus eſt. Sed illi rurſus eodem modo falſi, deceptique ſunt, putantes hæc de Jeſu eſſe dicta filio Nave, qui ſucceſſor fuit Moſi; aut de ſacerdote Jeſu, filio Joſedech: in quos nihil congruit eorum, quæ propheta narravit. Non enim ſordidati illi unquam fuerunt, cum alter eorum princeps potentiſſimus fuerit, alter ſacerdos: aut perpeſſi ſunt aliquid adverſi, ut, tanquam titio ejectus ex igne, putarentur: aut aliquando in conſpectu Dei & angelorum ſteterunt, aut propheta

de præteritis loquebatur potius, quam de futuris. Locutus eſt igitur de Jeſu, filio Dei, ut oſtenderet, eum primo in humilitate & carne eſſe venturum. Hæc enim eſt veſtis ſordida, ut pararet templum Deo, & ſicut titio igni ambureretur, id eſt, ab hominibus cruciamenta perferret, & ad ultimum exſtingueretur. Titionem enim vulgus appellat extractum foco torrem ſemiuſtum & exſtinctum. Quomodo autem, & cum quibus mandatis a Deo mitteretur in terram, declaravit ſpiritus Dei per prophetam, docens futurum, ut, cum voluntatem ſummi patris fideliter & conſtanter impleſſet, acciperet judicium atque imperium ſempiternum. *Si in viis meis*, inquit, *ambulaveris*, *& præcepta mea ſervaveris*, *tu judicabis domum meam.* Quæ fuerint viæ Dei, & quæ præcepta ejus, nec ambiguum, nec obſcurum eſt. Deus enim, cum videret malitiam, & falſorum Deorum cultus per orbem terræ ita invaluiſſe, ut jam nomen ejus ex memoria hominum fuiſſet pæne ſublatum (ſiquidem Judæi quoque, quibus ſolis arcanum Dei creditum fuerat, relicto Deo vivo, ad colenda figmenta, irretiti dæmonum fraudibus aberraſſent, nec increpiti per prophetas reverti ad Deum vellent) filium ſuum, principem angelorum, legavit ad homines, ut eos converteret ab impiis & vanis cultibus ad cognoſcendum & colendum Deum verum: item, ut eorum mentes a ſtultitia ad ſapientiam, ab iniquitate ad juſtitiæ opera traduceret. Hæ ſunt viæ Dei, in quibus ambulare eum præcepit: hæc præcepta, quæ ſervanda mandavit. Ille vero exhibuit Deo fidem. docuit enim,

quod unus Deus ſit, eumque ſolum coli oportere; nec unquam ſe ipſe Deum dixit: quia non ſervaſſet fidem, ſi miſſus, ut Deos tolleret, & unum aſſereret, induceret alium, præter unum. Hoc erat, non de uno Deo facere præconium, nec ejus, qui miſerat, ſed ſuum proprium negotium gerere, ac ſe ab eo, quem illuſtraturus venerat, ſeparare. Propterea quia tam fidelis exſtitit, quia ſibi nihil prorſus aſſumſit, ut mandata mittentis impleret: & ſacerdotis perpetui dignitatem, & regis ſummi honorem, & judicis poteſtatem, & Dei nomen accepit.

XV. Quoniam de ſecunda nativitate diximus, qua ſe hominibus in carne monſtravit; veniamus ad opera illa miranda, per quæ, cum eſſent ea cœleſtis indicia virtutis, magum Judæi putaverunt. Cum primum cœpit adoleſcere, tinctus eſt ab Joanne propheta in Jordane flumine, ut lavacro ſpiritali peccata non ſua, quæ utique non habebat, ſed carnis, quam gerebat, aboleret; ut, quemadmodum Judæos ſuſcepta circumciſione, ſic etiam gentes baptiſmo, id eſt, purifici roris perfuſione ſalvaret. Tunc vox audita de cœlo eſt: *Filius meus es tu: ego hodie genui te.* quæ vox apud David prædicta invenitur. & deſcendit ſuper eum ſpiritus Dei, formatus in ſpeciem columbæ candidæ. Exinde maximas virtutes cœpit operari, non præſtigiis magicis, quæ nihil veri ac ſolidi oſtentant; ſed vi ac poteſtate cœleſti: quæ etiam pridem, prophetis nuntiantibus, canebantur. Quæ opera tam multa ſunt, ut unus liber ad complectenda omnia ſatis non ſit. Enumerabo igitur illa breviter, & generatim, ſine ulla perſona-

rum ac locorum deſignatione, ut ad exponendam paſſionis ejus, cruciſque rationem poſſim perveni-re, quo jamdudum feſtinat oratio. Virtutes ejus fuerunt, quas Apollo portentificas appellavit: quod, quacunque iter faciebat, ægros ac debiles, & omni morborum genere laborantes, uno verbo, unoque momento reddebat incolumes, adeo ut membris omnibus capti, receptis repente viribus roborati, ipſi lectulos ſuos reportarent, in quibus fuerant paulo ante delati. Claudis vero, ac pedum vitio afflictis, non modo gradiendi, ſed etiam currendi dabat facultatem. Tunc quorum cæca lumina in altiſſimis tenebris erant, eorum oculos in priſtinum reſtituebat aſpectum. Mutorum quoque linguas in eloquium ſermonemque ſolvebat. Item ſurdorum patefactis auribus inſinuabat auditum: pollutos & aſperſos maculis repurgabat. Et hæc omnia non manibus, aut aliqua medela, ſed verbo ac juſſione, faciebat, ſicut etiam Sibylla prædixerat:

πάντα λόγῳ πράττων πᾶσάν τε νόσον θεραπεύων.

Nec utique mirum, quod verbo faceret mirabilia, cum ipſe eſſet Dei verbum, cœleſti virtute ac poteſtate ſubniſum. Nec ſatis fuit, quod vires imbecillis redderet, quod debilibus integritatem, quod ægris & languentibus ſanitatem; niſi etiam mortuos ſuſcitaret, velut e ſomno ſolutos, ad vitamque revocaret. Quæ videntes tunc Judæi, dæmoniaca potentia fieri arguebant: cum omnia ſic futura, ut facta ſunt, arcanæ illorum literæ continerent. Legebant quippe cum aliorum prophetarum, tum Eſaiæ

verba, dicentis: *Confortamini manus reſolutæ, & genua debilia conſolamini. qui eſtis puſilli animi, nolite timere, nolite metuere: Deus noſter judicium retribuet: ipſe veniet, & ſalvos faciet nos. Tunc aperientur oculi cæcorum, & aures ſurdorum audient. Tunc ſaliet claudus ſicut cervus, & plana erit lingua mutorum, quia rupta eſt in deſerto aqua, & rivus in terra ſitienti.* Sed & Sibylla eadem cecinit his verſibus:

> . . νεκρῶν δὲ ἀνάστασις ἔσται,
> καὶ χωλῶν δρόμος ἔστ' ὠκὺς, καὶ κωφὸς ἀκούσει.
> καὶ τυφλοὶ βλέψουσι, λαλήσουσ' οὐ λαλέοντες.

Ob has ejus virtutes, & opera divina, cum magna illum multitudo ſequeretur vel debilium, vel ægrorum, vel eorum, qui curandos ſuos offerre cupiebant, aſcendit in montem quendam deſertum, ut ibi adoraret. ubi cum triduo moratus eſſet, ac fame populus laboraret, vocavit diſcipulos, quærens, quantos ſecum cibos geſtarent. at illi, quinque panes, & duos piſces, in pera ſe habere dixerunt. Afferri ea juſſit, ac multitudinem per quinquagenos diſtributam diſcumbere. Quod cum diſcipuli facerent, frangebat ipſe panem minutatim, carnemque piſcium comminuebat: & utraque in manibus ejus augebantur. Et cum, apponi illa populo, diſcipulis imperaſſat, ſaturata ſunt quinque hominum millia, & inſuper duodecim cophini de reſiduis fragminibus impleti. Quid aut dici, aut fieri poteſt mirabilius? At id Sibylla futurum cecinerat olim: cujus verſus tales feruntur:

> ἐν ἄρτοις ἅμα πέντε καὶ ἰχθύεσσι δυοῖσιν

ἀνδρῶν χιλιάδας ἐν ἐρήμῳ πέντε κορέσσει,
καὶ τὰ περισσεύοντα λαβὼν μετὰ κλάσματα πάντα,
δώδεκα πληρώσει κοφίνους εἰς ἐλπίδα πολλῶν.

Quæro igitur, quid hic potuerit ars magica moliri, cujus peritia nihil aliud, quam ad circumſcribendos oculos valet. Idem, ſeceſſurus orandi gratia, ſicut ſolebat, in montem, præcepit diſcipulis, ut naviculam ſumerent, ſeque præcederent. at illi urgente jam veſpere profecti, contrario vento laborare cœperunt. cumque jam medium fretum tenerent, tum pedibus mare ingreſſus conſecutus eſt eos, tanquam in ſolido gradiens; non, ut poetæ Orionem mentiuntur in pelago incedentem, qui, demerſa corporis parte, *humero ſupereminet undas.* Et rurſus, cum obdormiſſet in navi, & ventus uſque ad extremum periculum ſævire cœpiſſet, excitatus e ſomno, ſilere ventum protinus juſſit, & fluctus, qui maximi ferebantur, conquieſcere: ſtatimque ſub verbo ejus tranquillitas inſecuta eſt. Mentiuntur fortaſſe literæ ſanctæ, docentes, tantam fuiſſe in eo poteſtatem, ut imperio ſuo cogeret ventos obſequi, maria ſervire, morbos cedere, inferos obedire. Quid? quod eadem Sibyllæ carminibus ſuis ante docuerunt: quarum una, cujus ſupra fecimus mentionem, ſic ait:

τοὺς ἀνέμους παύσει τε λόγῳ, στρώσει δὲ θάλασσαν
μαινομένην, ποσὶν εἰρήνης πίστει τε πατήσας.

Et rurſus alia, quæ dicit:

κύματα πεζεύσει, νόσον ἀνθρώπων ἀπολύσει.

ζήσει τεθνηῶτας, ἀπώσεται ἄλγεα πολλοῖς,
ἐκ δὲ μιᾶς πηγῆς ἄρτου κόρος ἔσσεται ἀνδρῶν.

His teſtimoniis quidam revicti, ſolent eo confugere, ut ajant, non eſſe illa carmina Sibyllina, ſed a noſtris conficta atque compoſita. Quod profecto non putabit, qui Ciceronem Varronemque legerit, alioſque veteres, qui Erythræam Sibyllam ceteraſque commemorant, quarum ex libris iſta exempla proferimus: qui auctores ante obierunt, quam Chriſtus ſecundum carnem naſceretur. Verum non dubito, quin illa carmina prioribus temporibus pro deliramentis habita ſint, cum ea nemo tum intelligeret. denuntiabant enim monſtruoſa quædam miracula, quorum nec ratio, nec tempus, nec auctor deſignabatur. Denique Erythræa fore ait, ut diceretur inſana & mendax. Ait enim :

- - - φήσουσι Σιβύλλην
μαινομένην ψεύστριαν. ἐπὰν δὲ γένηται ἅπαντα,
τηνίκα μου μνήμην ποιήσετε, κ' οὐκ ἔτι μ' οὐδεὶς
μαινομένην φήσει με θεοῦ μεγάλοιο προφῆτιν.

Latuerunt igitur multis ſeculis; poſtea vero animadverſa ſunt, quam Chriſti nativitas & paſſio patefecit arcana; ſicut etiam voces prophetarum, quæ cum per annos mille quingentos, vel eo amplius, lectæ fuiſſent a populo Judæorum, nec tamen intellectæ ſunt, niſi poſtquam illas Chriſtus & verbo & operibus interpretatus eſt. Illum enim prophetæ annuntiaverunt: nec ullo modo poterant, quæ illi loquebantur, intelligi, niſi fuiſſent univerſa completa.

XVI. Venio nunc ad ipſam paſſionem, quæ velut opprobrium nobis objectari ſolet, quod & hominem, & ab hominibus inſigni ſupplicio affectum & excruciatum colamus: ut doceam, eam ipſam paſſionem ab eo cum magna & divina ratione ſuſceptam; & in ea ſola & virtutem, & veritatem, & ſapientiam contineri. Neque enim, ſi beatiſſimus in terra fuiſſet, & per omnem vitam in ſumma felicitate regnaſſet, quiſquam illum ſapiens aut Deum crediſſet, aut honore divino dignum judicaſſet: quod faciunt veræ divinitatis expertes, qui caducas opes, & fragilem potentiam, & alieni beneficii bona non tantum ſuſpiciunt, verum etiam conſecrant; & ſcientes, memoriæ mortuorum deſerviunt, fortunam jam exſtinctam colentes, quam ne vivam quidem præſentemque ſapientes colendam ſibi unquam putaverunt. Nec enim poteſt aliquid in rebus terrenis eſſe venerabile, cœloque dignum: ſed ſola eſt virtus, ſola juſtitia, quæ poteſt verum bonum, & cœleſte, & perpetuum judicari, quia nec datur cuiquam, nec aufertur. qua virtute ac juſtitia quoniam Chriſtus inſtructus venit in terram, immo vero, quoniam ipſe virtus, & ipſe juſtitia eſt, deſcendit, ut eam doceret, hominemque formaret. quo magiſterio, ac Dei legatione perfunctus, ob eam ipſam virtutem, quam ſimul & docuit, & fecit, ab omnibus gentibus & meruit, & potuit Deus credi. Ergo cum magnus populus ad eum vel ob juſtitiam, quam docebat, vel ob miracula, quæ faciebat, ſubinde confluerent, & præcepta ejus audiret, & a Deo miſſum Deique filium crederet; tum

primores Judæorum, & ſacerdotes, ira ſtimulati, quod ab eo tanquam peccatores increpabantur, & invidia depravati, quod, confluente ad eum multitudine, contemni ſe ac deſeri videbant, & (quod caput ſceleris illorum fuit) ſtultitia & errore cæcati, & immemores præceptorum cœleſtium ac prophetarum, coierunt adverſus eum, impiumque conſilium de eo tollendo, cruciandoque ceperunt: quod prophetæ multo ante deſcripſerant. Nam & David in principio pſalmorum ſuorum, providens in ſpiritu, quantum facinus admiſſuri eſſent, *beatum eſſe*, ait, *qui non abierit in conſilio impiorum.* Et Solomon in libro ſapientiæ, his verbis uſus eſt: *Circumveniamus juſtum, quoniam inſuavis eſt nobis, & exprobrat nobis peccata legis. promittit, ſe ſcientiam Dei habere, & filium Dei ſe nominat: factus eſt nobis in traductionem cogitationum noſtrarum: gravis eſt nobis etiam ad videndum, quoniam diſſimilis eſt aliis vita illius, & immutatæ ſunt viæ illius. tanquam nugaces æſtimati ſumus ab eo. continet ſe a viis noſtris, quaſi ab immunditiis, & præfert noviſſima juſtorum, & gloriatur patrem Deum. Videamus ergo, ſi ſermones illius veri ſunt; & tentemus, quæ ventura ſunt illi: contumelia & tormento interrogemus eum, ut ſciamus reverentiam illius, & probemus patientiam illius, morte turpiſſima condemnemus eum. Hæc cogitaverunt, & erraverunt. Excæcavit enim illos ſtultitia ipſorum, & neſcierunt ſacramenta Dei.* Nonne ita deſcripſit nefarium illud conſilium ab impiis initum contra Deum, ut plane interfuiſſe videatur? Atqui a Solomone, qui hæc cecinit, uſque ad id tempus, quo geſta res

eſt, mille ac decem anni fuerunt. Nihil nos fingimus, nihil addimus. Habebant hæc, qui fecerunt: legebant, in quos hæc dicta ſunt. ſed & nunc heredes nominis ac ſceleris illorum hæc & habent, & damnationem ſuam prophetarum voce prædictam quotidianis lectionibus perſonant, nec aliquando in cor ſuum, quæ pars eſt & ipſa damnationis, admittunt. Increpiti ergo a Chriſto ſæpe Judæi, exprobrante illis peccata & injuſtitias, & a populo pæne deſerti, concitati ſunt ad eum necandum: cujus rei audaciam dedit illis humilitas ejus. Nam cum legerent, cum quanta virtute & claritate filius Dei venturus eſſet e cœlo; Jeſum autem cernerent humilem, quietum, ſordidum, informem; non credebant, filium Dei eſſe, ignorantes, duos ejus adventus a prophetis eſſe prædictos, primum in humilitate carnis obſcurum, ſecundum in fortitudine majeſtatis manifeſtum. De primo David in pſalmo ſeptuageſimo primo ſic ait: *Deſcendet ſicut pluvia in vellus, & orietur in diebus ejus juſtitia, & abundantia pacis, donec extollatur luna.* Sicut enim pluvia, ſi deſcendat in vellus, animadverti non poteſt, quia ſtrepitum non facit: ita Chriſtum in terram ſine cujuſquam ſuſpicione venturum eſſe dixit, ut juſtitiam doceret, & pacem. Eſaias quoque ita tradidit: *Domine, quis credidit auditui noſtro, & brachium Domini cui revelatum eſt? Annuntiavimus coram ipſo, ſicut pueri, & ſicut radix in terra ſitienti. non eſt figura ejus, neque claritas: & vidimus illum, & non habuit figuram, neque decorem; ſed figura ejus ſine honore, & deficiens præter ceteros homines. homo in plaga poſitus,*

& ſciens ferre imbecillitatem, quia averſus eſt, & non eſt computatus. Hic peccata noſtra portat, & pro nobis dolet: & nos putavimus, ipſum eſſe in dolore, & in plaga, & in vexatione. Ipſe autem vulneratus eſt propter facinora noſtra, & infirmatus eſt propter peccata noſtra. doctrina pacis noſtræ ſuper illum. livore ejus nos ſanati ſumus. Omnes nos ſicut oves erravimus: & Deus tradidit illum pro peccatis noſtris. Et Sibylla eodem modo locuta eſt:

οἰκτρὸς, ἄτιμος, ἄμορφος ἐν οἰκτροῖς ἐλπίδα δώσει.

Propter hanc humilitatem, Deum ſuum non agnoſcentes, inierunt conſilium deteſtandum, ut privarent eum vita, qui, ut eos vivificaret, advenerat.

XVII. Sed iræ atque invidiæ ſuæ, quam in cordibus ſuis gerebant intus incluſam, alias cauſas præferebant, quod legem Dei per Moyſen datam ſolveret, id eſt, quod ſabbatis non vacaret, operans in ſalutem hominum; quod circumciſionem vacuefaceret; quod abſtinentiam ſuillæ carnis auferret: in quibus rebus Judaicæ religionis ſacramenta conſiſtunt. Ob hæc itaque cetera pars populi, quæ nondum ad Chriſtum ſeceſſerat, a ſacerdotibus incitabatur, ut impium judicaret eum, quod legem Dei ſolveret, cum hoc ille non ſuo judicio, ſed ex Dei voluntate, & ſecundum prædicta faceret prophetarum. Micheas enim novam legem daturum denuntiavit hoc modo: *Lex de Sion proficiſcetur, & ſermo Domini ex Hieruſalem, & judicabit inter plurimos populos, & revincet, & deliget validas nationes.* Illa enim prior lex, quæ per Moyſen da-

ta eſt, non in monte Sion, ſed in monte Oreb, data eſt: quam Sibylla, fore ut a filio Dei ſolveretur, oſtendit:

> ἀλλ᾽ ὅτε ταῦτ᾽ ἂν ἅπαντα τελειωθῇ, ἅπερ εἶπον,
> εἰς αὐτὸν πᾶς λύσεται νόμος.

Sed & ipſe Moyſes, per quem datam ſibi legem dum pertinaciter tuentur, exciderunt a Deo, & Deum non agnoverunt, prædixerat fore, ut propheta maximus mitteretur a Deo, qui ſit ſupra legem, qui voluntatem Dei ad homines perferat. In Deuteronomio ita ſcriptum reliquit: *Et dixit dominus ad me: Prophetam excitabo eis de fratribus eorum, ſicut te; & dabo verbum meum in os ejus: & loquetur ad eos ea, quæ præcepero ei: & quiſquis non audierit ea, quæ loquetur propheta ille in nomine meo, ego vindicabo in eum.* Denuntiavit ſcilicet Dominus per ipſum legiferum, quod filium ſuum, id eſt, vivam præſentemque legem, miſſurus eſſet, & illam veterem per Moyſen datam ſoluturus; ut denuo per eum, qui eſſet æternus, legem ſanciret æternam. Item de circumciſione ſolvenda Eſaias ita prophetavit: *Hæc dicit Dominus viris Juda, qui inhabitant Hieruſalem: Renovate inter vos novitatem; & ne ſeminaveritis in ſpinis. Circumcidite vos Domino, Deo veſtro, & circumcidite præputium cordis veſtri; ne exeat ira mea ſicuti ignis, & exurat, & non ſit, qui exſtinguat.* Item Moyſes ipſe: *In noviſſimis diebus circumcidet Dominus cor tuum ad Dominum Deum tuum amandum.* Item Jeſus Nave ſucceſſor ejus: *Et dixit Dominus ad Jeſum: Fac tibi cultellos petrinos ni-*

mis acutos, & ſede, & circumcide ſecundo filios Iſrael. Secundam circumciſionem futuram eſſe dixit, non carnis, ſicut fuit prima, qua etiam nunc Judæi utuntur; ſed cordis ac ſpiritus, quam tradidit Chriſtus, qui verus Jeſus fuit. Non enim propheta ſic ait: Et dixit Dominus ad me, ſed ad Jeſum, ut oſtenderet, quod non de ſe loqueretur, ſed de Chriſto, ad quem tunc Deus loquebatur. Chriſti enim figuram gerebat ille Jeſus: qui cum primum Auſes vocaretur, Moyſes futura præſentiens, juſſit eum Jeſum vocari; ut, quoniam dux militiæ delectus eſſet adverſus Amalech, qui oppugnabat filios Iſrael; & adverſarium debellaret per nominis figuram, & populum in terram promiſſionis induceret. Et idcirco etiam Moyſi ſucceſſit, ut oſtenderet, novam legem per Chriſtum Jeſum datam, veteri legi ſucceſſuram, quæ data per Moyſen fuit. Nam illa carnis circumciſio caret utique ratione; quia ſi Deus id vellet, ſic a principio formaſſet hominem, ut præputium non haberet: ſed hujus ſecundæ circumciſionis figura erat, ſignificans, nudandum eſſe pectus, id eſt, aperto & ſimplici corde oportere nos vivere: quoniam pars illa corporis, quæ circumciditur, habet quandam ſimilitudinem cordis, & eſt pudenda. Ob hanc cauſam Deus nudari eam juſſit, ut hoc argumento nos admoneret, ne involutum pectus haberemus, id eſt, ne quod pudendum facinus intra conſcientiæ ſecreta velemus. Hæc eſt cordis circumciſio, de qua prophetæ loquuntur; quam Deus a carne mortali ad animam tranſtulit, quæ ſola manſura eſt. Volens

enim vitæ ac ſaluti noſtræ pro æterna ſua pietate conſulere, pœnitentiam nobis in illa circumciſione propoſuit, ut, ſi cor nudaverimus, id eſt, ſi peccata noſtra confeſſi ſatis Deo fecerimus, veniam conſequamur, quæ contumacibus & admiſſa ſua celantibus denegatur ab eo, qui non faciem, ſicut homo, ſed intima & arcana pectoris intuetur. Eodem ſpectat etiam carnis ſuillæ interdictio, a qua cum eos abſtinere Deus juſſit, id potiſſimum voluit intelligi, ut ſe a peccatis atque immunditiis abſtinerent. Eſt enim lutulentum hoc animal & immundum, nec unquam cœlum aſpicit, ſed in terram toto & corpore & ore projectum, ventri ſemper & pabulo ſervit; nec ullum alium, dum vivit, præſtare uſum poteſt, ſicut ceteræ animantes, quæ vel ſedendi vehiculum præbent, vel in cultibus agrorum juvant, vel plauſtra collo trahunt, vel onera tergo geſtant, vel indumentum exuviis ſuis exhibent, vel copia lactis exuberant, vel cuſtodiendis domibus invigilant. Interdixit ergo, ne porcina carne uterentur, id eſt, ne vitam porcorum imitarentur, qui ad ſolam mortem nutriuntur; ne ventri ac voluptatibus ſervientes, ad faciendam juſtitiam inutiles eſſent, ac morte afficerentur. Item ne ſe fœdis libidinibus immergerent, ſicut ſus, quæ ſe ingurgitat cœno: vel ne terrenis ſerviant ſimulacris, ac ſe luto inquinent. luto enim ſe oblinunt, qui Deos, id eſt, qui lutum terramque venerantur. ſic univerſa præcepta Judaicæ legis ad exhibendam juſtitiam ſpectant, quo-

niam per ambagem data ſunt, ut per carnalium figuram ſpiritalia noſcerentur.

XVIII. Cum igitur ea, quæ Deus fieri voluit, quæque per prophetas ſuos multis ſeculis ante prædixit, Chriſtus impleret, ob ea incitati, & divinas literas neſcientes, coierunt, ut Deum ſuum condemnarent. Quod cum ſciret futurum, ac ſubinde diceret, oportere ſe pati ac interfici pro ſalute multorum, ſeceſſit tamen cum diſcipulis ſuis, non ut vitaret, quod neceſſe erat perpeti ac ſuſtinere; ſed ut oſtenderet, quod ita fieri oporteret in omni perſecutione, ne ſua quis culpa incidiſſe videatur: ac denuntiavit fore, ut ab uno eorum proderetur. Itaque Judas, præmio illectus, tradidit eum Judæis. At illi comprehenſum, ac Pontio Pilato, qui tum legatus Syriam regebat, oblatum, cruci affigi poſtulaverunt, objicientes ei nihil aliud, niſi quod diceret ſe filium Dei eſſe & regem Judæorum: item quod dixerat, *Si ſolveritis hoc templum*, quod ædificatum eſt annis XLVI, *ego illud in triduo ſine manibus reſuſcitabo*, ſignificans, brevi futuram paſſionem ſuam, & ſe, a Judæis interfectum, tertio die reſurrecturum. ipſe enim erat verum Dei templum. Has voces ejus, tanquam infauſtas & impias, inſectabantur. Quæ cum Pilatus audiſſet, & ille in defenſionem ſui nihil diceret, pronuntiavit, nihil in eo damnatione dignum videri. At illi injuſtiſſimi accuſatores cum populo, quem incitaverant, ſucclamare cœperunt, & crucem ejus violentis vocibus flagitare. Tum Pontius & illorum clamoribus, & Herodis tetrarchæ inſtigatione, metuentis, ne re-

gno pelleretur, victus eſt. Nec tamen ipſe ſententiam protulit; ſed tradidit eum Judæis, ut ipſi de illo ſecundum legem ſuam judicarent. Duxerunt ergo eum flagellis verberatum, & prius, quam cruci affigerent, illuſerunt: indutum enim coloris punicei veſte, ac ſpinis coronatum, quaſi regem ſalutaverunt, & dederunt ei cibum fellis, & miſcuerunt ei aceti potionem. Poſt hæc conſpuerunt faciem ejus, & palmis ceciderunt: cumque ipſi carnifices de veſtimentis ejus contenderent, ſortiti ſunt inter ſe de tunica & pallio. Et cum hæc omnia fierent, nullam vocem ex ore ſuo, tanquam ſi mutus eſſet, emiſit. Tum ſuſpenderunt eum inter duos noxios medium, qui ob latrocinia damnati erant, crucique affixerunt. Quid ego hic in tanto facinore deplorem? aut quibus verbis tantum nefas conquerar? Non enim Gavianam crucem deſcribimus, quam M. Tullius univerſæ eloquentiæ ſuæ nervis ac viribus, velut effuſis totius ingenii fontibus, proſecutus eſt, facinus indignum eſſe proclamans, civem Romanum contra omnes leges in crucem eſſe ſublatum. Qui quamvis innocens fuerit, & illo ſupplicio indignus, mortalis tamen, & ab homine ſceleſto, qui juſtitiam ignoraret, affectus eſt. Quid de hujus crucis indignitate dicemus, in qua Deus a cultoribus Dei ſuſpenſus eſt atque ſuffixus? Quis tam facundus, & tanta rerum verborumque copia inſtructus exſiſtet? quæ oratio tantæ affluentiæ ubertate decurrens, ut illam crucem merito deploret, quam mundus ipſe & mundi tota elementa luxerunt? Hæc autem ſic futura fuiſſe, & prophetarum voci-

bus, & Sibyllinis carminibus denuntiatum eſt. Apud Eſaiam ita ſcriptum invenitur: *Non ſum contumax, neque contradico: dorſum meum poſui ad flagella, & maxillas meas ad palmas: faciem autem meam non averti a fœditate ſputorum.* Similiter David in pſalmo XXXIV: *Congregata ſunt ſuper me flagella, & ignoraverunt. diſſoluti ſunt, nec compuncti ſunt: tentarunt me, & deriſerunt deriſu: & ſtriderunt ſuper me dentibus ſuis.* Sibylla quoque eadem futura monſtravit:

εἰς ἀνόμους χεῖρας καὶ ἀπίστων ὕστερον ἥξει,
δώσουσι δὲ θεῷ ῥαπίσματα χερσὶν ἀνάγνοις,
καὶ στόμασιν μιαροῖσι τὰ πτύσματα φαρμακόεντα,
δώσει δ' εἰς μάστιγας ἁπλῶς ἁγνὸν τότε νῶτον.

Item de ſilentio ejus, quod uſque ad mortem pertinaciter tenuit, Eſaias iterum ſic locutus eſt: *Sicut ovis ad immolandum ductus eſt; & ſicut agnus coram tondentibus ſe ſine voce, ſic non aperuit os ſuum.* Et Sibylla ſupradicta:

καὶ κολαφιζόμενος σιγήσει, μή τις ἐπιγνῷ
τίς λόγος, ἢ πόθεν ἦλθεν, ἵνα φθιμένοισι λαλήσῃ.
καὶ στέφανον φορέσει τὸν ἀκάνθινον.

De cibo vero, & potu, quem, antequam eum figerent, illi obtulerunt, David in pſalmo LXVIII ſic ait: *Et dederunt in eſcam meam fel: & in ſiti mea potum mihi dederunt acetum.* Idem hoc futurum etiam Sibylla concionata eſt:

εἰς δὲ τὸ βρῶμα χολὴν, κ' εἰς δίψαν ὄξος ἔδωκαν
τῆς ἀφιλοξείνης ταύτην δείξουσι τράπεζαν.

& alia Sibylla Judæam terram his verſibus increpat:

αὐτὴ γὰρ σὺ ἄφρων τὸν σὸν θεὸν οὐκ ἐνόησας
παίζοντ᾽ ἐν θνητοῖσι νοήμασιν, ἀλλὰ κ᾽ ἀκάνθαις,
ἔστεψας στεφάνῳ φοβερήντε χολὴν ἐκέρασας.

Fore autem, ùt Judæi manus inferrent Deo ſuo, eumque interficerent, teſtimonia prophetarum hæc anteceſſerunt. Apud Eſdram ita ſcriptum eſt, *Et dixit Eſdras ad populum: Hoc paſcha ſalvator noſter eſt, & refugium noſtrum. cogitate, & aſcendat in cor veſtrum, quoniam habemus humiliare eum in ſigno: & poſt hæc ſperabimus in eum, ne deſeratur hic locus in æternum tempus, dicit dominus Deus virtutum. Si non credideritis ei, neque exaudieritis annuntiationem ejus, eritis deriſio in gentibus.* Unde apparet, Judæos nullam aliam ſpem habere, niſi ſe abluerint a ſanguine, ac ſperaverint in eum ipſum, quem negaverunt. Eſaias quoque facinus eorum deſignat, & dicit: *In humilitate ejus judicium ſublatum eſt. Nativitatem ejus quis enarrabit? quoniam auferetur a terra vita ejus: a facinoribus populi mei adductus eſt ad mortem. & dabo malos pro ſepultura ejus, & divites pro morte ejus: quia facinus non fecit, neque inſidias ore ſuo locutus eſt. Propterea ipſe conſequetur multos, & fortium dividet ſpolia: propterea quod traditus eſt ad mortem, & inter facinoroſos deputatus eſt, & ipſe peccata multorum pertulit, & propter facinora illorum traditus eſt.* David quoque in pſalmo XCIII, *Captabunt in animam juſti: & ſanguinem innocentem condemnabunt: & factus eſt mihi Dominus in refugium.* Et Hieremias: *Domine, ſignifica mihi, & cognoſcam. tunc vidi meditationes eorum: ego ſicut agnus ſine macula perductus ſum ad victimam: in me cogitaverunt*

T 3

cogitationem, dicentes: Venite, mittamus lignum in panem ejus, & eradamus e terra vitam ejus: & nomen ejus non erit in memoria amplius. Lignum autem crucem ſignificat, & panem corpus ejus: quia ipſe eſt cibus, & vita omnium, qui credunt in carnem, quam portavit, & in crucem, in qua pependit. De qua tamen apertius ipſe Moyſes in Deuteronomio ita prædicavit: *Et erit pendens vita tua ante oculos tuos: & timebis die ac nocte: & non credes vitæ tuæ.* Idem rurſus in Numeris: *Non quaſi homo Deus ſuſpenditur*, neque quaſi filius hominis minas patitur. Zacharias etiam ſic tradidit: *Et intuebuntur in me, quem transfixerunt.* Item David in pſalmo XXI: *Effoderunt manus meas, & pedes meos: dinumeraverunt omnia oſſa mea: ipſi autem contemplati ſunt, & viderunt me: diviſerunt ſibi veſtimenta mea, & ſuper veſtem meam ſortem miſerunt.* Quæ utique propheta non de ſe locutus eſt: fuit enim rex, & nunquam perpeſſus eſt illa: ſed ſpiritus Dei per eum loquebatur, qui fuerat illa paſſurus poſt annos mille & quinquaginta. Tot enim colliguntur anni a regno David uſque ad crucem Chriſti. Sed & Solomon filius ejus, qui Hieroſolymam condidit, eam ipſam perituram eſſe in ultionem ſanctæ crucis, prophetavit: *Quod ſi avertimini a me, dicit Dominus, & non cuſtodieritis veritatem meam, rejiciam Iſrael a terra, quam dedi illis; & domum hanc, quam ædificavi illis in nomine meo, projiciam illam ex omnibus, & erit Iſrael in perditionem & in improperium populo; & domus hæc erit deſerta; & omnis, qui tranſiet per illam, admirabitur, & dicet: Propter quam rem fecit Dominus*

terræ huic, & huic domui hæc mala? Et dicent: Quia dereliquerunt dominum Deum ſuum, & perſecuti ſunt regem ſuum dilectiſſimum Deo, & cruciaverunt illum in humilitate magna; propter hoc importavit illis Deus mala hæc.

XIX. Quid amplius jam de facinore Judæorum dici poteſt, quam excæcatos tum fuiſſe, atque inſanabili furore correptos, qui hæc quotidie legentes neque intellexerunt, neque, quin facerent, cavere potuerunt? Suſpenſus igitur atque affixus exclamavit ad Dominum voce magna, & ultro ſpiritum poſuit. & eadem hora terræ motus factus eſt, & velum templi, quod ſeparabat duo tabernacula, ſciſſum eſt in duas partes, & ſol repente ſubductus eſt, & ab hora ſexta uſque in nonam tenebræ fuerunt. Qua de re Amos propheta teſtatur: *Et erit in illo die, dicit Dominus, occidet ſol meridie, & obtenebrabitur dies lucis; & convertam dies feſtos veſtros in luctum, & cantica veſtra in lamentationem.* Item Hieremias: *Exterrita eſt, quæ parit, & tæduit animam, & ſubivit ſol ei, cum adhuc medius dies eſſet; confuſa eſt, & maledicta; reliquos eorum in gladium dabo, in conſpectu inimicorum eorum.* Et Sibylla:

ναοῦ δὲ σχισθήσεται πέτασμα, καὶ ἤματι μέσσῳ
νὺξ ἔσται σκοτόεσσα πελώριος ἐν τρισὶν ὥραις.

Cum hæc facta eſſent, ne prodigiis quidem cœleſtibus facinus ſuum intelligere quiverunt: ſed, quoniam prædixerat, ſe tertio die ab inferis reſurrecturum, metuentes, ne, a diſcipulis ſurrepto & amoto corpore, univerſi reſurrexiſſe eum crederent, &

fieret multo major in plebe confuſio, detraxerunt eum cruci, & concluſum in monumento firmiter militari cuſtodia circumdederunt. Verum tertio die ante lucem, terræ motu facto, repente patefactum eſt ſepulcrum, & cuſtodibus, quos attonitos obſtupefecerat pavor, nihil videntibus, integer e ſepulcro ac vivus egreſſus, in Galilæam profectus eſt, ut diſcipulos ſuos quæreret: in ſepulcro vero nihil repertum eſt, niſi exuviæ, quibus involutum corpus incluſerant. Illum autem apud inferos non remanſurum, ſed die tertio reſurrecturum, prophetæ cecinerant. David in pſalmo XV: *Non derelinques animam meam apud inferos, nec dabis ſanctum tuum videre interitum.* Item in tertio: *Ego dormivi, & ſomnum cepi, & reſurrexi, quoniam dominus auxiliatus eſt mihi.* Oſeas quoque, primus XII prophetarum, de reſurrectione ejus teſtificatus eſt: *Hic filius meus ſapiens, propter quod nunc non reſiſtet in contribulatione filiorum ſuorum, & de manu inferorum eruam eum. Ubi eſt judicium tuum, mors, aut ubi eſt aculeus tuus?* Idem alio loco: *Vivificabit nos poſt biduum die tertio.* Et ideo Sibylla, impoſiturum eſſe morti terminum, dixit, poſt tridui ſomnum:

καὶ θανάτου μοῖραν τελέσει τρίτον ἦμαρ ὑπνώσας,
καὶ τότ' ἀπὸ φθιμένων ἀναδείξας εἰς φάος ἥξει,
πρῶτος ἀναστάσεως κλητοῖς ἀρχὴν ὑποδείξας.

Vitam enim nobis acquiſivit morte ſuperata. Nulla igitur ſpes alia conſequendæ immortalitatis homini datur, niſi crediderit in eum, & illam crucem portandam patiendamque ſuſceperit.

XX. Profectus ergo in Galilæam, (noluit enim ſe Judæis oſtendere, ne adduceret eos ad pœnitentiam, atque impios reſanaret) diſcipulis iterum congregatis, ſcripturæ ſanctæ literas, id eſt, prophetarum arcana patefecit, quæ ante, quam pateretur, perſpici nullo modo poterant; quia ipſum paſſionemque ejus annuntiabant. Idcirco Moyſes, & iidem ipſi prophetæ, legem, quæ Judæis data erat, teſtamentum vocant; quia niſi teſtator mortuus fuerit, nec confirmari teſtamentum poteſt, nec ſciri, quid in eo ſcriptum ſit; quia clauſum & obſignatum eſt. Itaque, niſi Chriſtus mortem ſuſcepiſſet, aperiri teſtamentum, id eſt, revelari & intelligi myſterium Dei non potuiſſet. Verum ſcriptura omnis in duo teſtamenta diviſa eſt. Illud, quod adventum Domini paſſionemque anteceſſit, id eſt, lex & prophetæ, vetus dicitur: ea vero, quæ poſt reſurrectionem ejus ſcripta ſunt, novum teſtamentum nominatur. Judæi veteri utuntur, nos novo: ſed tamen diverſa non ſunt, quia novum veteris adimpletio eſt, & in utroque idem teſtator eſt Chriſtus, qui, pro nobis morte ſuſcepta, nos heredes regni æterni fecit, abdicato & exheredato populo Judæorum, ſicut Hieremias propheta teſtatur, cum loquitur talia: *Ecce dies veniunt, dicit Dominus, & conſummabo domui Iſrael & domui Juda teſtamentum novum; non ſecundum teſtamentum, quod diſpoſui patribus eorum in die, qua apprehendi manum eorum, ut educerem illos de terra Ægypti; quia ipſi non perſeveraverunt in teſtamento meo, & ego neglexi eos, dicit Dominus.* Item alio loco ſimiliter ait: *Dereliqui do-*

mum meam: dimiſi hereditatem meam in manus inimicorum ejus. Facta eſt hereditas mea mihi, ſicut leo in ſilva: dedit ipſa ſuper me vocem ſuam; ideo odi eam. Cum ſit hereditas ejus cœleſte regnum, non utique ipſam hereditatem ſe dicit odiſſe, ſed heredes, qui adverſus eum ingrati & impii exſtiterunt. *Facta eſt*, inquit, *mihi hereditas mea, ſicut leo*, id eſt, præda & devoratio; factus ſum heredibus meis, qui me immolaverunt, ſicut pecus: *dedit ſuper me vocem ſuam*, id eſt, ſententias adverſus me mortis crucisque dixerunt. Nam quod ſuperius ait, conſummaturum ſe domui Juda teſtamentum novum, oſtendit, vetus illud teſtamentum, quod per Moyſen eſt datum, non fuiſſe perfectum; id autem, quod per Chriſtum dari haberet, conſummatum fore. Domus autem Juda & Iſrael non utique Judæos ſignificat, quos abdicavit; ſed nos, qui ab eo convocati ex gentibus, in illorum locum adoptione ſucceſſimus, & appellamur filii Judæorum, quod declarat Sibylla, cum dicit:

Ἰουδαίων μακάρων θεῖον γένος οὐρανιώνων,

Quod autem futurum eſſet id genus, Eſaias docet, apud quem pater ſummus ad filium loquitur, dicens: *Ego dominus Deus vocavi te in juſtitiam, & tenebo manum tuam, & confirmabo te, & dedi te in teſtamentum generis mei, in lucem gentium, aperire oculos cæcorum, producere ex vinculis alligatos, & de domo carceris ſedentes in tenebris.* Cum igitur nos antea, tanquam cæci, & tanquam carcere ſtultitiæ incluſi, ſederemus in tenebris, ignorantes Deum &

veritatem; illuminati ab eo ſumus, qui nos teſtamento ſuo adoptavit, & liberatos malis vinculis, atque in lucem ſapientiæ productos, in hereditatem regni cœleſtis aſcivit.

XXI. Ordinato vero diſcipulis ſuis evangelio, ac nominis ſui prædicatione, circumfudit ſe repente nubes, eumque in cœlum ſuſtulit, quadrageſimo poſt paſſionem die; ſicut Daniel fore oſtenderat, dicens: *Et ecce in nubibus cœli ut filius hominis veniens, uſque ad vetuſtum dierum pervenit.* Diſcipuli vero, per provincias diſperſi, fundamenta eccleſiæ ubique poſuerunt, facientes & ipſi in nomine magiſtri Dei magna & pæne incredibilia miracula; quia diſcedens inſtruxerat eos virtute ac poteſtate, qua poſſet novæ annuntiationis ratio fundari & confirmari: ſed & futura aperuit illis omnia, quæ Petrus & Paullus Romæ prædicaverunt, & ea prædicatio in memoriam ſcripta permanſit, in qua cum multa alia mira, tum etiam hoc futurum eſſe dixerunt, ut poſt breve tempus immitteret Deus regem, qui expugnaret Judæos, & civitates eorum ſolo adæquaret, ipſos autem fame ſitique confectos obſideret. Tum fore, ut corporibus ſuorum veſcerentur, & conſumerent ſe invicem. Poſtremo ut capti venirent in manus hoſtium, & in conſpectu ſuo vexari acerbiſſime conjuges ſuas cernerent, violari ac proſtitui virgines, diripi pueros, allidi parvulos, omnia denique igni ferroque vaſtari, captivos in perpetuum terris ſuis exterminari, eo quod exſultaverint ſuper amantiſſimum & probatiſſimum Dei filium. Itaque poſt

illorum obitum, cum eos Nero interemiſſet, Judæorum nomen & gentem Veſpaſianus exſtinxit, fecitque omnia, quæ illi futura prædixerant.

XXII. Confirmata ſunt, ut opinor, quæ falſa & incredibilia putantur ab iis, quos vera cœleſtium literarum doctrina non imbuit; ſed tamen, ut refellantur a nobis etiam illi, qui nimium non ſine malo ſuo ſapiunt, rebuſque divinis fidem detrahunt, argumentis quoque illorum coarguamus errorem, ut tandem aliquando pervideant, ita fieri oportuiſſe, ſicut nos oſtendimus factum. Et quanquam apud bonos judices ſatis habeant firmitatis vel teſtimonia ſine argumentis, vel argumenta ſine teſtimoniis; nos tamen non contenti alterutro ſumus, cum ſuppetat nobis utrumque, ne cui perverſe ingenioſo aut non intelligendi, aut contra diſſerendi locum relinquamus. Negant fieri potuiſſe, ut naturæ immortali quidquam decederet; negant denique Deo dignum, ut homo fieri vellet, ſeque infirmitate carnis oneraret, ut paſſionibus, ut dolori, ut morti ſe ipſe ſubjiceret: quaſi non facile illi eſſet, ut citra corporis imbecillitatem ſe hominibus oſtenderet, eoſque juſtitiam doceret, (ſiquidem id volebat) majore auctoritate ut profeſſi Dei. Tunc enim cunctos fuiſſe præceptis cœleſtibus parituros, ſi ad ea virtus ac poteſtas Dei præcipientis accederet. Cur igitur, ajunt, ad docendos homines non ut Deus venit? cur ſe tam humilem imbecillemque conſtituit, ut ab hominibus & contemni, & pœna affici poſſet? cur vim ab imbecillis & mortalibus paſſus eſt? cur non manus hominum aut

virtute repulit, aut divinitate vitavit? cur non majeſtatem ſuam ſub ipſa ſaltem morte patefecit? ſed ut invalidus in judicium ductus eſt, ut nocens damnatus, ut mortalis occiſus. Refutabo hæc diligenter, nec quemquam patiar errare. Illa enim magna & mirabili ratione ſunt facta: quam quicunque perceperit, non tantum mirari deſinet, Deum ab hominibus eſſe cruciatum; verum etiam facile pervidebit, ne Deum quidem potuiſſe credi, ſi ea ipſa, quæ arguit, facta non eſſent.

XXIII. Quicunque præcepta dat hominibus, ac vitam moreſque fingit aliorum, quæro, debeatne ipſe facere, quæ præcipit, an non debeat? Si non fecerit, ſoluta præcepta ſunt. Si enim bona ſunt, quæ præcipiuntur; ſi vitam hominum in optimo ſtatu collocant; non ſe debet ipſe præceptor a numero cœtuque hominum ſegregare, inter quos agit, & ipſi eodem modo vivendum eſt, quo docet eſſe vivendum; ne ſi aliter vixerit, ipſe præceptis ſuis fidem detrahat, levioremque doctrinam ſuam faciat, ſi re ipſa reſolvat, quod verbis nitatur adſtringere. Unuſquiſque enim, cum audit præcipientem, non vult imponi ſibi neceſſitatem parendi, tanquam ſibi jus libertatis adimatur. Reſpondet itaque doctori hoc modo: Non poſſum facere, quæ jubes, quoniam ſunt impoſſibilia. Vetas me iraſci, vetas cupere, vetas libidine commoveri, vetas dolorem vel mortem timere; ſed hoc adeo contra naturam eſt, ut his affectibus animalia univerſa ſubjecta ſint; vel, ſi adeo putas repugnari poſſe naturæ, tu ipſe, quæ præcipis, fac, ut ſciam, fieri

poſſe. Cum autem ipſe non facias, quæ inſolentia eſt, ut homini libero imponere velis leges, quibus ipſe non pareas? prius diſce, qui doces; &, antequam mores aliorum corrigas, tuos corrige. Quis neget, juſtam eſſe hanc reſponſionem? quin etiam in contemtum veniet hujuſmodi doctor, & deludetur viciſſim; quia videbitur & ipſe deludere. Quid ergo faciet ille præceptor, ſi hæc ei fuerint oppoſita? quomodo adimet excuſationem contumacibus, niſi ut præſentibus factis doceat, poſſibilia ſe docere? Unde evenit, ut philoſophorum præceptis nullus obtemperet. Homines enim malunt exempla, quam verba; quia loqui facile eſt, præſtare difficile. utinam quidem tam multi bene facerent, quam multi loquuntur bene! Sed qui præcipiunt, nec faciunt, abeſt ab iis fides: & ſi homines fuerint, contemnentur, ut leves; ſi Deus, opponetur ei excuſatio fragilitatis humanæ. Supereſt, ut factis verba firmentur, quod philoſophi facere nequeunt. itaque cum ipſi præceptores vincantur affectibus, quos vinci prædicant oportere; neminem poſſunt ad virtutem, quam falſo prædicant, erudire; ob eamque cauſam putant, neminem adhuc perfectum exſtitiſſe ſapientem, id eſt, in quo ſummæ doctrinæ ac ſcientiæ ſumma virtus, & perfecta juſtitia conſenſerit. quod quidem verum fuit. Nemo enim poſt mundum conditum talis exſtitit, niſi Chriſtus, qui & verbo ſapientiam tradidit, & doctrinam præſenti virtute firmavit.

XXIV. Age, nunc conſideremus, an doctor, e cœlo miſſus, poſſit non eſſe perfectus. Nondum de

hoc loquor, quem veniſſe a Deo negant. Fingamus aliquem de cœlo eſſe mittendum, qui vitam hominum rudimentis virtutis inſtituat, & ad juſtitiam formet. Nemini dubium poteſt eſſe, quin is doctor, qui cœlitus mittitur, tam ſcientia ſit rerum omnium, quam virtute perfectus, ne nihil inter cœleſtem terrenumque differat. Nam in homine interna & propria doctrina eſſe nullo pacto poteſt. nec enim mens terrenis viſceribus incluſa, & tabe corporis impedita, aut comprehendere per ſe poteſt, aut capere veritatem, niſi aliunde doceatur. Et ſi maxime poſſit, ſummam tamen virtutem capere nequeat, & omnibus vitiis reſiſtere, quorum materia in viſceribus continetur. Eo fit, ut terrenus doctor perfectus eſſe non poſſit. At vero cœleſtis, cui ſcientiam divinitas, virtutem immortalitas tribuit, in docendo quoque, ſicut in ceteris, perfectus & conſummatus ſit neceſſe eſt. At id omnino fieri non poteſt, niſi mortale ſibi corpus aſſumat. cur autem fieri non poſſit, ratio clara eſt. Nam ſi veniat ad homines, ut Deus, (ut omittam, quod mortales oculi claritatem majeſtatis ejus conſpicere ac ſuſtinere non poſſunt) ipſe certe Deus virtutem docere non poterit, quia expers corporis non faciet, quæ docebit; ac per hoc doctrina ejus perfecta non erit. Alioqui ſi ſumma virtus eſt, dolorem patienter pro juſtitia officioque perferre; ſi virtus eſt, mortem ipſam & intentatam non metuere, & illatam fortiter ſuſtinere: debet ergo doctor ille perfectus & docere iſta præcipiendo, & confirmare faciendo; quia qui dat præcepta vivendi, amputare

debet omnium excuſationum vias, ut imponat hominibus parendi neceſſitatem, non vi aliqua, ſed pudore; & tamen libertatem relinquat, ut & præmium ſit conſtitutum parentibus, quia poterant non parere, ſi vellent; & non parentibus pœna, quia poterant parere, ſi vellent. Quomodo ergo poterit amputari excuſatio, niſi ut qui docet, faciat quæ docet, & ſit quaſi prævius, & manum porrigat ſecuturo? Quemadmodum autem poteſt facere, quæ docet, ſi non ſit ſimilis ei, quem docet? nam ſi nulli ſubjectus ſit paſſioni, poteſt ei docenti homo ſic reſpondere: Volo equidem non peccare, ſed vincor: indutus ſum enim carne fragili & imbecilla; hæc eſt, quæ concupiſcit, quæ iraſcitur, quæ dolere, quæ mori timet. Itaque ducor invitus; & pecco, non quia volo, ſed quia cogor. Sentio me & ipſe peccare, ſed neceſſitas fragilitatis impellit, cui repugnare non poſſum. Quid ad hæc reſpondebit præceptor ille juſtitiæ? quomodo refutabit ac redarguet hominem, qui delictis ſuis excuſationem carnis obtendet, niſi & ipſe carne fuerit indutus, ut oſtendat, etiam carnem poſſe capere virtutem? Contumacia enim redargui non poteſt, niſi exemplo. Nam habere non poſſunt, quæ doceas, firmitatem, niſi ea prior feceris; quia natura hominum proclivis in vitia, videri vult non modo cum venia, ſed etiam cum ratione peccare. Oportet magiſtrum doctoremque virtutis homini ſimillimum fieri, ut vincendo peccatum doceat hominem, vinci ab eo poſſe peccatum. Si vero ſit immortalis, exemplum proponere homini nullo modo poteſt.

Exſiſtet enim conſtans aliquis, ac dicet: Tu quidem non peccas, quia liber es ab hoc corpore; non concupiſcis, quia immortali nihil eſt neceſſarium: mihi vero multis rebus opus eſt, ut tuear hanc vitam. Mortem non times, quia valere in te non poteſt; dolorem contemnis, quia nullam vim pati potes: at ego mortalis utrumque timeo, quia cruciatus mihi graviſſimos inferunt, quos tolerare carnis infirmitas non poteſt. Doctor itaque virtutis etiam hanc excuſationem debuit hominibus auferre, ne quis, quod peccat, neceſſitati potius adſcribat, quam culpæ ſuæ. Ergo, ut perfectus eſſe poſſit, nihil ei debet opponi ab eo, qui docendus eſt; ut ſi forte dixerit, Impoſſibilia præcipis; reſpondeat, Ecce ipſe facio. At ego carne indutus ſum, cujus eſt peccare proprium. Et ego eandem carnem gero, & tamen peccatum in me non dominatur. Mihi opes contemnere difficile eſt, quia vivi aliter non poteſt in hoc corpore. Ecce & mihi corpus eſt, & tamen pugno contra omnem cupiditatem. Non poſſum pro juſtitia nec dolorem ferre, nec mortem, quia fragilis ſum. Ecce & in me dolor ac mors habet poteſtatem, & ea ipſa, quæ times, vinco, ut victorem te faciam doloris ac mortis. Prior vado per ea, quæ ſuſtineri non poſſe prætendis: ſi præcipientem ſequi non potes, ſequere antecedentem. Sublata eſt hoc modo omnis excuſatio, & fateri hominem neceſſe eſt, ſua culpa injuſtum eſſe, qui doctorem virtutis, & eundem ducem non ſequatur. Vides ergo, quanto perfectior ſit mortalis doctor, quia dux eſſe mortali poteſt; quam immor-

talis, quia patientiam docere non poteſt, qui ſubjectus paſſionibus non eſt. Nec hoc tamen eo pertinet, ut hominem Deo præferam; ſed ut oſtendam, neque hominem perfecta doctrina eſſe poſſe, niſi ſit idem Deus, ut auctoritate cœleſti neceſſitatem parendi, hominibus imponat; neque Deum, niſi mortali corpore induatur, ut præcepta ſua factis adimplendo, ceteros parendi neceſſitate conſtringat. Liquido ergo apparet, eum, qui vitæ dux, & juſtitiæ ſit magiſter, corporalem eſſe oportere; nec aliter fieri poſſe, ut ſit illius plena & perfecta doctrina, niſi habeat radicem & fundamentum, ſtabiliſque apud homines ac fixa permaneat: ipſum autem ſubire carnis ac corporis imbecillitatem, virtutemque in ſe recipere, cujus doctor eſt, ut eam ſimul & verbis doceat, & factis. Item, ſubjectum eſſe morti & paſſionibus cunctis, quoniam & in paſſione toleranda, & in morte ſubeunda, virtutis officia verſantur, quæ omnia, ut dixi, conſummatus doctor perferre debet, ut doceat poſſe perferri.

XXV. Diſcant igitur homines, & intelligant, quare Deus ſummus, cum legatum ac nuntium ſuum mitteret, ad erudiendam præceptis juſtitiæ ſuæ mortalitatem, mortali voluerit eum carne indui, & cruciatu affici, & morte mulctari. Nam cum juſtitia nulla eſſet in terra, doctorem miſit, quaſi vivam legem, ut nomen ac templum novum conderet; ut verum ac pium cultum per omnem terram verbis & exemplo ſeminaret. Sed tamen, ut certum eſſet, a Deo miſſum, non ita illum naſci oportuit, ſicut homo naſcitur, ex mortali utroque concre-

tus; ſed ut appareret, etiam in homine illum eſſe cœleſtem, creatus eſt ſine opera genitoris. Habebat enim ſpiritalem patrem Deum: & ſicut pater ſpiritus ejus Deus ſine matre, ita mater corporis ejus virgo ſine patre. Fuit igitur & Deus, & homo, inter Deum atque hominem medius conſtitutus, (unde illum Græci μεσίτην vocant,) ut hominem perducere ad Deum poſſet, id eſt, ad immortalitatem: quia ſi Deus tantum fuiſſet (ut ſupra dictum eſt) exempla virtutis homini præbere non poſſet: ſi homo tantum, non poſſet homines ad juſtitiam cogere, niſi auctoritas ac virtus homine major accederet. Etenim cum conſtet homo ex carne & ſpiritu; & oporteat ſpiritum juſtitiæ operibus emereri, ut fiat æternus: caro, quoniam terrena eſt, ideoque mortalis, copulatum ſibi ſpiritum trahit ſecum, & ab immortalitate ducit ad mortem. Ergo ſpiritus, carnis expers, dux eſſe homini ad immortalitatem nullo pacto poterat; quoniam caro impedit ſpiritum, quo minus Deum ſequatur. Eſt enim fragilis, & ſubjecta peccato: peccatum autem pabulum mortis eſt. Itaque idcirco mediator advenit, id eſt, Deus in carne, ut caro eum ſequi poſſet, et ut eriperet morti hominem, cujus eſt dominatio in carne. Ideo carne ſe induit, ut, deſideriis carnis edomitis, doceret, non neceſſitatis eſſe peccare, ſed propoſiti ac voluntatis. Una enim nobis & magna & præcipua cum carne luctatio eſt, cujus infinitæ cupiditates premunt animam, nec dominium retinere patiuntur; ſed eam voluptatibus & illecebris ſuavibus mancipatam, morte afficiunt ſempiterna. Quibus ut

repugnare poſſemus, Deus nobis viam ſuperandæ carnis & aperuit, & oſtendit. Quæ virtus perfecta, & omnibus numeris abſoluta, coronam vincentibus, & mercedem nobis immortalitatis impertit.

XXVI. Dixi de humilitate, & fragilitate, & paſſione, cur hæc Deus ſubire maluerit: nunc ipſius crucis ratio reddenda eſt, & vis enarranda. Quid ſummus pater a principio diſpoſuerit, & quemadmodum cuncta, quæ geſta ſunt, ordinarit, non tantum divinatio prophetarum, quæ in Chriſtum vera præceſſit, ſed etiam ratio ipſius paſſionis docet. Quæcunque enim paſſus eſt, non fuerunt inania, ſed habuerunt figuram & ſignificantiam magnam, ſicut etiam divina illa opera, quæ fecit: quorum vis & potentia valebat quidem in præſens, ſed declarabat aliquid in futurum. Aperuit cæcorum lumina cœleſtis virtus, & lucem non videntibus reddidit: ſed hoc facto ſignificabat fore, ut converſus ad gentes, quæ Deum neſciebant, inſipientium pectora illuminaret luce ſapientiæ, & ad veritatem contemplandam oculos cordis aperiret. Vere enim cæci ſunt, qui cœleſtia non videntes, & tenebris ignorantiæ circumfuſi, terrena & fragilia venerantur. Patefecit aures ſurdorum. Non utique hactenus vis illa cœleſtis operata eſt: ſed declarabat, brevi fore, ut qui erant veritatis expertes, & audirent, & intelligerent divinas Dei voces. Vere enim ſurdos dixeris, qui cœleſtia, & vera, & facienda non audiunt. Mutorum linguas in eloquium ſolvit: admirabilis, etiam cum fieret, potentia: ſed inerat huic virtuti alia ſignificatio, quæ oſtenderet, mox futurum, ut

rerum cœleſtium nuper ignari, percepta ſapientiæ diſciplina, de Deo & veritate diſſererent. Nam qui rationem divinitatis ignorat, is vere elinguis & mutus eſt, licet ſit omnium diſertiſſimus. Lingua enim cum verum loqui cœperit, id eſt, virtutem majeſtatemque Dei ſingularis interpretari, tum demum officio naturæ ſuæ fungitur. quamdiu autem falſa loquitur, in uſu ſuo non eſt: & ideo infans ſit, neceſſe eſt, qui divina proloqui non poteſt. Pedes quoque claudorum ad officium gradiendi reformavit. Laudabilis divini operis fortitudo: ſed figura id continebat, quod cohibitis erroribus vitæ ſecularis ac deviæ, iter veritatis aperiretur, per quod graderentur homines ad Dei gratiam conſequendam. Is enim vere claudus exiſtimandus eſt, qui caligine ac tenebris inſipientiæ implicatus, & quo tendat ignarus, offenſibilibus & caducis greſſibus per viam mortis incedit. Item labes & maculas inquinatorum corporum repurgavit. non exigua immortalis potentiæ opera. verum id portendebat hæc vis, quod peccatorum labibus ac vitiorum maculis inquinatos, doctrina ejus purificatura eſſet eruditione juſtitiæ. Leproſi enim vere atque elephantiaci debent haberi, quos vel infinitæ cupiditates ad ſcelera, vel inſatiabiles voluptates ad flagitia compellunt, & dedecorum maculis inuſtos labe afficiunt ſempiterna. Jacentia mortuorum corpora erexit, eoſque nominibus ſuis inclamatos a morte revocavit. Quid congruentius Deo? Quid miraculo dignius omnium ſeculorum, quam decurſam vitam reſignaſſe, compleuiſque hominum temporibus tempora adjeciſſe,

arcana mortis revelaſſe? Sed hæc inenarrabilis poteſtas, imago virtutis majoris fuit; quæ demonſtrabat, tantam vim habituram eſſe doctrinam ſuam, ut gentes in orbe toto, quæ alienæ a Deo, ſubjectæ morti fuerunt, cognitione veri luminis animatæ, ad immortalitatis præmia pervenirent. Eos enim recte mortuos exiſtimaveris, qui datorem vitæ Deum neſcientes, atque animas ſuas a cœlo in terram deprimentes, in laqueos æternæ mortis incurrunt. Quæ igitur tum faciebat in præſens, imagines erant futurorum. quæ in læſis affectiſque corporibus exhibebat, ea ſpiritalium figuram gerebant, ut & in præſenti virtutis nobis non terrenæ opera monſtraret, & in futurum poteſtatem cœleſtis ſuæ majeſtatis oſtenderet. Ergo ſicut opera ejus ſignificantiam quoque majoris poteſtatis habuerunt; ita etiam paſſio non ſimplex, nec ſupervacua, nec fortuita præceſſit. Sed ut illa, quæ fecit, magnam virtutem ac poteſtatem doctrinæ ejus ſignificabant; ſic ea, quæ paſſus eſt, odio futuram eſſe ſapientiam nuntiabant. aceti enim potus, ac fellis cibus, acerbitates & amaritudines, in hac vita ſectatoribus veritatis pollicebatur. Et quanquam paſſio ipſa per ſe acerba & amara, ſpecimen nobis futurorum tormentorum dabat, quæ morantibus in hoc ſeculo virtus ipſa proponit: tamen illiuſmodi potus & cibus, in os doctoris noſtri veniens, preſſurarum nobis ac laborum & miſeriarum præbebat exemplum. Quæ omnia tolerare ac perpeti neceſſe eſt eos, qui veritatem ſequuntur; quoniam veritas acerba eſt, & inviſa omnibus, qui virtutis expertes vitam ſuam morti-

feris voluptatibus deduxit. Nam corona ſpinea, capiti ejus impoſita, id declarabat, fore, ut divinam ſibi plebem de nocentibus congregaret. Corona enim dicitur circumſtans in orbe populus. Nos autem, qui ante cognitionem Dei fuimus injuſti, ſpinæ, id eſt, mali & nocentes eramus, ignorantes, quid eſſet bonum, & a juſtitiæ notione atque operibus alieni, omnia ſcelere ac libidine polluebamus. Plexi ergo ex dumis & ſentibus ſanctum Dei caput cingimus, quia convocati ab ipſo, & circumfuſi undique ad eum, magiſtro ac doctori Deo aſſiſtimus, regemque illum mundi & omnium viventium dominum coronamus. Quod vero ad crucem ſpectat, magna in ea vis ac ratio eſt, quam nunc conabor oſtendere. Deus namque, (ſicut ſuperius expoſui) cum ſtatuiſſet hominem liberare, magiſtrum virtutis legavit in terram, qui & præceptis ſalutaribus formaret homines ad innocentiam, & operibus factiſque præſentibus, juſtitiæ viam panderet, qua gradiens homo, & doctorem ſuum ſequens, ad vitam æternam perveniret. Is igitur corporatus eſt, & veſte carnis indutus, ut homini, ad quem docendum venerat, virtutis & exempla & incitamenta præberet. Sed cum in omnibus vitæ officiis juſtitiæ ſpecimen præbuiſſet; ut doloris quoque patientiam, mortiſque contemtum, quibus perfecta & conſummata ſit virtus, traderet homini, venit in manus impiæ nationis, cum & vitare potuiſſet ſcientia futuri, quam gerebat, & repellere eadem virtute, qua mirabilia faciebat. Suſtinuit ergo cruciatus, & verbera, & ſpinas. Poſtremo etiam mor-

tem ſuſcipere non recuſavit, ut homo illo duce ſubactam & catenatam mortem cum ſuis terroribus triumpharet. Cur autem ſummus pater id potiſſimum genus mortis elegerit, quo affici eum ſineret, hæc ratio eſt. Dicat enim fortaſſe aliquis: Cur, ſi Deus fuit, & mori voluit, non ſaltem honeſto aliquo mortis genere affectus eſt? cur potiſſimum cruce? cur infami genere ſupplicii? quod etiam homine libero, quamvis nocente, videatur indignum. Primum, quod is, qui humilis advenerat, ut humilibus & infimis opem ferret, & omnibus ſpem ſalutis oſtenderet, eo genere afficiendus fuit, quo humiles & infimi ſolent, ne quis eſſet omnino, qui eum non poſſet imitari. Deinde, ut integrum corpus ejus conſervaretur, quem die tertio reſurgere ab inferis oportebat. Nec enim hoc cuiquam ignorandum eſt, quod ipſe ante de ſua paſſione prædicens, etiam id notum fecerit, habere ſe poteſtatem, cum vellet, deponendi ſpiritum, & reſumendi. Suffixus itaque quia ſpiritum depoſuerat, neceſſarium carnifices non putaverunt, oſſa ejus ſuffringere, (ſicut mos eorum ferebat,) ſed tantummodo latus ejus perforaverunt. Sic integrum corpus patibulo detractum eſt, & ſepulcro diligenter incluſum. Quæ omnia idcirco facta ſunt, ne læſum ac diminutum corpus ad reſurgendum inhabile redderetur. Illa quoque præcipua fuit cauſa, cur Deus crucem maluerit, quod illa exaltari eum fuit neceſſe, & omnibus gentibus paſſionem Dei noteſcere. Nam quoniam is, qui patibulo ſuſpenditur, & conſpicus eſt omnibus, & ceteris altior; crux potius electa eſt,

quæ ſignificaret, illum tam conſpicuum tamque ſublimem futurum, ut ad eum cognoſcendum, pariter & colendum, cunctæ nationes ex omni orbe concurrerent. Denique nulla gens tam inhumana eſt, nulla regio tam remota, cui aut paſſio ejus, aut ſublimitas majeſtatis ignota ſit. Extendit ergo in paſſione manus ſuas, orbemque dimenſus eſt, ut jam tunc oſtenderet, ab ortu ſolis uſque ac occaſum, magnum populum ex omnibus linguis & tribubus congregatum, ſub alas ſuas eſſe venturum, ſignumque illud maximum atque ſublime, frontibus ſuis ſuſcepturum. Cujus rei figuram Judæi etiam nunc exhibent, cum limina ſua de cruore agni notant. Deus enim, percuſſurus Ægyptios, ut ab ea plaga immunes faceret Hebræos, præceperat his, ut agnum candidum ſine macula immolarent, ac ſignum liminibus ſuis de ſanguine ejus imponerent. Itaque cum Ægyptiorum primogenita una nocte interiſſent, Hebræi ſoli, ſigno ſanguinis, tuti fuerunt: non quia cruor pecudis tantam in ſe vim gerebat, ut hominibus ſaluti eſſet; ſed imago fuerat rerum futurarum. Agnus enim candidus ſine macula Chriſtus fuit, id eſt, innocens & juſtus, & ſanctus, qui ab iiſdem Judæis immolatus, ſaluti eſt omnibus, qui ſignum ſanguinis, id eſt, crucis, qua ſanguinem fudit, in ſua fronte conſcripſerint. Frons enim ſummum limen eſt hominis, & lignum ſanguine delibutum crucis ſignificatio eſt. Denique immolatio pecudis ab iis ipſis, qui faciunt, paſcha nominatur, ἀπὸ τοῦ πάσχειν, quia paſſionis figura eſt, quam Deus, præſcius futurorum, tradi-

dit per Moyſen populo ſuo celebrandam. Sed tum figura valuit in præſenti ad depellendum periculum, ut appareret, quantum veritas ipſa valitura ſit ad plebem Dei protegendam in extrema totius orbis neceſſitate. Quomodo autem, vel in qua plaga tuti omnes ſint futuri, qui ſignum hoc veri & divini ſanguinis in ſummo corporis ſui notaverint, in noviſſimo libro docebo.

XXVII. Nunc ſatis eſt, hujus ſigni potentiam, quantum valeat, exponere. Quanto terrori ſit dæmonibus hoc ſignum, ſciet, qui viderit, quatenus adjurati per Chriſtum, de corporibus, quæ obſederint, fugiant. Nam ſicut ipſe, cum inter homines ageret, univerſos dæmones verbo fugabat, hominumque mentes emotas, & malis incurſibus furiatas, in ſenſus priſtinos reponebat: ita nunc ſectatores ejus eoſdem ſpiritus inquinatos de hominibus, & nomine magiſtri ſui, & ſigno paſſionis, excludunt. Cujus rei non difficilis eſt probatio. Nam cum Diis ſuis immolant, ſi aſſiſtat aliquis ſignatam frontem gerens, ſacra nullo modo litant,

Nec reſponſa poteſt conſultus reddere vates.

Et hæc ſæpe cauſa præcipua juſtitiam perſequendi, malis regibus fuit. Cum enim quidam miniſtrorum e cultoribus Dei ſacrificantibus dominis aſſiſterent; impoſito frontibus ſigno, Deos illorum fugaverunt, ne poſſent in viſceribus hoſtiarum futura depingere. Quod cum intelligerent haruſpices, inſtigantibus iiſdem dæmonibus, quibus proſecrarant, conquerentes, profanos homines ſacris intereſſe, adegerunt

principes ſuos in furorem, ut expugnarent Dei templum, ſeque vero ſacrilegio contaminarent, quod graviſſimis perſequentium pœnis expiaretur. Nec tamen ex hoc ipſo cæci homines intelligere poſſunt, aut hanc eſſe veram religionem, cui ad vincendum tanta vis ineſt, aut illam falſam, quæ ſubſiſtere, aut congredi non poteſt. Sed ajunt, hoc Deos non metu, verum odio facere. quaſi quiſquam poſſit odiſſe, niſi eum, qui aut noceat, aut poſſit nocere. immo vero congruens majeſtati fuit, ut eos, quos oderant, præſentibus pœnis afficerent potius, quam fugerent. Sed quoniam neque accedere ad eos poſſunt, in quibus cœleſtem notam viderint; nec iis nocere, quos ſignum immortale munierit, tanquam inexpugnabilis murus; laceſſunt eos per homines, & manibus perſequuntur alienis. Quos profecto ſi eſſe confitentur, vicimus. Neceſſe eſt enim veram eſſe hanc religionem, quæ & rationem dæmonum novit, & aſtutiam intelligit, & vim retundit, & eos, ſpiritalibus armis domitos ac ſubactos, cedere ſibi cogit. Si negant, teſtimoniis poetarum ac philoſophorum refellentur. Quod ſi eſſe, & malos eſſe, infitias non eunt; quid ſupereſt, niſi ut alios dicant eſſe Deos, alios dæmones? Exponant igitur nobis differentias generis utriuſque, ut ſciamus, quid colendum, quid exſecrandum ſit: habeantne inter ſe aliquod conſortium, an vero inimici ſint. Si ſunt aliqua neceſſitudine copulati, quatenus eos diſcernemus? aut quomodo utriuſque generis honorem cultumque miſcebimus? ſi autem ſunt inimici; cur aut dæmones Deos non timent,

aut Dii dæmones fugare non poſſunt? Ecce aliquis inſtinctu dæmonis percitus dementit, effertur, inſanit: ducamus hunc in Jovis optimi maximi templum, vel, quia ſanare homines Juppiter neſcit, in Æſculapii vel Apollinis fanum. Jubeat utriuslibet ſacerdos, Dei ſui nomine, ut nocens ille ſpiritus excedat ex homine: nullo id pacto fieri poteſt. Quæ igitur vis Deorum eſt, ſi ſubjectos ſibi dæmonas non habent? At vero iidem dæmones, adjurati per nomen Dei veri, protinus fugiunt. Quæ ratio eſt, ut Chriſtum timeant, Jovem autem non timeant, niſi quod iidem ſunt dæmones, quos vulgus Deos eſſe opinatur? Denique, ſi conſtituatur in medio & is, quem conſtat incurſum dæmonis perpeti, & Delphici Apollinis vates, eodem modo Dei nomen horrebunt; & tam celeriter excedet de vate ſuo Apollo, quam ex homine ſpiritus ille dæmoniacus; & adjurato fugatoque Deo ſuo, vates in perpetuum conticeſcet. Ergo iidem ſunt dæmones, quos fatentur exſecrandos eſſe; iidem Dii, quibus ſupplicant. Si nobis credendum eſſe non putant, credant Homero, qui ſummum illum Jovem dæmonibus aggregavit: ſed & aliis poetis ac philoſophis, qui eoſdem modo dæmonas, modo Deos nuncupant; quorum alterum verum, alterum falſum eſt. Illi enim nequiſſimi ſpiritus, ubi adjurantur, ibi ſe dæmonas confitentur; ubi coluntur, ibi ſe Deos mentiuntur, ut errores hominibus immittant, & avocent a veri Dei notione, per quam ſolam poteſt mors æterna vitari. Iidem ſunt, qui, deiiciendi hominis cauſa, varios ſibi cultus, perverſa religione, condiderunt;

mentitis tamen, aſſumtiſque nominibus, ut fallerent. nam quia divinitatem per ſe ipſos affectare non poterant, adſciverunt ſibi nomina potentium regum, ſub quorum titulis honores ſibi Deorum vindicarent. Qui error diſcuti poteſt, & in lucem veritas protrahi. Nam ſi quis ſtudet altius inquirere, congreget eos, quibus peritia eſt ciere ab inferis animas. Evocent Jovem, Neptunum, Vulcanum, Mercurium, Apollinem, patremque omnium Saturnum. Reſpondebunt ab inferis omnes, & interrogati loquentur, & de ſe ac Deo fatebuntur. Poſt hæc evocent Chriſtum: non aderit, non apparebit, quia non amplius, quam biduo, apud inferos fuit. Quid hac probatione certius proferri poteſt? Ego vero non dubito, quin ad veritatem Triſmegiſtus hanc aliqua ratione pervenerit, qui de Deo patre omnium & de filio locutus eſt multa, quæ divinis continentur arcanis.

XXVIII. Quæ cum ita ſe habeant, ut oſtendimus; apparet, nullam aliam ſpem vitæ homini eſſe propoſitam, niſi ut, abjectis vanitatibus & errore miſerabili, Deum cognoſcat, & Deo ſerviat; niſi huic temporali renuntiet vitæ, ac ſe rudimentis juſtitiæ ad cultum veræ religionis inſtituat. Hac enim conditione gignimur, ut generanti nos Deo juſta & debita obſequia præbeamus, hunc ſolum noverimus, hunc ſequamur. Hoc vinculo pietatis obſtricti Deo & religati ſumus; unde ipſa religio nomen accepit, non, ut Cicero interpretatus eſt, a relegendo, qui in libro de Natura Deorum ſecundo ita dixit: *Non enim philoſophi ſolum, verum etiam ma-*

jores noſtri ſuperſtitionem a religione ſeparaverunt. nam qui totos dies precabantur, & immolabant, ut ſui ſibi liberi ſuperſtites eſſent, ſuperſtitioſi ſunt appellati. Qui autem omnia, quæ ad cultum Deorum pertinerent, retractarent, & tanquam relegerent, ii dicti ſunt religioſi ex relegendo, tanquam ex eligendo eligentes, & ex deligendo diligentes, ex intelligendo intelligentes. His enim in verbis omnibus ineſt vis legendi eadem, quæ in religioſo. ita factum eſt in ſuperſtitioſo & religioſo, alterum vitii nomen, alterum laudis. Hæc interpretatio quam inepta ſit, ex re ipſa licet noſcere. nam ſi in iiſdem Diis colendis & ſuperſtitio & religio verſatur, exigua, vel potius nulla diſtantia eſt. Quid enim mihi afferet cauſæ, cur precari pro ſalute filiorum ſemel, religioſi; & idem decies facere, ſuperſtitioſi eſſe hominis arbitretur? Si enim ſemel facere optimum eſt, quanto magis ſæpius? ſi hora prima, ergo & tota die. ſi una hoſtia placabilis, placabiliores utique hoſtiæ plurimæ; quia multiplicata obſequia demerentur potius, quam offendunt. Non enim nobis odioſi videntur ii famuli, qui aſſidui & frequentes ad obſequium fuerint, ſed magis cari. Cur igitur ſit in culpa, & nomen reprehenſibile ſuſcipiat, qui aut filios ſuos magis diligit, aut Deos magis honorat; laudetur autem, qui minus? Quod argumentum etiam ex contrario valet. Si enim totos dies precari & immolare criminis eſt, ergo & ſemel. ſi ſuperſtites filios ſubinde optare, vitioſum eſt; ſuperſtitioſus igitur & ille, qui etiam raro id optaverit. aut cur vitii nomen ſit ex eo tractum, quo nihil honeſtius, nihil juſtius optari poteſt?

Nam quod ait, religioſos a relegendo appellatos, qui retractent ea diligenter, quæ ad cultum Deorum pertineant; cur ergo illi, qui hoc ſæpe in die faciant, religioſorum nomen amittant, cum multo utique diligentius ex aſſiduitate ipſa relegant ea, quibus Dii coluntur? Quid ergo eſt? Nimirum religio veri cultus eſt, ſuperſtitio falſi. Et omnino, quid colas, intereſt; non quemadmodum colas, aut quid precere. Sed quia Deorum cultores religioſos ſe putant, cum ſint ſuperſtitioſi; nec religionem poſſunt a ſuperſtitione diſcernere, nec ſignificantiam nominum exprimere. Diximus, nomen religionis a vinculo pietatis eſſe deductum, quod hominem ſibi Deus religaverit, & pietate conſtrinxerit; quia ſervire nos ei, ut domino, & obſequi, ut patri, neceſſe eſt. Eo melius ergo id nomen Lucretius interpretatus eſt, qui ait, *religionum ſe nodos ſolvere.* Superſtitioſi autem vocantur, non qui filios ſuos ſuperſtites optant; (omnes enim optamus:) ſed aut ii, qui ſuperſtitem memoriam defunctorum colunt; aut qui parentibus ſuis ſuperſtites, colebant imagines eorum domi, tanquam Deos penates. Nam qui novos ſibi ritus aſſumebant, ut Deorum vice mortuos honorarent, quos ex hominibus in cœlum receptos putabant, hos ſuperſtitioſos vocabant. Eos vero, qui publicos & antiquos Deos colerent, religioſos nominabant. Unde Virgilius:

Vana ſuperſtitio, veterumque ignara Deorum.

Sed cum veteres quoque Deos inveniamus eodem modo conſecratos eſſe poſt obitum; ſuperſtitioſi

ergo, qui multos ac falſos Deos colunt: nos autem religioſi, qui uni & vero Deo ſupplicamus.

XXIX. Fortaſſe quærat aliquis, quomodo, cum Deum nos unum colere dicamus, duos tamen eſſe aſſeveremus, Deum patrem, & Deum filium; quæ aſſeveratio pleroſque in maximum impegit errorem. Quibus cum probabilia videantur eſſe, quæ dicimus; in hoc uno labare nos arbitrantur, quod & alterum, & mortalem Deum fateamur. De mortalitate jam diximus: nunc de unitate doceamus. Cum dicimus Deum patrem, & Deum filium, non diverſum dicimus, nec utrumque ſecernimus: quod nec pater a filio poteſt, nec filius a patre ſecerni; ſiquidem nec pater ſine filio nuncupari, nec filius poteſt ſine patre generari. Cum igitur & pater filium faciat, & filius patrem; una utrique mens, unus ſpiritus, una ſubſtantia eſt. ſed ille quaſi exuberans fons eſt; hic tanquam defluens ex eo rivus. ille tanquam ſol; hic quaſi radius a ſole porrectus. qui quoniam ſummo patri & fidelis & carus eſt, non ſeparatur, ſicut nec rivus a fonte, nec radius a ſole; (quia & aqua fontis in rivo eſt, & ſolis lumen in radio;) æque nec vox ab ore ſejungi, nec virtus, aut manus a corpore divelli poteſt. Cum igitur a prophetis idem manus Dei, & virtus, & ſermo dicatur, utique nulla diſcretio eſt; quia & lingua ſermonis miniſtra, & manus, in qua eſt virtus, individuæ ſunt corporis portiones. Propiore uti exemplo libet. Cum quis habet filium, quem unice diligit, qui tamen ſit in domo & manu patris, licet ei nomen domini poteſtatemque concedat; civili ta-

men jure & domus una, & unus dominus nominatur. Sic hic mundus una Dei domus eſt: & filius ac pater, qui unanimes incolunt mundum, Deus unus; quia & unus eſt tanquam duo, & duo tanquam unus. Neque id mirum; cum & filius ſit in patre, quia pater diligit filium; & pater in filio, quia voluntati patris fideliter paret, nec unquam faciat aut fecerit, niſi quod pater aut voluit, aut juſſit. Denique unum Deum eſſe tam patrem, quam filium, Eſaias in illo exemplo, quod ſuperius poſuimus, oſtendit, cum diceret: *Adorabunt te, & in te precabuntur; quoniam in te Deus eſt, & non eſt alius Deus præter te.* Sed & alio loco ſimiliter ait: *Sic dicit Deus rex Iſrael, & qui eruit eum, Deus æternus. Ego primus, & ego noviſſimus, & præter me non eſt Deus.* Cum duas perſonas propoſuiſſet Dei regis, id eſt, Chriſti & Dei patris, qui eum poſt paſſionem ab inferis excitavit, ſicut oſtendiſſe diximus Oſeam prophetam, qui ait: *Et de manu inferorum eruam eum:* tamen ad utramque perſonam referens, intulit, *& præter me non eſt Deus;* cum poſſet dicere, *præter nos.* ſed fas non erat plurali numero ſeparationem tantæ neceſſitudinis fieri. Unus eſt enim ſolus, liber, Deus ſummus, carens origine; quia ipſe eſt origo rerum, & in eo ſimul & filius & omnia continentur. Quapropter cum mens & voluntas alterius in altero ſit, vel potius una in utroque; merito unus Deus uterque appellatur, quia quidquid eſt in patre, ad filium transfluit, & quidquid in filio, a patre deſcendit. Non poteſt igitur ille ſummus, ac ſingularis Deus, niſi per filium, coli.

qui ſolum patrem ſe colere putat; ſicut filium non colit, ita ne patrem quidem colit. Qui autem filium ſuſcipit, & nomen ejus gerit, is vero cum filio ſimul & patrem colit, quoniam legatus, & nuntius, & ſacerdos ſummi patris eſt filius. Hic templi maximi janua eſt, hic lucis via, hic dux ſalutis, hic oſtium vitæ.

XXX. Sed quoniam multæ hæreſes exſtiterunt, & inſtinctibus dæmonum populus Dei ſciſſus eſt; determinanda eſt nobis veritas breviter, & in ſuo proprio domicilio collocanda, ut ſi quis aquam vitæ cupiet haurire, non ad detritos lacus deferatur, qui non habent venam, ſed uberrimum Dei noverit fontem, quo irrigatus, perenni luce potiatur. Ante omnia ſcire nos convenit, & ipſum, & legatos ejus prædixiſſe, quod plurimæ ſectæ & hæreſes haberent exſiſtere, quæ concordiam ſancti corporis rumperent; ac monuiſſe, ut ſumma prudentia caveremus, ne quando in laqueos & fraudes illius adverſarii noſtri, cum quo nos Deus luctari voluit, incideremus. Tum dediſſe certa mandata, quæ in perpetuum cuſtodire deberemus. quorum plerique immemores, deſerto itinere cœleſti, vias ſibi devias per anfractus & præcipitia condiderunt, per quas partem plebis incautam & ſimplicem ad tenebras mortemque deducerent. Quod quatenus acciderit, exponam. Fuerunt quidam noſtrorum vel minus ſtabilita fide, vel minus docti, vel minus cauti, qui diſcidium facerent unitatis, & eccleſiam diſſiparent. Sed ii, quorum fides fuit lubrica, cum Deum noſſe ſe & colere ſimularent, augendis opi-

lus & honori ſtudentes, affectabant maximum ſacerdotium, & a potioribus victi, ſecedere cum ſuffragatoribus ſuis maluerunt, quam eos ferre præpoſitos, quibus concupierant ipſi ante præponi. Quidam vero non ſatis cœleſtibus literis eruditi, cum veritatis accuſatoribus reſpondere non poſſent, objicientibus, vel impoſſibile, vel incongruens eſſe, ut Deus in uterum mulieris includeretur; nec cœleſtem illam majeſtatem ad tantam infirmitatem potuiſſe deduci, ut hominibus contemtui, deriſui, contumeliæ, & ludibrio eſſet: poſtremo etiam cruciamenta perferret, atque exſecrabili patibulo figeretur: quæ omnia cum neque ingenio, nec doctrina defendere ac refutare poſſent, (nec enim vim rationemque penitus pervidebant,) depravati ſunt ab itinere recto, & cœleſtes literas corruperunt, ut novam ſibi doctrinam ſine ulla radice ac ſtabilitate componerent. Nonnulli autem falſorum prophetarum vaticinio illecti, de quibus & veri prophetæ, & ipſe prædixerat, exciderunt a doctrina Dei, & traditionem veram reliquerunt. Sed illi omnes dæmoniacis fraudibus irretiti, quas proſpicere & cavere debuerant, divinum nomen & cultum per imprudentiam perdiderunt. Cum enim Phryges, aut Novatiani, aut Valentiniani, aut Marcionitæ, aut Anthropiani [aut Ariani] ſeu quilibet alii nominantur; Chriſtiani eſſe deſierunt, qui, Chriſti nomine amiſſo, humana & externa vocabula induerunt. Sola igitur catholica eccleſia eſt, quæ verum cultum retinet. Hic eſt fons veritatis, hoc domicilium fidei, hoc templum Dei:

X 2

quo ſi quis non intraverit, vel a quo ſi quis exiverit, a ſpe vitæ ac ſalutis æternæ alienus eſt. Neminem ſibi oportet pertinaci concertatione blandiri. agitur enim de vita, & ſalute. cui niſi caute ac diligenter conſulatur, amiſſa & exſtincta erit. Sed tamen, quia ſinguli quique cœtus hæreticorum ſe potiſſimum Chriſtianos, & ſuam eſſe catholicam eccleſiam putant; ſciendum eſt, illam eſſe veram, in qua eſt confeſſio & pœnitentia, quæ peccata & vulnera, quibus ſubjecta eſt imbecillitas carnis, ſalubriter curat. Hæc interim paucis admonendi gratia retuli; ne quis, errorem fugere cupiens, majori implicetur errore, dum penetrale veritatis ignorat: poſtea plenius & uberius contra omnes mendaciorum ſectas proprio ſeparatoque opere pugnabimus. Sequitur, ut, quoniam ſatis de religione vera & ſapientia locuti ſumus, in proximo libro de juſtitia diſſeramus.

L. CŒLII LACTANTII FIRMIANI

DIVINARUM INSTITUTIONUM

LIBER V.

DE JUSTITIA.

1. NON eſt apud me dubium, [Conſtantine, imperator maxime,] quin hoc opus noſtrum, quo ſingularis ille rerum conditor, & hujus immenſi rector aſſeritur, ſi quis attigerit ex iſtis inepte religioſis, (ut ſunt nimia ſuperſtitione impatientes,) inſectetur etiam maledictis, & vix lecto fortaſſe principio, affligat, projiciat, exſecretur, ſeque inexpiabili ſcelere contaminari, atque adſtringi putet, ſi hæc aut legat patienter, aut audiat. Ab hoc tamen, ſi fieri poteſt, humanitatis jure poſtulamus, ut non prius damnet, quam univerſa cognoverit. nam ſi ſacrilegis, & proditoribus, & veneficis poteſtas defendendi ſui datur, nec prædamnari quemquam incognita cauſa licet; non injuſte petere videmur, ut ſi

quis erit ille, qui inciderit in hæc, ſi leget, perlegat; ſi audiet, ſententiam differat in extremum. Sed novi hominum pertinaciam; nunquam impetrabimus. Timent enim, ne, a nobis reviсti, manus dare aliquando, clamante ipſa veritate, cogantur. Obſtrepunt igitur & intercedunt, ne audiant; & oculos ſuos opprimunt, ne lumen videant, quod offerimus. quo plane ipſi diffidentiam ſuæ perditæ rationis oſtendunt, cum neque cognoſcere, neque congredi audent, quia ſciunt, ſe facile ſuperari. Et idcirco diſceptatione ſublata,

Pellitur e medio ſapientia, vi geritur res,

ut ait Ennius: & quia ſtudent damnare tanquam nocentes, quos utique ſciunt innocentes, conſtare de ipſa innocentia nolunt. quaſi vero major iniquitas ſit, probatam innocentiam damnaſſe, quam inauditam. Sed, ut dixi, verentur, ne, ſi audierint, damnare non poſſint: & ideo cultores Dei ſummi, hoc eſt, juſtos homines, torquent, interficiunt, exterminant; nec cauſas odiorum reddere ipſi poſſunt, qui tam vehementer oderunt. Et quia ipſi errant, iraſcuntur iis, qui veram viam ſequuntur; & cum corrigere ſe non poſſint, errores ſuos inſuper crudelibus factis coacervant, innocentium cruore maculantur, & dicatas Deo mentes eviſceratis corporibus extorquent. Cum talibus nunc congredi & diſputare contendimus; hos ad veritatem ab inepta perſuaſione traducere, qui ſanguinem facilius hauſerint, quam verba juſtorum. Quid igitur? operamne perdemus? minime. Nam ſi lucrari hos a morte,

ad quam concitatiſſime tendunt, non potuerimus; ſi ab illo itinere devio ad vitam lucemque revocare, quoniam ipſi ſaluti ſuæ repugnant: noſtros tamen confirmabimus, quorum non eſt ſtabilis ac ſolidis radicibus fundata & fixa ſententia. nutant enim plurimi, ac maxime qui literarum aliquid attigerunt. Nam & in hoc philoſophi, & oratores, & poetæ pernicioſi ſunt, quod incautos animos facile irretire poſſunt ſuavitate ſermonis, & carminum dulci modulatione currentium. Ob eamque cauſam volui ſapientiam cum religione conjungere, ne quid ſtudioſis inanis illa doctrina poſſit officere; ut jam ſcientia literarum non modo nihil noceat religioni atque juſtitiæ, ſed etiam proſit quamplurimum, ſi is, qui eas didicerit, ſit virtutibus inſtructior, & in veritate ſapientior. Præterea, etiamſi nulli alii, nobis certe proderit. delectabit ſe conſcientia, gaudebitque mens, in veritatis ſe luce verſari; quod eſt animæ pabulum, incredibili quadam jucunditate perfuſum. Verum non eſt deſperandum. Fortaſſe *non canimus ſurdis.* Nec enim tam in malo ſtatu res eſt, ut deſint ſanæ mentes, quibus & veritas placeat, & monſtratum ſibi rectum iter & videant & ſequantur. Circumlinatur modo poculum cœleſtis melle ſapientiæ, ut poſſint ab imprudentibus amara remedia ſine offenſione potari, dum illiciens prima dulcedo acerbitatem ſaporis aſperi ſub prætextu ſuavitatis occultat. Nam hæc inprimis cauſa eſt, cur apud ſapientes, & doctos, & principes hujus ſeculi ſcriptura ſancta fide careat, quod prophetæ communi ac ſimplici ſermone, ut ad popu-

lum, ſunt locuti. Contemnuntur itaque ab iis, qui nihil audire vel legere, niſi expolitum ac diſertum, volunt; nec quidquam hærere animis eorum poteſt, niſi quod aures blandiori ſono mulcet: illa vero, quæ ſordida videntur, anilia, inepta, vulgaria exiſtimantur. Adeo nihil verum putant, niſi quod auditu ſuave eſt; nihil credibile, niſi quod poteſt incutere voluptatem. nemo rem veritate ponderat, ſed ornatu. Non credunt ergo divinis, quia fuco carent: ſed ne illis quidem, qui ea interpretantur, quia ſunt & ipſi aut omnino rudes, aut certe parum docti. nam ut plane ſint eloquentes, perraro contingit: cujus rei cauſa in aperto eſt. Eloquentia enim ſeculo ſervit, populo ſe jactare, & in rebus malis placere geſtit. ſiquidem veritatem ſæpius expugnare conatur, ut vim ſuam monſtret; opes expetit, honores concupiſcit, ſummum denique gradum dignitatis expoſcit. Ergò hæc quaſi humilia deſpicit, arcana tanquam contraria ſibi fugit, quippe quæ publico gaudeat, & multitudinem celebritatemque deſideret. Eo fit, ut ſapientia & veritas idoneis præconibus indigeat. Et ſi qui forte literatorum ſe ad eam contulerunt, defenſioni ejus non ſuffecerunt. Ex iis, qui mihi noti ſunt, Minucius Felix non ignobilis inter cauſidicos loci fuit. Hujus liber, cui Octavio titulus eſt, declarat, quam idoneus veritatis aſſertor eſſe potuiſſet, ſi ſe totum ad id ſtudium contuliſſet. Septimius quoque Tertullianus fuit omni genere literarum peritus; ſed in eloquendo parum facilis, & minus comtus, & multum obſcurus fuit. ergo ne hic quidem ſatis celebri-

tatis invenit. Unus igitur præcipuus & clarus exſtitit Cyprianus, qui & magnam ſibi gloriam ex artis oratoriæ profeſſione quæſierat, & admodum multa conſcripſit in ſuo genere miranda. Erat enim ingenio facili, copioſo, ſuavi, & (quæ ſermonis maxima eſt virtus) aperto, ut diſcernere nequeas, utrumne ornatior in eloquendo, an facilior in explicando, an potentior in perſuadendo fuerit. Hic tamen placere ultra verba ſacramentum ignorantibus non poteſt, quoniam myſtica ſunt, quæ locutus eſt, & ad id præparata, ut a ſolis fidelibus audiantur. denique a doctis hujus ſeculi, quibus forte ſcripta ejus innotuerunt, derideri ſolet. Audivi ego quendam hominem ſane diſertum, qui eum immutata una litera Coprianum vocaret, quaſi qui elegans ingenium, & melioribus rerum aptum, ad aniles fabulas contuliſſet. Quod ſi accidit hoc ei, cujus eloquentia non inſuavis eſt; quid tandem putemus eis accidere, quorum ſermo jejunus eſt & ingratus, qui neque vim perſuadendi, neque ſubtilitatem argumentandi, neque ullam prorſus acerbitatem ad revincendum habere potuerunt?

II. Ergo quia defuerunt apud noſtros idonei peritique doctores, qui vehementer, qui acriter errores publicos redarguerent, qui cauſam omnem veritatis ornate copioſeque defenderent; provocavit quoſdam hæc ipſa penuria, ut auderent ſcribere contra ignotam ſibi veritatem. Omitto eos, qui prioribus eam temporibus nequidquam laceſſierunt. Ego cum in Bithynia oratorias literas accitus docerem, contigiſſetque, ut eodem tempore Dei templum ever-

teretur: duo exſtiterunt ibidem, qui jacenti atque abjectæ veritati, neſcio utrum ſuperbius, an importunius, inſultarent. quorum alter antiſtitem ſe philoſophiæ profitebatur, verum ita vitioſus, ut continentiæ magiſter, non minus avaritia, quam libidinibus arderet; in victu tam ſumtuoſus, ut, in ſchola virtutis aſſertor, parſimoniæ paupertatiſque laudator, in palatio pejus cœnaret, quam domi: tamen vitia ſua capillis & pallio, & (quod maximum eſt velamentum) divitiis prætegebat; quas ut augeret, ad amicitias judicum miro ambitu penetrabat, eoſque ſibi repente auctoritate falſi nominis obligabat, non modo ut eorum ſententias venderet, verum etiam ut confines ſuos, quos ſedibus agriſque pellebat, a ſuo repetendo hac potentia retardaret. Hic vero, qui ſuas diſputationes moribus deſtruebat, vel mores ſuos diſputationibus arguebat, ipſe adverſus ſe gravis cenſor & accuſator acerrimus, eodem ipſo tempore, quo juſtus populus nefarie lacerabatur, tres libros evomuit contra religionem nomenque Chriſtianum. Profeſſus ante omnia, philoſophi officium eſſe, erroribus hominum ſubvenire, atque illos ad veram viam revocare, id eſt, ad cultus Deorum, quorum numine ac majeſtate (ut ille dicebat) mundus gubernetur; nec pati, homines imperitos quorundam fraudibus illici, ne ſimplicitas eorum prædæ ac pabulo ſit hominibus aſtutis. Itaque ſe ſuſcepiſſe hoc munus philoſophia dignum, ut præferret non videntibus lumen ſapientiæ, non modo ut ſuſceptis Deorum cultibus reſaneſcant; ſed etiam ut pertinaci obſtinatione de-

poſita, corporis cruciamenta devitent, neu ſævas membrorum lacerationes fruſtra perpeti velint. Ut autem appareret, cujus rei gratia opus illud elaboraſſet, effuſus eſt in principum laudes, quorum pietas & providentia (ut quidem ipſe dicebat) cum in ceteris rebus, tum præcipue in defendendis Deorum religionibus claruiſſet; conſultum eſſe tandem rebus humanis, ut, cohibita impia & anili ſuperſtitione, univerſi homines legitimis ſacris vacarent, ac propitios ſibi Deos experirentur. Ubi autem religionis ejus, contra quam perorabat, infirmare voluit rationem; ineptus, vanus, ridiculus apparuit: quia gravis ille conſultor utilitatis alienæ, non modo quid oppugnaret, ſed etiam quid loqueretur, neſciebat. Nam ſi qui noſtrorum affuerunt, quamvis temporis gratia conticerent, animo tamen deriſere, utpote cum viderent hominem profitentem, ſe illuminaturum alios, cum ipſe cæcus eſſet; reducturum alios ab errore, cum ipſe ignoraret, ubi pedes ſuos poneret; erudíturum alios ad veritatem, cujus ille ne ſcintillam quidem unam vidiſſet aliquando; quippe cum ſapientiæ profeſſor profligare ſapientiam niteretur. Omnes tamen id arguebant, quod illo potiſſimum tempore id operis eſſet aggreſſus, quo furebat odioſa crudelitas. O philoſophum adulatorem ac tempori ſervientem! Verum hic pro ſua vanitate contemtus eſt, qui & gratiam, quam ſperavit, non eſt adeptus; & gloria, quam captavit, in culpam reprehenſionemque converſa eſt. Alius eandem materiam mordacius ſcripſit, qui erat tum e numero judicum, & qui auctor in primis faciendæ

perſecutionis fuit: quo ſcelere non contentus, etiam ſcriptis eos, quos afflixerat, inſecutus eſt. Compoſuit enim libellos duos, non contra Chriſtianos, ne inimice inſectari videretur; ſed ad Chriſtianos, ut humane ac benigne conſulere putaretur. in quibus ita falſitatem ſcripturæ ſacræ arguere conatus eſt, tanquam ſibi eſſet tota contraria. nam quædam capita, quæ repugnare ſibi videbantur, expoſuit, adeo multa, adeo intima enumerans, ut aliquando ex eadem diſciplina fuiſſe videatur. Quod ſi fuit, quis eum Demoſthenes poterit ab impietate defendere? qui religionis, cui fuerat accenſus, & fidei, cujus nomen induerat, & ſacramenti, quod acceperat, proditor factus eſt: niſi forte caſu in manus ejus divinæ literæ inciderunt. Quæ igitur temeritas erat, id audere diſſolvere, quod illi nemo interpretatus eſt? bene, quod aut nihil didicit, aut nihil intellexit. Tantum enim abeſt a divinis literis repugnantia, quantum ille abfuit a veritate & fide. Præcipue tamen Paullum Petrumque laceravit, ceteroſque diſcipulos, tanquam fallaciæ ſeminatores, quos eoſdem tamen rudes & indoctos fuiſſe teſtatus eſt. nam quoſdam eorum piſcatorio artificio feciſſe quæſtum: quaſi ægre ferret, quod illam rem non Ariſtophanes aliquis, aut Ariſtarchus commentatus ſit.

III. Abſuit ergo ab his fingendi voluntas & aſtutia, quoniam rudes fuerunt. aut quis poſſit indoctus apta inter ſe & cohærentia fingere, cum philoſophorum doctiſſimi, Plato, & Ariſtoteles, & Epicurus, & Zenon, ipſi ſibi repugnantia & contraria

dixerint? hæc eſt enim mendaciorum natura, ut cohærere non poſſint. Illorum autem traditio, quia vera eſt, quadrat undique, ac ſibi tota conſentit, & ideo perſuadet, quia conſtanti ratione ſuffulta eſt. Non igitur quæſtus & commodi gratia religionem iſtam commenti ſunt, quippe qui & præceptis, & re ipſa eam vitam ſecuti ſunt, quæ & voluptatibus caret, & omnia, quæ habentur in bonis, ſpernit; & qui non tantum pro fide mortem ſubierint, ſed etiam morituros eſſe ſe & ſcierint, & prædixerint, & poſteà univerſos, qui eorum diſciplinam ſecuti eſſent, acerba & nefanda paſſuros. Ipſum autem Chriſtum affirmavit a Judæis fugatum, collecta noningentorum hominum manu latrocinia feciſſe. Quis tantæ auctoritati audeat repugnare? Credamus hoc plane. nam fortaſſe hoc illi in ſomniis Apollo aliquis nuntiavit. Tot ſemper latrones perierunt, & quotidie pereunt; utique multos & ipſe damnaſti; quis eorum poſt crucem ſuam, non dicam Deus, ſed homo appellatus eſt? Verum tu forſitan ex eo credidiſti, quia vos homicidam Martem conſecraſtis, ut Deum: quod tamen non feciſſetis, ſi illum Areopagitæ in crucem ſuſtuliſſent. Idem cum facta ejus mirabilia deſtrueret, nec tamen negaret, voluit oſtendere, Apollonium vel paria, vel etiam majora feciſſe. Mirum, quod Apulejum prætermiſit, cujus ſolent & multa, & mira memorari. Cur igitur, o delirum caput, nemo Apollonium pro Deo colit? niſi forte tu ſolus illo ſcilicet Deo dignus, cum quo te in ſempiternum verus Deus puniet. Si magus Chriſtus, quia mirabilia fecit; pe-

ritior utique Apollonius, qui (ut deſcribis) cum Domitianus eum punire vellet, repente in judicio non comparuit, quam ille, qui & comprehenſus eſt, & cruci affixus. At enim ex hoc ipſo fortaſſe inſolentiam Chriſti voluit arguere, quod Deum ſe conſtituerit, ut ille verecundior fuiſſe videatur, qui cum majora faceret, ut hic putat, tamen id ſibi non arrogaverit. Omitto nunc ipſa opera comparare, quia in ſecundo & ſuperiore libro de fraude ac præſtigiis artis magicæ dixi. Nego eſſe quemquam, qui non optet inprimis id ſibi poſt mortem contingere, quod etiam reges maximi concupiſcunt. Cur enim ſibi homines ſepulcra magnifica, cur ſtatuas, cur imagines comparant? cur aliquibus claris factis, aut etiam pro civibus morte ſuſcepta, ſtudent opiniones hominum promereri? cur denique ipſe ingenii tui monumentum hoc, deteſtabili ſtultitia, tanquam cœno, ædificatum, conſtituere voluiſti, niſi quod immortalitatem de memoria nominis ſperas? Stultum igitur eſt, id putare Apollonium noluiſſe, quod optaret utique, ſi poſſet: quia nemo eſt, qui immortalitatem recuſet, maxime cum eum dicas & adoratum eſſe a quibuſdam, ſicut Deum, & ſimulacrum ejus, ſub Herculis Alexicaci nomine conſtitutum, ab Epheſiis etiam nunc honorari. Non potuit ergo poſt mortem Deus credi, quia & hominem & magum fuiſſe conſtabat; & ideo alieni nominis titulo affectavit divinitatem, quia ſuo nec poterat, nec audebat: noſter vero & potuit Deus credi, quia magus non fuit; & creditus eſt, quia vere fuit. Non, inquit, hoc dico, idcirco Apollo-

nium non haberi Deum, quia noluerit; ſed ut appareat, nos ſapientiores eſſe, qui mirabilibus factis non ſtatim fidem divinitatis adjunximus, quam vos, qui ob exigua portenta Deum credidiſtis. Non eſt mirum, ſi tu, qui a Dei ſapientia longe remotus es, nihil prorſus intelligis eorum, quæ legiſti, cum Judæi, qui a principio prophetas lectitaverant, quibuſque ſacramentum Dei fuerat aſſignatum, tamen quid legerint, ignoraverint. Diſce igitur, ſi quid tibi cordis eſt, non ſolum idcirco a nobis Deum creditum Chriſtum, quia mirabilia fecit; verum etiam quia videmus in eo facta eſſe omnia, quæ nobis annuntiata ſunt vaticinio prophetarum. Fecit mirabilia: magum putaſſemus, ut & vos nunc putatis, & Judæi tunc putaverunt, ſi non illa ipſa facturum Chriſtum prophetæ omnes uno ſpiritu prædicaſſent. Itaque Deum credimus, non magis ex factis operibuſque mirandis, quam ex illa ipſa cruce, quam vos ſicut canes lambitis; quoniam ſimul & illa prædicta eſt. Non igitur ſuo teſtimonio, (cui enim de ſe dicenti poteſt credi?) ſed prophetarum teſtimonio, qui omnia, quæ fecit ac paſſus eſt, multo ante cecinerunt, fidem divinitatis accepit; quod neque Apollonio, neque Apulejo, neque cuiquam magorum potuit, aut poteſt aliquando contingere. Cum igitur talia ignorantiæ ſuæ deliramenta fudiſſet, cum veritatem penitus exſcindere conniſus eſſet, auſus eſt libros ſuos nefarios, ac Dei hoſtes, φιλαληθεῖς annotare. O cæcum pectus! o mentem Cimmeriis, ut ajunt, tenebris atriorem! diſcipulus hic fortaſſe Anaxagoræ fuerit, cui nives atramen-

Digitized by Google

tum fuerunt. Atqui eadem cæcitas eſt, & vero falſitatis, & mendacio veritatis nomen imponere. videlicet homo ſubdolus voluit lupum ſub ovis pelle celare, ut fallaci titulo poſſet irretire lectorem. Verum eſto, inſcitia hoc, non malitia, feceris: quam tandem nobis attuliſti veritatem? niſi quod aſſertor Deorum, eos ipſos ad ultimum prodidiſti. Proſecutus enim ſummi Dei laudes, quem regem, quem maximum, quem opificem rerum, quem fontem bonorum, quem parentem omnium, quem factorem altoremque viventium confeſſus es, ademiſti Jovi tuo regnum, eumque ſumma poteſtate depulſum, in miniſtrorum numerum redegiſti. Epilogus itaque te tuus arguit ſtultitiæ, vanitatis, erroris. Affirmas enim, Deos eſſe; & illos tamen ſubjicis & mancipas ei Deo, cujus religionem conaris evertere.

IV. Ii ergo, de quibus dixi, cum, præſente me ac dolente, ſacrilegas ſuas literas explicaſſent; & illorum ſuperba impietate ſtimulatus, & veritatis ipſius conſcientia, & (ut ego arbitror) Deo, ſuſcepi hoc munus, ut omnibus ingenii mei viribus accuſatores juſtitiæ refutarem: non ut contra hos ſcriberem, qui paucis verbis obteri poterant; ſed ut omnes, qui ubique idem operis efficiunt, aut effecerunt, uno ſemel impetu profligarem. Non dubito enim, quin & alii plurimi, & multis in locis, & non modo Græcis, ſed etiam Latinis literis, monumentum injuſtitiæ ſuæ ſtruxerint. quibus ſingulis quoniam reſpondere non poteram, ſic agendam mihi hanc cauſam putavi, ut & priores cum omni-

bus ſuis ſcriptis perverterem, & futuris omnem facultatem ſcribendi, aut reſpondendi, amputarem. præbeant modo aures. efficiam profecto, ut, quicunque iſta cognoverit, aut ſuſcipiat, quod ante damnavit, aut, quod eſt proximum, deridere aliquando deſiſtat. Quanquam Tertullianus eandem cauſam plene peroraverit in eo libro, cui Apologetico nomen eſt; tamen quoniam aliud eſt, accuſantibus reſpondere, quod in defenſione, aut negatione ſola poſitum eſt; aliud inſtituere, quod nos facimus, in quo neceſſe eſt, doctrinæ totius ſubſtantiam contineri; non defugi hunc laborem, ut implerem materiam, quam Cyprianus non exſecutus eſt in ea oratione, qua Demetrianum (ſicut ipſe ait) oblatrantem, atque obſtrepentem veritati, redarguere conatur. qua materia non eſt uſus, ut debuit. non enim ſcripturæ teſtimoniis, quam ille utique vanam, fictam, commentitiamque putabat, ſed argumentis & ratione fuerat refellendus. Nam cum ageret contra hominem veritatis ignarum, dilatis paulisper divinis lectionibus, formare hunc a principio, tanquam rudem, debuit, eique paulatim lucis principia monſtrare, ne toto lumine objecto caligaret. Nam ſicut infans ſolidi ac fortis cibi capere vim non poteſt, ob ſtomachi teneritudinem, ſed liquore lactis ac mollitudine alitur, donec, firmatis viribus, veſci fortioribus poſſit: ita & huic oportebat, quia nondum poterat capere divina, prius humana teſtimonia offerri, id eſt, philoſophorum & hiſtoricorum, ut ſuis potiſſimum refutaretur auctoribus. Quod quia ille non fecit, raptus

eximia eruditione divinarum literarum, ut iis ſolis contentus eſſet, quibus fides conſtat; acceſſi Deo inſpirante, ut ego facerem, & ſimul ut viam ceteris ad imitandum pararem. Ac ſi hortatu noſtro docti homines ac diſerti huc ſe conferre cœperint, & ingenia ſua vimque dicendi in hoc veritatis campo jactare maluerint; evanituras brevi religiones falſas, & occaſuram eſſe omnem philoſophiam, nemo dubitaverit: ſi fuerit omnibus perſuaſum, cum hanc ſolam religionem, tum etiam & ſolam & veram eſſe ſapientiam. Sed evagatus ſum longius, quam volebam.

V. Nunc reddenda eſt de Juſtitia propoſita diſputatio, quæ aut ipſa eſt ſumma virtus, aut fons eſt ipſa virtutis: quam non modo philoſophi quæſierunt, ſed poetæ quoque, qui & priores multo fuerunt, & ante natum philoſophiæ nomen pro ſapientibus habebantur. Hi plane intellexerunt, abeſſe hanc a rebus humanis, eamque finxerunt offenſam vitiis hominum ceſſiſſe e terra, in cœlumque migraſſe: atque, ut doceant, quid ſit juſte vivere (ſolent enim præcepta per ambages dare) a Saturni temporibus, quæ illi vocant aurea, repetunt exempla juſtitiæ, narrantque, in quo ſtatu fuerit humana vita, dum illa in terra moraretur. Quod quidem non pro poetica fictione, ſed pro vero habendum eſt. Saturno enim regnante, nondum Deorum cultibus inſtitutis, nec adhuc illa gente ad divinitatis opinionem conſecrata, Deus utique colebatur. Et ideo non erant neque diſſenſiones, neque inimicitiæ, neque bella.

Nondum veſanos rabies nudaverat enſes,

ut Germanicus Cæſar in Arateo loquitur carmine;

Nec conſanguineis fuerat diſcordia nota.

Immo ne alienigenis quidem. ſed neque ulli omnino gladii, qui nudarentur, fuerunt. Quis enim præſente ac vigente juſtitia, aut de tutela ſui, cum nemo inſidiaretur, aut de pernicie alterius cogitaret, cum nemo quidquam concupiſceret?

Malebant tenui contenti vivere cultu,

ut Cicero in ſuo narrat; quod eſt proprium noſtræ religionis.

Ne ſignare quidem, aut partiri limite campum
Fas erat: in medium quærebant.

quippe cum Deus communem omnibus terram dediſſet, ut communem degerent vitam, non ut rabida & furens avaritia ſibi omnia vindicaret, nec ulli deeſſet, quod omnibus naſceretur. Quod poetæ dictum ſic accipi oportet, non ut exiſtimemus, nihil omnino tum fuiſſe privati; ſed more poetico figuratum, ut intelligamus, tam liberales fuiſſe homines, ut natas ſibi fruges non includerent, nec ſoli abſconditis incubarent, ſed pauperes ad communionem proprii laboris admitterent.

Flumina jam lactis, jam flumina nectaris ibant.

Nec mirum, cum promtuaria juſtorum benigne paterent omnibus, nec avaritia, intercipiens beneficia

divina, famem ſitimque vulgo faceret, ſed omnes æqualiter abundarent, cum habentes non habentibus large copioſeque donarent. Sed poſtquam Saturnus a filio pulſus, in Latiumque delatus eſt,

Arma Jovis fugiens, & regnis exſul ademtis;

cum jam populus vel novi regis metu, vel ſua ſponte depravatus, Deum colere deſiſſet, regemque pro Deo habere cœpiſſet; cum ipſe propemodum parricida, exemplo ceteris eſſet ad violandam pietatem:

Deſeruit propere terras juſtiſſima virgo:

ſed non, ut aït Cicero,

Et Jovis in regno, cœlique in parte reſedit.

Quomodo enim poterat in ejus regno reſidere, aut commorari, qui patrem regno expulit, bello perſecutus eſt, exſulem toto orbe jactavit?

Ille malum virus ſerpentibus addidit atris,
Prædarique lupos juſſit,

id eſt, odium, & invidiam, & dolum hominibus inſeruit, ut tam eſſent, quam ſerpentes, venenati; tam rapaces, quam lupi. Quod quidem vere faciunt ii, qui juſtos ac fideles Deo perſequuntur, dantque judicibus ſæviendi adverſus innoxios poteſtatem. Fortaſſe aliquid ejuſmodi Juppiter fecerit ad expugnandam tollendamque juſtitiam, & idcirco efferaſſe ſerpentes, ac lupos acuiſſe tradatur.

Tum belli rabies, & amor ſucceſſit habendi.

Neque immerito. ſublata enim Dei religione, boni quoque ac mali ſcientiam perdiderunt. ſic hominibus intercidit communitas vitæ, & diremtum eſt fœdus ſocietatis humanæ. Tum inter ſe manus conſerere cœperunt, & inſidiari, & gloriam ſibi ex humano ſanguine comparare.

VI. Quorum omnium malorum fons, cupiditas erat: quæ ſcilicet ex contemtu veræ majeſtatis erupit. non tantum enim non participabant aliis ii, quibus aliquid affluebat; ſed aliena quoque rapiebant, in privatum lucrum trahentes omnia, & quæ antea in uſus omnium etiam ſinguli laborabant, in paucorum domos conferebantur. Ut enim ſervitio ceteros ſubjugarent, in primis neceſſaria vitæ ſubducere & colligere cœperunt, eaque firmiter concluſa ſervare, ut beneficia cœleſtia facerent ſua, non propter humanitatem, quæ nulla in ipſis erat, ſed ut omnia cupiditatis & avaritiæ inſtrumenta corraderent. Leges etiam ſibi, juſtitiæ nomine munitas, iniquiſſimas injuſtiſſimaſque ſanxerunt, quibus rapinas & avaritiam ſuam contra vim multitudinis tuerentur. Tantum igitur auctoritate, quantum viribus, aut opibus, aut malitia prævalebant. Et quoniam nullum in his veſtigium juſtitiæ fuit, cujus officia ſunt humanitas, æquitas, miſericordia; jam ſuperba & tumida inæqualitate gaudebant, altioreſque ceteris hominibus, ſatellitum comitatu, & ferro, & inſigni veſte fulgebant. Hinc honores ſibi, & purpuras, & faſces invenerunt, ut ſecurium gladiorumque terrore ſubniſi, quaſi jure dominorum perculſis ac paventibus imperarent. In hac condi-

tione humanam vitam rex ille conſtituit, qui, debellato ac fugato parente, non regnum, ſed impiam tyrannidem vi & hominibus armatis occupavit, & aureum illud juſtumque ſeculum ſuſtulit, coegitque homines, malos & impios fieri, vel ex hoc ipſo, quod eos avertit a Deo ad ſe adorandum: quod terror inſolentiſſimæ poteſtatis expreſſerat. Quis enim non metueret eum, quem arma cingebant, quem ferri & gladiorum fulgor inſuetus circumdabat? aut cui parceret alieno, qui ne patri quidem ſuo pepercerat? quem vero metueret, qui Titanum robuſtam & excellentem viribus gentem bello vicerat, occiſione deleverat? Quid mirum, ſi omnis multitudo, inſolito metu preſſa, in unius adulationem conceſſerat? hunc venerabantur, huic honorem maximum deferebant. Et quoniam mores ac vitia regis imitari, genus obſequii judicatur, abjecerunt omnes pietatem, ne exprobrare regi ſcelus viderentur, ſi pie viverent. Sic aſſidua imitatione corrupti, divinum fas reliquerunt; & paulatim male vivendi conſuetudo, mos factus eſt: nec jam quidquam ex antecedentis ſeculi pio atque optimo ſtatu manſit, ſed expulſa juſtitia, & veritatem ſecum trahens, reliquit hominibus errorem, ignorantiam, cæcitatem. Imprudenter igitur poetæ, qui eam ad cœlum confugiſſe cecinerunt, ad Jovis regnum. Si enim ſeculo, quod vocant aureum, juſtitia in terra fuit; a Jove utique pulſa eſt, qui aureum ſeculum commutavit. Seculi autem commutatio, & expulſio juſtitiæ, nihil aliud, ut dixi, quam deſertio divinæ religionis putanda eſt, quæ

ſola efficit, ut homo hominem carum habeat, eumque ſibi fraternitatis vinculo ſciat eſſe conſtrictum: ſiquidem pater idem omnibus Deus eſt, ut Dei patriſque communis beneficia cum iis, qui non habent, partiatur, nulli noceat, nullum premat, non fores claudat hoſpiti, non aurem precanti; ſed ſit *largus*, *beneficus*, *liberalis*: quas *regias* eſſe *laudes* Tullius exiſtimavit. Hæc eſt profecto juſtitia, & hoc aureum ſeculum, quod Jove regnante primum corruptum, mox & ipſo, & omni ejus progenie conſecrata, Deorumque multorum ſuſcepto cultu, fuerat omne ſublatum.

VII. Sed Deus, ut parens indulgentiſſimus, appropinquante ultimo tempore, nuntium ſuum miſit, qui vetus illud ſeculum, fugatamque juſtitiam reduceret; ne humanum genus maximis & perpetuis agitaretur erroribus. Rediit ergo ſpecies illius aurei temporis, & reddita quidem terræ, ſed paucis aſſignata juſtitia eſt: quæ nihil aliud eſt, quam Dei unici pia & religioſa cultura. Sed moveat aliquem fortaſſe, cur, ſi hæc ſit juſtitia, non omni humano generi ſit data, nec in eam multitudo univerſa conſenſerit. Magnæ hoc diſputationis eſt, cur a Deo, cum juſtitiam terræ daret, ſit retenta diverſitas: quod & alio loco declaravi, & ubicunque opportune inciderit, explicabitur. Nunc deſignare id breviſſime ſatis eſt: Virtutem aut cerni non poſſe, niſi habeat vitia contraria; aut non eſſe perfectam, niſi exerceatur adverſis. Hanc enim Deus bonorum ac malorum voluit eſſe diſtantiam, ut qualitatem boni ex malo ſciamus, item mali ex bono: nec alterius

ratio intelligi, ſublato altero, poteſt. Deus ergo non excluſit malum, ut ratio virtutis conſtare poſſet. Quomodo enim patientia vim ſuam nomenque retineret, ſi nihil eſſet, quod pati cogeremur? quomodo laudem mereretur devota Deo ſuo fides, niſi eſſet aliquis, qui a Deo vellet avertere? nam ideo potentiores eſſe injuſtos permiſit, ut cogere ad malum poſſent; ideo plures, ut virtus eſſet pretioſa, quod rara eſt. Quod quidem ipſum Quinctilianus egregie ac breviter oſtendit in capite obvoluto. Nam *quæ*, inquit, *virtus eſſet innocentia, niſi laudem raritas dediſſet? Verum quia natura ſic comparatum eſt, ut odium, cupiditas, ira, in id, quod incubuerint, agant cæcos; ſupra hominem videtur, culpa vacare. alioqui ſi natura pares omnibus affectus dediſſet, pietas nihil erat.* Hoc quam verum ſit, docet neceſſitas ipſa rationis. Si enim virtus eſt, malis ac vitiis fortiter repugnare; apparet, ſine malo ac vitio nullam eſſe virtutem, quam Deus ut abſolutam perfectamque redderet, retinuit id, quod erat ei contrarium, cum quo depugnare poſſet. Agitata enim malis quatientibus, ſtabilitatem capit, & quanto frequenter impellitur, tanto firmiter roboratur. Hæc nimirum cauſa efficit, ut, quamvis ſit hominibus miſſa juſtitia, tamen aureum ſeculum non eſſe dicatur; quia malum non ſuſtulit, ut retineret diverſitatem, quæ ſacramentum divinæ religionis continet ſola.

VIII. Qui ergo putant, juſtum eſſe neminem, ante oculos habent juſtitiam, ſed eam nolunt cernere. quid eſt enim, cur illam vel in carminibus, vel in omni ſermone deſcribant, conquerentes ejus

abſentiam, cum ſit facillimum, bonos eſſe, ſi velint? Quid vobis inanem juſtitiam depingitis, & optatis cadere de cœlo, tanquam in aliquo ſimulacro figuratam? ecce in conſpectu veſtro eſt: ſuſcipite, ſi poteſtis, eamque in domicilio veſtri pectoris collocate. nec difficile, aut alienum a temporibus exiſtimetis. Eſtote æqui, ac boni; & ſequetur vos ſua ſponte juſtitia, quam quæritis. deponite omnem malam cogitationem de cordibus veſtris, & ſtatim vobis illud tempus aureum revertetur. quod aliter conſequi non poteſtis, quam ſi Deum verum colere cœperitis. Vos autem, manente cultu Deorum, juſtitiam deſideratis in terra: quod fieri nullo pacto poteſt; ſed ne tum quidem potuit, cum putatis; quia nondum natis Diis iſtis, quos impie colitis, neceſſe eſt, unius Dei cultum fuiſſe per terram, ejus ſcilicet, qui exſecratur malitiam, exigitque bonitatem, cujus templum eſt, non lapides aut lutum, ſed homo ipſe, qui figuram Dei geſtat: quod templum non auro & gemmarum donis corruptibilibus, ſed æternis virtutum muneribus ornatur. Diſcite igitur, (ſi quid vobis reliquæ mentis eſt) homines ideo malos & injuſtos eſſe, quia Dii coluntur; & ideo mala omnia rebus humanis quotidie ingraveſcere, quia Deus, hujus mundi effector & gubernator, derelictus eſt; quia ſuſceptæ ſunt, contra quam fas eſt, impiæ religiones: poſtremo, quia ne coli quidem vel a paucis Deum ſinitis. Quod ſi ſolus Deus coleretur, non eſſent diſſenſiones & bella; cum ſcirent homines, unius ſe Dei filios eſſe, ideoque divinæ neceſſitudinis ſacro & inviolabili vinculo

copulatos: nullæ fierent inſidiæ, cum ſcirent, cujuſmodi pœnas Deus animarum interfectoribus præpararet, qui clandeſtina ſcelera, & ipſas etiam cogitationes pervidet: non eſſent fraudes, neque rapinæ, ſi, Deo præcipiente, didiciſſent & ſuo & parvo eſſe contenti, & fragilibus & caducis ſolida & æterna præferrent. Non eſſent adulteria, & ſtupra, & mulierum proſtitutiones, ſi omnibus notum eſſet, damnari a Deo, quidquid appetitur ultra generandi cupiditatem. nec feminam neceſſitas cogeret pudorem ſuum profanare, ut victum ſibi obſcœniſſimum quærat; cum & mares libidinem continerent, & habentium pia & religioſa collatio non habentibus ſubveniret. Non eſſent igitur, ut dixi, hæc omnia in terris mala, ſi ab omnibus in legem Dei conjuraretur; ſi ab univerſis fierent, quæ unus noſter populus operatur. quam beatus eſſet, quamque aureus humanarum rerum ſtatus, ſi per totum orbem manſuetudo, & pietas, & pax, & innocentia, & æquitas, & temperantia, & fides moraretur! Denique ad regendos homines non opus eſſet tam multis & tam variis legibus, cum ad perfectam innocentiam Dei lex una ſufficeret: neque carceribus, neque gladiis præſidum, neque terrore pœnarum; cum præceptorum cœleſtium ſalubritas, humanis pectoribus infuſa, ultro ad juſtitiæ opera homines erudiret. Nunc autem mali homines ſunt ignoratione recti ac boni. quod quidem Cicero vidit. Diſputans enim de legibus, *Sicut una*, inquit, *eademque natura mundus omnibus partibus inter ſe congruentibus cohæret, ac nititur: ſic omnes homines*

inter ſe natura confuſi, pravitate diſſentiunt; nec ſe intelligunt eſſe conſanguineos, & ſubjectos omnes ſub unam eandemque tutelam: quod ſi teneretur, Deorum profecto vitam homines viverent. Univerſa igitur mala, quibus humanum genus ſe ipſum invicem conficit, injuſtus atque impius Deorum cultus induxit. nec enim poterant rètinere pietatem, qui communem omnium patrem Deum, tanquam prodigi ac rebelles liberi, abnegaſſent.

IX. Nonnunquam tamen ſentiunt, ſe malos eſſe, & veterum ſeculorum ſtatum laudant, & de ſuis moribus meritiſque conjectant, abeſſe juſtitiam: quam obverſantem oculis ſuis non tantum non ſuſcipiunt, nec agnoſcunt; verum etiam violenter oderunt, & perſequuntur, & exterminare contendunt. Fingamus hanc interim non eſſe juſtitiam, quam nos ſequimur; quomodo, ſi illa venerit, quam veram putant, eam recipient? qui laniant & occidunt eos, quos & ipſi fatentur imitatores eſſe juſtorum, quia bona operentur & juſta; cum ſi tantummodo malos occiderent, digni eſſent, ad quos juſtitia non veniret, cui nulla fuit alia cauſa linquendi terram, quam humani cruoris effuſio. Quanto magis, cum pios interficiant, & ipſos juſtitiæ ſectatores pro hoſtibus ducant, immo vero plus, quam pro hoſtibus? quibus, utique cum animas eorum, & opes, & liberos ferro & igni appetant, tamen parcitur victis, & eſt locus inter arma clementiæ; aut ſi adeo ſævire placuit, nihil plus in eos fit, quam ut occidantur, vel in ſervitutem abducantur. Hoc vero inenarrabile eſt, quod fit ad-

verſus eos, qui malefacere neſciunt: & nulli nocentiores habentur, quam qui ſunt ex omnibus innocentes. Audent igitur homines improbiſſimi, juſtitiæ facere mentionem, qui feras immanitate vincunt, qui placidiſſimum Dei gregem vaſtant,

— — lupi ceu
Raptores atra in nebula, quos improba ventris
Exegit cæcos rabies.

Verum hos non ventris, ſed cordis rabies efferavit; nec atra in nebula, ſed aperta prædatione graſſantur; nec eos unquam conſcientia ſcelerum revocat, ne ſanctum ac pium nomen juſtitiæ ore illo violent, quod cruore innocentium tanquam rictus beſtiarum madet. Hujus tanti & tam pertinacis odii quam potiſſimum cauſam eſſe dicamus? Utrumne *veritas odium parit*, ut ait poeta, quaſi divino ſpiritu inſtinctus; an erubeſcunt coram juſtis & bonis eſſe nequam? an potius utrumque? nam & veritas ideo ſemper inviſa eſt, quod is, qui peccat, vult habere liberum peccandi locum, nec aliter ſe putat male factorum voluptate ſecurius perfrui poſſe, quam ſi nemo ſit, cui delicta non placeant. Ergo tanquam ſcelerum & malitiæ ſuæ teſtes exſtirpare funditus nituntur, & tollere; graveſque ſibi putant, tanquam vita eorum coarguatur. Cur enim ſint aliqui intempeſtive boni, qui corruptis moribus publicis, convicium bene vivendo faciant? cur non omnes ſint æque mali, rapaces, impudici, adulteri, perjuri, cupidi, fraudulenti? quin potius auferantur, quibus coram male vivere pudet, qui peccantium

frontem, etſi non verbis, quia tacent, tamen ipſo vitæ genere diſſimili feriunt, & verberant. Caſtigare enim videtur, quicunque diſſentit. Nec eſt magnopere mirandum, ſi adverſus homines iſta fiunt; cum adverſus ipſum Deum, propter eandem cauſam, inſurrexerit etiam populus in ſpe conſtitutus, nec Dei neſcius; ſequiturque juſtos eadem neceſſitas, quæ ipſum juſtitiæ violavit auctorem. Vexant ergo, & exquiſitis pœnarum generibus excruciant; parumque habent interficere, quos oderunt, niſi etiam crudelitas corporibus illudat. Si qui autem doloris, vel mortis metu, vel ſuapte perfidia, cœleſte ſacramentum deſeruerint, & ad funeſta ſacrificia conſenſerint; eos laudant, & honoribus mactant, ut eorum exemplo ceteros illiciant. Qui autem magni æſtimaverint fidem, cultoreſque ſe Dei non abnegaverint; in eos vero totis carnificinæ ſuæ viribus, veluti ſanguinem ſitiant, incumbunt, & *deſperatos* vocant, quia corpori ſuo minime parcunt: quaſi quidquam deſperatius eſſe poſſit, quam torquere ac dilaniare eum, quem ſcias eſſe innocentem. Adeo nec pudor ullus apud eos ſupereſt, a quibus abeſt omnis humanitas: & retorquent in homines juſtos convicia ſibi congruentia. Impios enim vocant, ipſi ſcilicet pii & ab humano ſanguine abhorrentes; cum ſi & actus ſuos conſiderent, & illorum, quos tanquam impios damnant, jam intelligant, quam mendaces ſint, & iis omnibus, quæ adverſus bonos aut dicunt, aut faciunt, digniores. Non enim de noſtro, ſed ex illorum numero ſemper exſiſtunt, qui vias obſideant armati,

maria prædentur; vel ſi palam graſſari non licuit; venena clam temperent; qui uxores necent, ut dotes earum lucrentur; aut maritos, ut adulteris nubant; qui natos ex ſe pueros aut ſtrangulent, aut, ſi nimium pii fuerint, exponant; qui libidines inceſtas nec a filia, nec a ſorore, nec a matre, nec a ſacerdote contineant; qui adverſus cives ſuos, patriamque conjurent; qui nec culeum metuant; qui denique ſacrilegia committant, & Deorum, quos colunt, templa diſpolient; &, ut, quæ levia ſunt atque illis uſitata, dicamus, qui hereditates captent, teſtamenta ſupponant, juſtos heredes vel auferant, vel excludant; qui corpora ſua libidinibus proſtituant; qui denique immemores, quid nati ſint, cum feminis patientia certent; qui ſanctiſſimam quoque corporis ſui partem contra fas omne polluant & profanent; qui virilia ſua ferro metant; &, quod eſt ſceleratius, ut ſint religionis antiſtites; qui ne vitæ quidem ſuæ parcant, ſed exſtinguendas publice animas ſuas vendant; qui, ſi judices ſedeant, aut immeritos perdant mercede corrupti, aut noxios impune dimittant; qui cœlum quoque ipſum veneficiis appetant, tanquam illorum malitiam terra non capiat. Hæc, inquam, & his plura ſcelera, utique ab iis fiunt, qui Deos colunt. Quis inter hæc tot ac tanta juſtitiæ locus eſt? Et ego de multis pauca collegi; non ut arguerem, ſed ut oſtenderem. Qui volent ſcire omnia, Senecæ libros in manum ſumant, qui morum vitiorumque publicorum & deſcriptor veriſſimus, & accuſator acerrimus fuit. Sed & Lucilius tenebroſam iſtam vitam

circumſcripte breviterque depinxit his verſibus :

Nunc vero a mane ad noctem, feſto atque profeſto
Totus item pariterque die, populuſque patreſque
Jactare endo forum ſe omnes, decedere nuſquam.
Uni ſe atque eidem ſtudio omnes dedere, & arti,
Verba dare ut caute poſſint, pugnare, doloſe
Blanditia certare, bonum ſimulare virum ſe;
Inſidias facere, ut ſi hoſtes ſint omnibus omnes.

Noſtro autem populo quid horum poteſt objici; cujus omnis religio eſt, ſine ſcelere ac ſine macula vivere? Cum igitur videant, & ſe, ac ſuos ea, quæ diximus, gerere, noſtros autem nihil aliud operari, niſi æquum & bonum; poterant, ſi quid ſaperent, ex hoc intelligere, & illos, qui bonum faciunt, pios eſſe, & ſe impios, qui nefanda committunt. Neque enim fieri poteſt, ut, qui in omnibus vitæ ſuæ actibus non errant, in ipſa ſumma errent, hoc eſt, in religione, quæ rerum omnium caput eſt. Impietas enim ſuſcepta in eo, quod eſt ſummum, per cetera univerſa ſequeretur. Æque fieri non poteſt, ut ipſi, qui errant in omni vita, non & in religione fallantur; quoniam pietas, in ſummo regulam tenens, tenorem ſuum ſervaret in ceteris. Ita fit, ut in utraque parte de conditione rerum, quæ geruntur, qualis ſit ſumma ipſa, noſcatur.

X. Operæ pretium eſt, cognoſcere illorum pietatem, ut ex iis, quæ clementer ac pie faciunt, poſſit intelligi, qualia ſint, quæ ab iis contra jura pietatis geruntur. Ac ne quem videar inclementer inceſſere, aliquam mihi perſonam poeticam

ſumam, quæ ſit vel maximum pietatis exemplum. Apud Maronem rex ille,

— — quo juſtior alter
Nec pietate fuit, nec bello major, & armis,

quæ nobis documenta juſtitiæ protulit?

Vinxerat & poſt terga manus, quos mitteret umbris,
Inferias cæſo ſparſurus ſanguine flammas.

Quid poteſt eſſe hac pietate clementius, quam mortuis humanas victimas immolare, & ignem cruore hominum, tanquam oleo, paſcere? Sed fortaſſe hoc non ipſius vitium fuerit, ſed poetæ, qui *inſignem pietate virum* inſigni ſcelere fœdaverit. Ubi eſt igitur, o poeta, pietas illa, quam ſæpiſſime laudas? *Tum pius Æneas,*

— — Sulmone creatos
Quattuor hic juvenes, totidem quos educat Uſens,
Viventes rapit, inferias quos immolet umbris,
Captivoque rogi perfundat ſanguine flammas.

Cur ergo dicebat eodem ipſo tempore, quo vinctos homines ad immolationem mittebat:

— — equidem & vivis concedere vellem;

cum, quos vivos habebat in poteſtate, vice pecudum juberet occidi? Sed hæc, ut dixi, culpa non illius fuit, qui literas fortaſſe non didicerat; ſed tua, qui, cum eſſes eruditus, ignoraſti tamen, quid eſſet pietas; & illud ipſum, quod nefarie, quod deteſtabiliter fecit, pietatis eſſe officium credidiſti.

videlicet ob hoc unum pius vocatur, quia patrem dilexit. Quid, quod *bonus Æneas haud aſpernanda precantes* trucidavit? adjuratus enim per eundem patrem, & *ſpes ſurgentis Iuli*, nequaquam pepercit, *furiis accenſus & ira*. Quiſquamne igitur hunc putet aliquid in ſe virtutis habuiſſe, qui & furore, tanquam ſtipula, exarſerit, & manium patris, per quem rogabatur, oblitus, iram frenare nequiverit? nullo igitur modo pius, qui non tantum non repugnantes, ſed etiam precantes interemit. Dicet hic aliquis: Quæ ergo, aut ubi, aut qualis eſt pietas? Nimirum apud eos, qui bella neſciunt, qui concordiam cum omnibus ſervant, qui amici ſunt etiam inimicis, qui omnes homines pro fratribus diligunt, qui cohibere iram ſciunt, omnemque animi furorem tranquilla moderatione lenire. Quanta igitur caligo, quanta tenebrarum & errorum nubes hominum pectora obduxit, qui, cum ſe maxime pios putant, tum maxime fiunt impii? Quanto enim religioſius terrenis iſtis ſimulacris inſerviunt, tanto magis ſcelerati adverſus nomen veræ divinitatis exſiſtunt. Itaque pro merito impietatis ſuæ gravioribus malis ſæpe vexantur, quorum cauſam quia neſciunt, fortunæ culpa omnis adſcribitur, & locum invenit Epicuri philoſophia, nihil ad Deos pertinere cenſentis, nec gratia eos tangi, nec ira moveri; quia & contemtores eorum ſæpe videant beatos, & cultores ſæpe miſeros. Quod eo fit, quia cum religioſi videantur, & natura boni, nihil tale creduntur mereri, quale ſæpe patiuntur. Conſolantur ſe tamen accuſatione fortunæ, nec ſentiunt,

quod ſi eſſet ulla, cultoribus ſuis nunquam noceret. Merito igitur hujuſmodi pietatem pœna conſequitur, & offenſa divinitas ſcelere hominum prave religioſorum, gravi eos infortunio mactat, qui, licet ſanctis moribus vivant in ſumma fide atque innocentia, tamen, quia Deos colunt, quorum ritus impios ac profanos Deus verus odio habet, a juſtitia & a nomine veræ pietatis alieni ſunt. Nec eſt difficile docere, cur Deorum cultores boni & juſti eſſe non poſſint. quomodo enim ſanguine abſtinebunt, qui colunt cruentos Deos, Martem atque Bellonam? quomodo aut parentibus parcent, qui expulſorem patris ſui, Jovem? aut natis ex ſe infantibus, qui Saturnum? quomodo pudicitiam tuebuntur, qui colunt Deam nudam, & adulteram, & quaſi apud Deos proſtitutam? quomodo ſe a rapinis & fraudibus abſtinebunt, qui Mercurii furta noverunt, docentis, non fraudis eſſe decipere, ſed aſtutiæ? quomodo libidines coercebunt, qui Jovem, Herculem, Liberum, Apollinem, ceteroſque venerantur, quorum adulteria & ſtupra in mares & feminas non tantum doctis nota ſunt, ſed exprimuntur etiam in theatris, atque cantantur, ut ſint omnibus notiora? Poſſuntne inter hæc juſti eſſe homines, qui, etiamſi natura ſint boni, ab ipſis tamen Diis erudiantur ad injuſtitiam? Ad placandum enim Deum, quem colas, iis rebus opus eſt, quibus illum gaudere ac delectari ſcias. Sic fit, ut vitam colentium Deus pro qualitate numinis ſui formet; quoniam religioſiſſimus eſt cultus, imitari.

XI. Iis igitur hominibus, qui Deorum ſuorum

moribus congruunt, quia gravis eſt & acerba juſtitia, eandam impietatem ſuam, qua in ceteris rebus utuntur, adverſus juſtos violenter exercent. Nec immerito a prophetis beſtiæ nominantur. Præclare itaque M. Tullius, *Etenim ſi nemo eſt*, inquit, *quin emori malit, quam converti in aliquam figuram beſtiæ, quamvis hominis mentem ſit habiturus; quanto eſt miſerius, in hominis figura animo eſſe efferato? mihi quidem tanto videtur, quanto præſtabilior eſt animus corpore.* Aſpernantur itaque corpora belluarum, quibus ſunt ipſi ſæviores, ſibique adeo placent, quod homines nati ſunt, quorum nihil, niſi lineamenta & ſummam figuram gerunt. Nam quis Caucaſus, quæ India, quæ Hyrcania tam immanes, tam ſanguinarias unquam beſtias aluit? quoniam ferarum omnium rabies uſque ad ventris ſatietatem furit, fameque ſedata protinus conquieſcit. Illa eſt vera beſtia, cujus una juſſione

Funditur ater ubique cruor, crudelis ubique
Luctus, ubique pavor, & plurima mortis imago.

Nemo hujus tantæ belluæ immanitatem poteſt pro merito deſcribere, quæ uno loco recubans, tamen per totum orbem dentibus ferreis ſævit, & non tantum artus hominum diſſipat, ſed & oſſa ipſa comminuit, & in cineres furit, ne quis exſtet ſepulturæ locus. quaſi vero id affectent, qui Deum confitentur, ut ad eorum ſepulcra veniatur, ac non ut ipſi ad Deum perveniant. Quænam illa feritas, quæ rabies, quæ inſania eſt, lucem vivis, terram mortuis denegaſſe? Dico igitur, nihil eſſe miſerius iis

hominibus, quos miniſtros furoris alieni, quos ſatellites impiæ juſſionis neceſſitas aut invenit, aut fecit. Non enim honor ille, aut provectio dignitatis fuit, ſed hominis damnatio ad carnificinam, Dei vero ad pœnam ſempiternam. Quæ autem per totum orbem ſinguli geſſerint, enarrare impoſſibile eſt. quis enim voluminum numerus capiet tam infinita, tam varia genera crudelitatis? accepta enim poteſtate pro ſuis moribus quiſque ſæviit. Alii præ nimia timiditate plus auſi ſunt, quam jubebantur: alii ſuo proprio adverſus juſtos odio; quidam naturali mentis feritate; nonnulli ut placerent, & hoc officio viam ſibi ad altiora munirent; aliqui ad occidendum præcipites exſtiterunt, ſicut unus in Phrygia, qui univerſum populum cum ipſo pariter conventiculo concremavit. Sed hic quanto ſævior, tanto clementior invenitur. Illud vero peſſimum genus eſt, cui clementiæ ſpecies falſa blanditur; ille gravior, ille ſævior eſt carnifex, qui neminem ſtatuit occidere. Itaque dici non poteſt, hujuſmodi judices quanta & quam gravia tormentorum genera excogitaverint, ut ad effectum propoſiti ſui pervenirent. Hæc autem non tantum ideo faciunt, ut gloriari poſſint, nullum ſe innocentium peremiſſe, (nam & ipſe audivi aliquos gloriantes, quod adminiſtratio ſua, in hac parte, fuerit incruenta,) ſed & invidiæ cauſa, ne aut ipſi vincantur, aut illi virtutis ſuæ gloriam conſequantur. Itaque in excogitandis pœnarum generibus nihil aliud, quam victoriam, cogitant. Sciunt enim, certamen eſſe illud & pugnam. Vidi ego in Bithynia præſidem gaudio mira-

biliter elatum, tanquam barbarorum gentem aliquam ſubegiſſet, quod unus, qui per biennium magna virtute reſtiterat, poſtremo cedere viſus eſſet. Contendunt igitur, ut vincant, & exquiſitos dolores corporibus immittunt, & nihil aliud devitant, quam ut ne torti moriantur: quaſi vero mors tantummodo beatos faciat, ac non etiam tormenta, quanto fuerint graviora, tanto majorem virtutis gloriam pariant. Illi autem pertinaci ſtultitia jubent, curam tortis diligenter adhiberi, ut ad alios cruciatus membra renoventur, & reparetur novus ſanguis ad pœnam. Quid tam pium, tam beneficum, tam humanum fieri poteſt? non curaſſent tam ſollicite, quos amarent. Hæc eſt Deorum diſciplina: ad hæc opera cultores ſuos erudiunt, hæc ſacra deſiderant: quin etiam ſceleratiſſimi homicidæ contra pios jura impia condiderunt. nam & conſtitutiones ſacrilegæ, & diſputationes juriſperitorum leguntur injuſtæ. Domitius de officio proconſulis libro ſeptimo reſcripta principum nefaria collegit, ut doceret, quibus pœnis affici oporteret eos, qui ſe cultores Dei confiterentur.

XII. Quid iis facias, qui jus vocant carnificinas veterum tyrannorum adverſus innocentes rabide ſævientium? & cum ſint injuſtitiæ crudelitatiſque doctores, juſtos ſe eſſe tamen, ac prudentes videri volunt; cæci & hebetes, & rerum & veritatis ignari. Adeone vobis, o perditæ mentes, inviſa juſtitia eſt, ut eam ſummis ſceleribus adæquetis? adeone apud vos perit innocentia, ut ne morte quidem ſimplici dignam judicetis, ſed ſupra omnia

facinora habeatur, nullum facinus admittere, pectuſque purum ab omni ſceleris contagione præſtare? Et quoniam communiter cum Deorum cultoribus loquimur; liceat per vos benefacere vobiſcum. Hæc eſt enim lex noſtra, hoc opus, hæc religio. Si vobis ſapientes videmur, imitamini; ſi ſtulti, contemnite, aut etiam ridete, ſi libet: nobis enim ſtultitia noſtra prodeſt. Quid laceratis? quid affligitis? non invidemus ſapientiæ veſtræ. hanc ſtultitiam malumus, hanc amplectimur. Hoc nobis credimus expedire, ut vos diligamus, & in vos ipſos, qui odiſtis, omnia conferamus. Eſt apud Ciceronem non abhorrens a vero locus, in ea diſputatione, quæ habetur a Furio contra juſtitiam: *Quæro*, inquit, *ſi duo ſint, quorum alter optimus vir, æquiſſimus, ſumma juſtitia, ſingulari fide; alter inſignis ſcelere, & audacia; & ſi in eo ſit errore civitas, ut bonum illum virum, ſceleratum, facinoroſum, nefarium putet; contra autem, qui ſit improbiſſimus, exiſtimet eſſe ſumma probitate ac fide; proque hac opinione omnium civium, bonus ille vir vexetur, rapiatur, manus ei denique auferantur, effodiantur oculi, damnetur, vinciatur, uratur, exterminetur, egeat; poſtremo, jure etiam optimo omnibus miſerrimus eſſe videatur: contra autem ille improbus laudetur, colatur, ab omnibus diligatur, omnes ad eum honores, omnia imperia, omnes opes, omnes denique copiæ conferantur, vir denique optimus omnium exiſtimatione, & digniſſimus omni fortuna judicetur: quis tandem erit tam demens, qui dubitet, utrum ſe eſſe malit?* Profecto quaſi divinaret, quæ nobis mala, & quomodo eventura eſſent pro-

pter juſtitiam, hoc poſuit exemplum. Hæc enim populus noſter patitur omnia, errantium pravitate. Ecce in eo eſt errore civitas, vel potius orbis ipſe totus, ut bonos & juſtos viros, tanquam malos & impios, perſequatur, excruciet, damnet, occidat. Nam quod ait, neminem eſſe tam dementem, qui dubitet, utrum ſe eſſe malit; ille quidem, ut is, qui contra juſtitiam differebat, hoc ſenſit, malle ſapientem malum eſſe cum bona exiſtimatione, quam bonum cum mala. A nobis autem abſit hæc dementia, ut falſum vero anteponamus. an boni noſtri qualitas ex populi pendebit erroribus, quam ex conſcientia noſtra, & judicio Dei? an aliqua nos illiciet unquam felicitas, ut non potius veram bonitatem cum omni malo, quam falſam cum omni proſperitate malimus? Sua ſibi habeant regna reges, ſuas divitias divites, (ut loquitur Plautus,) ſuam vero prudentiam prudentes, relinquant nobis ſtultitiam noſtram, quam vel ex hoc apparet eſſe ſapientiam, quod eam nobis invident. Quis enim ſtulto invideat, niſi qui ipſe ſit ſtultiſſimus? Illi autem non ſunt adeo ſtulti, ut ſtultis invideant; ſed ex eo, quod accurate, quod ſollicite perſequuntur, ſtultos non eſſe concedunt. Cur enim tam crudeliter ſæviant, niſi quia metuunt, ne, in dies invaleſcente juſtitia, cum Diis ſuis carioſis relinquantur? Si ergo cultores Deorum ſapientes ſunt, & nos ſtulti, quid metuant, ne ſapientes illiciantur a ſtultis?

XIII. Cum autem noſter numerus ſemper de Deorum cultoribus augeatur, nunquam vero, ne in ipſa quidem perſecutione, minuatur; (quoniam

peccare homines, & inquinari ſacrificio poſſunt; averti autem non poſſunt a Deo: valet enim vi ſua veritas) quis eſt tandem tam excors, tamque cæcus, qui non videat, in utra ſit parte ſapientia? Sed illi malitia & furore cæcantur, ne videant: ſtultoſque arbitrantur eſſe, qui, cum habeant in poteſtate, ſupplicia ſua vitare, cruciari tamen & emori malunt, cum poſſint ex eo ipſo pervidere, non eſſe ſtultitiam, in quam tanta hominum millia, per orbem totum, una & pari mente conſentiant. Si enim feminæ ſexus infirmitate labuntur, (nam interdum iſti muliebrem aut anilem ſuperſtitionem vocant,) viri certe ſapiunt. Si pueri, ſi adoleſcentes improvidi ſunt per ætatem, maturi certe ac ſenes habent ſtabile judicium. Si una civitas deſipit, ceteræ, utique innumerabiles, ſtultæ eſſe non poſſunt. Si una provincia, una natio prudentia caret, ceteras omnes habere intelligentiam recti neceſſe eſt. Cum vero ab ortu ſolis uſque ad occaſum lex divina ſuſcepta ſit, & omnis ſexus, & omnis ætas, & gens, & regio, & natio unis ac paribus animis Deo ſerviant, eadem ſit ubique patientia, idem contemtus mortis: intelligere debuerant, aliquid in ea re eſſe rationis, quod non ſine cauſa uſque ad mortem defendatur; aliquid fundamenti ac ſoliditatis, quod eam religionem non tantum injuriis ac vexatione non ſolvat, ſed augeat ſemper, & faciat firmiorem. Nam & in hoc quoque malitia illorum convincitur, qui evertiſſe ſe funditus religionem Dei opinantur, ſi homines inquinaverint, cum & Deo ſatisfacere liceat, & nullus ſit tam malus Dei cultor,

quin, data facultate, ad placandum Deum revertatur, & quidem devotione majori. Peccati enim conſcientia, & metus pœnæ religioſiorem facit: & ſemper multo firmior eſt fides, quam reponit pœnitentia. Si ergo ipſi, cum Deos ſuos ſibi arbitrantur iratos, tamen donis, & ſacrificiis, & odoribus placari eos credunt: quid eſt tandem, cur Deum noſtrum tam immitem, tam implacabilem putent, ut videatur is jam Chriſtianus eſſe non poſſe, qui Diis eorum coactus invituſque libaverit? niſi forte contaminatos ſemel animos ita putant poſſe transferri, ut ſua ſponte jam facere incipiant, quod per tormenta fecerunt. Quis id officium libens obeat, quod ab injuria cœpit? quis, cum videat laterum ſuorum cicatrices, non magis oderit Deos, propter quos æterna pœnarum inſignia, & impreſſas viſceribus ſuis notas geſtet? Ita fit, ut, data divinitus pace, & qui fuerunt, univerſi redeant, & alius propter miraculum virtutis novus populus accedat. Nam cum videat vulgus, dilacerari homines variis tormentorum generibus, & inter fatigatos carnifices invictam tenere patientiam, exiſtimant, id quod res eſt, nec conſenſum tam multorum, nec perſeverantiam morientium vanam eſſe, nec ipſam patientiam ſine Deo cruciatus tantos poſſe ſuperare. Latrones & robuſti corporis viri ejuſmodi lacerationes perferre nequeunt, exclamant, & gemitus edunt. vincuntur enim dolore, quia deeſt illis inſpirata patientia. Noſtri autem, (ut de viris taceam) pueri & mulierculæ tortores ſuos taciti vincunt, & exprimere illis gemitum nec ignis poteſt. Eant

Romani, & Mutio glorientur, aut Regulo: quorum alter necandum ſe hoſtibus tradidit, quod captivum puduit vivere; alter ab hoſtibus deprehenſus, cum videret, mortem ſe vitare non poſſe, manum ſoco injecit, ut pro facinore ſuo ſatisfaceret hoſti, quem voluit occidere, eaque pœna veniam, quam non meruerat, accepit. Ecce ſexus infirmus, & fragilis ætas, dilacerari ſe toto corpore, urique perpetitur, non neceſſitate, quia licet vitare, ſi vellent; ſed voluntate, quia confidunt Deo. Hæc eſt vera virtus, quam philoſophi quoque gloriabundi, non re, ſed verbis inanibus jactant, differentes, nihil eſſe tam congruens viri ſapientis gravitati atque conſtantiæ, quam nullis terroribus de ſententiæ propoſito poſſe depelli; ſed tanti eſſe cruciari & emori, ne fidem prodat, ne ab officio diſcedat, ne metu mortis, aut dolore acerbo ſubactus, aliquid faciat injuſtum. niſi forte delirare illis videtur Flaccus in Lyricis, cum dicit:

> *Juſtum, & tenacem propoſiti virum,*
> *Non civium ardor prava jubentium,*
> *Non vultus inſtantis tyranni*
> *Mente quatit ſolida.*

Quo nihil verius dici poteſt, ſi hoc ad eos referatur, qui nullos cruciatus, nullam mortem recuſant, ne a fide juſtitiaque declinent; qui non tyrannicas juſſiones, non præſidum gladios tremunt, quo minus veram & ſolidam libertatem conſtanti mente defendant, quæ in hoc ſolo tuenda ſapientia eſt. Quis enim tam inſolens, tam elatus eſt, qui me

vetet oculos in cœlum tollere? quis imponat mihi neceſſitatem vel colendi, quod nolim; vel, quod velim, non colendi? Quid jam nobis ulterius relinquetur, ſi etiam hoc, quod voluntate fieri oportet, libido extorquet aliena? Nemo iſtud efficiet, ſi quid nobis ad contemnendam mortem doloremque virtutis eſt. quam conſtantiam ſi tenemus, cur ſtulti judicamur, facientes ea, quæ philoſophi laudant? Recte igitur Seneca, incongruentiam hominibus objectans, ait: *Summa virtus illis videtur magnus animus. Et iidem eum, qui contemnit mortem, pro furioſo habent; quod eſt utique ſummæ perverſitatis.* Sed ii vanarum religionum cultores eadem ſtultitia id objiciunt, qua verum Deum non intelligunt, quos Sibylla Erythræa κωφοὺς καὶ ἀνοήτους vocat, ſurdos ſcilicet, & excordes, qui nec audiant divina, nec ſentiant, ſed terram digitis ſuis imaginatam metuant & adorent.

XIV. Quæ vero cauſa ſit, ut eos, qui ſapientes ſunt, ſtultos putent? Magna ratio eſt, (nec enim fruſtra falluntur:) quæ nobis diligenter eſt explicanda, ut errores ſuos tandem, ſi fieri poſſit, agnoſcant. Juſtitia, ſuapte natura, ſpeciem quandam ſtultitiæ habet: quod ego & divinis, & humanis teſtimoniis confirmare poſſum. Sed nihil fortaſſe apud iſtos agemus, niſi eos de ſuis doceamus auctoribus, non poſſe quenquam juſtum eſſe, quod eſt conjunctum cum vera ſapientia, niſi idem ſtultus eſſe videatur. Carneades, Academicæ ſectæ philoſophus, cujus in diſſerendo quæ vis fuerit, quæ eloquentia, quod acumen, qui neſcit ipſum, ex prædicatione

Ciceronis intelliget, aut Lucilii, apud quem diſſerens Neptunus de re difficillima, oſtendit non poſſe id explicari, nec ſi Carneadem ipſum Orcus remittat. Is, cum legatus ab Athenienſibus Romam miſſus eſſet, diſputavit de juſtitia copioſe, audiente Galba, & Catone cenſorio, maximis tunc oratoribus. Sed idem diſputationem ſuam poſtridie, contraria diſputatione ſubvertit, & juſtitiam, quam pridie laudaverat, ſuſtulit, non quidem philoſophi gravitate, cujus prudentia firma, & ſtabilis debet eſſe ſententia; ſed quaſi oratorio exercitii genere in utramque partem diſſerendi. quod ille facere ſolebat, ut alios quidlibet aſſerentes poſſet refutare. Eam diſputationem, qua juſtitia evertitur, apud Ciceronem L. Furius recordatur; credo, quoniam de republica diſſerebat, ut defenſionem laudationemque ejus induceret, ſine qua putabat regi non poſſe rempublicam. Carneades autem, ut Ariſtotelem refelleret ac Platonem, juſtitiæ patronos, prima illa diſputatione collegit ea omnia, quæ pro juſtitia dicebantur, ut poſſet illa, ſicut fecit, evertere. Erat enim facillimum, juſtitiam radices non habentem labefactare, quia tum nulla in terra fuit, ut, quid eſſet, aut qualis, a philoſophis cerneretur. Atque utinam tot ac tales viri quantum eloquentiæ, quantumque animi, tantum etiam ſcientiæ ad implendam defenſionem ſummæ virtutis habuiſſent, cujus origo in religione, ratio in æquitate eſt. ſed ii, qui primam illam partem neſcierunt, ne ſecundam quidem tenere potuerunt. Volo autem prius circumſcripte ac breviter, quid ſit, oſtendere, ut intelligatur,

philoſophos ignoraſſe juſtitiam, nec id, quod minime noverant, potuiſſe defendere. Juſtitia quamvis omnes ſimul virtutes amplectatur, tamen duæ ſunt omnium principales, quæ ab illa divelli ſepararique non poſſunt, pietas, & æquitas. nam fides, temperantia, probitas, innocentia, integritas, & cetera hujuſmodi, vel natura, vel inſtitutis parentum, poſſunt eſſe in iis hominibus, qui juſtitiam neſciunt, ſicuti ſemper fuerunt. nam Romani veteres, qui juſtitia gloriari ſolebant, iis utique virtutibus gloriabantur, quæ, ut dixi, proficiſci a juſtitia poſſunt, & ab ipſo fonte ſecerni. Pietas vero, & æquitas, quaſi venæ ſunt ejus. his enim duobus fontibus conſtat tota juſtitia: ſed caput ejus & origo in illo primo eſt, in ſecundo vis omnis ac ratio. Pietas autem nihil aliud eſt, quam Dei notio, ſicut Triſmegiſtus veriſſime definivit, ut alio loco diximus. Si ergo pietas eſt, cognoſcere Deum, cujus cognitionis hæc ſumma eſt, ut colas eum; ignorat utique juſtitiam, qui religionem Dei non tenet. quomodo enim poteſt eam ipſam noſſe, qui, unde oriatur, ignorat? Plato quidem multa de uno Deo locutus eſt, a quo ait conſtitutum eſſe mundum; ſed nihil de religione. ſomniaverat enim Deum, non cognoverat. quod ſi juſtitiæ defenſionem vel ipſe, vel quilibet alius implere voluiſſet, in primis religiones Deorum evertere debuit, quia contrariæ ſunt pietati. Quod quidem Socrates quia facere tentavit, in carcerem conjectus eſt, ut jam tunc appareret, quid eſſet futurum iis hominibus, qui juſtitiam veram defendere, Deoque ſingulari ſervire cœpiſſent.

Altera juſtitiæ pars eſt æquitas. æquitatem dico non utique bene judicandi, quod & ipſum laudabile eſt in homine juſto; ſed ſe cum ceteris coæquandi; quam Cicero æquabilitatem vocat. Deus enim, qui homines generat & inſpirat, omnes æquos, id eſt, pares eſſe voluit; eandem conditionem vivendi omnibus poſuit; omnes ad ſapientiam genuit; omnibus immortalitatem ſpopondit. nemo a beneficiis ejus cœleſtibus ſegregatur. Nam ſicut omnibus unicum ſuum lumen æqualiter dividit, emittit omnibus fontes, victum ſubminiſtrat, quietem ſomni dulciſſimam tribuit: ſic omnibus æquitatem virtutemque largitur. nemo apud eum ſervus eſt, nemo dominus. Si enim cunctis idem pater eſt, æquo jure omnes liberi ſumus. Nemo Deo pauper eſt, niſi qui juſtitia indiget; nemo dives, niſi qui virtutibus plenus eſt; nemo denique *Egregius*, niſi qui bonus & innocens fuerit; nemo *Clariſſimus*, niſi qui opera miſericordiæ largiter fecerit; nemo *Perfectiſſimus*, niſi qui omnes gradus virtutis impleverit. Quare neque Romani, neque Græci juſtitiam tenere potuerunt; quia diſpares multis gradibus homines habuerunt, a pauperibus ad divites, ab humilibus ad potentes, a privatis denique uſque ad regum ſublimiſſimas poteſtates. Ubi enim non ſunt univerſi pares, æquitas non eſt, & excludit inæqualitas ipſa juſtitiam, cujus vis omnis in eo eſt, ut pares faciat eos, qui ad hujus vitæ conditionem pari ſorte venerunt.

XV. Duobus igitur illis juſtitiæ fontibus immutatis, omnis virtus & omnis veritas tollitur, & ipſa

juſtitia remigrat in cœlum. Ideo non eſt illud verum bonum a philoſophis repertum, quia ignorabant, vel unde oriretur, vel quid efficeret: quod nullis aliis, præterquam noſtro populo, revelatum eſt. Dicet aliquis: Nonne ſunt apud vos alii pauperes, alii divites, alii ſervi, alii domini? nonne aliquid inter ſingulos intereſt? Nihil. nec alia cauſa eſt, cur nobis invicem fratrum nomen impertiamus, niſi quia pares eſſe nos credimus. nam cum omnia humana non corpore, ſed ſpiritu metiamur, tametſi corporum ſit diverſa conditio, nobis tamen ſervi non ſunt, ſed eos & habemus, & dicimus ſpiritu fratres, religione conſervos. Divitiæ quoque non faciunt inſignes, niſi quos poſſunt bonis operibus facere clariores. divites ſunt enim, non quia divitias habent, ſed quia utuntur illis ad opera juſtitiæ: & qui pauperes videntur, eo tamen divites ſunt, quia & non egent, & nihil concupiſcunt. Cum igitur & liberi ſervis, & divites pauperibus humilitate animi pares ſimus; apud Deum tamen virtute diſcernimur, & tanto quiſque ſublimior eſt, quanto juſtior. Si enim juſtitia eſt, parem ſe etiam minoribus facere, quanquam hoc ipſo præcellat, quod ſe inferioribus coæquavit; tamen ſi non tantum quaſi parem, ſed etiam quaſi minorem ſe geſſerit, utique multo altiorem dignitatis gradum, Deo judice, conſequetur. Nam profecto in hac vita ſeculari quoniam brevia & caduca ſunt omnia, & præferunt ſe alteris homines, & de dignitate contendunt. quo nihil fœdius, nihil arrogantius, nihil a ſapientis ratione ſemotius. rebus enim cœleſtibus

contraria ſunt iſta univerſa terrena. Sicut enim ſapientia hominum, ſumma ſtultitia eſt apud Deum; ſtultitia, ut docui, ſumma ſapientia eſt: ſic Deo humilis & abjectus eſt, qui fuerit conſpicuus & ſublimis in terra. nam ut taceam, quod hæc præſentia terræ bona, quibus magnus honos tribuitur, virtuti contraria ſunt, & vigorem mentis enervant: quæ tandem poteſt firma eſſe nobilitas, quæ opes, quæ potentia; cum poſſit Deus reges quoque ipſos inferiores etiam infimis facere? Et ideo conſulens nobis Deus, inter divina præcepta illud præcipue poſuit: *Qui ſe extollit, humiliabitur; & qui ſe humiliat, exaltabitur.* Cujus præcepti ſalubritas docet, quod, qui ſe apud homines planum fecerit, humilemque præbuerit, hic apud Deum præcellens & inſignis habeatur. Neque enim falſa eſt illa ſententia, quæ apud Euripidem fertur in hunc modum: *Quæ hic mala putantur, hæc ſunt in cælo bona.*

XVI. Expoſui cauſam, cur philoſophi nec invenire juſtitiam, nec defendere potuerunt. Nunc redeo ad id, quod intenderam. Carneades ergo, quoniam erant infirma, quæ a philoſophis aſſerebantur, ſumſit audaciam refellendi, quia refelli poſſe intellexit. Ejus diſputationis ſumma hæc fuit: *Jura ſibi homines pro utilitate ſanxiſſe, ſcilicet varia pro moribus, & apud eoſdem pro temporibus ſæpe mutata: jus autem naturale eſſe nullum. omnes & homines & alias animantes ad utilitates ſuas, natura ducente, ferri: proinde aut nullam eſſe juſtitiam; aut, ſi ſit aliqua, ſummam eſſe ſtultitiam, quoniam ſibi noceret, alienis commodis conſulens.* Et inferebat hæc argu-

menta: *Omnibus populis, qui florerent imperio, & Romanis quoque ipſis, qui totius orbis potirentur, ſi juſti velint eſſe, hoc eſt, ſi aliena reſtituant, ad caſas eſſe redeundum, & in egeſtate ac miſeriis jacendum.* Tum omiſſis communibus ad propria veniebat. *Bonus vir*, inquit, *ſi habeat ſervum fugitivum, vel domum inſalubrem ac peſtilentem, quæ vitia ſolus ſciat, & ideo proſcribat, ut vendat, utrumne profitebitur, fugitivum ſervum, vel peſtilentem domum ſe vendere, an celabit emtorem? Si profitebitur; bonus quidem, quia non fallet, ſed tamen ſtultus judicabitur, quia vel parvo vendet, vel omnino non vendet: ſi celaverit; erit quidem ſapiens, quia rei conſulet, ſed idem malus, quia fallet. Rurſus, ſi reperiat aliquem, qui aurichalcum ſe putet vendere, cum ſit illud aurum; aut plumbum, cum ſit argentum: tacebitne, ut id parvo emat; an indicabit, ut magno? ſtultum plane videtur, malle magno.* Unde intelligi volebat, & eum, qui ſit juſtus ac bonus, ſtultum eſſe; & eum, qui ſapiens, malum. Et tamen ſine pernicie fieri poteſt, ut ſint homines paupertate contenti. Tranſcendebat ergo ad majora, in quibus nemo poſſet ſine periculo vitæ juſtus eſſe. Dicebat enim: *Nempe juſtitia eſt, hominem non occidere, alienum prorſus non attingere. quid ergo juſtus faciet, ſi forte naufragium fecerit, & aliquis, imbecillior viribus, tabulam ceperit? nonne illum tabula deturbabit, ut ipſe conſcendat, eaque nixus evadat, maxime cum ſit nullus medio mari teſtis? Si ſapiens eſt, faciet. ipſi enim pereundum eſt, niſi fecerit. ſi autem mori maluerit, quam manus inferre alteri; jam vero juſtus ille, ſed ſtultus eſt, qui vitæ ſuæ non parcat, dum parcit alienæ.*

Item: *ſi acie ſuorum fuſa, hoſtes inſequi cœperint, & juſtus ille nactus fuerit aliquem ſaucium equo inſidentem: eine parcet, ut ipſe occidatur; an dejiciet ex equo, ut ipſe poſſit hoſtem effugere? quod ſi fecerit, ſapiens, ſed idem malus; ſi non fecerit, juſtus, ſed idem ſtultus ſit neceſſe eſt.* Ita ergo juſtitiam cum in duas partes diviſiſſet, alteram civilem eſſe dicens, alteram naturalem, utramque ſubvertit; quod illa civilis, ſapientia ſit quidem, ſed juſtitia non ſit: naturalis autem illa, juſtitia ſit quidem, ſed non ſit ſapientia. Arguta hæc plane, ac venenata ſunt, & quæ M. Tullius non potuerit refellere. nam cum faciat Lælium Furio reſpondentem, proque juſtitia dicentem; irrefutata hæc, tanquam foveam, prætergreſſus eſt: ut videatur idem Lælius non naturalem, quæ in crimen ſtultitiæ venerat, ſed illam civilem defendiſſe juſtitiam, quam Furius ſapientiam quidem eſſe concesſerat, ſed injuſtam.

XVII. Quod ad præſentem diſputationem pertinebat, oſtendi, quomodo juſtitia ſimilitudinem ſtultitiæ gerat, ut appareat, non ſine cauſa decipi eos, qui putant noſtræ religionis homines ſtultos eſſe, qui talia facere videantur, qualia ille propoſuit. Nunc majus a me exigi ſentio, ut oſtendam, quare juſtitiam Deus, ſtultitiæ ſpecie convolutam, ex oculis hominum voluerit auferre; ſi prius Furio reſpondero, quia parum plene reſpondit Lælius: qui profecto, licet ſapiens fuerit, ut vocabatur, patrocinari tamen veræ juſtitiæ nullo modo poterat; quia caput ipſum fontemque juſtitiæ non tenebat. Nobis autem facilior eſt iſta defenſio, quibus cœ-

leſti beneficio familiaris eſt, ac penitus nota juſtitia, quique illam non nomine, ſed re, novimus. Nam Plato & Ariſtoteles honeſta quidem voluntate juſtitiam defendere cupierunt, effeciſſentque aliquid, ſi conatus eorum bonos, ſi eloquentiam, ſi virtutem animi & ingenii, divinarum quoque rerum doctrina juviſſet. Itaque opus illorum inane atque inutile jacuit: nec cuiquam hominum perſuadere potuerunt, ut eorum præſcripto viveret; quia fundamentum a cœlo diſciplina illa non habuit. Noſtrum opus certius ſit neceſſe eſt, quos Deus docuit. Illi enim depingebant verbis & imaginabantur juſtitiam, quæ in conſpectu non erat; nec præſentibus exemplis confirmare poterant, quæ afferebant. Reſponderi enim poſſet ab audientibus, non poſſe ita vivi, ſicut illi ſua diſputatione præſcriberent; adeo ut nulli adhuc exſtiterint, qui id genus vitæ ſequerentur. Nos autem non verbis modo, ſed etiam exemplis ex vero petitis, vera eſſe, quæ a nobis dicuntur, oſtendimus. Senſit igitur Carneades, quæ ſit natura juſtitiæ, niſi quod parum alte perſpexit, ſtultitiam non eſſe; quanquam intelligere mihi videor, qua mente id fecerit. non enim vere exiſtimavit, eum ſtultum eſſe, qui juſtus eſt; ſed cum ſciret non eſſe, & rationem, cur ita videretur, non comprehenderet, voluit oſtendere, latere in abdito veritatem, ut decretum diſciplinæ ſuæ tueretur, cujus ſumma ſententia eſt, NIHIL PERCIPI POSSE. Videamus ergo, utrumne juſtitia fœdus aliquod habere cum ſtultitia poſſit. Juſtus, inquit, ſi aut equum ſaucio, aut tabulam naufrago non ademerit, ut ipſe animam ſuam

liberet, ſtultus eſt. Primum omnium nego, ullo modo fieri poſſe, ut homini, qui quidem vere juſtus ſit, ejuſmodi caſus eveniat: quia juſtus neque cuiquam nato inimicus eſt, neque quidquam omnino appetit alienum. Cur enim naviget, aut quid petat ex aliena terra, cui ſufficit ſua? cur autem belligeret, ac ſe alienis furoribus miſceat, in cujus animo pax cum hominibus perpetua verſetur? ſcilicet peregrinis mercibus, aut humano ſanguine delectabitur, qui nec lucrum ſciat appetere, cui ſufficit victus; & non modo ipſe cædem facere, ſed intereſſe facientibus ac ſpectare, ducat nefas. Sed omitto iſta: quoniam fieri poteſt, ut vel invitus ad hæc ſubeunda cogatur. Adeone ergo juſtitiam, o Furi, vel potius, o Carneade, cujus eſt illa omnis oratio, tam inanem, tam ſupervacuam, tamque contemtam Deo putas, ut nihil poſſit, nihilque habeat in ſeſe, quod ad cuſtodiam ſui valeat? Sed videlicet, qui ſacramentum hominis ignorant, ideoque ad hanc vitam temporalem referunt omnia, quanta ſit vis juſtitiæ, ſcire non poſſunt. Nam & cum de virtute diſputant, quamvis intelligant ærumnis ac miſeriis eſſe pleniſſimam, tamen expetendam eſſe ajunt ſua cauſa. ejus enim præmia, quæ ſunt æterna & immortalia, nullo modo vident. ſic rebus omnibus ad hanc præſentem vitam relatis, virtutem plane ad ſtultitiam redigunt, ſiquidem tantos hujus vitæ labores fruſtra & inaniter ſuſcipit. Sed hæc alio loco plenius. interim de juſtitia, ut cœpimus: cujus tanta vis eſt, ut cum oculos in cœlum ſuſtulerit, a Deo mereatur omnia. Recte igitur Flac-

cus tantam eſſe dixit innocentiæ vim, ut ad tutelam ſui non egeat nec armis, nec viribus, quacunque iter fecerit:

> *Integer vitæ, ſceleriſque purus*
> *Non eget Mauris jaculis, nec arcu,*
> *Nec venenatis gravida ſagittis,*
> *Fuſce, pharetra.*
> *Sive per Syrteis iter æſtuoſas,*
> *Sive facturus per inhoſpitalem*
> *Caucaſum, vel quæ loca fabuloſus*
> *Lambit Hydaſpes.*

Non poteſt ergo fieri, quin hominem juſtum, inter diſcrimina tempeſtatum atque bellorum, cœleſtis tutela cuſtodiat; ac non, etiamſi cum parricidis & nocentibus naviget, aut malis quoque parcatur, ut una juſta & innocens anima liberetur, aut certe, pereuntibus ceteris, ſola ſervetur. Sed concedamus poſſe fieri, quod proponit philoſophus: quid ergo juſtus faciet, ſi nactus fuerit aut in equo ſaucium, aut in tabula naufragum? non invitus confiteor: morietur potius, quam occidet. Nec ideo tamen juſtitia, quod eſt ſingulare hominis bonum, ſtultitiæ nomen accipiet. quid enim melius, quid carius eſſe homini debet, quam innocentia? quæ utique tanto perfectior ſit neceſſe eſt, quanto illam perduxeris ad extremum, morique malueris, ne quid de innocentiæ ratione minuatur. *Stultitia eſt*, inquit, *alienæ animæ parcere cum pernicie ſuæ*. Num etiam pro amicitia perire, ſtultum judicabitur? Quid ergo illi familiares Pythagorei laudantur a vobis, quorum

alter ſe tyranno vadem mortis pro altero dedit: alter ad præſtitutum tempus, cum jam ſponſor ejus duceretur, præſentiam ſui fecit, eumque interventu ſuo liberavit? quorum virtus in tanta gloria non haberetur, quod alter pro amico, alter etiam pro fide mori voluit, ſi ſtulti putarentur. Denique ob hanc ipſam virtutem tyrannus his gratiam retulit, utrumque ſervando, & hominis crudeliſſimi natura mutata eſt. Quin etiam deprecatus eſſe dicitur, ut ſe tertium in amicitiam reciperent; non utique tanquam ſtultos, ſed tanquam bonos & ſapientes viros. Itaque non video, quare, cum pro amicitia & fide mori, ſumma gloria computetur, non etiam, pro innocentia perire, ſit homini glorioſum. Ergo ſtultiſſimi ſunt, qui nobis crimini dant, mori velle pro Deo; cum ipſi eum, qui pro homine mori voluit, in cœlum ſummis laudibus tollant. Denique, ut concludam diſputationem, non poſſe eundem juſtum eſſe ac ſtultum, eundem ſapientem & injuſtum, docet ipſa ratio. qui enim ſtultus eſt, quid ſit juſtum ac bonum, neſcit; & ideo ſemper peccat. Ducitur enim quaſi captivus a vitiis, nec reſiſtere ullo modo poteſt, quia caret virtute, quam neſcit. Juſtus autem ab omni peccato ſe abſtinet: quod aliter facere non poteſt, quam ſi habeat recti pravique notitiam. Rectum autem diſcernere a pravo quis poteſt, niſi ſapiens? ita fit, ut nunquam poſſit eſſe juſtus, qui ſtultus eſt; neque ſapiens, qui fuerit injuſtus. Quod ſi eſt veriſſimum, manifeſtum eſt, eum, qui aut naufrago tabulam, aut equum ſaucio non ademerit, ſtultum non eſſe; quia hæc facere pecca-

tum eſt, a quo ſe ſapiens abſtinet. Videri tamen & ipſe confiteor, per hominum errorem, ignorantium cujuſque rei proprietatem. itaque omnis hæc quæſtio non tam argumentis, quam definitione diſſolvitur. Stultitia igitur eſt in factis dictiſque, per ignorantiam recti ac boni, erratio. Ergo ſtultus non eſt, qui ne ſibi quidem parcit, dum ne noceat alteri, quod eſt, malum. quod quidem nobis & ratio, & veritas ipſa præſcribit. In omnibus enim videmus animalibus, quia ſapientia carent, conciliatricem ſui eſſe naturam. Nocent igitur aliis, ut ſibi proſint. neſciunt enim, quia malum eſt, nocere. Homo vero, qui ſcientiam boni ac mali habet, abſtinet ſe a nocendo, etiam cum incommodo ſuo; quod animal irrationale facere non poteſt: & ideo inter ſummas hominis virtutes innocentia numeratur. quibus rebus apparet, ſapientiſſimum eſſe, qui mavult perire, ne noceat, ut id officium, quo a mutis diſcernitur, ſervet. Nam qui vendentis errorem non redarguit, ut aurum parvo emat; aut qui non profitetur, fugitivum ſervum, vel peſtilentem ſe domum vendere, lucro & commodo ſuo conſulens; non eſt ille ſapiens, ut Carneades videri volebat, ſed callidus & aſtutus. Calliditas autem & aſtutia in mutis quoque animalibus ſunt; vel cum inſidiantur aliis, & dolo capiunt, ut devorent; vel cum inſidias aliorum vario genere deludunt: ſapientia vero in hominem ſolum cadit. Sapientia eſt enim intelligentia vel ad bonum rectumque faciendum, vel abſtinentia dictorum factorumque improborum. Lucro autem nunquam ſapiens ſtu-

det, quia bona hæc terrena contemnit: nec quemquam falli patitur, quia boni viri officium eſt, errores hominum corrigere, eoſque in viam reducere. ſiquidem ſocialis eſt hominis ac benefica natura, quo ſolo cognationem cum Deo habet.

XVIII. Sed nimirum hæc cauſa efficit, ut ſtultus eſſe videatur, qui egere, aut mori malit, quam noceat, vel eripiat aliquid alteri, quod hominem morte deleri putant. Ex qua perſuaſione omnes tum vulgi, tum etiam philoſophorum naſcuntur errores. Si enim poſt mortem nihil ſumus; profecto ſtultiſſimi eſt hominis, non huic vitæ conſulere, ut ſit quam diutina, & commodis omnibus plena. Quod qui faciet, a juſtitiæ regula diſcedat, neceſſe eſt. ſi autem ſupereſt homini vita melior & longior; quod & philoſophorum magnorum argumentis, & vatum reſponſis, & prophetarum divinis vocibus diſcimus; hanc præſentem cum ſuis bonis contemnere, ſapientis eſt, cujus omnis jactura immortalitate penſatur. Apud Ciceronem idem ille juſtitiæ defenſor Lælius, *Vult*, inquit, *plane virtus honorem; nec eſt virtutis ulla alia merces.* Eſt plane, & quidem virtute digniſſima, quam tu; Læli, nunquam poteras ſuſpicari. nihil enim divinarum noveras literarum. *Quam tamen illa*, inquit, *accipit facile, exigit non acerbe.* Erras vehementer, ſi putas, ab homine præmium ſolvi poſſe virtuti; cum ipſe alio loco veriſſime dixeris: *Huic tu viro quas divitias objicies? quæ imperia? quæ regna? qui iſta putat humana, ſua bona divina judicat.* Quis ergo te ſapientem, Læli, putet, cum ipſe tibi loquare contraria? & paulo

poſt virtuti adimas, quæ dediſti? Sed videlicet ignorantia veri facit incertam labantemque ſententiam. Deinde quid adjungis? *Sed ſi aut ingrati univerſi, aut invidi multi, aut inimici potentes, ſuis virtutem præmiis ſpoliant.* O quam fragilem, quam inanem virtutem induxiſti, ſi ſpoliari præmio ſuo poteſt! quæ ſi bona ſua divina judicat, ut ajebas, qui poſſunt exſiſtere tam ingrati, tam invidi, tam potentes, qui virtutem ſpoliare valeant iis bonis, quæ fuerint in eam collata divinitus? *Næ illa ſe*, inquit, *multis ſolatiis oblectat, maximeque ſuo decore ſe ipſa ſuſtentat.* Quibus ſolatiis? quo decore? cum in crimen ſæpe veniat, & in pœnam decor ille vertatur. Quid enim, ſi (ut Furius dicebat) *rapiatur, vexetur, exterminetur, egeat, auferantur ei manus, effodiantur oculi, damnetur, vinciatur, uratur, miſeris etiam modis necetur*, perdetne ſuum præmium virtus, an potius peribit ipſa? Minime. ſed & mercedem ſuam Deo judice accipiet, & vivet, & ſemper vigebit. Quæ ſi tollas, nihil poteſt in vita hominum tam inutile, tam ſtultum videri eſſe, quam virtus, cujus naturalis bonitas & honeſtas docere nos poteſt, animam non eſſe mortalem, divinumque illi a Deo præmium conſtitutum. Sed idcirco virtutem ipſam Deus ſub perſona ſtultitiæ voluit eſſe celatam, ut myſterium veritatis ac religionis ſuæ eſſet arcanum; ut has religiones ſapientiamque terrenam, extollentem ſe altius, ſibique multum placentem, vanitatis erroriſque damnaret; ut, propoſita denique difficultate, anguſtiſſimus trames ad immortalitatis præmium ſublime perduceret. Do-

cui, ut opinor, cur populus noſter apud ſtultos ſtultus habeatur. Nam cruciari atque interfici malle, quam tura tribus digitis comprehenſa in focum jactare, tam ineptum videtur, quam in periculo vitæ, alterius animam magis curare, quam ſuam. Neſciunt enim, quantum ſit nefas, adorare aliud præterquam Deum, qui condidit cœlum atque terram, qui humanum genus finxit, inſpiravit, luce donavit. Quod ſi ſervorum nequiſſimus habetur, qui dominum ſuum fuga deſerit; iſque verberibus, & vinculis, & ergaſtulo, & cruce, & omni malo digniſſimus judicatur; & ſi filius eodem modo perditus atque impius exiſtimatur, qui patrem ſuum derelinquit, ne illi obſequatur; ob eamque cauſam dignus putatur, qui ſit exheres, & cujus nomen in perpetuum de familia deleatur: quanto magis, qui Deum deſerit, in quem duo vocabula, domini & patris, æque veneranda conveniunt? nam ille, qui ſervum pretio comparat, quid in eum beneficii confert, præterquam alimenta, quæ illi utilitatis ſuæ gratia ſubminiſtrat? & qui filium generat, non habet in poteſtate, ut concipiatur, ut naſcatur, ut vivat. unde apparet, non eſſe illum patrem, ſed tantummodo generandi miniſtrum. Quibus ergo ſuppliciis dignus eſt deſertor ejus, qui & dominus verus, & pater eſt, niſi quæ Deus ipſe conſtituit? qui ſpiritibus injuſtis æternum paravit ignem; quod ipſe per vates ſuos impiis ac rebellibus comminatur.

XIX. Diſcant igitur & ſuarum, & alienarum interfectores animarum, quam inexpiabile facinus admittant: primum, quod ſe ipſos jugulant, perdi-

tiſſimis dæmonibus ſerviendo, quos Deus in æterna ſupplicia damnavit : deinde, quod nec ab aliis Deum coli patiuntur, ſed avertere homines ad mortifera ſacra contendunt, nituntur que ſumma diligentia, ne qua ſit anima incolumis in terra, quæ ſalvo ſtatu ſuo ſpectet in cœlum. Quid aliud dicam, quam miſeros, qui prædonum ſuorum inſtigationibus parent, quos Deos eſſe opinantur? quorum neque conditionem, neque originem, neque nomina, neque rationem ſciunt; ſed, inhærente perſuaſione vulgari, libenter errant, & ſtultitiæ ſuæ favent. A quibus ſi perſuaſionis ejus rationem requiras, nullam poſſint reddere, ſed ad majorum judicia confugiant, quod illi ſapientes fuerint, illi probaverint, illi ſcierint, quid eſſet optimum; ſeque ipſos ſenſibus ſpoliant, ratione abdicant, dum alienis erroribus credunt. Sic implicati rerum omnium ignorantia, nec ſe, nec Deos ſuos norunt. atque utinam ſoli errare, ſoli deſipere vellent! alios etiam in conſortium mali ſui rapiunt, quaſi habituri ſolatium de perditione multorum. Sed hæc ipſa ignorantia efficit, ut in perſequendis ſapientibus tam mali ſint, fingantque ſe illis conſulere, illos ad bonam mentem velle revocare. Num igitur hoc, ſermone aut aliqua ratione reddita, facere nituntur? minime; ſed vi atque tormentis. O mira & cæca dementia! in iis putatur mala mens eſſe, qui fidem ſervare conantur; in carnificibus autem bona. In iiſne mala mens eſt, qui contra jus humanitatis, contra fas omne lacerantur? an potius in iis, qui ea faciunt in corporibus innocentum, quæ nec ſævіſ-

ſimi latrones, nec iratiſſimi hoſtes, nec immaniſſimi barbari aliquando fecerunt? Adeone etiam ſibi mentiuntur, ut viciſſim boni ac mali nomina transferant, & immutent? Quid ergo non diem, noctem vocant? ſolem, tenebras? alioquin eadem impudentia eſt, bonis malorum nomen imponere; ſapientibus, ſtultorum; juſtis, impiorum. quin immo, ſi qua illis fiducia eſt vel in philoſophia, vel in eloquentia; arment ſe, ac refellant hæc noſtra, ſi poſſunt; congrediantur cominus, & ſingula quæque diſcutiant. Decet eos ſuſcipere defenſionem Deorum ſuorum, ne, ſi noſtra invaluerint, (ut quotidie invaleſcunt) cum delubris ac ludibriis ſuis deſerantur. Et quoniam vi nihil poſſunt, (augetur enim religio Dei, quanto magis premitur) ratione potius & hortamentis agant. Procedant in medium pontifices, ſeu minores, ſeu maximi, flamines, augures, item reges ſacrificuli, quique ſunt ſacerdotes, & antiſtites religionum: convocent nos ad concionem, cohortentur nos ad ſuſcipiendos cultus Deorum; perſuadeant multos eſſe, quorum numine ac providentia regantur omnia; oſtendant, origines & initia ſacrorum ac Deorum quomodo ſint mortalibus tradita; qui fons, quæ ratio ſit, explicent; proferant, quæ merces in cultu, quæ pœna in contemtu maneat; quare ab hominibus coli ſe velint; quid illis, ſi beati ſunt, humana pietas conferat. quæ omnia non aſſeveratione propria, (nec enim valet quidquam mortalis hominis auctoritas) ſed divinis aliquibus teſtimoniis confirment, ſicuti nos facimus. Non eſt opus vi & injuria; quia religio

cogi non poteſt. verbis potius, quam verberibus, res agenda eſt, ut ſit voluntas. Deſtringant aciem ingeniorum ſuorum; ſi ratio eorum vera eſt, afferatur. parati ſumus audire, ſi doceant. tacentibus certe nihil credimus, ſicut ne ſævientibus quidem cedimus. Imitentur nos, ut rationem rei totius exponant. nos enim non illicimus, ut ipſi objectant, ſed docemus, probamus, oſtendimus. Itaque nemo a nobis retinetur invitus. inutilis eſt enim Deo, qui devotione ac fide caret: & tamen nemo diſcedit, ipſa veritate retinente. Doceant iſti hoc modo, ſi qua illis fiducia veritatis eſt; loquantur, hiſcant, audeant, inquam, diſputare nobiſcum aliquid ejuſmodi: jam profecto ab aniculis, quas contemnunt, & a pueris noſtratibus error illorum ac ſtultitia irridebitur. Cum enim ſint peritiſſimi, Deorumque progeniem, & res geſtas, & imperia, & interitus, & ſepulcra de libris noverint, ipſoſque ritus, quibus ſunt initiati, vel ex rebus geſtis hominum, vel ex caſibus, vel etiam ex moribus natos ſciant: incredibilis dementia eſt, Deos putare, quos fuiſſe mortales, negare non audeant; vel ſi tam impudentes fuerint, ut negent, ſuæ illos, ac ſuorum literæ coarguant, ipſa denique illos ſacrorum initia convincant. Sciant igitur vel ex hoc ipſo, quantum interſit inter verum & falſum, quando ipſi, cum ſint eloquentes, perſuadere non poſſunt; imperiti ac rudes poſſunt, quia res ipſa & veritas loquitur. Quid ergo ſæviunt? ut ſtultitiam ſuam, dum minuere volunt, augeant. longe diverſa ſunt carnificina & pietas; nec poteſt aut veritas cum vi, aut

juſtitia cum crudelitate conjungi. Sed merito non audent de rebus quidquam docere divinis, ne & a noſtris derideantur, & a ſuis deſerantur. Nam fere vulgus, cui ſimplex incorruptumque judicium eſt, ſi myſteria illa cognoſcat, in memoriam mortuorum conſtituta, damnabit; aliudque verius, quod colat, quæret. Hinc *fida ſilentia ſacris* inſtituta ſunt ab hominibus callidis, ut neſciat populus, quid colat. Cum autem nos in eorum doctrinis verſemur, cur nobis aut non credunt, qui utrumque novimus? aut invident, quia falſis vera prætulimus? Sed defendenda ſunt, inquiunt, ſuſcepta publice ſacra. O quam honeſta voluntate miſeri errant! ſentiunt enim, nihil eſſe in rebus humanis religione præſtantius, eamque ſumma vi oportere defendi; ſed ut in ipſa religione, ſic in defenſionis genere falluntur. Defendenda enim religio eſt, non occidendo, ſed moriendo; non ſævitia, ſed patientia; non ſcelere, ſed fide. illa enim malorum ſunt, hæc bonorum: & neceſſe eſt, bonum in religione verſari, non malum. Nam ſi ſanguine, ſi tormentis, ſi malo religionem defendere velis; jam non defendetur illa, ſed polluetur, atque violabitur. nihil eſt enim tam voluntarium, quam religio: in qua ſi animus ſacrificantis averſus eſt, jam ſublata, jam nulla eſt. Recta igitur ratio eſt, ut religionem patientia, vel morte defendas: in qua fides conſervata, & ipſi Deo grata eſt, & religioni addit auctoritatem. Nam ſi is, qui in hac terreſtri militia regi ſuo fidem ſervat in aliquo egregio facinore, ſi poſtea vixerit, acceptior fit & carior; ſi perierit, ſummam gloriam

conſequitur, quod pro duce ſuo mortem occubuerit: quanto magis imperatori omnium Deo fides ſervanda eſt, qui non tantum viventibus, ſed etiam mortuis, præmium poteſt virtutis exſolvere? Igitur Dei cultus, quoniam militia cœleſtis eſt, devotionem maximam fidemque deſiderat. quomodo enim Deus aut amabit colentem, ſi ipſe non ametur ab eo; aut præſtabit precanti, quidquid oraverit, cum ad precandum neque ex animo, neque obſervanter accedat? Iſti autem, cum ad ſacrificandum veniunt, nihil intimum, nihil proprium Diis ſuis offerunt, non integritatem mentis, non reverentiam, non timorem. Peractis itaque ſacrificiis inanibus, omnem religionem in templo, & cum templo, ſicut invenerant, relinquunt, nihilque ſecum ex ea neque afferunt, neque referunt. Inde eſt, quod ejuſmodi religiones neque bonos facere poſſunt; neque firmæ atque immutabiles eſſe. Traducuntur itaque ab his homines facile, quia nihil ibi ad vitam, nihil ad ſapientiam, nihil ad fidem diſcitur. Quæ eſt enim ſuperſtitio illorum Deorum? quæ vis? quæ diſciplina? quæ origo? quæ ratio? quod fundamentum? quæ ſubſtantia? quo tendit? aut quid pollicetur, ut ab homine poſſit fideliter ſervari, fortiterque defendi? in qua nihil aliud video, quam ritum ad ſolos digitos pertinentem. Noſtra vero religio eo firma eſt, & ſolida, & immutabilis, quia juſtitiam docet, quia nobiſcum ſemper eſt, quia tota in animo colentis eſt, quia mentem ipſam pro ſacrificio habet: illic nihil exigitur aliud, quam ſanguis pecudum, & fumus, & inepta libatio: hic, bona mens, purum

pectus, innocens vita: illuc veniunt ſine delectu adulteræ impudicæ, lenæ procaces, obſcœnæ meretrices, veniunt gladiatores, latrones, fures, venefici, & precantur nihil aliud, quam ut ſcelera impune committant. Quid enim latro ſacrificans, aut gladiator roget, niſi ut occidant? quid venenarius, niſi ut fallat? quid meretrix, niſi ut plurimum peccet? quid adultera, niſi ut mortem viri optet, aut ut ſua impudicitia celetur? quid lena, niſi ut multos bonis exuat? quid fur, niſi ut plura compilet? Hic vero etiam levi communique peccato locus eſt nullus: & ſi quis ad ſacrificium non integra conſcientia venerit, audit, quæ illi Deus comminetur, ille, qui latebras cordis videt, qui peccatis ſemper infeſtus eſt, qui exigit juſtitiam, qui fidem poſcit. quis hic malæ menti, aut malæ preci locus eſt? At illi infelices, nec ex ſceleribus ſuis intelligunt, quam malum ſit, quod colunt; quandoquidem flagitiis omnibus inquinati veniunt ad precandum, & ſe pie ſacrificaſſe opinantur, ſi cutem laverint, tanquam libidines intra pectus incluſas ulli amnes abluant, aut ulla maria purificent. Quanto ſatius eſt, mentem potius eluere, quæ malis cupiditatibus ſordidatur; & uno virtutis ac fidei lavacro univerſa vitia depellere? Quod qui fecerit, quamlibet inquinatum ac ſordidum corpus gerat, ſatis purus eſt.

XX. Ipſi autem, quia neſciunt, vel quid, vel quomodo ſit colendum, cæci & imprudentes in contrarium cadunt. Adorant itaque hoſtes ſuos, latrones & interfectores ſuos victimis placant, & animas ſuas, cum ture ipſo cremandas, aris deteſtabilibus

imponunt. Iraſcuntur etiam miſeri, quod non ſimiles aliis pereant, incredibili mentium cæcitate. quid enim videant, qui ſolem non vident? quaſi vero, ſi Dii eſſent, indigerent hominum auxilio adverſus contemtores ſuos. quid ergo nobis iraſcuntur, ſi illi nihil poſſunt? niſi, quod ipſi Deos ſuos deſtruunt, de quorum poteſtate diffidunt, magis irreligioſi, quam qui omnino non colunt. Cicero in ſuis legibus, cum caſte ad ſacrificia præciperet accedere, *Pietatem*, inquit, *adhibento*, *opes amovento. qui ſecus faxit, Deus ipſe vindex erit.* Recte hoc quidem: neque enim fas eſt deſperare de Deo, quem ideo colas, quia potentem putes. nam quomodo vindicare injuriam colentis ſe poteſt, ſi ſuam non poteſt? Libet igitur ex iis quærere, cui potiſſimum præſtare ſe putent, cogendo invitos ad ſacrificium. ipſiſne, quos cogunt? at non eſt beneficium, quod ingeritur recuſanti. Sed conſulendum eſt etiam nolentibus, quando, quid ſit bonum, neſciunt. Cur ergo tam crudeliter vexant, cruciant, debilitant, ſi ſalvos volunt? aut unde pietas tam impia, ut eos miſeris modis aut perdant, aut inutiles faciant, quibus velint eſſe conſultum? An vero Diis præſtant? at non eſt ſacrificium, quod exprimitur invito. niſi enim ſponte atque ex animo fiat, exſecratio eſt; cum homines proſcriptione, injuriis, carcere, tormentis adacti faciunt. Si Dii ſunt iſti, qui ſic coluntur, vel propter hoc ſolum colendi non ſunt, quod ſic coli volunt; digni ſcilicet deteſtatione hominum, quibus cum lacrimis, cum gemitu, cum ſanguine de membris omnibus fluente libatur. At nos

contra non expetimus, ut Deum noſtrum, qui eſt omnium, velint, nolint, colat aliquis invitus; nec, ſi non coluerit, iraſcimur. confidimus enim majeſtati ejus, qui tam contemtum ſui poſſit ulciſci, quam etiam ſervorum ſuorum labores & injurias. Et ideo, cum tam nefanda perpetimur, ne verbo quidem reluctamur, ſed Deo remittimus ultionem, non, ut ii faciunt, qui defenſores ſe eſſe Deorum ſuorum videri volunt, & ſæviunt efferate adverſus non colentes. Ex quo intelligi datur, quam non ſit bonum, Deos colere; quoniam bono potius adducendi homines ad bonum fuerant, non malo. ſed quia illud malum eſt, etiam officium ejus bono caret. At enim puniendi ſunt, qui deſtruunt religiones. Num pejus nos deſtruimus, quam natio Ægyptiorum, qui turpiſſimas beſtiarum ac pecudum figuras colunt, quædam etiam pudenda dictu tanquam Deos adorant? num pejus, quam iidem ipſi, qui, cum Deos colere ſe dicant, tamen eos publice turpiterque derident, de quibus etiam mimos agi cum riſu & voluptate patiuntur? Qualis hæc religio, aut quanta majeſtas putanda eſt, quæ adoratur in templis, illuditur in theatris? & qui hæc fecerint, non pœnas violati numinis pendunt, ſed honorati etiam laudatique diſcedunt. Num pejus nos deſtruimus, quam quidam philoſophi, qui omnino nullos Deos eſſe ajunt, ſed omnia ſua ſponte nata, omnia fortuitu fieri, quæ geruntur? num pejus, quam Epicurei, qui eſſe quidem Deos, ſed curare quidquam negant, neque iraſci eos, neque gratia commoveri? Quibus dictis utique perſuadent, co-

lendos omnino non eſſe: ſiquidem nec colentes reſpiciunt, neque non colentibus iraſcuntur. Præterea cum contra metus diſſerunt, nihil aliud efficere conantur, quam ut nemo Deos timeat. Et hæc tamen ab hominibus & audiuntur libenter, & diſſeruntur impune.

XXI. Non ergo ideo adverſus nos inſaniunt, quia Dii non coluntur a nobis, (a multis enim non coluntur) ſed quia veritas penes nos eſt, quæ, (ut eſt veriſſime dictum) odium parit. Quid igitur exiſtimabimus, niſi neſcire illos, quid patiantur? pergitur enim cæco & irrationabili furore, quem nos videmus, illi neſciunt. Non enim ipſi homines perſequuntur, quia cauſam, cur iraſcantur innocentibus, non habent; ſed illi ſpiritus contaminati ac perditi, quibus veritas & nota eſt, & inviſa, inſinuant ſe mentibus eorum, & inſtigant neſcios in furorem. Hi enim, quamdiu pax eſt in populo Dei, fugitant juſtos, & pavent: & cum corpora hominum occupant, animaſque divexant, adjurantur ab his, & nomine Dei veri fugantur. Quo audito tremunt, exclamant, & uri ſe verberarique teſtantur: & interrogati, qui ſint, quando venerint, quomodo in hominem irrepſerint, confitentur. ſic extorti & excruciati virtute divini nominis exſulantur. Propter hæc verbera & minas, ſanctos & juſtos viros ſemper oderunt: & quia per ſe nocere his nihil poſſunt, publicis eos odiis perſequuntur, quos ſibi graves ſentiunt, exercentque ſævitiam, quam violentiſſime poſſunt, ut aut eorum fidem minuant per dolorem, aut, ſi id efficere non qui-

verint; auferant omnino de terra, ne ſint, qui poſſint eorum nequitiam coercere. Non me fugit, quid reſponderi e contrario poſſit: Cur ergo Deus ille ſingularis, ille magnus, quem rerum potentem, quem dominum omnium confiteris, hæc fieri patitur, nec cultores ſuos aut vindicat, aut tuetur? cur denique, qui eum non colunt, & opulenti, & potentes, & beati ſunt, & honoribus regnoque potiuntur, eoſque ipſos ditioni ſuæ ac poteſtati ſubjectos habent? Reddenda & hujus rei ratio eſt, ne quid remaneat erroris. nam in primis hæc cauſa eſt, cur exiſtimetur religio Dei vim non habere, quod inducuntur homines ſpecie terrenorum ac præſentium bonorum, quæ ad curam mentis nullo modo pertinent: quibus quia carere juſtos vident, & affluere injuſtos, & Dei cultum inanem arbitrantur, in quo ineſſe illa non cernunt, & Deorum ritus æſtimant veros, quoniam cultores eorum & divitiis, & honoribus, & regnis fruantur. Verum ii, qui ſunt in hac exiſtimatione, non perſpiciunt altius vim rationemque hominis, quæ tota non in corpore, ſed in mente eſt. Nihil enim vident amplius, quam videtur, corpus ſcilicet: quod, quia oculis manuque tractabile eſt, imbecillum, fragile, mortale eſt; cujus ſunt illa omnia bona, quæ cupiditati ac miraculo ſunt, opes, honores, imperia; quoniam corpori afferunt voluptates, & ideo tam caduca ſunt, quam corpus ipſum. Animus vero, in quo ſolo eſt homo, quoniam ſubjectus oculis non eſt, nec bona ejus aſpici poſſunt, quæ in ſola virtute ſunt poſita, & ideo tam ſtabilis, & conſtans, &

perpetuus ſit neceſſe eſt, ſicut ipſa virtus, in qua eſt animi bonum.

XXII. Longum eſt, univerſas virtutis ſpecies promere, ut de ſingulis doceam, quam neceſſe ſit, ſapientem ac juſtum virum longe ab illis bonis abhorrere, quibus quia fruuntur injuſti, Deorum cultus veri, & efficaces eſſe creduntur. Quod ad præſentem pertinet quæſtionem, ſatis eſt, ſi ex una virtute id probemus, quod intendimus. nempe magna & præcipua virtus eſt patientia, quam pariter & vulgi voces publicæ, & philoſophi, & oratores ſummis laudibus concelebrant. Quod ſi negari non poteſt, quin ſumma ſit virtus; neceſſe eſt, juſtum & ſapientem virum in poteſtate eſſe hominis injuſti, ut capiat patientiam. patientia eſt enim malorum, quæ aut inferuntur, aut accidunt, cum æquanimitate perlatio. Ergo juſtus ac ſapiens, quia virtutem capit, habet in ſe patientiam, qua carebit omnino, ſi nihil patietur adverſi : contra, qui in rebus proſperis agit, impatiens eſt, & virtute maxima caret : (impatientem dico, quia nihil patitur) innocentiam quoque ſervare non poteſt, quæ & ipſa juſto & ſapienti viro propria virtus eſt. Sed & nocet ſæpe, & concupiſcit aliena, & rapit, quæ cupierit, per injuriam; quia virtutis expers, vitio peccatoque ſubjectus eſt, &, fragilitatis oblitus, animo inſolenter elato tumet. Inde injuſti ac Deum neſcientes, & divitiis, & potentia, & honoribus florent. Hæc enim cuncta injuſtitiæ præmia ſunt, quia & perpetua eſſe non poſſunt, & per cupiditatem violentiamque quæruntur. Juſtus vero ac ſapiens,

quia *illa* omnia *humana*, (ut eſt a Lælio dictum,) *ſua bona divina judicat*, nec alienum quidquam concupiſcit, ne quem contra jus humanitatis lædat omnino; nec ullam potentiam honoremve deſiderat, ne cui faciat injuriam. ſcit enim cunctos ab eodem Deo, & eadem conditione generatos, jure fraternitatis eſſe conjunctos. Sed & ſuo contentus, & parvo, quia fragilitatis ſuæ memor, non amplius quærit, quam unde vitam ſuſtentet; & ex eo ipſo, quod habuerit, impertit etiam non habenti, quia pius eſt. pietas autem ſumma virtus eſt. Accedit eo, quod voluptates caducas vitioſaſque contemnit, quarum cauſa opes appetuntur, quoniam continens eſt, ac libidinum victor. Idem, nihil tumoris atque inſolentiæ gerens, non extollit ſe altius, nec erigit ſuperbum caput; ſed placidus, & concors, & communis, & planus eſt, quia conditionem ſuam novit. Cum ergo injuriam nulli faciat, nec aliena cupiat, nec ſua quoque, ſi vi auferantur, defendat, cum ſciat etiam illatam injuriam moderate ferre, quia virtute præditus eſt; neceſſe eſt juſtum hominem ſubjectum eſſe injuſto, & contumeliis affici ab inſipiente ſapientem, ut & ille peccet, quia injuſtus eſt, & hic in ſe virtutem habeat, quia juſtus eſt. Si quis autem volet ſcire plenius, cur malos & injuſtos Deus potentes, beatos, & divites fieri ſinat; pios contra humiles, miſeros, inopes eſſe patiatur: ſumat eum Senecæ librum, cui titulus eſt: *Quare bonis viris multa mala accidant, cum ſit providentia*: in quo ille multa, non plane imperitia ſeculari, ſed ſapienter ac pæne divinitus elocutus eſt. *Deus*, in-

quit, *homines pro liberis habet; ſed corruptos & vitioſos luxurioſe ac delicate patitur vivere, quia non putat emendatione ſua dignos. Bonos autem, quos diligit, caſtigat ſæpius, & aſſiduis laboribus ad uſum virtutis exercet; nec eos caducis ac mortalibus bonis corrumpi ac depravari ſinit.* Unde nemini mirum debet videri, ſi pro noſtris ſæpe delictis caſtigamur a Deo. Immo vero, cum vexamur ac premimur, tum maxime gratias agimus indulgentiſſimo patri, quod corruptelam noſtram non patitur longius procedere, ſed plagis ac verberibus emendat. Ex quo intelligimus, eſſe nos Deo curæ; quoniam, cum peccamus, iraſcitur. Nam cum poſſet populo ſuo & opes & regna largiri, ſicut dederat ante Judæis, quorum nos ſucceſſores ac poſteri ſumus: idcirco eum voluit ſub aliena ditione atque imperio degere, ne rerum proſperarum felicitate corruptus, in luxuriam laberetur, ac Dei præcepta contemneret; ſicut illi majores noſtri, qui ſæpe terrenis ac fragilibus his bonis enervati, aberrarunt a diſciplina, & legis vincula ruperunt. Providit ergo, quatenus cultoribus ſuis præſtaret quietem, ſi mandata ſervaſſent; & tamen eos emendaret, ſi præceptis non obtemperaſſent. Itaque ne tam corrumperentur otio, quam patres eorum licentia, premi eos voluit ab iis, in quorum manibus eos collocavit, ut & labantes confirmet, & corruptos ad fortitudinem reparet, & fidos experiatur ac tentet. Quomodo enim poteſt imperator militum ſuorum probare virtutem, niſi

habuerit hoſtem? & illi tamen adverſarius exſurgit invito, quia mortalis eſt, & vinci poteſt: Deo autem quia repugnari non poteſt, ipſe adverſarios nomini ſuo excitat, non qui contra ipſum Deum pugnent, ſed contra milites ejus, ut devotionem ac fidem ſuorum vel probet, vel corroboret, donec preſſuræ verberibus diffluentem corrigat diſciplinam. Eſt & alia cauſa, cur adverſum nos perſecutiones fieri ſinat, ut Dei populus augeatur. nec eſt difficile monſtrare, cur, aut quomodo id fiat. Primum fugantur a Deorum cultibus plurimi odio crudelitatis. qui enim talia ſacrificia non horreant? deinde placet quibuſdam virtus ac fides ipſa: nonnulli ſuſpicantur, Deorum cultum non ſine cauſa malum putari a tam multis hominibus, ut emori malint, quam id facere, quod alii faciunt, ut vivant. Aliquis cupit ſcire, quodnam ſit illud bonum, quod ad mortem uſque defenditur, quod omnibus, quæ in hac vita jucunda ſunt & cara, præfertur, a quo nec bonorum, nec lucis amiſſio, nec dolor corporis, nec viſcerum cruciamenta deterrent. Valent hæc plurimum: ſed illæ maximæ cauſæ noſtrorum numerum ſemper auxerunt. Audit circumſtans populus inter ipſa tormenta dicentes, non ſacrificare ſe lapidibus humana manu factis, ſed Deo vivo, qui ſit in cœlo. multi hoc verum eſſe intelligunt, & in pectus admittunt. Deinde, ut fieri ſolet in rebus incertis, dum inter ſe invicem quærunt, quæ ſit hujus perſeverantiæ cauſa, multa, quæ ad religio-

nem pertinent, divulgata, ac per rumorem viciſſim aucupata, diſcuntur: quæ, quia bona ſunt, placeant neceſſe eſt. Præterea ultio conſecuta, ſicut ſemper accidit, ad credendum vehementer impellit. Ne hæc quidem levis cauſa eſt, quod immundi dæmonum ſpiritus, accepta licentia, multorum ſe corporibus immergunt; quibus poſtea ejectis, omnes, qui reſanati fuerint, adhærent religioni, cujus potentiam ſenſerunt. Hæ tot cauſæ, in unum collatæ, magnam Deo multitudinem mirabiliter acquirunt.

XXIII. Quidquid ergo adverſum nos mali principes moliuntur, fieri ipſe permittit. Et tamen injuſtiſſimi perſecutores, quibus Dei nomen contumeliæ ac ludibrio fuit, non ſe putent impune laturos, quia indignationis adverſus nos ejus, quaſi miniſtri fuerunt. Punientur enim judicio Dei, qui accepta poteſtate ſupra humanum modum fuerint abuſi, & inſultaverint etiam Deo ſuperbius, ejuſque nomen æternum veſtigiis ſuis ſubjecerint, impie nefarieque calcandum. Propterea vindicaturum ſe in eos celeriter pollicetur, & exterminaturum beſtias malas de terra. Sed idem, quamvis populi ſui vexationes & hic in præſenti ſoleat vindicare, tamen jubet nos exſpectare patienter illum cœleſtis judicii diem, quo ipſe pro ſuis quemque meritis aut honoret, aut puniat. Quapropter non ſperent ſacrilegæ animæ, contemtos & inultos fore, quos ſic obterunt. Veniet, veniet rabioſis & voracibus lupis merces ſua, qui juſtas, & ſimplices animas, nullis facinoribus

admiſſis, excruciaverunt. Nos tantummodo laboremus, ut ab hominibus nihil aliud in nobis, niſi ſola juſtitia, puniatur. demus operam totis viribus, ut mereamur a Deo ſimul & ultionem paſſionis, & præmium.

L. CŒLII LACTANTII
FIRMIANI
OPERA.

L. CŒLII LACTANTII FIRMIANI
VITA
A S. HIERONYMO CONSCRIPTA

Cum notis J. A. Fabricii, ex bibliotheca eccleſiaſtica, Hamburgi 1718 edita, p. 165 ſqq.

---

*F*IRMIANUS [1], *qui & L*ACTANTIUS, *Arnobii diſcipulus, ſub Diocletiano principe accitus cum Flavio Grammatico* [2], *cujus de Medicinalibus verſu compoſiti*

1. *Firmianum* inter clariſſimos facundia celebrat Eucherius Ep. ad Valerianum. Idem intelligitur a Marco Antimacho præf. in Sibyllina Oracula: Φιρμιανὸς τοίνυν οὐκ ἀθαύμαστος φιλόσοφος καὶ ἱερεὺς τοῦ προλεχθέντος καπιτωλίου γενόμενος, πρὸς τὸ αἰώνιον ἡμῶν φῶς τὸν Χριστὸν βλέψας ἐν ἰδίοις ποιήμασι. Firmiani nomen proprium & undecunque potius, quam a patria tractum, quæ Sicca Africæ potius Lactantio, quam Firmium agri Piceni in Italia oppidum, vel Formæ Campaniæ fuiſſe videtur, licet in ſermonibus Bernardini de Buſtis nominatur Lucius Cæcilius Firmanus, teſte Bernardo Moneta T. IV Menagian. p. 85.

2. Diocletiani ſingulare ſtudium fuit in ornanda Nicomedia, quam urbi Romæ coæquare voluiſſe teſtatur Lactantius de mort. perſec. c. 7. itaque & viros doctos eo vocavit, & in his cum Lactantio hunc Flavium Grammaticum, cujus ſcripta interciderunt, niſi quis eundem eſſe exiſtimet cum Flavio Capro, cujus nonnulla leguntur in Grammaticis El. Putſchii. Nam Tiraquello vereor ut lectores aſſentiantur, qui libro de Nobilitate c. 31, p. 294, hunc Flavium confundit cum Rhemnio Fannio, cujus carmen de menſuris &

exſtant libri, Nicomediæ rhetoricam docuit, & penuria diſcipulorum, ob Græcam videlicet civitatem, ad ſcribendum ſe contulit. Habemus ejus Sympoſium [1] *, quod adoleſcentulus ſcripſit,* ὁδοιπορικὸν *de Africa uſque Nicomediam, hexametris ſcriptum verſibus, & alium librum, qui inſcribitur Grammaticus, & pulcherrimum de ira Dei, & inſtitutionum divinarum adverſum gentes libros ſeptem, &* ἐπιτομὴν *ejuſdem operis in libro uno acephalo, & ad Aſclepiadem* [2] *libros duos: de perſecutione librum unum* [3] *: ad Probum Epiſtolarum libros*

ponderibus exſtat, aitque, in quibuſdam Codd. eum Flavium cognominari Grammaticum, qui de medicinalibus eleganti carmine ad Lactantium Firmianum ſcripſerit, teſte Hieronymo. Sane ad Lactantium ſcripſiſſe, nuſquam Hieronymus teſtatur, licet hujus Flavii meminit lib. 2 in Jovinian. & licet Fannii nomen pro Flavii repræſentet Servatius Gallæus in loco Hieronymi ex hoc libro de Script. Eccleſ. præfixo præclaræ ſuæ operum Lactantii editioni.

1 Sympoſium hoc una cum hodœporico & Grammatico intercidit, licet hodœporicon pro edito videtur habuiſſe Jac. Gaddius de ſcriptoribus non Eccleſiaſticis T. I, pag. 181.

2 Hic eſt Aſclepiades, de quo Lactantius VII, 4: *Optime igitur Aſclepiades noſter de providentia ſummi Dei diſſerens in eo libro, quem ſcripſit ad me.* Sed & Lactantii ad Aſclepiadem & Aſclepiadis ad Lactantium ſcripta nuſquam hodie exſtant.

3 Hunc ipſum eſſe librum, quem de mortibus perſecutorum ad Donatum confeſſorem primus e Cod. Colb. Stephanus Baluzius T. II Miſc. Pariſ. 1679 in lucem protulit, & doctiſſimis notis illuſtravit, nemini eruditorum dubium viſum eſt, antequam præclarus vir Nic. le Nourry, videns auctorem in Cod. illo non Firmianum Lactantium, ſed Lucium Cecilium appellari, in nova quam Pariſ. 1710, 8 paravit hujus libri editione & in T. II. Apparatus ad Bibl. Patrum Pariſ. 1715 diſſ. ult. ſumma vi contendit probare, ſcriptorem a Lactantio plane di-

quatuor[1] *: ad Severum Epiſtolarum libros duos : ad Demetrianum, auditorem ſuum, Epiſtolarum libros duos : ad eundem de opificio Dei, vel formatione hominis librum unum. Hic extrema ſenectute magiſter Cæſaris Criſpi*[2]*, filii Conſtantini, in Gallia fuit, qui poſtea a patre interfectus eſt.*

verſum illique ætate ſupparem L. Cecilium nomine, non Lactantium, qui nunquam L. Cecilii nomen geſſerit, librum illum elucubraſſe. Sed cum omnia mire in Lactantium unum conveniant, ætas, locus Nicomedia, Donatus, cui liber dicatus eſt, & quem iiſdem verbis c. 22 de ira Dei affatur *Donate cariſſime*, ſtilus denique & argumentum : cum argumenta Nourrii perquam ſint levia, ut ab auctore diſſertationis Diario Hagenſi (Journal literaire) T. VII, p. 1 ſq. inſertæ fuit demonſtratum, & lector etiam poſt conſiderata ea, quæ in Ephemeridibus literariis Pariſienſibus (Journal des Savans) a. 1716 p. 698 ſq. ad illam reſpondentur, mecum fatebitur : cum denique Lactantium & in ſermonibus Bernardini de Buſtis, quos paulo ante memorabam, & in Cod. Colbert. DVII, & in Cod. Taurinenſi libri de Opificio Dei, quem inſpexit celeb. Pfaffius, Lucium Cœlium Lactantium Firmianum appellari, non poſſit negari : librum hunc ſine cauſa Lactantio eripi, & novum ſcriptorem omni antiquitati incognitum Lucium Cecilium effingi, mihi perſuadeo.

1 Hieronymus præf. lib. II in ep. ad Galatas : *Lactantii noſtri, quæ in tertio ad Probum volumine de hac gente opinatus ſit, verba ponemus. Galli, inquit, antiquitus a candore corporis Galatæ nuncupabantur, & Sibylla ſic eos appellat, quod ſignificare voluit poeta* (Æn. VIII, 660.) *cum ait :* tum lactea colla auro innectuntur, *cum poſſet dicere candida.*

2 Criſpus a Conſtantino interfectus a. C. 326. Vid. Tillemontium T. IV hiſt. Imperator. & de Lactantio T. VI memor. Ex Hieronymi Chron. colligas, Criſpum inſtitutioni Lactantii commiſſum a. 317.

NOTITIA LITERARIA
DE
FIRMIANO LACTANTIO
EX

Jo. Alb. Fabricii bibliotheca mediæ & infimæ Latinitatis Vol. IV Hamburgi edito p. 666 - 671.

L. *Cælius LACTANTIUS*, *Firmianus* (ita enim in codice Colbertino DVII & in Taurinenſi MS. libri de Opificio Dei & in ſermonibus Bernardi de Buſtis [1] appellatur) cum Nicomediæ Rhetoricam docuiſſet, Arnobii magiſtri ſui exemplo, deſertis idolis, nomen dedit Chriſto, etiam illo tempore, quo templum Dei everſum & Maximus philoſophus atque Hierocles Chriſtianos ſcriptis oppugnabant, V, 2, & quo *ſpectabantur adhuc per orbem pœnæ cultorum Dei*, VI, 17, & *Dei populus ex omnibus linguis congregatus apud omnes gentes commorabatur, & ab his dominantibus premebatur*, VII, 15 & 22. *Omnes, qui Deum ſequi volunt, non tantum odio habentur, ſed vexantur omnibus contumeliis, & excruciantur multi-*

1 Bernardus Moneta (de la Monnoye) Tom. I Menagian. p. 85. Etiam in duobus antiquiſſimis Codd. Bibl. Regiæ Pariſ. Lactantium *Lucium Cæcilium* in uno, in altero *Lucium Cœlium* appellari, teſtatur Baluzius pag. 233 ad Cypriani Epiſtol. LXIII.

plici genere pœnarum, & ad impios cultus fabricatorum Deorum non ratione aut veritate, ſed nefanda corporum laceratione coguntur. Eloquentiæ, qua præ ceteris valuit, meritam laudem ex afferenda religione Chriſtiana tulit. Exſtat enim ejus opus præcipuum

I. *Inſtitutionum Divinarum adverſus gentes ad Conſtantinum*[1] (quem in editt. quibuſdam lib. I, c. 1, & initio libri IV, V & VI, 3, & oratione VII, 26 alloquitur) *libri VII*, quorum *primo* de falſa religione contra ethnicorum vana dogmata, Dei unitatem ac providentiam probat: *ſecundo* de origine Erroris, oppugnat idololatriam: *tertio* de falſa ſapientia, Philoſophiam redarguit gentium: *quarto* de vera ſapientia, Chriſtianam doctrinam probat & exponit: *quintus* de juſtitia ſecundum Dei legem atque de ethnicorum injuſtitia: *ſextus* eſt de vero Dei cultu, veriſque virtutibus, & *ſeptimus*, quid eas mercedis a Deo maneat, ſive de futura vita beata & animorum immortalitate, lib. VII, c. 27: *Quoniam decurſis propoſiti operis ſeptem ſpatiis ad metam provecti ſumus*, &c. Pius auctor Lactantius, atque etiam auſteritatis in vita Chriſtiana affectator, ut ſcripta ejus ubique teſtantur, judice Salmaſio, libro de Coma pag. 467. Quamquam vero *Criſpum* Conſtantini Magni filium *Latinis literis erudivit*, teſte Hieronymo in Chronico ad a. C. 318, *vir omnium ſuo tempore eruditiſſimus: adeo* tamen *in hac vita pauper, ut plerumque etiam neceſſariis indiguerit.* Scripſit poſt a. Chriſti 300, quem VII, 25 & 14 na-

1 Non eſt veriſimile, Imperatorem.

tum ſupponit circa annum mundi 5500 cum multis veteribus aliis, quos notavi in Bibliographia antiquaria cap. 7, p. 191 ſeq. Carolus Fevretus [1] in Carmine de vita ſua laudat Taſchonem præceptorem, qui puero ſibi Lactantium & Ambroſium loco Ciceronis legendum tradiderit.

Nam pater Ambroſius *quæ melle adſperſa ſuavi*
Scripſerat Officii jura, legenda dedit.
Dein quæ facundo Lactantius *edidit ore*
Ipſe mandavit pro Cicerone legi:
Ut ſimul eloquii, ſimul & pietatis alumnus,
Hoc poſſim duplici fonte levare ſitim.

II. *Epitome Inſtitutionum ad Pentadium fratrem*; in qua breviter perſequitur, quæ in libris inſtitutionum difertius explicaverat. Qui liber primum ἀκέφαλος, ab an. 1712 integer ex MS. edi cœptus eſt: vid. edd. ad. h. an.

III. Liber *de opificio Dei* ſ. *de formatione hominis*, quam luculentum bonitatis, ſapientiæ & potentiæ divinæ documentum ſit hominis corpus pariter & anima, oſtendit pulcherrime.

IV. Liber *de Ira Dei*, quo contra Epicureos & Stoicos [2] probat, neutrum Deo indignum eſſe, neque ut iraſcatur impiis, neque ut pios proſequatur gratia, idque veriſſimum eſſe utrumque confirmat, licet bonis mala interdum contingere in hac vita videantur.

1 Continuation des Mémoires de Literature & d'Hiſt. Tom. 2, part. I. pag. 155.

2 Cum Stoicis facere videtur Arnobius VII, p. 214.

V. Liber *de mortibus perſecutorum* ad Donatum Confeſſorem, eundem [1], cui librum de ira dedicavit: in Abbatia Moiſſacenſi [2] primum inventus a præclaro viro Nic. Joſepho *Foucalto*, primumque editus a Steph. *Baluzio* Pariſ. 1679. cf. ind. edd. ad h. a.

Fridericus Nauſea, Blancicampianus Francus Orientalis, ſingula librorum Lactantii capita ſingulis complexus eſt diſtichis, libello qui prodiit Venetiis in ædibus Georgii de Ruſconibus, Mediolanenſis a. 1521, 8. ut primi libri caput primum:

Uſque fuit veri permagna cupido ſciendi.
Nec ſapiens, niſi ſit religioſus, homo eſt.

Ea denique Lactantio conſecrat hiſce verbis:

Suſcipe Lactanti tenues quos Nauſea verſus
Offert addictus, dive Patrone, tibi.
Luſimus hæc denis, fervente calore, diebus,
Ac ſudore meas commaculante genas.
Sole quidem dominante, ſimul dominante Leone
Et Cane compoſui, qualiacunque vides,
Tempore, quo ſtudiis ſlorens me dulcis alebat
Urbs Ticini, qua non pulchrior ulla fuit.

Magis operæ pretium fecit, qui analyſin librorum Lactantii & doctrinæ ejus ſyntheſin & nævos exhibet *Abrahamus Scultetus* parte I Medullæ Patrum pag. 393 ſq. & *Nicolaus le Nourry* [3], qui ad Apologias Tertulliani, Minucii, Cypriani, Arnobii & La-

1 Baluz. ad S. Cyprianum pag. 10.
2 Hiſt. de l'Acad. Royale des Inſcriptions. T. 3. p. 603.
3 Mém. de Trévoux 1716, pag. 817 ſq.

ſtantii illuſtrandas & vindicandas egregia multa annotavit tomo ſecundo apparatus ad Bibliothecam Patrum, Paris 1715 fol. *Jac. Thomaſii* τοῦ μακαρίτου parentis ſui analyſin diſputationum Lactantii adverſus ethnicos memorat filius Chriſtianus Thomaſius in Hiſtoria juris naturæ p. 24.

Ambroſium Camaldulenſem verſatum eſſe in Lactantii emendatione, conſtat ex ejus Epiſtolis lib. XVII, ep. 1 & 3 & 10 Tom. 3 Collectionis noviſſimæ Edmundi Martene & Urſini Durandi, Pariſ. 1724, fol. — *Thomæ Becani* anthologia Lactantii, Lugd. 1558, 8. — Anonymi Defenſe des ſentimens de Lactance ſur le ſujet de l'uſure. Paris 1672, 12. Giornale di Roma p. 46. Journal des ſavans 1672 pag. 16. — *M. Jo. Georgii Geret*, Anſpacenſis, variorum de Lactantio ejuſque Theologia judicia, Witeb. 1722, 4. — Ejuſdem ſpecimen examinis theologiæ Lactantianæ in articulo de Deo, ibid. 1623, 4. — *M. Joachimi Juſti Rave*, Berolinenſis, diatribe hiſtorico philoſophica de Philoſophia Lucii Cœlii Lactantii Firmiani, Jen. 1733, cum hiſtoria vocis ὁμοούσιος. Auſerleſene theologiſche Bibl. tom. VI, p. 647. — *M. Joannis Georgii Geret*, de mendoſa Lactantii interpretatione dicti Platonici, quo is gratias egiſſe Deo dicitur, quod homo, quod mas, quod Græcus & Athenienſis natus eſſet. Ibid. 1722, 4. præſide V. C. Jo. Guil. Bergero. — *M. Jo. Auguſti Krebſii* de ſtilo Lactantii diatriba, edita Halæ an. 1702, quam dignam, quæ editionibus Lactantii adjungatur, judicant Memoriæ Trevoltinæ, 1706 pag. 1069. — *Matthiæ Nicolai Kortholti* diſſ.

de Cicerone Chriſtiano, Lactantio, Gieſſ. 1711.

Joſephum Waſſe in Anglia editionem Lactantii novo ſtudio ad MSS. Codd. caſtigatam parare inſtituiſſe, didici ex Memoriis Trevoltinis an. 1716, p. 180. ut in Gallia *Jo. Baptiſtam le Brun*, cui S. Paulinum Nolanum expolitum debemus, ex Diario Hagenſi, Europe ſavante 1718. Oct. pag. 199. —— Lactantium prælo paratum habuit vir eruditiſſimus *Joan. Hudſonus*, ſed quid de eo factum ſit, juxta cum ignaviſſimis ſe ſcire, ait Antonius Wallius præf. ad Hudſonianam Joſephi editionem.

Quid libri eſt *Anthologia Lactantii Firmiani?* in Catal. Biblioth. Lugd. Batav. p. 36 noviſſ. edit. — Pauli *Pirani* annotationes pleniſſimas in libros tres primores Inſtitutionum Lactantii, ſed adhuc ineditas memorat *Leo Allatius* p. 213 apum urbanarum. - *Georgii Caſp. Kirchmaieri* diſſertationes in Lactantii *librum ſextum* de vero Dei cultu. Witeb. 1696, 4 [1].

1 De ſcriptis Lactantii vel deperditis, vel dubiis, quædam dicentur poſt indicem edd.

INDEX
EDITIONUM
LACTANTII
OPERUM

Fabricio Bunemanniano auctior et in ætates VI digestus.

ÆTAS I *NATALIS* 1465 — 1500.

Cujus parentes ſunt primi in Italia typographi iique Germani Conr. *Sweynheim* & Arn. *Pannarz*, trium edd. auctores, principis Sublacenſis, 1465, Rom. I 1468, quæ & Lactantii errata per Ant. *Raudenſem* collecta habet, & II 1470, c. præf. Jo. *Andreæ* Alerienſis Epiſc. Media præivit Venetæ I 1471, cujus curator fuit *Adamus* Genuenſis; ultima Venetæ II Vindelini Spirenſis 1472, quæ prima habet *Epitomen*, librum acephalum. Inde novus emendator *Ang. Cneus*, poeta laur. præfuit Romanæ III Udalr. Galli. Sed & Germania ſuam habet Roſtochienſem 1476. Secutæ vero dein maxime Romanam III & IV ſunt Venetæ III — IX.

1465 Editio PRINCEPS Sublacenſis per Conr. *Sweynheim* & Arnoldum *Pannarz*, qui initio imprimendi a *Donato* pro puerulis facto, primum Lactantii Firmiani opera in monaſterio Sublacenſi exſcripſere typis fol. Ab initio inſcriptus liber: *Lactantii Inſtitutiones.* In fine vero teſte clar. viro, Phil. Guil. *Gercke* Icto, in Itinerarii ſui vol. I. (Reiſen durch Schwaben u. Baiern) p. 332 & 365 legitur: *Lactantii Firmiani de divinis inſtitutionibus adverſus gentes Libri VII. nec non ejuſdem ad Donatum de ira Dei Liber unus una cum Li-*

bro de opificio hominis ad Demetrianum finiunt. Sub anno Domini MCCCCLXV. Pontificatus Pauli Pape II. anno ejus ſecundo Indictione XIII. die vero antepenultima menſis Octobris. In venerabili monaſterio Sublacenſi. Deo gracias. Exſcripta a ſe dicunt typographi iſti de Germanis in Italia primi, in Catal. librorum ſuorum literis ſupplicibus Jo. Andreæ Epiſc. Alerienſis ad Xyſtum ſ. Sixtum IV Papam ſubjuncto (in Bibliorum cum gloſſis Nic. de Lyra ed. Rom. 1472, fol. & inde excerpto a clar. Mættario Annal. Typograph. T. I, p. 48, hinc inſerto in Fabricii Bibl. Lat. ed. Erneſt. T. III, p. 563 ſq.) volumina DCCXXV. qui numerus referri ſolet ad tres edd. ab iiſdem factas, primam hanc, tum duas Romanas 1468 & 1470, ita ut quælibet fuerit CCLXXV exemplorum. Montfauconius in Diario Italico p. 256, figura ultimi in anno numeri haud ſatis diſtincte comparente deceptus, male annum hujus ed. 1461 ſignificavit, eoque correctus eſt a Fabricio, Mættario, Hockero in Bibl. Heilbronn. & Bunemanno. Mættarius in Annal. typograph. Tom. I, P. I, ed. I, p. 42 de hac ed. pronuntiat: *Opus ea artis pompa ad amuſſim exactum, ut nemo, qui viderit, nomen typographi abeſſe non indignetur.* Secius Hottingerus in Biblioth. quadripartito p. 265 judicavit de Romana I, i. e. Sublacenſi 1465, *characteribus adhuc ſatis rudibus* impreſſam Tiguri in Carolina Bibliotheca aſſervari. Speciem impreſſionis clar. Laire excudendum curavit in Spec. typograph. Rom. p. 123. Lectionem hujus ed. contulit cum textu editor Lactantii optimus Bunemannus, & varietatem Pariſ. 1748 curatores edidere. Ceterum hanc ed. in monaſterio Theatinorum Monachii & cœn. Pollingen in Bav. vidit cl. Gercke, habuitque ſuam C. G. Schwarzius, Prof. quondam Altorf. & habent Bibl. Heilbronn. ac Gymn. Zwickavienſis, referente Bunemanno. cf. & Hambergeri zuverlæſſige Nachrichten &c. T. II, p. 679.

1468 *Romana* I, fol. *Lactantii Inſtitutiones.* In fine artifices hujus ed. a quibus & eſt prior, nomen ſuum produnt his verſibus:

Hoc Conradus *opus* Sweynheim *ordine miro*
Arnoldu*ſque ſimul* Pannartz *una æde colendi*
Gente Theutonica Romæ expediere ſodales.

In domo Petri de Maximo, MCCCCLXVIII. De ed. hac, quæ adjunctum habet carmen de phœnice & reſurrectione, & olim in Bibl. Joſ. Vallettæ, Neapoli fuit, vide Maittaire Ann. Typ. T. I, p. 278. Rich. Simon Tom. II Epiſt. ſelect. p. 153. Hamberger & Gercke l. citt. Poſt capitum argumenta libro præmiſſa ſequuntur Lactantii Errata per *Antonium Raudenſem* * Theologum collecta.

* Hic vocatur *Antonius Rho*, Phil. Picinello in Athenæo de ſcriptt. Mediolan. p. 48. Idem eſt Raudenſis Ord. Minorum, Mediolanenſis patria, cujus Obſervationibus de linguæ Latinæ elegantia, neſcio an editis, gravem cenſuram oppoſuit Laur. Valla. Raudenſem ob cenſuram in Lactantium latam reprehendit graviter Franc. Philelphus L. V, epiſt. data an. 1443. Acrius quoque inceſſit frater *Adamus Genuenſis* octaſticho, quod præfixum ed. Venetæ I an. 1471 legitur. Noviſſime conſpectum Lactantianorum in Theologia errorum dedit Chriſtianus Falſterus Amœnitatum philolog. T. I ſermone XXVI, p. 112 ſq. Amſtel. 1729, 8. Hæc *Fabricius.* cf. de eodem ad an. 1471.

1470 *Romana* II, fol. per eoſdem typographos, cum verſibus in fine:

Aſpicis illuſtris &c.

Hujus curator fuit Jo. *Andreas*, Epiſcopus *Alerienſis*, qui in præfatione: *Sumant ſtudioſi per noſtros ingenuos opifices Lactantium Firmianum ſemel ab iis iterumque impreſſum: nonnullis in locis veriorem.* Ad calcem hujus ed. legitur Lactantii *Nephythomon*, h. e. Epitome. vid. Maittaire l. c. p. 285. & Hamberger l. c. Eandem a Sparkio collatam, a Baluzio ad librum de mortibus perſecutt. citatam ſubnotat Bunemannus. Fabricius addit, eandem in Bibl. eccleſ. Geranæ in Vogtlandia ſervari, unde ea uſus eſt C. G. Goldnerus, Gymn. Ruth. quondam Rector, ad librum de Opificio hominis Geræ 1715 editum.

1471 *Veneta* I, fol. Lactantii Firmiani de divinis Inſti-

tutionibus adverſus gentes — liber de Ira Dei, de Opificio Dei, carmen de Phœnice, carmen de Paſcha. — In fine : *MCCCCLXXI. Adam.* cum his verſibus :

Arguit hic hominum ſectas Lactantius omnes,
Septeno falſas codice vera docens.
Sive Deum tangat, turbato lumine cernens
Ira furor, gemino pernotat inde libro.
Et volucrum verſu Phœnix comprenditur una,
Quæ nunquam noſtro paſcitur alma ſolo.
Hincque Redemptoris noſtri non carmina deſunt,
Quæ poſitum e tumulo dulce canendo vocant.
Prefferat hunc primo mundi caput inclyta Roma,
Poſt Regina premit quippe colenda maris.

Hanc Venetam carere numeris paginarum foliorumvè, literaſque initiales variis coloribus pictas habere, docuit nos clar. Andr. *Lamey:* ceterum charactere Romano nec ineleganti, Græca autem quæ Lactantius laudavit, ſuis literis præter ævi morem ſatis legibilibus expreſſa obſervat J. G. Schelhorn, qui eam pluribus deſcripſit in Amœn. liter. vol. I, p. 312 — 317. Denique hanc editionem, quæ Nephytomon non habet, ex Romana I 1468 repetitam eſſe, docet Hambergerus l. c. p. 680, quod & eundem ſequatur textum, & Indicem capitum ex illa deſcriptum exhibeat : tum, *Lactantii Errata, quibus ipſe deceptus eſt, per fratrem* Antonium Raudenſem *Theologum collecta* : denique, *His carminibus Adam Genuenſis increpat fratrem Anthonium:*

Hic male corripuit ſtolidis Anthonius auſis
Auctorem: in variis cauſa pianda locis.
Non erat in tenebris errantis imaginis aſtrum
Dicere: vel nitidum luce carere jubar.
Denique cum ſanctæ Eccleſiæ pia lumina conſtet
Obſequio ex tanto conticuiſſe viro.
Tu vero eloquio lingua interdicta Latino;
I cubitum : nam te penſitat elleborum.

Antonius Raudenſis idem eſt, qui alias dicitur Antonius *Harena* ſ. *Rho*, qui Laur. Vallæ ante amicus, dein inſectator fuit, ab eodemque, uti a Franc. Philelpho & Adamo Genuenſi, ob errata, Lactantio

imputata, acrius reprehenſum fuiſſe notat Jo. Alb. Fabricius in libro de veritate relig. Chriſt. p. 232, & Bibl. lat. med. & inf. æt. vol. I, p. 342 *Antonius Harena.* Adamus igitur iſte, quem Mættarius putaverat eundem cum typographo Adamo de Ambergau (qui an. 1472 Ciceronis Oratt. fol. excudit) ab eo diverſus eſt, & Lactantium potius correxiſſe videtur, quam impreſſiſſe typis. Neque etiam *Adamus Genuenſis* ſ. *Januenſis*, Ord. S. Aug. Monachus (quem clar. Jo. Chrph. Adelung in Supplem. Lexici erudd. Jœcheriani vol. I, p. 139 adducit) Lactantii adverſus Antonium Raudenſem defenſor, miſcendus cum Mag. Adamo *Rot*, Clerico Met. diœc. typographo, ut credimus, Romano, qui *Lecturam Dominici de ſancto Gemino ſuper ſecunda parte Decretalium* fol. an. 1471, & *Conſilia Friderici de Senis* &c. an. 1472, typis exſcripſit, idemque putatur cum *Adamo* Romanæ IV Virgilii 1471 auctore (cf. Indicem noſtrum edd. Virgil.) *Romæ* certe Petri de Ankarano conſilia juridica impreſſit an. 1474. — Rariſſimæ hujus Lactantii ed. quam primus contulit Bunemannus, exemplum ſummus Literator Angelus Maria *Bandini* dono miſit Muſageti Palatino, Seren. *Carolo Theodoro;* unde hodie ſervatur in Bibl. Archipal. Manhemii. Exſtat etiam in Bibl. reip. Memming. unde eam curatius deſcripſit J. G. *Schelhorn.* l. c. Forſan hæc ed. noſtra ex offic. Nic. Jenſon prodiit, mox ceſſura editioni ſequenti.

— Romæ ed. nulla prodiit, quam anni 1471 Romanam memorant perperam Catalogi Bibliothecæ Marchionis Hiſpani de S. Philippo, Hagæ Com. divenditæ an. 1727, p. 13, & Henr. Hadr. van der Marck, p. 5. n. 55, & Du Boiſianæ, p. 38, n. 444; quorum quippe fabros decepit vox *Roma* in verſibus laudatis, cum ultimus verſus *Regina-Maris* indicet potius *Venetias.*

1472 *Veneta* II, fol. *per Vindelinum Spiram.* Lactantii Firmiani Opera MCCCCLXXII. Subjecti ſunt anno verſus 10, qui in priori, *Arguit hic hominum — colenda maris*, cum addito diſticho:

Impreſſum formis juſtoque nitore coruſcans,
Hoc Vindelinus *condidit artis opus.*

Ad calcem hujus ed. *Nephitomon Lactantii* legitur, teſte *Engelio* in Bibl. ſelect. Bernæ 1743, p. 86 ſq. qui adnotat: „ Editio pluſquam rariſſima, nitidiſſime impreſſa. Libri primi litera initialis elegantiſſime eſt picta & deaurata. Reliquæ initiales itidem pro more hujus temporis pictæ ſunt; ubi adhuc obſervandum eſt, quam plurima dicta Græca characteribus Græcis, maxime ab illis, qui poſtea in uſu fuerunt, diverſis expreſſa eſſe, contra ſententiam eorum, qui Aldum inventorem Græcarum literarum ſive potius characterum apud Typographos fuiſſe, exiſtimant. „ Uſi ſunt hac ed. Iſæus & Gallæus, Lactantii editores; eamque ſe habuiſſe teſtatur Conr. Rittershuſius ad Salvianum p. 192. ubi tamen pro 1442 legendum 1472. Denuo eam contulit ex Selliana Bibliotheca C. A. Heumannus, cujus fidem in ſua ed. ſecutus eſt Bunemannus; qui tamen errat, cum hanc ed. epitomen non habere dicat, quæ, credo, defuit in exemplo Selliano. Vidit quoque exemplum hujus edit. clar. Phil. Wilh. Gercke in Bibl. Ulmenſium patriciorum de Kraft; cf. ejus Itinerarium T. I, p. 106.

1474 *Romana* III, fol. *per Udalricum Gallum Alamannum & Simonem Nicolai de Luca, XII Febr.* Emendator hujus editionis ex Romana II 1470 oriundæ *Angelus Cneus* Poeta Laur. *quum*, inquit, *emendationes Lactantii a pluribus & ſæpius factas tam Romæ quam Venetiis cerneremus, elicere conati ſumus veriſſimum.* — Extabat olim hæc ed. in Bibl. Gudiana, ſed in Catal. p. 33, falſo pro omnium prima venditata eſt. (Venit autem XI marcis) cf. & Bibl. Hohendorf. p. 3. Jo. Bapt. Morgagni Epiſt. in Serenum Sammonicum p. 112. Cellarius eam contulit.

1476 *Roſtochienſis*, fol. min. In fine: *Firmiani Lactantii, Viri pcellentis ingenii qui vel ſolus inter Chriſtiane profeſſionis ſcriptores ſupereminet nitore quodam & copia: vel nullum eorum ſequitur facundia ſimul & lenitate ſermonum. Divinarum Inſtitutionum adverſus gentes. De Ira quoque Dei ad Donatum. Nec non & de Opificio Dei vel Formatione hominis ad Demetrianum finiunt libri per fratres Presbiteros & Clericos Congregationis*

domus viridis orti (i. e. horti) *ad Scm. Michaelem in opido Roſtockcen partium inferioris Sclavonie, prout facultas & induſtria tulit, emendate ſatis & accurate conſummati Anno Incarn. Dom. Milleſimo quadringenteſimo ſeptuageſimo ſexto. Quinto Idus Aprilis. Deo gratias.*— In hac ed. illud ſingulare, quod non tantum Epitomen, ſed etiam carmen (quod Ven. 1471 & 72 habent) prætermiſerit, ſolo carmine de Reſurrectione inſtructa. Loco Græcorum citatorum ubique vacuum ſpatium eſt relictum : neque ullum chartarum regiſtrum habet hæc ed. qua diligenter uſus eſt *Heumannus*, diligentius *Bunemannus.* Exempla ſunt in Bibl. reg. Gœtting. fol. & in clar. Erneſtii divendita n. 982 inter 4 formæ libros.

1478 *Veneta* III, fol. Finit his verbis : *Hoc opus impreſſerunt* (ita trajectæ literæ) *Veneciis Magiſter Andreas de Paltaſichis Catarenſis & Boninus de Boninis ſocii. Regnante inclyto ac ſereniſſ. Principe Domino Jo. Mocenigo, Dei gratia Venetiarum duce, MCCCCLXXVIII. XII. Marcii.* Jam ſequuntur verſus ſupra adducti: *Arguit hominum — quippe colenda maris.* Exhibet libb. VII Inſt. de Ira : Opif. Phœn. Reſurr. & poſtremo loco Epitomen, quam vocat initio *Ephythomon*, in fine *Nephythomon.* Græca citata exhibet typis rudibus, & tam literis quam accentibus ſæpe pravis, iiſque verſionem Latinam annectit. Typi ipſi ſunt nitidi, ſed haud raro vitioſi. Lectiones nonnullas ſingulares profert. Habet regiſtrum chartarum poſt Epitomen in fine operis. Hanc edit. ſibi comparaverat Bunemannus, qui eam a prioribus edd. nondum conſultam diligentiſſime excuſſit. Exſtat quoque in Bibl. regia Gœttingenſi & Archipal. Manhemii.

—— *Veneta* IV, fol. hoc fine ante Epitomen : *Impreſſum eſt hoc opus Venetiis impendio providorum virorum Johannis de Colonia Johanniſque Manthen de Geretzem ſociorum, Anno ſalutis Dom. MCCCCLXXVIII. XXVII. Auguſti. Laus Deo.* Habet regiſtrum chartarum ante Epitomen, ut videantur conſilium addendi Epitomen ex priori Ven. 1478 poſt abſolutum opus demum ſuſcepiſſe. Commendatur vero, uti plerique libri a Jo. de Colonia exſcripti, typo-

rum nitore & accurata ſcriptura. Falſo quibuſdam memoratur Coloniæ impreſſa, deceptis nomine patriæ typographi.

1483 *Veneta* V, fol. per *Bernhardinum de Benaliis*, Bergomenſem, memoratur Fabricio aliiſque; dubitat vero de ea Bunemannus, ſuſpicans, eam confuſione numerorum LXXXIII & LXXXXIII, lectoribus & Catalogorum confectoribus frequenti, ex illa Vincentii Benalii 1493 male natam eſſe. Illam certe nemo ſibi ipſi viſam dicit. Neque tamen hæc una ratio ſufficiat, ad illam tollendam.

1490 *Veneta* VI, fol. *per Theodorum de Ragazonibus de Aſula.* quam contulerunt Iſæus, Gallæus & Cellarius, atque cum edd. proxime ſequentibus convenire obſervavit Bunemannus.

1493 *Veneta* VII, fol. impreſſ. per *Vincentium Benalium* A. MCCCCLXXXXIII. vigeſimo ſecundo menſis Marcii. Repetitio, ut videtur, ed. Romanæ 1470. Continet vero libros VII Inſt. & de Ira, Opif. Epit. Phœn. & de Reſurrectione. Eſt in Bibl. Leidenſi, fuitque in Rooſtgardiana, teſte Fabricio. Contulere eam Iſæus, multo autem accuratius Bunemannus.

1494 *Veneta* VIII, fol. Lactantii Firmiani de divinis Inſtitutionibus Libri ſeptem. Ejuſdem de ira Dei ad Donatum. De Opificio Dei & formatione hominis ad Demetrianum. Carmina ejuſdem de Phœnice & de Die reſurrectionis Dominicæ. Nephitomon ejuſdem. Item Tertulliani apologeticus adverſus gentes perquam diligentiſſime caſtigati ac nuper impreſſi *Venetiis* cura & expenſis Nobilis viri Domini *Octaviani Scoti* Modœtienſis MCCCCLXXXXIV. quinto Idus Octobris per *Bouſtum Locatellum.* — Sic eſt in Catal. Bibl. Uffenbach. T. II, App. I Incunab. typogr. n. CL, p. 55, VI thalerorum pretio æſtimatum. Typographi tamen nomen mendoſe videtur exſcriptum, quem alias novimus *Bonetum Locatellum.* Editio hæc neque a Fabricio, neque a Bunemanno adducta eſt.

1497 *Veneta* IX, fol. *per Simonem Bevilaquam Papienſem Anno Inc. Dom. MCCCCLXXXXVII. die quarto Aprilis*, cum Jo. Andreæ Epiſc. Alerienſis Epiſtola loco præfationis ad Paulum II Venetum Pontificem Ma-

ximum : *Laborioſis recognitionibus noſtris plures videmus veræ humanitatis amore delectari, pater beatiſſ. Paule II Venete Pont. Maxime. Iecirco animus impendio nobis creſcit* &c. *Sumant — ſtudioſi abs te hoc tempore per noſtros ingenuos Opifices Lactantium Firmianum* ſemel *ab his* iterumque *impreſſum prius nonnullis in locis profecto* veriorem — *Collatis — vigiliis noſtris ad reliquorum operas facillime extabit differentia — Romæ anno natal. domin. MCCCCLXX. Pontificatus tui — anno ſexto.* Unde patet, & hanc ed. expreſſam eſſe ad Romanam 1470. Veneta 1493, hac epiſtola Jo. Andreæ omiſſa, præfixit quædam teſtimonia Hieronymi & Leonh. Aretini. Alias convenit cum hac, & eadem folia atque eaſdem lectiones idemque in fine chartarum regiſtrum habet.

£ a. & l. quatuor foliis formæ quartæ: L. Cœlii Lactantii Firmiani poetæ & oratoris facundiſſimi de phœnice unica ave Arabiæ Carmen. Cui additur P. Ovidii Naſonis ex Metamorph. verſus de eadem. — Ejus exemplum poſſidet cl. Jo. Chriſt. Wernsdorf, in cujus fronte viri docti manus notavit, impreſſum eſſe *Swollis* apud Petr. *Oſſenſem.*

ÆTAS II 1500—1535

auctior ſtudiis ſibi ſuccedentibus virorum MSS. uſorum, Ægidii *Delphi* 1500 (dein repetita) Jo. Petri *Valeriani* Bolzanii f. Jo. Pierii Bellunenſis 1502, Jani *Parrhaſii* 1509, utriuſque Venetarum ex offic. Jo. Tridini curatoris; Mariani *Tuccii*, curatoris Juntinæ 1513, Jo. Bapt. *Egnatii*, qui præfuit Aldinæ I 1515, quam correctiorem & lectt. varr. auctam dedit Andr. *Cratander* vir doctus idemque typographus. Deſiderius vero *Eraſmus* librum de Opificio Dei bene recognovit, aliis præiturus. Succeſſit hiſce Honor. *Faſitelius* Aldinæ II curator, quem novæ ætati præire jubebimus.

1500 *Pariſina* 1, 4. L. Cœlii Lactantii Firmiani divinarum Inſtitutionum adverſus Gentis &c. Libb. cum *Egidii Delphi* annotamentis, aliaque pro Joanne *Petit* bibliopola a calcographo Nicolao *de pratis* impreſſi 1500.—Repetita eſt deinde an. 1509 & 1513,

ubi vide pluribus. Fuit in Collectione quorundam librorum &c. (Joach. Chph. Nemeiz, conſ. quondam aulici Bipont.) Argentorati in ædibus Rappolſtunenſibus venalium an. 1745, & in Bibl. C. G. Schwarzii, Prof. Altorf.

1502 *Veneta* X, fol. Lactantius, — mira arte ac diligentia Jo. de Tridino cognom. Tacuini. die III Januar. — Hanc ed. Jo. Petr. *Valerianus Bolzanius*, ſive Jo. *Pierius* Bellunenſis (natus 1475 † 1558) correxit, qui operi hæc diſticha præmiſit, in ſq. Parrhaſiana repetita :

> Lacteus *in lucem quoties* Lactantius *almam*
> *Prodiit, excuſſis dentibus ora tulit.*
> *Eſt itaque* explicito *nunquam ſermone locutus*,
> *Nec bene* Romano; *nec bene Cecropio.*
> *Vir bonus ut doluit ſortem* Tacuinus *iniquam*,
> *Qui bene ſanarent, appoſuit medicos.*
> Autoris *præſtans igitur* facundia *tanti*
> *Integra compoſitis dentibus ora feret.*

Habuit hanc ed. Fabricius, quæ accuratior eſt, quam multæ priores, judice Bunemanno. Complectitur autem præter Inſtitt. div. Librum *de Ira Dei ad Donatum*, illum de *Opificio Dei* vel formatione hominis ad Demetrianum auditorem ſuum; dein cuncta, quæ titulus ed. Venetæ 1509, ex hac denuo caſtigatius repetitæ, refert.

1506 *Colonienſis*, 4. Cœlii Lactantii Firmiani de Opificio Dei vel formatione hominis Liber. Coloniæ in officina *Quentel.* — Editio perrara bibliographis fere incognita, ſic memoratur in libris, qui an. 1779, Manhemii apud Matth. Fontaine Bibliopolam venales fuere.

1509 *Veneta* XI, fol. Lactantii Firmiani Opera nuper per Janum *Parrhaſium* adcuratiſſime caſtigata : græco integro adjuncto : quod in aliis cum mancum, tum corruptum invenitur, in hoc vero emendatiſſimum invenies. *Ejuſdem* Epitome. Carmen de phœnice. Carmen de reſurrectione Domini. Habes & *Joann. Chryſoſt.* de Euchar. quandam expoſitionem & in eamdem materiam *Laur. Vall.* ſermonem, habes *Philipp.* adhortationem ad Theodoſ. & adverſus gentes *Ter-*

tull. Apologeticon, habeſque tabulam noviter impreſſam. — In fine Philippi legitur: *Divina Opera Lactantii Firmiani, impreſſa Venetiis mira arte & diligentia Joannis de Tridino cognomento Tacuini finiunt MDIX die* III *Jan.* In fine Tertulliani : *ibidem MDIX die* IX *Nov.* — Bunemannus ad hanc ed. adnotat, ſe uſu compertum habere, plures mutationes, quas recentiores editores vel *Tuccio* correctori Florentinæ Juntinæ, vel *Aldo* adſcribunt, a Parrhaſio eſſe profectas. Exemplum hujus ed. fuit penes Fabricium, qui & pleniorem dedit titulum Bibl. Lat. ed. ſuæ ultimæ vol. III, p. 397. Nos ſecuti ſumus Jo. Frid. Eckhard, Rectoris Gymn. Iſenac. notitiam hujus ed. quam programmatis loco præmiſit ſolemnibus ob recens natum Principem Saxo Vinarienſem peragendis d. 17 Sept. 1783.

— *Pariſina* II, 4. ap. Jo. *Parvum*, cum Tertulliani Apologetico & ceteris aliorum, (quæ in edd. Valeriani 1502 & Parrhaſii 1509 habentur.) cum præfatione *Ægidii Maſerienſis.* cf. infra ed. Pariſ. 1513.

1511 *Veneta* XII, fol. apud *Jo. de Tridino.* Nihil habet ſingulare, quippe ex Parrhaſiana Ven. 1509, integra repetita.

1513 *Pariſina* III, 4. ap. *Jo. Petit.* Lepida Lactantii Firmiani Opera accurate græco adjuncto caſtigata. Ejuſdem Nephythomon: Carmina de Phœnice & Chriſti reſurrectione. *Jo. Chryſoſt.* de Euchariſtia ſermo. *Lau. Val.* ſermo. *Phil.* ad Theo. adhortatio. *Jehan. Petit.* venundantur Pariſius (per u more ſeculorum XIII — XVI) in vico S. Jacobi ſub interſignio lilii aurei. — In fine editionis: *L. Firmiani Inſtitutiones cum Egidii Delphi Theol. D. annotamentis probatiſſimis — Item* Tertulliani Apologeticus &c. *Pro Jo. Petit fideliſſimo bibliopola apud magnum ortum ab optimo chaleographo* Nicolao de Pratis *impreſſi A. dni. MCCCCC decimo tertio Kal. Januarias nono.* — De hac ed. Bunemannnus: „ Hæc editio, cum qua Pariſienſis 1500 & Par. 1509 conveniunt, præ ceteris a me citatur; inveni in ea nonnulla meliora, quam in aliis omnibus editis. Videtur editor MSto optimo uſus. Etiam Ægid. Delphus nonnunquam aliquid boni in marginalibus profert,

immo inter libros de Ira & de Opificio interſeruit quaſdam varias lectiones aut emendationes ad Epitomen, quas nunc demum deprehendo, ut ſuo loco non poſitas. — Miror Maittarium ne unam quidem ex his tribus Pariſ. edd. ap. Jo. Parvum indicaſſe. „

——*Florentiæ*, 8. ap. Phil. Juntam, ex Mariani *Tuccii* recognitione „ Lactantii divinarum inſtitutionum libri ſeptem. Ejuſdem de Ira Dei liber unus. Item de Opificio Dei liber unus. Ejuſd. Epitome in libros ſuos de divinis inſtitutionibus. In calce carmen de Phœnice & de dominica reſurrectione „ — In fine: *Hoc opus præcipua diligentia caſtigatum, & cura ſumma excuſum eſt Florentiæ ſumptibus Philippi de Giunta Florentini. A. D.* 1513. *menſe Octobri.* — Refert Tuccius, ſe *per triennium nihil aliud pæne egiſſe, aut elaboraviſſe, quam ut huic auctori ſua puritas, integritas & majeſtas, quoad fieri licuit, reſtitueretur.* Sed non nominavit libros, unde profecit. Heumannus eam poſt Iſæum & Gallæum ſtudioſiſſime contulit.

——*Baſileæ*, 4. Carmen de reſurrectione & Carmen de paſſione, inter Beroaldi Opuſcula.

(ſ. l. & a.) Referre huc liceat, quod Catal. librorum in Bibl. regia Gœtting. exſtantium, d. 25 Oct. ſqq. 1784 divenditorum inter libr. Theol. Patrum in 4 indicat: *Lactantii Firmiani de lætabunda Chriſti reſurrectione carmen elegiacum*, quacum ſine dubio eadem eſt editio cum notis eruditis Hermanni *Buſch*, Jo. Gymnico inſcripta, Bunemanno in præfat. ſui Lact. inter edd. recenſitas n. 60 memorata ſ. a.

1515 *Veneta* XIII, ſ. *Aldina* I, 8. Lactantii divinarum inſtitutionum libri ſeptem. De ira Dei liber I. De Opificio Dei liber I. Epitome in libros ſuos liber acephalos. Phœnix. Carmen de dominica reſurrectione. & Tertull. Apolog. — In fine: *Venetiis in ædibus Aldi & Andreæ ſoceri, menſe Aprili* 1515. — In calce adjuncta habet etiam Carmen de paſſione, & interpretationem dictionum Græcarum. Jo. Bapt. *Egnatius*, qui opus correxit, in dedicatione Ant. Triultio — inſcripta effuſus eſt in laudes Aldi tum demum defuncti: tandem de ſe ipſo, *Mihi*,

inquit, *Cœlii Lactantii Firmiani — monimenta corrigenda tradiderat. — Quo in opere quantum elaboraverim, quantum induſtriæ ac ſtudii adhibuerim, aliorum malumus eſſe judicium. Illud affirmare poſſum, tanto hoſce libros caſtigatiores eſſe ceteris Lactantii libris, qui ad hanc diem impreſſi leguntur, quanto Aldus ipſe in hoc genere laudis omnes alios facile præſtitit.* Bunemannus obſervat, poſt Parrhaſianam 1509 ex hac prima Aldina per Egnatium, & altera Aldina per Faſitelium correcta, pleraſque recentiones editiones prognatas eſſe.

——*Baſileæ*, 4. Carmen de reſurrectione & Carmen de paſſione, in Beroaldi Opuſculis ed. II.

1521 *Veneta* XIV, fol. ad Parrhaſianam ed. 1509 conformata. Tractarunt eam Iſæus & Gallæus.

——*Baſilienſis* I, 4. ap. Andr. *Cratandrum*, menſe Februario. — „ L. C. Lactantii Firmiani Divinarum Inſtitutionum Libri ſeptem; De Ira Dei; De opificio Dei; Divinarum Inſtitutionum Epitome; Phœnix; & Carmina de Reſurrectione. & paſſione Domini. „ — In fine præfationis Andr. Cratander, doctus typographus, *Hujus*, ait, *diſertiſſimi viri* —, *opera a nobis venuſtioribus tranſcripta typis & quanta potuimus diligentia ad* plurium exemplarium fidem *recognita in manus veſtras damus. In quibus nonnunquam*, varietate *codicum oblata, aliam lectionem apponi curavi, ut ſi unum iſtum libellum ſemel nacti fueritis, multa & diverſa Lactantii exemplaria vos adeptos liberè affirmare poſſitis. — Baſileæ ex officina noſtra literatoria Id. Febr.* 1521. — Eſt hæc correcta ſane editio, judice Bunemanno, quæ varias lectt. ſed minus multas in margine ſolet indicare. Plerumque cum Aldina 1515 convenit.

1524 *Baſilienſis* II, Cratandri, 4. ap. Andr. Cratandrum. Repetitio ed. 1521. qua uſus eſt Bunemannus.

1529 *Baſileæ*, 8. Liber Lactantii Firmiani de opificio Dei, per Deſid. *Eraſmum* Roterod. recognitus & additis ſcholiis illuſtratus. Baſil. in offic. Frobeniana per Hieron. *Frobenium* & Jo. Hervagium menſe Martio MDXXIX. — Eraſmus in epiſt. ad Tilemannum Gravium ſive a Foſſa: — *Tibi lacteum mitto munuſculum Firm. Lactantii opuſculum de opificio*

Dei ſ. formatione hominis. — *Id aliquot dierum opella partim ex ed. Aldina, partim ex* vetuſtiſſimo codice *repurgavi mendis, in quibus reperias aliquot, quæ nulla divinatione poterant reſtitui. Adjecimus ſingulis capitibus adnotatiunculas.* At hæ & variæ lectiones ultra cap. II non progrediuntur, meliores tamen per integrum librum in textu continuantur.

——*Pariſ.* 8. typis Simonis *Colinæi.* Liber de Opific. Dei. Repetitio ed. antecedentis. cf. Maittar. Annal. typ. T. II, part. II, p. 716.

1532 *Baſilienſis* III, Cratandri fol. Repetitio, ut videtur, ed. Baſ. 1521. Conr. Geſnerus in Bibliotheca f. 486 dicit excuſam apud *Cratandrum* in fol. chartis 180 cum indice. Maittario non innotuit. Exſtat in Bibl. Francof. ad M.

——*Antverpiæ*, 8. Lactant. — cum Eraſmi ſcholiis in librum de Opificio. —

——*Lugduni*, 12.

ÆTAS III 1535—1570

Lactantii renati obſtetricante Honorato *Faſitelio* Veneto, qui cum ex MSS. Caſſinenſibus cett. Aldinam II 1535 emendaſſet & auxiſſet, fere unus aſſeclas invenit, Lugdunenſes Seb. *Gryphii* & Jo. *Tornæſii* priores, & Pariſinas Hier. *Marneſii.* Sed acceſſit alter Lactantii familiaris *Xyſtus Betulejus*, qui Cod. antiquo uſus & ed. vetere Rom. Juntina & Aldina, etiam ex ingenio Aldinam ſubinde in melius mutavit, auctoremque commentariis illuſtravit, quas ejus curas poſt mortem in lucem produxit Baſilienſis *Henric-petrina* an. 1563.

1535 *Veneta* XV, *Aldina* II, Faſitelii, 8. Lactantii inſtitutionum libri ſeptem proxime caſtigati & aucti. Ejuſd. de Ira Dei liber I. de opificio Dei liber I. Epitome in libros ſuos, liber acephalus. Phœnix. Carmen de dominica reſurrectione. Item index in eundem rerum omnium. *Tertulliani* liber apologeticus cum indice. — In fine: *Venetiis in ædibus hæredum Aldi & Andreæ ſoceri, menſe Martio* 1535. Curator hujus ed. eit Honoratus *Faſitelius*, de quo Paulus Manutius in epiſt. dedicatoria: — *dedit ad*

me Lactantii libros, tam multis illos quidem in locis & emendatos, & auctos, ut cum omnibus, qui ante exierant, collati, propemodum alii viderentur. Uſus eſt Faſitelius MSS. Cœnobii Caſſin. multaſque lectiones plane novas invexit. Acerbius Iſæi de hac ed. judicium profert Bunemannus. Sed contrarium Gryphii judicium mox legas ad ed. 1541.

1539 *Antverpiæ*, 8. ap. Jo. *Gymnicum*. Lactant. — cum Eraſmi ſcholiis in librum de Opificio. — Plerumque cum Aldina 1515 & Cratandro; at in libro de opif. Dei cum Eraſmi editione Frobeniana convenit. Diligentiſſime eam contulit Bunemannus.

1541 *Lugduni*, 8. ap. Sebaſt. *Gryphium*. Editio hæc nitida & rara non innotuit Maittario. Eſt ea integra ex Faſiteliana ed. expreſſa, de qua Sebaſt. Gryphius in præfatione: *Inſtitutionum libros VII* &c. *tanta* annis abhinc quatuor *felicitate Honoratus Faſitelius Venetus integritati ſuæ reſtituit, ut non Firmiano plus, ex quo nati ſunt, quam Faſitelio, ex quo renati, debere videantur.*

1542 *Francof. ad Viadrum & Argent.* 8. — Liber de opificio Dei cum obſervationibus Jo. *Willichii*. Addito Hippocratis libello de Genitura, Willichio interprete.

1543 *Lugd.*

1544 *Colon.* fol. apud Petrum *Quentel*. cum Barthol. *Laurentis* indice & annotationibus Eraſmi in librum de Dei opificio. Memoratur Fabricio, & exſtat in Bibl. Francof. ad M.

1548 *Lugduni*, 12. ap. Jo. *Tornæſium* I & Guilielmum *Gazejum*: L. Cœlii Lactantii Firmiani Div. Inſtitt. Lib. VII. De ira Dei L. I, de Opif. Dei L. I. Epitome in libros ſuos, liber acephalos. Carmen de phœnice, reſurrectione Dominica, paſſione Domini. Omnia ex caſtigatione Honorati *Faſitelii* Veneti reſtituta. — Præmittitur vita ex Hieron. de viris illuſtr. Subjuncta ſunt interpretatio dictionum Græc. recenſente & emendante Marco *Maſuro*, & Errata Lactantii per Ant. Raudenſem collecta, tandem index verb. ac rerum. Ex Bibl. Francof. ad M. Catalogo; pariterque exſtat in Bibl. Archipal. Manhemii. cf. ad an. 1565.

1553 *Lugduni*, 8. ſ. 12. ap. Jo. *Tornæſium* I (b). Repetitio prioris. Eſt penes virum quendam nobis egregie faventem Biponti.

1555 *Antverp.* 8 min. L. C. Lact. Firm. Opera. memorantur in Catal. Bibl. Ludewig. Halæ 1745, T. I, patres p. 36, n. 411.

1556 *Baſileæ*, fol. in Hæreſiologia Jo. Heroldi.

1561 *Pariſiis*, 12. ap. Hieron. de *Marnef.* Ex caſtigatione Honorat. *Faſitelii.* cf. ad an. 1565.

1563 *Baſilienſis*, *Betuleji* I, fol. per *Henricum Petri.* Lactantii Firmiani Opera, quæ quidem extant, omnia: videlicet inſtitutionum divinarum lib. VII. de ira Dei lib. I. de opificio lib. I. Epitome librorum D. inſtitutionum. Phœnix. Carmen de dominica reſurrectione. Acceſſerunt *Xyſti Betuleji* pia ac erudita commentaria, nunc primum in lucem edita. — Diſputatio accedit, utrum Lactantiana ſcripta recte in ſcholis juventuti prælegi & enarrari conveniat, contra Lactantiomaſtigas; & vita Betuleji per Jo. Nyſeum ſcripta. — Betulejus quamvis multa utiliſſime attulerit ad illuſtrandum Lactantium, nimis tamen operoſus fuit in locis communibus Theologicis & Philoſophicis conſcribendis. Provocat aliquoties ad vetuſtum Cod. non vero indicat, quis aut qualis ille fuerit. Uſum ſe quoque profitetur ed. antiqua Romana, Juntina, Ald. & Gryphiana. In nonnullis locis habet lectiones plane ſingulares, etiam meliores Aldinis, in quibus tamen eum non tam codicem MS. quam ingenium ſecutum arbitratur Bunemannus, Ceterum Lactantius adeo Betulejo & familiaris & dilectus fuit, ut ex ſuis filiolo cuidam *Lactantii* nomen imponeret.

—— *Pariſ.* 4. ab Oleario indicatur.

—— Riccardi *Olzenengi* Vercellenſis Commentaria in Lactantii VII libros Inſt. memorari Celſo Roſino in Lyceo Lateranenſi Tom. II, p. 214, obſervat Fabricius.

1564 *Baſil.* 4. de Chriſti beneficiis. in Ge. Fabricii poett. vett. Chriſtian. Oper.

1565 *Pariſ.* 12. ap. Hier. de *Marnef.* Lactantii Inſt. Lib. VII. de Ira Dei L. I, de opificio Dei liber &c. Omnia

ex caſtigatione Honor. *Faſitelii* Veneti priſtinæ integritati reſtituta cum Ind. locupletiſſimo. Ante Ind. verborum & rerum ſunt: 1) interpretatio dictionum Græcarum quæ in Lactantio reperiuntur, de verbo ad verbum facta, recenſente emendanteque Marco *Maſuro*. 2) L. Cœlii Lact. Firm. Errata I libri, quibus ipſe deceptus eſt, per Ant. Raudenſem Theologum collecta & exarata. — Exſtat in Bibl. Archipal. Manh.

1567 *Lugdun.* 12. ex off. *Tornæſii* (I c). Ex illis 1548 l. 1553.

1568 *Antwerp.* 12.

ÆTAS IV *THOMASIANA*

1570 — 1646

a Mich. *Thomaſio*, Epiſcopo Ilerdenſi, qui Aldinam Faſitelii cum Henric-petrina Betuleji conjunctam denuo cum MSS. præſtantioribus contulit & lectt. novas margini adſcripſit, inque notis defendit, rarius in textum recepit, eoque bonus optimi auctoris vindex a Caſp. Barthio appellari meritus eſt. Hinc ejus edit. Plantinianam I 1570, repetitam 1587, ſecuti ſunt poſteri editores. Sed ultimo hoc anno etiam doctus typographus Lugdunenſis, Jo. *Tornæſius* MSS. aliis uſus, & adjuvante Jac. *Cujacio*, Icto ſummo, in partem laudum, quas hæc habet ætas, venit, ſuamque editionem minorem non ſolum ipſe Lugduni & Genevæ propagavit, ſed & Colonienſes habuit aſſeclas. De utroque hujus ætatis principe vide plura ad eorum primas edd. 1570 & 1587.

1570 *Antverpiæ*, 8. ex officina Chriſtophori *Plantini*. L. Cœl. Lactantii Firmiani divinarum inſtitutionum libri VII. de ira Dei lib. I. de opificio Dei lib. I. Epitome in libros ſuos, liber acephalos. Carmina adſcripta Lactantio. Phœnix incerti auctoris. Venantii Honorii Clementiani *Fortunati* presbyteri Italici ad Felicem Epiſcopum carmen de Paſcha. Incerti auctoris carmen de paſſione. Omnia ſtudio Michaelis *Thomaſii* emendata, cum notis ejuſdem. Græ-

earum vocum Latina interpretatio. Index in Lactantium ampliſſimus. — Thomaſius * uſus eſt duobus MSS. Bonon. & ſeptem Vaticanis. In textu plerumque ſequitur edd. Aldi ex recogn. Faſitelii 1535 & Betuleji 1563. Rarius lectiones MSS. Bonon. in textum recepit; ſæpius in margine eas poſuit, & in notis præcipuas defendit. Proſcripſit tandem quædam loca prolixiora, a MSS. antiquis aliena, maxime Manichæiſmum redolentia, de quibus Pfaffius doctiſſime in Diſſ. præliminari ad Epitomen, Heumannus in præf. & alii egerunt. Uſibus noſtris conceſſit amicus quidam.

* De hoc Mich. Thomaſio Epiſcopo Ilerdenſi, qui A. C. 1585 obiit, videndus Nic. Antonius in Bibl. Hiſpana, & Nic. Comnenus Tom. II hiſt. Gymn. Patavini p. 82. a quibus etiam memoratur ejus brevis Chriſtianæ & Catholicæ fidei defenſio, & Judæorum, Muhametanorum & hæreticorum oppugnatio.

——— *Antverpiæ*, typis *Stelſii.* qua Gallæus uſus eſt.

1579 *Lugdun.* 12. Memorantur in Catal. Bibl. Schwarz, P. I, p. 132. auct. lat. n. 2342.

1587 *Antverpiæ*, 8. ap. *Plantinum.* Repetitio ed. Plant. 1570. Hanc ed. Fabricius habuit ipſe collatam cum Cod. MS. chartaceo Bibl. Lipſienſis.

——— *Lugd.* 8 min. ſ. 12. *Tornæſii* II, & *Cujacii* I. — Lactant. — *Omnia ex fide & auctoritate librorum manuſcriptorum emendata.* — Poſt abſolutum opus ante indicem Tornæſius hæc ſubjecit: *Cum mihi denuo Lactantius eſſet excudendus, opportune oblati ſunt & a me empti libri ſeptem divinarum inſtitutionum manuſcripti. Quid ex iis mea opera huic editioni & præcedentibus acceſſerit, malo te ſcire conferendo illas cum ante editis, quam ſi id in hoc epiſtolio indicarem. Hoc ingenue fateor, malui timidi, quam temerarii nomen incurrere. Ea de cauſa quando utraque lectio mihi viſa eſt defendi poſſe, alteram margini adſcripſi. In eoque tantum mihi detraxi, ut etiam quæ nuſquam alibi legeram, non dubitarem adſcribere. Quæ deſiderabantur in MS. ea nolui delere, ſed ut dignoſci poſſent, has notas †, †† adhibui. — Quæ illis includuntur,*

non habentur in Cod. MS. Aliquando integras & longas periodos, ſæpiſſime unicum verbum incluſum reperies. Non parum item me juvit vir eruditiſſimus Jacobus Cujacius, *qui nonnullos locos hujuſce noſtri auctoris ex fide veterum librorum a ſe emendatos ad me miſit. — Hæc ſunt, quæ te volui ſcire, non tantum ut quam operam navaverim, ſed quam methodum ſecutus fuerim, aperirem. — non privati honoris aut emolumenti, ſed publ. utilitatis gratia laborem hunc ſuſcepi. Vale.* — Plane eximia habet hæc ed.

——*Lugd.* 16. memoratur inter libros rariores Manhemii 1779, venales ap. Matth. Fontaine, bibliopolam.

1589 *Pariſ.* 8.

1593 *Lipſiæ.* Lactantii dictum vel vaticinium de delendo nomine Romano in terris, & Imperio Occidentis in Orientem transferendo explicavit Matthias *Dreſſerus*, ac Rudolpho II dedicavit.

1594 *Lugduni*, 12. *Tornæſio Cujaciana* II, (b). Repetita ex ed. 1587.

1613 *Genevæ*, 12. *Tornæſio Cujaciana* II (c). Ex ed. 1587.

——*Coloniæ*, 12. ex ed. Lugd. 1587 Tornæſio Cujaciana expreſſa.

1616 *Lugduni*, 16.

——ibid. 4. Lactantii Phœnix. In Choro poetarum luſtrato & illuſtrato, curante Alex. *Fichelo*.

1618 *Colon.* fol. Opera omnia in Bibliotheca maxima Patrum T. II, n. 10.

——*Jenæ:* Phœnix poetarum carminibus celebratus & commentariolo illuſtratus a Jo. *Gryphiandro*. — Præter Lactantii carmen, continet Ovidii verſus de Phœnice, Metamorph. XV, Claudiani Idyllium, & Baptiſtæ Mantuani fragm. carminis de Phœnice. Sequitur diſſ. de Phœnice e veterum teſtimoniis ducta, qua ejus veritas aſſeritur, deinde commentarius in ſingulos verſus carminis Lactantiani.

1627 *Viteberga*, 8. Carmen de reſurrectione, cum notis Aug. *Buchneri*.

1630 *Genevæ*, 12. ap. Jo. de *Tournes* (Tornæſium). Lactantii divinæ inſtitutiones, de ira Dei, de opificio Dei, carmen de Phœnice, de reſurrectione dominica, de paſſione Domini &c. Ex ed. Lugd. 1587. Eſt penes G. C. Cr.

ÆTAS V 1646—1698

cujus auctores non tam familiam duxerunt, quam lucem clariorem ætati ſequenti prætulerunt, Joſephus *Iſæus*, Cæſenas, qui ex antiquiſſimis MSS. & edd. probatioribus aliiſque ſcriptoribus tanquam alter poſt Thomaſium Æſculapius ſanavit Lactantium 1646. Neque tamen non alii neglexere emendatiorem lectionem, ut *Thyſius*, unum Thomaſium ſecutus 1652. Servatius *Gallæus*, qui 1660, etiam Iſæi editione conſulta, locupletiorem c. n. variorum & lectionis varietate in ordinem redacta Lugdunenſem Batavicam adornavit, & Oxonienſis ed. 1684 curator, Th. *Sparke*, qui Thomaſianam lectionem jam paulo meliorem ex Iſæana facere cœpit, & *Cantabrigienſis* editio ad fidem Codd. MSS. & meliorum edd. impreſſa cum varietate lectt. — Iſæo, Gallæo & Sparkio triumviris Lactantii reſtituendi, adjunxit ſe Steph. *Baluzius*, qui primus ex Codice veteri librum de mortibus perſecutorum edidit, Lactantio ut ſuum reddidit, notiſque egregiis illuſtravit; unde libellum non ſolum in ſocietatem ceterorum operum venire juſſit Oxonienſis editor, ſed & alii poſt Baluzium peculiariter ſumſere illuſtrandum, ut Jo. *Fellus*, Anglus, Jo. *Columbus*, Suecus, & Nic. *Toinardus* Gallus, & qui horum & aliorum curas ſuis auxit Paullus *Bauldri*, Ultrajectinæ de Mort. Perſec. 1693 curator.

1646 *Cæſenæ*, fol. ex typogr. *Nerii*. Lactantii Opera. Inſt. Epit. Ir. Opif. (carmina omiſit) a Joſ. *Iſæo* Cæſenate olim D. Petri de Urbe Canonico, Cambettolæ, Buſchi &c. Comite ſumma diligentia recognita & non modo ex antiquiſſimis MSS. Codd. ac probatioribus impreſſis, ſed etiam ex doctiſſimis ſcriptoribus emendata & notis illuſtrata &c. — Sigiſmundus Iſæus patrui ſui opus inſcripſit (en titulum) *Sacri Senatus Apoſtolici jubari præfulgido*, *Lumini inocciduo Hieronymo* Veroſpio *Vere Pio*, *Vero Hoſpiti Virtutum*, *Vero Hoſti vitiorum*. Iſæus præmiſit Lactantio ſuo: 1) Elenchum MSS & Edd. 2) Vitam Lactantii ex ſcriptis ejus & aliis. 3) Judicia

ex Hieronymo, Honorio, Auguſtino, Trithemio, Volaterrano, Petrarcha, Jo Franc. Pio, L. Aretino, Rhodigino, J. L. Vive, Jo. Bapt. Pio, Giraldo, Fr. Florido, Guil. Cantero. 4) Propoſitiones in Lact. a Catholicis caute legendas, in notis vel explicatas vel confutatas. 5). S. Scripturæ loca citata. 6) Dictionum Græcarum Latinam interpretationem. 7) Varias lectiones. 8) Summaria capitum. In præfatione ſcribit: *Thomaſium nonnullis quidem Lactantii vulneribus opem tuliſſe, verum pleraque intacta ac prope innumera remanſiſſe; ſe vero ſublatis mendis plus minus* trecentis *meliores lectiones ex optimis exemplaribus & doctiſſimis ſcriptoribus reſtituiſſe.* Sane plura ad reſtituendum illuſtrandumque Lactantium, quam priores & nonnulli ſequentes, contulit Iſæus. Adhibuit autem duos Bononienſes, duodecim Vaticanos, Codicem Mich. Thom. Taxaquetii, Codicem Franc. Peniæ, Hiſpani, & edd. Rom. 1474. Venetas 1472, 1493, 1511, 1521 & 1535. Flor. Junt. 1513. & Antverp. c. n. Thomaſii ap. Plant. 1587.

1650 *Romæ*, fol. ex typogr. *Maſcardi* Anno Jubilæi MDCL. ſumtibus Blaſii Diverſini & Zenobii Maſotti. Lactantii Opera, quæ extant omnia, videlicet divinarum inſtitutionum adverſus gentes libri ſeptem. Earundem inſtitutionum epitome ἀκέφαλος. De ira Dei liber unus. De opificio Dei, ſive de formatione hominis liber unus. A Joſ. *Iſæo* ſumma diligentia recognita, & non modo ex antiquiſſimis MSS. codicibus, ac probatioribus impreſſis, ſed etiam ex doctiſſimis ſcriptoribus emendata, & notis illuſtrata. — Fucum bibliopola fecit emtoribus. Eſt enim ed. 1646, mutato tantum nonnihil titulo, & præfixa alia dedicatione ad Theodorum Principem Trivultium, Cath. regis ad Innocentium X. P. M. extra ordinem Oratorem, quod vidit Bunemannus, facta collatione.

1652 *Lugd. Bat.* 8. ex offic. Petr. *Leſſen.* cum not. Anton. *Thyſii.* — Editio nitore typorum commendabilis. Notæ ſunt parvi momenti, & partim, ut & textus & variæ lectiones, ex Thomaſii ed. repetitæ.

1660 *Lugd. Bat.* 8 maj. ap. Franc. *Hackium* & Petr. *Leſſen.* Lactantius, cum ſelectis variorum commenta-

triis, opera & ſtudio Servatii *Gallæi:* accedunt Carmina vulgo Lactantio adſcripta. — Editio nitida; Gallæus licet hinc inde excerptis ex Salmaſii, Voſſii, Caſauboni, Bocharti, Barthii, Kirchmanni, Schedii aliorumque ſcriptis, & Betuleji, Iſæi, Thomaſii notis lectorem ſæpe moretur, tamen & multa in illis commode allata, & variæ lectiones modo in notis, modo poſt opus abſolutum in ordinem ex variis MSS. redactæ, inſignem rei Criticæ gnaris afferunt uſum. Editioni præfigitur elenchus MSS. & edd.

1672 *Lugdun.* ex rec. M. Thomaſii & cum ejus ſcholiis. In Bibl. Patrum Tomo III, p. 515 ſq.

1679 *Pariſiis*, 8. Lucii Cæcilii Firmiani Lactantii liber ad Donatum Confeſſorem de perſecutione ſive de mortibus perſecutorum ex Codice 1297 Bibliothecæ Colbertinæ. Ejuſdem fragmentum de extremo judicio, ex Cod. 1095 Bibliothecæ Colbertinæ. In Baluzii Miſcellaneorum libro II, ille p. 1—46, hoc p. 46. Steph. Baluzii Tutelenſis notæ ad Lactantium, ibid. p. 345—463.

—— *Pariſ.* 8. idem liber ſeparatim impreſſus prodiit, teſte Hambergero l. c. p. 686.

1680 *Oxonii*, 12. Idem liber, cum ſcholiis Jo. *Felli*, Epiſc. Oxon. cum actis Perpetuæ & Felicitatis.

1684 *Oxonii*, 8. Lactantiii Opera ad fidem MSS. recognita & commentariis illuſtrata a Thoma *Spark* A. M. ex æde Chriſti Oxon. e Theatro Scheldon. — Editio nitida & correcta. Uſus eſt Sparkius, ſed parcius, quinque MSS. Bodl. Cott. Ball. Merton. & Collegii Corp. Chriſt. & ed. Rom. 1470. In textu Thomaſii maxime, interdum vero Betuleji, & ſæpius Iſæi edd. expreſſit. Notæ ſunt breves. Primus operibus Lact. addidit L. de Mort. Perſ. ſed carmina omnia ejecit. Addita quoque eſt H. *Dodwelli* Diſſ. de Ripa Striga.

—— *Aboæ*, 8. Liber de mortibus perſecutorum, cum notis Jo. *Columbi.* — Is maxime hujus libri phraſin ex aliis Lactantii libris illuſtravit, eoque ipſo Nurrii, illum Lactantio abjudicantis, ſententiam refutavit, antequam prode1retur an. 1710.

1685 *Cantabrigiæ*, 8. Lactantii Opp. ad fidem Codd. impreſſ. & MSS. — Præcipuum hujus editionis ſunt

præmiſſæ varr. lect. ex Cod. Emman. & MS. Cantabrig. Ex editis conſuluit Baſil. ap. Cratandr. 1532, Thomaſii Antv. 1587, quam ſemper fere ſecutus eſt, & Thyſii 1652.

1690 *Witteberg.* 4. L. C. Lact. de vero Dei cultu c. n. G. C. *Kirchmajeri.*

——*Pariſ.* 12. Nic. *Toinardi* notæ in librum de Mort. perſec.

1693 *Trajecti ad Rh.* 8. ex off. Guil. *Brœdelet.* Liber de mortibus perſecutorum, cum notis Steph. *Baluzii*, qui primus ex veteri codice MS. bibliothecæ Colbertinæ vulgavit, editio ſecunda. Acceſſerunt Gisb. *Cuperi*, Jo. *Columbi*, Th. *Spark*, Nic. *Toinardi*, Jo. Georg. *Grævii*, Th. *Gale*, El. *Boherelli*, ceterorumque, de quibus in præfatione ad Lectorem, animadverſiones, tam hactenus editæ, quam ineditæ. Recenſuit, ſuis auxit, cum verſionibus contulit Paulus *Bauldri.* Addita poſt reliqua, Henr. *Dodwelli* diſſertatio de Ripa Striga: nec non Theod. *Ruinarti* præfatio ad Acta Martyrum; cum indicibus neceſſariis. vid. Hamberger. l. c. p. 686 ſq.

ÆTAS VI *CELLARIO—BUNEMANNIANA*

ab an. 1698 ad noſtram uſque ætatem, a Chph. *Cellario*, doctrina & modeſtia claro, bene inchoata, qui an. dicto emendatiorem Thyſiana Thomaſii ac lucidiorem edidit. Supervenere 1715 Jo. Georg. *Walchius* ad Lactantium illuſtrandum, & qui jam ab an. 1722 Ænigmatum centuriam, antea ſub nomine Symphoſii poetæ cognitam, Lactantio vindicare conatus eſt, tanquam Sympoſium, Chph. Aug. *Heumannus*, nimius ſubinde libertatis corrigendi. Præclare autem de libro adhuc acephalo Lactantii epitome meritus eſt Chph. Matth. *Pfaffius*, cum eum primus integrum ex Cod. Taurinenſi MS. cum aliis veterum fragmentis an. 1712 ederet. Sed & Nic. *Nurrius* 1710 librum de M. P. denuo accurate ad Cod. Colbertini lectionem exegit, notiſque auxit; in eo tamen fere neminem, pauciores certe ſibi invenit adſtipulantes, quod eundem Lactantio abjudicaret. Omnium vero curas criticas conjun-

xit & ſuperavit Jo. Ludolphus *Bunemannus* an. 1739. Anno tamen 1748 Pariſina, quæ inſtar omnium eſſet, prodiit ad LXXX & amplius MSS. Codd. editoſque XL collata, emendata, & illuſtrata ſtudiis Jo. Bapt. *le Brun* & Nic. *Lengleti* du *Freſnoy;* quæ quidem aſſeclas invenit Wirceburgenſes; uti Bunemanniana Halenſes. Utramque mole certe ſuperat Romana noviſſima 1755 — 1760 edita.

Nos quidem maluimus Bunemannianam præ aliis ſequi, ita tamen, ut eam denuo cum Aldina Faſitelii, & Plantiniana Thomaſii conferremus.

1698 *Lipſ.* 8. Lact. Opera omnia, cura Chph. *Cellarii* cum indd. auctorum, rerum, & verborum ac formularum. — Quid Cellarius, vir literatiſſimus in hac ed. præſtiterit, ipſius verbis, quæ præfatus eſt, contractis dicamus: — Scil. VI MSS. Codd. uſus eſt, pluribuſque edd. tam antiquis, quam recentioribus: II Codd. quos contulit Cantabrigienſis editor, Cod. Gothano membranaceo eoque Britannicis antiquiore, cujus lectt. varias enotavit Guil. Ern. Tenzel: tribus Codd. ex Bibliotheca Paulina Lipſ. Acad. chartaceis, ſed melioris notæ, quos ipſe contulit. Ex edd. vetuſtis adhibuit Romanam 1474, Venetam 1490, & Parrhaſianam 1509, Aldinam, Baſil. Betuleji, Thomaſii Plantinianam, Thyſianam, quam baſin fecit, illas Gallæi & Sparkii; tum aliorum Obſſ. J. Fr. Gronovii; & de M. P. Steph. Baluzii, Jo. Columbi, Nic. Heinſii, J. G. Grævii. In carminibus edendis uſus quoque eſt ingenio N. Heinſii, Chph. Broweri & Andr. Rivini.

1710 *Pariſiis*, 8. ap. Jo. Bapt. *Deleſpine.* — L. Cecilii liber ad Donatum Confeſſorem de mortibus perſecutorum, hactenus L. Cælio Firmiano Lactantio adſcriptus, ad Colbertinum codicem denuo emendatus. Acceſſit diſſertatio, in qua de hujus libri auctore diſputatur, & omnia illius loca dubia, difficilia, obſcura, variæque auctoris opiniones examinantur, explicantur, illuſtrantur, ſtudio & opera Nicol. le *Nourry*, Presb. & Monachi O. S. B. e Congreg. S. Mauri. — Eſt in Bibl. Gymn. Bip. & vid. Cat. Bibl. Bun. T. III, Vol. I, p. 143. & Hamberger. l. c. p. 687. Idem liber recuſus eſt an. 1715,

ubi vide. Nic. *Nurrius* (natus Deppæ in Normannia 1647, defunctus Pariſiis 24 Mart. 1724, æt. 77) cum in Diſſ. ampliori utrique ed. adjuncta hunc librum abjudicare Lactantio, & neſcio cui Cæcilio tribuere fuiſſet conatus, argumenta ejus perquam levia eſſe docuit vir eruditiſſ. Maturinus Veiſerius *la Croſe* in Diſſ. inſerta Diario Hagenſi Journal literaire, T. VII, p. 1, & Dan. *Maichelius* in libro de Bibliothecis Pariſienſibus edito Cantabrig. 1721, 8. p. 187 ſq. D. Mich. Fœrtſch Diſſ. de mortibus perſecutorum Johannis Bapt. Jenæ 1709, 4. Chph. Aug. Heumannus ad Sympoſium append. II, p. 218 ſq. & in Actis erudd. 1711, p. 470 ſq. Acta Acad. Juliæ ſemeſtri IV, p. 206 ſq. Croſio reſpondere conatus eſt Nurrius Journal des Savans 1716, Jun. p. 698 ſq. Sed ita etiam paucos, qui cum ipſo faciant, reperiet; licet ſententiam ſuam perſuaſerit Pfaffio, Walchioque, atque editoribus Operum Henr. Nourſiſii Tom. IV, p. 35 ſq. Emendationes quædam Chph. Aug. Heumanni leguntur in T. III Pœciles L. III, p. 361 ſq.

1712 *Pariſiis*, 8. ap. Jo. Bapt. *Deleſpine*. Lactantii Epitome inſtitutionum divinarum ad Pentadium fratrem. *Anonymi* hiſtoria de hæreſi Manichæorum. Fragmentum de origine generis humani & Q. Julii *Hilariani* expoſitum de ratione paſchæ & menſis. Ex antiquiſſimo Bibliothecæ regiæ Taurinenſis codice eruit, recenſuit, lucique publicæ dedit, atque etiam diſſertatione præliminari illuſtravit Chriſtoph. Matthæus *Pfaffius*. — Is quidem Epitomen, quam acephalon olim legit Hieronymus, & editiones capite truncam adhuc omnes exhibuere, primus integram ex Codice Taurinenſi edidit; cf. Mém. de Trévoux 1712, p. 2041. Bibl. ancienne & moderne de M. le Clerc, Tom. III, p. 445. Mem. of Literature Tom. II, p. 235. Acta erud. p. 70. Journal des Savans 1712. Sept. p. 253. Adde Cat. Bibl. Bunav. Vol. I, p. 142 & Hamberger. l. c. p. 686. — Prima capita ex eodem Codice, non pauca tamen aliter deſcripta dedit Illuſtris vir Scipio *Maffeus* in Epiſtola ad Apnſtolium Zenum, virum præclariſſimum, quæ inſerta Diario Veneto (Giornale de' letterati

Digitized by Google

d'Italia) Tom. VI, p. 458, & Londinenſi Michaelis de la Roche (Memoirs of Liter.) Tom. II, p. 339.

1713 *Londini*, fol. Lactantii Phœnix. Inter Opp. & fragm. veterum poetarum Latinorum a Mich. *Maittario* adornata, Voll. II, p. 1599.

1715 *Lipſiæ*, 8. ſumtibus Jo. Lud. *Gleditſchii* & Maur. Georg. *Weidmanni*. Lucii Cœlii f. Cæcilii Lactantii Firmiani Opera omnia quæ ſuperſunt. Jo. Georg. *Walchius* recenſuit & criticis commentariis cum aliorum, tum ſuis illuſtravit.

—— *Pariſ.* fol. L. Cæcilii liber de M. P. ex ed. Nic. le Nourry, repetitus in ejuſd. Apparatu ad Bibl. max. Patrum Lugduni editam an. 1677. Tom. II, Pariſiis 1715 ap. Deleſpine.

—— *Geræ*, 8. Liber de Opificio Dei, ex emendatione Ge. Lud. *Goldneri*, cum vita Lactantii & judiciis eruditorum.

1718 *Cantabrigiæ*, 8. ſumt. Corn. *Crownfield*. Lactantii Epitome divinarum inſtitutionum ad Pentadium fratrem. Eam ex vetuſtiſſimo MS. Taurinenſi nuper editam recenſuit, & ſuis animadverſionibus illuſtravit, ac emendavit Jo. *Daviſius*. cf. Bibl. ancienne & moderne Tom. XI, p. 160 ſq.

1722 *Hanoveræ*, 8. ap. Nic. Fœrſter. Lactantii Sympoſium, ſive centum epigrammata triſticha ænigmatica, quæ vero ſuo auctori poſt longiſſimi temporis decurſum reddidit, a librariorum mendis ope Codd. MSS. repurgavit, ſuiſque & Joſ. *Caſtalionis*, Caſp. *Barthii*, Frid. *Beſſelii*, aliorumque notis illuſtravit Chriſtoph. Aug. *Heumannus*, cujus & adjecta eſt diſſertatiuncula contra V. C. Nicol. *Nurrium*, librum de mortibus perſecutorum Lactantio abjudicantem, itemque Symbola critica ad Lactantium.

1735 *Lipſiæ*, 8. Lactantii Opp. c. n. Walchii.

1736 *Gœttingæ*, 8. ap. Chr. H. *Cuno*. Lactantii Opera omnia emendata & illuſtrata a Chriſtoph. Aug. *Heumanno*. Adjectæ ſunt annotationes criticæ Mich. Thomaſii & Chriſtoph. Cellarii. — Heumannus textum Cellarii fere integrum ſervavit; niſi quod Epitomen integram ad MS. Taur. & Bonon. in textu emendavit. Uſus eſt, præter ed. Thomaſii. Antv. 1570, maxime ſex antiquis edd. Roſt. 1476, Ven.

1472, altera 1478, 1479, Junt. Flor. 1513 & Ald. 1515. nec parum multas ipſe conjecturas protulit.

1739 *Lipſiæ*, 8. II voll. impenſis Sam. Benj. *Waltheri*. Lucii Cœlii ſ. Cæcilii Lactantii Firmiani Opera omnia quæ exſtant, cum notis integris Chr. *Cellarii* & ſelectis aut excerptis *Eraſmi*, *Betuleji*, Mich. *Thomaſii*, *Iſæi*, *Buchneri*, *Gallæi*, *Sparkii*, *Walchii*, *Heumanni*, *Baluzii*, *Nurrii*, N. *Heinſii*, *Grævii*, *Miegii*, *Maſtrichtii*. Accedunt nunc primum ad Epitomen integram denuo cum MS. Taurin. a V. C. Chr. Matth. *Pfaffio* collatam, ejuſdem auctiores variæ lectt. & notæ, item variæ lectt. libri de mort. Perſec. Omnia ex max. MSS. & edd. adparatu recenſuit, & notis criticis uberrimoque novo indice Latinitatis inſtruxit Jo. Ludolph. *Bunemann*. — Editor ipſe in præf. fine curarum ſuarum rationem reddit: „ Habes, Lector benevole, prolixam enumerationem tam MSS. (52) quam editorum librorum (62) a me in Lactantii operibus emendandis atque illuſtrandis adhibitorum. Quomodo iis uſus ſim, inſpectio textus & notarum dabit. Sine ulla jactatione confirmare poſſem, neminem adhuc ante me tantum ſubſidiorum ad Lactantium reſtituendum advocaſſe; ſed non minus me adjuvit diligentiſſima Lactantii lectio, quæ, ubi non ſuffecit, Ciceronem, quem præter ceteros exprimit, tum alios veteres, & ex ſacris ſcriptoribus Tertullianum, Cyprianum, Minucium Felicem, Arnobium legi relegique, atque hac ratione multa loca antea deſperata aut reſtitui, aut contra aliorum interpretum tentamina vindicavi. Omnia vero ſine ullo ſtudio partium, ſine amore, ſine odio conſcripſi, ſoli, quoad quidem potui, veritati litans. Cellarii textum fundamenti loco poſui, ſed eum ex MSS. & editionibus ubique indicatis ſæpiſſime emendavi, conjecturas vero etiam fere certiſſimas e textu abeſſe juſſi. Cellarianas notas omnes ſervavi, ex reliquis editoribus, Betulejo, Thomaſio, Iſæo, Gallæo, Sparkio, Walchio, Heumanno, Daviſio &c. elegi ſcopo meo critico inſervientes; Eraſmi vero ad Librum de Opificio Dei, quia paucæ & rariores ſunt hodie, repetii omnes. Specimina Codd. Taurin. & Colbertin. æri

incidenda curavi. Varias quoque Lectiones ex MS. Taurin. ad Epitomen duce Pfaſſio, & ex MS. Colbertino ad Librum de Mortibus Perſecutorum, duce Nurrio, hic reddidi omnes, cum nonnullis Cl. *Megii* & *Maſtrichtii* notis. Sympoſium quoque ex Heumanniana Lact. editione, ne quid deſideraretur, adjeci. Indicem vero Latinitatis plane novum eumque longe uberrimum aliquot millia optimarum phraſium & verborum exhibentem compoſui; atque ita diligentis editoris munus pro virili me puto expleſſe.

1748 *Lutet. Pariſ.* 4. II Voll. ap. Jo. de *Bure*. Lactantii Opera omnia. Editio noviſſima, quæ omnium inſtar eſſe poteſt: ad LXXX & amplius MSS. codices, editoſque XL collata & emendata, atque notis uberioribus illuſtrata; cui manum primam adhibuit Jo. Bapt. *Le Brun*, extremam impoſuit Nic. Lenglet *Dufreſnoy*.

1755 — 1760 *Romæ*, 8. XIV voll. typ. Ang. *Rotilii*. Lactantii Opera, recènſuit, variantibus lectionibus, annotationibus, caſtigationibus ac diſſertationibus illuſtravit F. *Eduardus a S. Xaverio* C. E.

1760 *Amſtelod.* 4. Lactantii elegia de Phœnice, ſubjuncta Opp. Claudiani, cum curis ſecundis Nic. Heinſii & annot. Petr. Burmanni ſec.

1764 & 1765 *Halæ*, 12. II voll. impenſis orphanotrophæi. Lactantii Opera, quæ exſtant, ad editionem limatiſſimam Jo. Ludolph. *Bunemanni* curate adornata.

1777 *Edinburgi*, ap. Murray &c. 8. L. Cœlii Firmiani Lactantii Divinarum Inſtitutionum Liber V ſ. de juſtitia. Accurante D. *Dalrymple* de *Hayles* Eſqu. Selegit ex priorum notis, quæ æque pietate & doctrina perilluſtri viro apte dicta videbantur. Ampliores quoque Obſſ. attulit de Apollonio Tyan. de Oraculis Sibyllinis, quæ Chriſtiani ſcriptores adduxerunt vel a Judæis Helleniſtis, vel a Gnoſticis conficta.

1782 *Edinburgi*, 8. Eodem *Dalrymplio* auctore prodiit verſio libri de Mort. Perſ. cum uberioribus notis etiam criticis: Of the Manner, in which the perſecutors died. A Treatiſe by L. C. F. Lactantius.

——— *Altenburgi*, 8. Firmiani Lactantii carmen de Phœnice. Inter poetas Latinos minores cur. Jo. Chriſt. Wernsdorf, Vol. III, p. 281 — 322.

1784 *Wirceburgi*, 8. II voll. ap. Jo. Jac. *Stahel.* L. C. Lactantii Opera omnia ad editionem Pariſienſem Jo. Bapt. Le Brun & Nic. Lenglet du Freſnoy recuſa. Lectt. varr. collegit Franç. *Oberthür.*

VERSIONES.

——— Lactance Firmian des divines Inſtitutions, traduit en François par René *Famé.*

1546 *Pariſ.* 8. Lactantii Inſtitt. Gallice Renato *Fameo* interprete.

1547 *Lugdun.* 12. Eædem &c. par Jean de *Tournes.*

1563 *Lugdun.* 12. Eædem ap. eundem cum præmiſſo errorum Lactantii Catalogo.

1581 *Pariſ.* 12. Eædem.

1587 *Pariſ.* 8. min. ſ. 12. Eædem — reveu & corrigé ſur le Latin.

1677 *Pariſ.* 12. Traité de la Mort des Perſécuteurs, par M. *Maucroix*, Chanoine de Rheims.

1680 *Pariſ.* 12. Eadem.

1686 *Londini.* 8. Lact. de M. P. Anglice verſus a Gilb. *Burneto*, Epiſc. Sarisbur. c. præf. de perſecutionis ſpiritu Chriſtianos parum decente. Vid. hiſt. des Œuvr. des Savans 1687, p. 112, & Nouvelles de la Rep. des Lettres 1687, p. 979 ſq.

1687 *Ultrajecti*, 12. Idem liber ex Anglica verſ. Gilb. Burneti Gallice verſus. vid. Nouvelles de la Rep. des Lettres 1687, p. 797 ſq.

1710 *Avenione*, 12. L. I Inſtitt. Gallice verſus a *Droueto de Maupertuis.*

1726 *Aquis Sextiis* (Aix) Exemplo Lactantii uberiorem de mortibus perſecutorum nominis Chriſtiani tractatum Gallice compoſuit *Haitzius.* vid. hiſt. lit. de l'Europe 1726 Maj. p. 75 ſq.

1771 Lactantius von dem Tode der Verfolger. vid. die Geſellſchaftliche Bemühungen, Gœttingen. 1771. 1. St.

1782 *Edinburgi*, 8. Lact. de M. P. Anglice verſus a D. *Dalrymple* de *Hayles.* vid. ſupra edd. p. XXXIX.

Quædam de ſcriptis Lactantii sive deperditis sive incertis.

I. *Epiſtolæ Lactantii*, quas Hadrianus Junius in Bataviæ Hiſtoria Lugd. Bat. 1588, 4 edita p. 311, quo in loco Egmondani cœnobii, Benedictinis deſtinati, meminit, *ubi Bibliotheca celebris omnis generis ſcriptis codicibus & præſertim membranaceis, quos diligenter magna cura cum priores alii, tum Gerardus ex Pœlgeeſtana ſtirpe Abbas undecunque conquiſierat, raros oſtendit, e quibus dolet mihi interiiſſe intra quindecim proximos annos magno literariæ Reip. detrimento* Lactantii Firmiani Epiſtolarum libros duos, *quorum meminit nominatim D. Hieronymus* [1], *quos dum ad me cogitat, editioni deſtinandos, mittere Antonius Hovæus illic religioni ope-*

1 Hieron. cap. 80 de Script. Eccleſ. inter Lactantii ſcripta poſt librum de perſecutione memorat *Epiſtolarum ad Probum libros quatuor, ad Severum Epiſtolarum libros duos, ad Demetrianum auditorem ſuum Epiſtolarum libros duos.* Idem cap. CXI. *Aquilius Severus in Hiſpania, de genere illius Severi, ad quem Lactantii duo Epiſtolarum ſcribuntur libri.* S. Damaſus Epiſt. I ad Hieron. *Fateor quippe tibi, eos, quos mihi jam pridem Lactantii dederas libros, ideo non diligenter lego, quia & plurimæ Epiſtolæ ejus uſque ad mille ſpatia verſuum tenduntur & raro de noſtro dogmate diſputant, quo fit, ut & legenti faſtidium generet longitudo, & ſi quæ brevia ſunt, ſcholaſticis magis ſunt apta, quam nobis, de metris & regionum ſitis & Philoſophia diſputantia.* Hieron. in Gal. 4. pag. 268. *Multi per imperitiam Scripturarum, quod & Firmianus in octavo ad Demetrianum Epiſtolarum libro facit, aſſerunt, Spiritum S. ſæpe Patrem ſæpe Filium nominari.*

ratus, vir doctus, qui poſtea Abbam Abſtornacenſem proſpera fama egit, reperit, a bibliotapho quopiam librorum ſublatos: atque ita diſperiit ille theſaurus, ab heredibus ſacrifici, in quem cadebat ſuſpicio, in cucullos & piperis involucra conciſus.

II. *Liber de Spectaculis*, quem e MSto in lucem datum Venetiis legas in Memoriis Trevoltinis a. 1705, p. 1992, & in Novellis Reip. literariæ ejuſdem anni Tom. 2, p. 117; ſed nemo eſt, qui viderit ab illo tempore, unde merito pro fabula habet clariſſ. Bunemannus in Miſcellaneis Lipſienſibus Tom. 3, p. 136.

III. *Contra Judæos* opus vel non abſolutum a Lactantio, vel intercidit, cujus ſpem facit libr. VII Inſtitut. cap. 1: *ſed erit nobis contra Judæos ſeparata materia, in qua illos erroris & ſceleris convincemus.*

IV. Ὁδοιπορικὸν [1] Lactantii præter rem pro edito videtur habere Jacobus Gaddius Tom. I de ſcriptoribus non Eccleſ. p. 181.

V. *Carmen de Phœnice* Lactantio inſcribunt non ſolum Codd. MSS. & edd. plures ex antiquiſſimis, ſed etiam Jo. Trithemius de ſcript. eccleſ. c. 56 diſerte inter opera Lactanſii refert. Sed recentioris Lactantio auctoris, nominatim Venantii Fortunati, eſſe Caſp. Barthius aliquando judicavit,

1 *Græcam hanc vocem* Itinerarium *reddidit Honorius Auguſtodunenſis lib. I. de ſcript. Eccleſ. cap. 81. Scripſit & Aquilius Severus* ὁδοιπορικὸν, *teſte Hieronymo noſtro cap. CXI. Venantium quoque Fortunatum* ſcripſiſſe *Hodæporicum, teſtis eſt Trithemius de ſcript. eccl. cap. 219.* — Heumannus in præf. ad Sympoſ.

qui tamen ſententiam hanc retractavit & antiquiori ævo deberi faſſus eſt, Adverſ. lib. 56, c. 12, & Comment. ad Claudian. p. 974. Idem ſenſit Sam. Bochartus, & alii. Theodulfo Aurelianenſi tribuit Jac. Sirmondus, notis ad Theodulf. p. 302. quocum facit Ittigius in Bibl. Patr. Apoſt. ad Clementis ep. 1, p. 47. Lactantii eſſe negant, ſed auctorem tamen non definiunt, Aug. Buchnerus ad Hymn. de Reſurr. p. 2, Jac. Thomaſius de Stoica mundi exuſt. diſſ. IX, qua de phœnice agit, item Mich. Thomaſius ad Lactant. quibus auctor ethnicus homo videtur. Nihil omnino definit Chriſt. Cellarius in not. ad hoc carmen. Plures tamen ſunt, qui auctoritate codicum quorundam & ipſius carminis nitore adducti Firmianum auctorem agnoſcant, in quibus eſt Xyſtus Betulejus, qui cum ceteris Opp. Lactantii edidit & commentario illuſtravit: Aubertus Miræus in ſcholiis ad Hieronymi de viris ill. c. 80: Petr. Lambecius in Comment. de Bibl. Cæſ. Vindob. l. 2, c. 8, p. 788, qui hoc carmen exercitationis cauſa a Lactantio adhuc juvene & ethnico putant eſſe compoſitum. Præter illum Cod. Vindobonenſem etiam in quatuor Vaticanis Codd. in Regiis duobus Pariſinis, & in uno Sangermanenſi hoc carmen Lactantio tribui teſtatur Nic. Lenglet Dufreſnoy in præf. ad Vol. II Opp. Lact. Nicolaus vero Heinſius, qui notis atque emendationibus illuſtravit, genuinum Lactantii fœtum in eo carmine agnoſcit, idque in antiquiſſimo exemplo MS. Sueciæ reginæ Chriſtinæ Lactantio Firmiano nominatim adſcribi me-

morat in literis ad Sirmondum T. IV Opp. Sirm. p. 726. Et horum virorum ſententiæ ſubſcribunt Jo. Alb. Fabricius in Bibl. Lat. & Jo. Ludolph. Bunemannus in not. ſed cunctatur adhuc & ſubſcribere dubitat C. A. Heumannus in præf. ad Lact. his potiſſimum rationibus motus, quod ne unum quidem e veteri ævo teſtem habeamus, Lactantium ſcriptorem ejus carminis eſſe, & quod inter tria carmina, Lactantii operibus ſubjungi ſolita, duo certe ſint aliena & ſubdititia, unde ſuſpicio magna oriatur, tertium quoque illud ejuſdem eſſe generis. — Hæc Jo. Chriſt. *Wernſdorfius* in præf. ad Phœnicem, T. III Poetarum Lat. minorum p. 283 ſqq. quem vid. pluribus contra Heumanni ſententiam doctiſſime ibidem diſputantem.

VI. Carmina de *Paſcha* & *de paſſione Domini*, non Lactantii, ſed Venantii Fortunati eſſe, dudum certis judiciis eruditorum deciſum eſt.

VII. *Sympoſium* clariſſimus Chph. Aug. Heumannus exſtare putat ſub titulo ænigmatum, quæ ſub Sympoſii feruntur nomine; de quibus dixit Fabricius Vol. III, Bibl. Lat. lib. IV, c. 1, p. 273 ſq. Habeant igitur Lectores, quæ de Sympoſio poeta attulit Fabricius ex Erneſtii ed. Vol. III, ad Pithœi poematia vetera n. 33, p. 251 - 257, noſtris curis aucta.

Cœlii Firmiani Sympoſii ænigmata centum. Sympoſii meminit Adhelmus ſ. Aldhelmus [1] Scotus, qui

[1] Incertum facit nomen diverſa veterum & recentiorum ſcribendi ratio: *Adelmus*, *Adelhelmus*, *Aldhelmus*, *Althelmus*, *Altelm*, *Athelinus*, *Anthelmus* ſcribitur vel legitur. Cfr. Fabr. bibl. med. & inf. lat. Vol. I. voce *Ald*.

a. C. 709 obiit [1] in prologo ſecundo ænigmatum: *Sympoſius poeta metricæ artis peritia præditus occultas ænigmatum propoſitiones exili materia ſumtas ludibundis apicibus legitur ceciniſſe, & ſingulas quaſque propoſitionum formulas tribus verſibus terminaſſe.* Sigebertus Gemblacenſis de ſcriptoribus Eccleſ. cap. 132. *Aldhelmus Epiſcopus imitatus Sym-*

helmus. Rapinus Thoyras in hiſt. Anglica eum vocat *Adelm.* Aldhelmi nomen putat reſtituendum Heumannus Anonymo Mellicenſi de ſcript. eccl. c. 72. (in Pezii Bibl. Benedict. & Fabr. Bibl. Eccleſ.) ubi ſcriptum eſt: *Achelinus Epiſcopus nonnulla edidit ſcripta, quæ appellantur ænigmata.* Adelmus autem, cum an. 705 primus fieret Epiſcopus in Ihreburn apud Viſiſaxones, fuit Abbas Malmesburienſis in Scotia.

1 Ita Acta SS. d. 25 Majl Alberici mon. trium fontium Compilatio ad an. 709: *Obiit etiam Sanctus Andelinus.* Erravit igitur in anno Chronogr. Mellic. in H. Pezii Scriptt. Auſt. T. I, p. 204 ad an. 706, *Adelhelmus Epiſcopus, vir doctus & eloquens obiit.* Corrigendum etiam nomen apud Sigebertum in Chron. in Piſtorii Scriptt. ed. Struv. p. 767 ad an. 709 *Adrianus Abbas Anglorum obiit.* De Aldhelmi poeticis opuſculis vid. Polyc. Leyſerum in hiſt. med. ævi p. 199 ſq. & Fabricium l. c. Ænigmata ejus poſt ed. Baſil. 1557 edidit *Martinus Delrio* Mogunt. 1601, 12. cum ceteris Aldhelmi opuſculis, in quibus poſt monoſticha parænetica 199 incerti auctoris ſequuntur cum prologo duplici Aldhelmi Ænigmata hexametra tetraſticha XX, pentaſticha XIV, hexaſticha XIII, ſeptenis comprehenſa verſibus XIX, octonis X, novenis XI, denis & pluribus XIII. Recuſa ſunt hæc & alia Aldhelmi T. XIII Bibl. Patrum ed. Lugd. Loca nonnulla illuſtrantur emendanturque in Reineſii ad Daumium epp. p. 344 ſq. Ænigmatum Aldhelmi verſus mille una cum aliis poematis a Martino Delrione vulgati, in Bibl. Patrum ed. Lugd. T. XIII, p. 27 ſq. recuſi ſunt. Pithœum in Poematiis vett. & Epigr. Sympoſii ænigmatibus centum haud adjeciſſe Aldhelmi ænigmata dolet Reineſius.

poſium, qui per proſopopœiam qualitates ſingularum rerum exprimens ſcripſit librum ænigmatum metrice. Sympoſius ipſe in limine ænigmatum, ea in Saturnalibus luſiſſe ſe non diffitetur:

Hæc quoque Sympoſius de carmine luſit inepto.
Sic tu Sexte doces, ſic te deliro magiſtro,
Annua Saturni dum tempora feſta redirent.

Alter, qui de Sympoſio teſtimonium dixit, eſt *Auctor Hiſtoriæ Apollonii Tyrii:* vid. Heuman. in præf. ad Symp. p. 17. *Sympoſii* vero poetæ nomen præferunt diſerte Codd. MSti, quos evolverunt Franciſcus *Baſvelus* & Joſeph. *Caſtalio.* Inter Epigrammata vetera P. Pithœi lib. I huic Sympoſio etiam ex fide manu exarati Codicis tribuitur carmen de livore, quod incipit: *Livor tabificum malis venenum;* nec non alterum de fortuna: *O fortuna potens ac nimium levis.* Neque alioqui Sympoſii nomen inauditum eſſe conſtat veteri memoria. Nam fuit & *Sympoſius* quidam *Seleucienſis* in Iſauria Epiſcopus, qui interfuit Concilio CPol. a. C. 381; nec non *Sympoſius* Epiſcopus Hiſpanus in Synodo Cæſar-Auguſtana a. 380, & Toletana a. 400, condemnator Priſcillianiſtarum, cum quibus antea ipſe fecerat. Non potui igitur a me impetrare, ut cum viro clariſſimo Chph. Aug. Heumanno Sympoſii poetæ nomen confictum eſſe mihi perſuaderem, aut crederem, ænigmata hæc nihil aliud eſſe quam Lactantii Sympoſium, quod ab adoleſcentulo ſcriptum Hieronymus c. 80 de ſcriptoribus Eccleſiaſticis teſtatur. Neque Sympoſium Lactantii

hexametris verſibus ſcriptum fuiſſe tradit Hieronymus, ſed ὁδοιπορικὸν, nec ſatis aptum titulum ænigmatis hiſce putem eſſe ſympoſium ſive convivium, nec ſimplicem levemque conjecturam tot argumentis ac teſtibus oppoſuerim, licet illam novitate ſua placuiſſe video præſtantiſſimis Diarii Bremenſis [1], nec non Berolinenſis [2], auctoribus. Sympoſii ænigmata non invenuſta ſunt, ut recte Voſſius p. 86 de poetis: quamquam Gyraldus haud magni ea feciſſe videtur, vel potius ea integra ne evolviſſe quidem. Nam in libello, quo ænigmata veterum exponit, Sympoſii nuſquam meminit, tantum ſub extremum libelli [3] ænigma explicans Alexidis poetæ, *ſed enim*, inquit, *his diebus recitavit mihi amicus meus ænigma tribus hexametris de ſomno, quod & hic tibi ut adſcribam dignum viſum eſt* (ex Sympoſio, ænigma XCVII)

Sponte mea veniens varias oſtendo figuras,
Fingo metus vanos nullo diſcrimine veri;
Sed me nemo videt, niſi qui ſua lumina claudit.

Recitavit & alia, quæ frigidiuſcula cum eſſent, ſunt viſa indigna relatu. Miror itaque, quod Voſſius de Sympoſio ſubjungit: *Sed præter ea, quæ excuſa habemus, ſuperſunt alia ſatis frigida, aliqua etiam ob-*

1 Bibl. Philologico Theolog. Bremenſ. Tom. 3. pag. 379.

2 Bibl. Germanique a 1720, T. 2, p. 152. Et eſt certe elegans & ſpecioſa conjectura, inprimis ex eo, quod in conviviis genus oblectationis fuit in ænigmatibus proponendis & ſolvendis. E. Cfr. Heumann. l. c. § XI.

3 T. II Opp. p. 635.

ſcæna: quæ idcirco omiſſa. Et propter iſta ſic Lilius ſcripſerit, qui conſpexerat opus integrum. — Sed Sympoſium ſuum defendit Heumannus l. c. § XLV ſq.

Ceterum ſeculo decimo quinto *Sympoſium* e longi temporis tenebris rurſus protraxit *Joannes Nobletus* quidam, monachus Gallus in urbe Pariſiorum, unus e Patribus Concilii Baſilienſis. Ita enim interpretor *Trithemium*, libr. de ſcript. Eccleſ. c. 783 teſtantem, ab *Nobleto* illo editum fuiſſe librum unum, *Centiloquium ænigmatum* inſcriptum. Cum enim *Sympoſium* noſtrum omnino centum habeat ænigmata, *Nobletus* ſtilum ævi ſui ſecutus ei titulum dediſſe videtur *Centiloquii*.

Egeberti ænigmata ruſticana Sigebertus c. 146 de ſcript. Eccleſ. memorat. — *Tathwini* Archiepiſc. Cantiorum, qui a. C. 734 obiit, ænigmata laudantur a Jo. Balæo. — *Tulli* neſcio cujus ænigmata hexaſticha a Labbeo p. 63 Bibl. MSS. — De Græcis ænigmatum ſcriptoribus, Baſilio Megalomite, Georgio Aphye, Euthymio & Michaele Pſello dixi Vol. X Bibl. Græcæ, p. 539. — Editionem *Ænigmatum Aldhelmi* Baſil. 1557, Lipenio in Bibl. Philoſophica memoratam, non vidi. Moguntina autem *Delrionis* a. 1601, non in 8 eſt, ſed in 12, ſecuta Antverpienſem a. 1600. De ceteris Aldhelmi poematiis, ineditis maximam partem, conſulendus Polycarpus Leyſerus in hiſtoria poetarum medii ævi pag. 199 — 203. Lipſiæ in Bibl. ampliſſimi Senatus exſtant MSS. Aldhelmi poetæ *ænigmata, verſus in laudem Solis, quæſtiones ænigmatum Rhetoricæ artis, Epigrammata ex libro Ovidii*

Naſonis de ſomnio, quod viderat. Idem *ejuſdem ex libro Metamorphoſeon Actæon in cervum & alia carmina.* — Liber de laude virginitatis, verſibus ſcriptus hexametris, lucem vidit Daventriæ per Jac. Fabrum, diverſum a Stapulenſi. 1512, 4.

Dein Fabricius in Bibl. med. & inf. *Lat.* Vol. IV, p. 693 ſq. pergit : » Necdum dictorum pœnitet, etiam poſtquam legi ea, quæ ad me placuit Viro Clariſſimo ſcribere in Pœcile ſua Tom. I, L. 2. p. 256 ſq. quæſo enim, quis Ariſtarchus ſuadeat verſum ſtatim primum

Hæc quoque Sympoſius de carmine luſit inepto

nullo præeunte MSto Codice refingendum eſſe ſic:

Hoc quoque Sympoſium luſi de carmine inepto.

vel quis credat verſum ſecundum

Sic tu Sexte doces, ſic te deliro magiſtro

repugnantibus omnibus Codd. MStis legendum eſſe:

Sic me Sicca docet, Sicca deliro magiſtra.

Sufficit mihi (contra meram viri docti conjecturam nulla niſam auctoritate) Sympoſii nomen frequens fuiſſe veteri ætate, ſicut præter alibi notatos a me etiam Amalarius, cujus libros de officiis habemus, in veteri Codice apud Mabillonium f. 93, 100 & 432 Analectorum edit. novæ, *Symphoſius Amalarius* appellatur. Sufficit mihi ænigmata Sympoſii laudari ab Aldhelmo Scoto & Sigeberto Gemblacenſi, atque inter epigrammata ac poemata P. Pithoei ex MS. referri Cœlii Firmiani Simphoſii p. 23 verſus phalæcios *de livore*, & pag. 24 choriambicos *de fortuna.* Sufficit mihi denique *Sym-*

phoſii poetæ nomen diſerte præferre Codd. MSS. ænigmatum, quos evolverunt Joach. Perionius, Franciſcus Baſvelus, Goldaſtus, P. Pithœus, Joſephus Caſtalio.

Interea Heumannus in Sympoſii, tanquam Lactantiani ſcripti, an. 1722 a ſe editi præf. ſententiam amplioribus tuitus eſt argumentis, quæ § 20 brevibus ſic contrahit: *Si Lactantius*, inquit, *ſcripſit Sympoſium, ac præter Lactantium nemo quiſquam ſcriptorum eccleſiaſticorum; ſique is in adoleſcentia ſuum ſcripſit Sympoſium, qua ætate hoc noſtrum ſcriptum eſſe nemo dubitat; ſi porro Sympoſio huic præfixum in antiquis Codd. eſt nomen* Cœlii Firmiani; *ſi præterea noſtrum Sympoſium nec ſtilum habet Lactantio indignum, nec vel ætas vel aliud quidquam obſtat, quo minus id Lactantium habere poſſit auctorem: ſequitur profecto, meam conjecturam eſſe adeo veriſimilem, ut jure meritoque Sympoſio noſtro præfigatur nomen Lactantii.*

INDEX

EDITIONUM

Sympoſii ſ. poetæ ſ. carminis, adhibitis curis Heumannianis noviſque auctior Erneſtiano.

1537 Editio Princeps. *Pariſ.* 8. *Symphoſii* poetæ veteris elegantiſſimi erudita juxta & feſtiva ænigmata, nunc primum & inventa & excuſa. Acceſſerunt ſeptem Græciæ ſapientum ſententiæ, multo quam antehac emendatiores & verſibus etiam aliquot auctiores. Pariſiis apud Jac. *Kerver*, ſub duobus Gallis in via Jacobæa.—Principem hanc editionem curavit Joach. Perionius. vid. Hamberg. zuverlæſſige Nachrichten, p. 687 ſq.

1540 *Baſil.* 8. In *Joach. Camerarii* Element. Rhet. collectis, ſæpius, ut 1551, 1562, 1600 recuſis, varia ex Cod. MSto ænigmata, quorum auctorem facit *Symphorium*, intulit lectione valde diſcrepantia ab editione Perionii.

1545 *Francoſ.* 8. *Joan. Lorichius Hadamarius* tres libros ænigmatum edidit, in quorum III ſunt quatuordecim Symphoſii, eadem cum illis Camerarii.

1563 *Baſil.* 8. Symphoſii ænigmata XLVII edita a Franc. *Baſvelo*. In qua editione ut multa vitioſe ita quædam rectius leguntur, quam in recentioribus. Sic ſtatim in præludio ad Sextum magis mihi probatur verſu octavo:

Tum verboſa cohors ſtudio ſermonis ineptum
Neſcio quas paſſim magno de nomine nugas
Eſt meditata diu.

In aliis editionibus eſt *ſtudio ſermonis inepti*. Sed frigidius eſt, ſtudio ſermonis inepti neſcio quæ meditari. At facilius intelligitur, ſtudio ſermonis, hominem verboſum multa ineptum, hoc eſt inepte, meditari. In eodem præludio:

Ponere diverſe vel ſolvere quiſque viciſſim.

Ita rectius, ni fallor, quam quod in aliis editionibus *quæque viciſſim*. Sed haud dubie melius verſu præludii ultimo:

Da veniam lector, quod non ſapit ebria Muſa.

Pro quo Joſephus Caſtalio dedit: *quid non capit ebria Muſa.*

Ænigmate primo verſ. 2. *diverſa & munera fungor* non eſt contemnendum pro illo vulgato *diverſo & munere fungor.*

Ænigmate 2. *Dulcis Amica Dei, ripis vicina profundis.*

4. *Virtutes magnas de viribus affero parvis.*
Pando domus clauſas, iterum recludo patentes &c.
6. *Eſt domus in alto, ſedes eſt ſemper in imo.*
14. *Nondum natus eram, nec eram genitricis in alvo.*
18. *Sed mihi conſilium de cœlo naſcitur ipſo.*
19. *Rauciſonans ego ſum* &c.
22. *Provida ſum vitæ, duro non pigra labori* &c.
Nec gero multa ſimul, ſed congero magna viciſſim.
23. *Sed cito ſubmovear falſo conterrita vento.*
24. *— non certo nomine dictus.*
27. deeſt.
28. *Vix mihi dat nomen primo de tempore noctis* &c.
Sed redeo in tenebris nec — movebo diebus.
31. *Sed prius eſt fatum leti quam lucis origo,*
Sic ſolos Manes ipſos mihi duco parentes.
35. *Cuſtodi pecoris tremula reſpondeo voce.*
37. *Conſ. ſi generis generi non apta propago.*
42. *In terra naſcor* &c.
47. Deeſt & ejiciendus utique videtur verſus:
Cum mihi peccandi meritum natura negavit.
48. Non *Myrrham*, ſed *Succinum*, tituli loco inſcribit. Verſus ultimus legitur ſic:

Lætus honor fundi triſtis ſed magna doloris.

Ad calcem ſubjicitur neſcio cujus ſcriptoris ænigma plumæ ſcriptoriæ:

Sum carnea, ut quæ nata ſum de carnibus,
Nutrita carne, a carne demptæ ſed ſtatim
Nec forma carnis nec mihi eſt ſubſtantia.

Pars ſum tamen carnis cum incipio creſcere.
Perfecta ſic & vera res ſum poſtea.
Bonum & malum patro, a me ipſo nil valens.
Mox ut mihi cultro reſcinditur caput,
Evelliturque lingua, comparata ſum
Ad imbibendum mox liquorem, quo meum
Roſtrum irrigatum præter omnem tum moram
Oſtendit an lætum ſit, ira an percitum.
Nunc reddo concordes Duces & Principes,
Nunc inter illos excito diſcordiam.
Jam grata, mox ingrata dico amantibus.
Amore jam languentibus ſpem ſuggero.
Pugno, graveſque ſæpe rixas concito,
Pacem fero, ſciuntur nova per me undique.
In me licet non ulla ſit malignitas,
Tamen malorum cauſa ſum fere omnium.
Nunc ergo dic, quæ ſim, conjector optime.

1581 *Romæ.* Cœlii Sympoſii veteris poetæ ænigmata e MSto caſtigata edidit Joſ. *Caſtalio* Anconitanus. Reperit vero ea in Cod. MS. Venantii Fortunati.

1590 *Pariſ.* 12. in P. *Pithœi* Poematiis vett & epigr. n. 33.

1596 *Lugd.* ſumtibus *Jac. Chouet*, typographi Genev. in eadem Pithœi collectione recuſa.

1597 *Romæ*, 12. additis primum ſcholiis Joſ. *Caſtalionis.*

1598 *Lugd. Batav.* ex officin. Plantin. Raphelengii. Cœlii Sympoſii Ænigmatum Centuria c. ſcholiis Joſ. Caſtalionis, acceſſit ad Phædrum a Conr. Ritterſhuſio illuſtratum.

1599 *Francof.* 12. in Nic. Reuſneri Ænigmatographia.

1602 *Francof.* 12. in ead. repetita.

1604 *Duaci*, 8. Ænigmata veterum & recentium, cum notis Joſ. Caſtalionis in Sympoſii Ænigmata.

1607 *Romæ*, 16. Cœlii Sympoſii Ænigmata c. ſcholiis Joſ. Caſtalionis.

1610 *Lugd. Bat.* ex offic. Plantin. Raphelengii II, ſ. Meurſianæ, Phædri acceſſere fabb. c. n. Joſ. Caſtal.

1623 *Colon.* 8. in Nic. Cauſini ſymbolica Ægyptiorum ſapientia.

1647 *Pariſ.* 4. in recuſo Cauſini opere.

1654 *Colon.* 8. in eodem repetito.

1700 *Lipſ.* 12. Phædro adjunxit Chriſt. *Junckerus.*

1713 *Lipſ.* 12. Phædro ſubjunxit Jo. Georg. *Walchius:*

—— *Londini*, fol. in Corp. poetarum Mættariano. Vol. II, inter auctores, quorum fragmenta dantur, eſt p. 1609 Cœlius Sympoſius.

1722 *Hanoveræ*, 8. ed. Chriſtoph. Aug. *Heumanni*, qui Ænigmata hæc C tanquam Sympoſium Lactantio vindicatum ivit; vid. ſupra Edd. p. XXXVII.

1739 *Lipſiæ*, 8. Lactantio ſuo addidit Bunemannus.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google